

67

સુખદ હસાકાનું સરકારી પ્રાવણી બાલું.

ભરતરંડનો સરઘ્ઘ ઇતિહાસ.

II

16-6-1921

1921

અનાવનાર

વિહલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ—નડીઆદ.

સંપાદક એજન્ટ

એસ. બી. શાહની કંપની—અમદાવાદ.

કીમત આરંભાના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૮૫ વર્ષિક

પુસ્તકનું નામ ભરત સિંહને. ૨૧૨૫
૮૧૧૨૫૫

વિષય મીડ્યુ:૮૪૪: ૯૨:૪.૫

કુળવળી ખાના સાર સંગ્રહ મંજુર કરેલો

ભરતચંડનો સરઝ ઇતિહાસ.

રચનાર તથા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
વિદુષ્ઠદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.

નડીઆદ.

આવૃત્તિ ૩૦ મી પ્રત ૧૦૦૦૦

સંવત ૧૯૬૭. ઈ. સ. ૧૯૨૧

સર્વ હક્ક સ્વધિન.

શ્રી "સત્યનારાયણ પ્રિ. પ્રેસમાં પટેલ માતીલાલ
કળીદાસે છપ્પો ડે. સીવલ હોસ્પિટલ સામે
પાનાનાઈતી વાડીમાં—અમદાવાદ.

દીપત આર ખાના.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
 ગ્રંથ નં. ૧૪૬
 ગ્રંથીરાઈટ-સંગ્રહ
 ૬૨૮૫

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય

સોલ એજન્ટ,
 એસ. બી. શાહની કંપની.
 બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ, એન્ડ કમીશન એજન્ટસ.
 હુ. નં. ૩૦૮૨, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

નાના બાળકોને માફક આવે એવો સરળ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ વડેદરા રાજ્યના દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી મને સુપરત થતાં મેં તેવો ઇતિહાસ તૈયાર કરી મોકલ્યો; તે ત્યાંની કમિટીને તપાસવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. કમિટીએ કરેલી સૂચનાઓ પ્રમુખે તેમાં સુધારો વધારો કરીને ફરીથી રજુ કર્યો, એ ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે તેને બીજા તપાસી કેટલીક સૂચનાઓ કરી, તથા તેમને યોગ્ય જાગ્યાં તે ફેરફાર કરી આ પુસ્તક છપાવવામાં આવ્યું.

તે પછી સરકારી શાળામાં ચલાવવાની માગણી કરવા ઉપરથી મેં ડિરેક્ટર સાહેબે પણ એ પુસ્તક પસંદ કરી મંજુર કર્યું છે.

આ પુસ્તક લખવામાં એલ્ફીન્સ્ટન, મોરીસ, હંટર, મોરીસન, મરે, ટેલર, સિક્લેર, દત્ત વગેરે કૃત અંગ્રેજી ઇતિહાસો, મરેડી બ્રાન્ચર, બરતખંડનો ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે.

કર્તા.

ઇતિહાસ શીખવવાની સુચના.

વખત કમ પ્રમાણે અનેલા ખરા બનાવોનું વર્ણન કરવું. એજ કાંઈ ઇતિહાસ નથી. પરંતુ એ બનાવો શા મંત્રથી કયા ક.રણથી બન્યા, ક્યાં ક્યાં સારા માડા કાર્યોના કળાપ એ બનાવોની પાછળ, એ શોધી કાઢવાનું જ્ઞાન આપનાર ઇતિહાસ છે ઇતિહાસમાં રાજકીય, ધર્મ, વેપાર-વેળાગાર, રેશનિયિતિ વગેરે વિષયો સંબંધી બનેલા બનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવે છે. એ ઉપરથી સારા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને દૃષ્ટાંતિ નીતિ ને સામાજિક જ્ઞાન અપી શકે છે.

કમવાર બનાવો ગોખાવવા અને વિદ્યાર્થીને જીવ જીવ પ્રકારની નોટો, તારણો, દૃષ્ટાંતો ને મુકામલ વગેરે તૈયાર કરી આપી તેઓ પોપટીયા જ્ઞાન મેળવી પરીક્ષામાં પાસ થાય એવા કરવા, એ ઇતિહાસ શીખવવાની ખરી મતલબ નથી. એ પ્રમાણે કંવાથી તો નાનાં બાળકોને ચાલજગાડી આપી ચલાવવાને બદલ કમરે બેસાડી લેઈ જવા જેવું થાય છે. અને પછાતે ઐતિહાસિક શિક્ષણની મતલબ ઉધી વળી શિક્ષકની ને શીખનારની મહેનત અફળ જાય છે.

નાનાં બાળકોને વાતો સાંભળવાનું મન વધારે હોય છે. રસિક લાગે એવી વાતો તેઓ ધ્યાન દેઈને તાંતળે છે, અને ધ્યાન આપી સાંભળેલાની તેમના કોમળ અંતઃકરણ ઉપર મજબુત છાપ પાડે છે. તે છાપ મરણ પર્યંત જતી નથી. ઇતિહાસ એ ખરી બનેલો વાર્તાનો બડા છે એ બાંહેધરનાથી શિક્ષકે નાના વિદ્યાર્થીને રસિક લાગે એવી રીતે એક એક વાત અનુક્રમે કહી જતી. આ પ્રાણે થવાથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ શીખનારના મન ઉપર બોળાવ થવાને બદલે તેના મન ઉપર બોળાવ વિષયોના બોળાથી થયેલા થાકને ખસેડી વિશ્રાંતિ આપે છે. ઇતિહાસનું પ્રસ્તુત તો માત્ર મહંતાજીએ કહેલી વાર્તાની સાંભળની એકાદ કડા ગુચવાઈ ગઈ હોય તે ગુચને બરાબર ઉઠેલી ગોઠવાનું સાધન છે. બાળકોની રમર-જુલકિતને પ્રહાયમૂલ થનારું છે.

પરંતુ બાળકોનાં મન તાળ કરવાં, એજ ઇતિહાસ શીખવવાની

મતલબ છે, એમ નથી. ઇતિહાસના સત્ય બનાવો ઉપરથી દર્શાતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન પણ આપવાનું છે. આ કામ શીખવતા વખતે બાળકને સૂચક સલાહો પૂછવાથી પાર પડી શકાય છે.

ધણી અરસિક વાતો ને બનાવો તથા ધણાં કઠિણ નામો ને તારીખો એ ઇતિહાસને લૂખો બનાવી વિદ્યાર્થીને અરૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર બોળરૂપ થઈ પડે છે, માટે શિક્ષકે થોડું શીખવવું પણ તે સાંકળિક થાય એમ કરવું જોઈએ.

શીખવવામાં મહેતજીને સદાયજૂન થાય તથા દર્શાતરૂપ થઈ પડે, તેટલા માટે કેટલેક ઠેકાણે આ પુસ્તકમાં રાજમંત્રની ચઢતી પડતીનાં કારણ, રાજઓની રાજ્યરીતિની સ્તુતિ કે નિંદા કરેલી છે. કેટલેક ઠેકાણે બનેલા ઉપરથી નીતિ ને ઉપદેશ પણ કાઢી બતાવ્યા છે. એ બધું શીખવતી વખતે શિક્ષકે, દ્રષ્ટાંતરૂપ લખને આ પુસ્તકમાં નહિ આપેલા સમયની, રાજ ને રાજ્યની, બ્યાપાર ને લોકોની, ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, રાજ્યનીતિ ને બનાવો ઉપરથી નીકળતાં નીતિ ને ઉપદેશ બાળકો પાસે કઢાવતાં. રાજઓ, મહાપુરૂષો, ગર્વનરો, રાજ્યનિતિ, લોકરચિતિ, વિદ્યાકળા વગેરેનો મુકાબલો કરાવવો. બાળકો બરાબર સમજ્યાં છે કે નહિ તે જાણવા માટે આખા પ્રકરણનું કે સમયનું તેમના પાસે તારણ કઢાવવું. જન્મચરિત્ર લખાવવું; મતલબ કે બાળકને ઇતિહાસના સર્વ બનાવો માત્ર જોખીને યાદ રાખવાની જરૂર નથી. પરંતુ તે તેમને એવી રીતે શીખવવા કે શાળા છોડ્યા પછી પણ ઐતિહાસિક બનાવો વાંચવાનો ને તે ઉપરથી શિક્ષા લેવાનો તેમને શોખ થાય. અગત્યનો બનાવ વાંચ્યથી તેની તારીખ તો આપોઆપ યાદ રહેછેજ. ઇતિહાસ એ માટી સહિત સોનું છે, તેમાંની માટી ટાળી ચોખ્ખું સોનું જીવું પાડતાં બાળકને ને શીખવવું એ શિક્ષકનું કામ છે.

ઉપલા વર્ગના પુષ્પ વિદ્યાર્થીને અમુક બનાવ વિષે વિશેષ જ્ઞાન આપવાની શિક્ષકને જરૂર જણાય તો તેણે બીજાં પુસ્તકોમાંથી વાંચી લાવી વાર્તા રૂપે આપવું, અગર તે વાંચી જઈ વાર્તા રૂપ જાખી લાવવાને તેમને કહેવું. પણ એમ કરતાં શિક્ષકે યાદ રાખવું.

કે એ વાતો બાળકોએ કાંઈ પુસ્તકની નકલ કરીને તો આણી નથી? વિદ્યાર્થીએ લખી આણેલી વાતો વંચાવી, તેમાંથી ખામીઓ સમારણ સમજાવી સુધારવી. વર્ગો કાંઈ કાંઈ વાર એ વાત બાળકોને એકઠા કરી શિક્ષકે વાંચી બતાવવી શિક્ષકે પોતાના ખાનગી વાંચનમાંથી શિક્ષણ સંબંધી ઉપયોગી જાણે તેવી નોંધ કે ટીપ્પણ્ય કરી લેવું; એમ કરવાથી તેની પાસે જ્ઞાનનો મોટો ભંડોળ એકઠા થશે, ને તે પાઠ શીખાવામાં બહુ મદદગાર ને રસિક થઈ પડશે શિક્ષકે બાળકોના મન ઉપર ધણા લખા બતાવેલો બોલો નહિ ભરતાં રસિક ને ઉપયોગી થોડા બતાવે. ઉપરથી શિખામણ આપી એવા બતાવે વાંચનની હેંસ ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે તેમને તૈયાર કરવા જોઈએ.

આ પ્રમાણે કરવાથી વિદ્યાર્થીને ઇતિહાસ સંબંધી ઉંચી પ્રતિજ્ઞા જ્ઞાન મળે છે. તેમની તર્ક, કારણ, મુકાબલો ને અનુમાન કરવાની શક્તિ કસાય છે. નીતિ ને સંસારમાં ઉપયોગી જ્ઞાન મળે છે. સારાસાર સમજાઈ સકૃત્યનું સાઈ ને દુષ્કૃત્યનું ભુરૂં ફળ મળે છે, એવું સત્ય તેમના મન ઉપર ઠસવાની પરમકૃપાળુ પરમાત્મના ન્યાયીપણાની તેમને ખાતરી થાય છે. આ પ્રમાણે બને ત્યારે જ ઐતિહાસિક શિક્ષણ સર્જન થયું સમજવું.

નાનપણમાં બ્યાસ, પુરાણી વગેરે કથા કહેનાર પાસેથી સાંભળેલા રામાયણ, મહાભારત, આદિનાં નામ, કામ, બનાવ વગેરે યાદ રહે છે ને શાળામાં શિક્ષકે શિખવેલો ઇતિહાસ શાળામાંજ કે શાળા છોડ્યા પછી થોડી મુદતમાં ભૂલી જવાય છે, તેનું કારણ શું? અયોગ્યા, જનક, રામ, દશરથ, કૌશલ્યા, સીતા, વાણી, મંદોદરી, કુંભકર્ણ, હસ્તિનાપુર, ઇંદ્રપ્રસ્થ ભોળમ, કર્ણ, દ્રુપદ, દ્રૌપદી, વૈરાટ વગેરે નામો ને તેમનો ઇતિહાસ સાંથેના સંબંધ એક વાર સાંભળ્યા પછી મરણ પર્વત ભૂવાતો નથી અને શાળામાં સેંકડોવાર બોલાવ્યા નામો ભૂલી કમ જવાય છે? મહાભારત ને રામાયણ વગેરે ગ્રંથો જેવા લખાયા છે, તેવા ઇતિહાસ લખાયા નથી, તેથી બ્યાસનાં કથન કરતાં શિક્ષકના શિક્ષણની અસર

ઝોડી થાય છે. હજારો વર્ષ ઉપર થઈ ગએલા નામે બ્રહ્માત્મા નથી ને થોડા સૈકાની અંદરનાં નામે મગજમાં થાં કેમ બ્રહ્માત્મા જાય છે? મને તો એનું કારણ એટલું જ સમજાય છે કે અળંગતાં મુખ આગળ સાલવાર લૂખા બનાવેનો ખાચડા ધરવા કરતાં મદાત્મા-એના મહાન જરૂરી ને રસિક બનાવેનું પકવાન ધરવાથી તેમને તે રચિત થાય છે, એટલે તે વિના પ્રયાસે યાદ રહી જાય છે.

ત્યારે મવાત્ર એ થાય છે કે વિદ્યાર્થીએને ઇતિહાસ કેમ શીખવવો? ઇતિહાસની શરૂઆતમાં કેમ સાચવવાની ખાત્ર જરૂર નથી તે જોતરા ધોરણમાં શીખવે હોય તેટલા વખતના કેમ પ્રમાણે ભાગ પાડવા એ રોને બંતખંડના ઇતિહાસ શીખવતાં જો તે ત્રણ ધોરણમાં શીખવતો હોય તે હિંદુ, મુસલમાન ને અંગ્રેજી રાજ્ય એવા તેના ત્રણ ભાગ પાડવા. કદી એ પાડવા હોય તો હિંદુ મુસલમાન યુગ, ને અંગ્રેજી યુગ, એવા એ ભાગ પાડવા. હિંદુ ભાગ શરૂ કરતાં હિંદુઓ આદેશમાં કયાથી આવ્યા ને આવીને તેઓ કયાં વસ્યા, તે વખતે આ દેશમાં કયા લોકો હતા? એ વાત શીખવવા કરતાં શરૂઆતમાં હનિશ્વર, રામ કૃષ્ણ, પાંડવ કૌરવ ઇત્યાદિની રસમય વાર્તાઓ કહવા જેવી ઇતિહાસનું પગ-રણુ રસભર્યું મંડાય એ વખતે વધારે હું પુસ્તક ન વિચાર કરવા યોગ્ય ગ્રંથ જ્ઞાન ન આપતાં માત્ર ઇતિહાસનું ખાખું તેમના નનમાં ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે શીખવવું. મોટા મોટા વાતો વિગતવાર પ્રથમ શીખવવા ને થોડી જરૂરના મૂળ દેવી એ પ્રમાણે જે યુગ શીખવવાનો હોય તે યુગ પૂરા કર્યા પછી વચમાં ચડતા મૂકેલા જરૂરી બનાવેનો શીખવા બનાવો સથેનો સંબંધ જોડવો; તથા તે વખતના લોકોની સ્થિતિ, વેપાર, દુખર, રાજનીતિ રીતિ વગેરે શીખવવું. આપણા ઇતિહાસના પ્રથમ યુગની તારીખો થોડીજ જાણવામાં આવેલી છે; પરંતુ પાછલા યુગની તારીખોમાં પણ એવો નિયમ રાખવો ન જોઈએ કે સર્વ તારીખો જાણવી જોઈએ. મોટા બનાવોની હકાકત જાણ. જિવાય તારીખો યાદ રાખવી એ બિનફલ નકામું છે. આપણા ઐતિહાસિક જ્ઞાનને કમેવારે જો-

હવવામાં તારીખો માત્ર મદદગાર થાય છે. તારીખો પડે તે બનાવો જેટલી ઉપયોગી નથી. મદદાગારનું પદ, બોદ મિલકતની સ્વારી, અજોડ વગેરેની તારીખો, બનાવના જ્ઞાનની માથે વાદ કરાવવા, પરંતુ સીકંદર દ્વારા દત્તો. કર્યાં શા માટે તે શી રીતે આવ્યો, તે આગળે શું કર્યું. એ જાણ્યા સિવાય "મિલકંદરે મ મ. પૂ. ૨૨૭ માં દિલ્લિપર સ્વારી કરી" એટલુંજ માત્ર જોખવવું. એ નિરૂપયોગી છે.

આ પ્રમાણે ઇતિહાસનો પ્રથમ યુગ એ કે ત્રણ વખત થયે પૂર્ણ કર્યો. પહેલી વખતે મુખ્ય પુરુષોનાં ચરિત્ર ને સાક્ષ, બીજી વખતે તેથી વધારે હજારન, ત્રીજી બનાવેનો પ્રસંગ ને સાક્ષ, અને ત્રીજી વખતે ઇતિહાસમાં પ્રથમ પ્રમાણે ને ઉપર કહેલી રીતિ-એ જેટલું જ્ઞાન આપવું જોઈએ તેટલું આપવું.

બીજા યુગમાં પણ પ્રથમ મુસ્લિમ શાસકોની બાબત, અકબર, ઓરંગઝેબ વગેરેની વાતો ને સાક્ષ કહેવી. અને પાછળથી ઇતિહાસની પૂરી મનઃપૂર્વક મતે એ રીતે જ્ઞાન આપવું. ત્રીજી વખતે પાઠ આપતી વેળા શિક્ષકે એવા અન્યથાનું નહિ. પણ રાજ્યસંધરણ રાજ્યનીતિનિર્ણય લોકશિલ્પિનિ વિદ્યા હુજર, વેપાર રાજ્યગાર. રાજ્યની ચતુર્થી પાતીનાં કારણ વગેરે બાબતો ઉપર જુદા જુદા અંગે ઉપરથી જ્ઞાન મેળવી પાઠ આપવા. એટલે બૌદ્ધધર્મની ચડતી પડતી થવાનાં કારણ મુસલમાની ધર્મની ચડતી પડતીનાં કારણ. હાંદ મુસલમાનની રાજ્યનીતિની મુકાબલો, અકબર ને ઓરંગઝેબ રાજ્યનીતિનો મુકાબલો. શિવાજીની ચઢતી ને મોકાની પડતીનાં કારણ. અંગ્રેજ રાજ્યે દય થવાનાં કારણ, અંગ્રેજ રાજ્યપદ્ધતિથી દેશને વાજાવાજ વગેરે વિષે મુખ્ય પાઠ આપી અદાવતારી પાઠ વડે ઇતિહાસને પ્રજિ આપવી. એ શીખવ્યા પછી તેનું તાજા કાદી લાવવાને જોઈએ કહેવું.

આ ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકે દરેક લઘુઅંગને નક્કી પામે રાખવો. અને તેમાં જે જે સ્થળો આવે તે વિદ્યાર્થીને બતાવવા તથા પૂછવા.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ઉપાદ્યાત.

ઇતિહાસનો પાયો ભૂગોળ છે. ભૂગોળના જ્ઞાન વગર ઇતિહાસ સમજાય નહિ. જે જગાનો ઇતિહાસ વાંચતા હોઇએ તે જગાનું ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય તો તે સમજાશે નહિ. માટે ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખના પહેલાં ભરતખંડનું ભૂગોળજ્ઞાન આવશ્યક છે. ભરતખંડના દાલના નકશામાં બ્રહ્મદેશ, સીલોન (લંકા) ને અફઘાનસ્તાનને સંગતો કવેટાનો ભાગ હોય છે પરંતુ એ ત્રણનો હિંદુસ્તાનમાં સમાવેશ નથી. લંકા તો ભરતખંડના વાયવ્યના તાઆમાં પણ નથી. બાળીના વાયવ્યના તાઆમાં છે. પણ તે આ દેશના ભાગ ગણીતા નથી. તેથી એ ત્રણે ભરતખંડમાં ગણવાનથી

હુદ. ૧. ભરતખંડની ઉત્તરે હિમાલય ને કારાકોરમ પર્વતો. પશ્ચિમોત્તરે સિંધુની પશ્ચિમના કુંગરો, પૂર્વોત્તરે આસામ ને કાચારના કુંગરો અને બીજી બધી બાજુએ સમુદ્ર છે. એની ઉત્તર દક્ષિણે લંબાઈ સુમારે ૧૬૦૦ મૈલ ને પૂર્વે પશ્ચિમ પહોળાઈ પણ તેટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલ ને વસ્તી ૩૧ કરોડ માણસની છે, એના દરીયાકાંઠાની લંબાઈ આશરે ૩૦૦૦ મૈલ છે.

આ દેશમાં આવવાના માર્ગ. ૨. ઉત્તરના હિમાલય ને કારાકોરમ તથા આસામના કુંગરોમાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ બહુ વિકટ છે; પણ સિંધુની પશ્ચિમના કુંગરોમાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ છે, એ માર્ગે હજારો વરસથી પાંદેશી લોકો આ દેશમાં આવતા. કેમકે બીજી બધી તરફ દરીઓ આવેલો છે. પણ પાછલાં ચારસો વરસથી દરિયા ઉપરની સત્તા પ્રથમ પોર્ટુગીઝોના ને હેવટે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. ત્યારથી આ દેશમાં પેસવાનો દરિયા માર્ગ પણ ખુલ્લો થયો, એટલે. દરિયાકાંઠા પરના બંદરો એ

જરનખંડમાં પેસવાના દરવાજા થયા. પ્રાચિન કાળમાં રાજધાનીનાં ને નદીઓનાં કાંઠાપરનાં શહેરો વેપારનાં મોટાં સ્થળો હતાં. ને અર્ચાચીનકાળનાં દરિયાકાંઠાના મોટાં બંદરો મોટા વેપારના મથકો થઈ પડ્યાં છે. પૂર્વ કાંઠા પર મોટાં બંદરો થઈ શકે એવી ખાડીઓ ન હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો નથી અને મોટી આગ-બોટો ને વહાણો રહી શકે એવી સારી ખાડીઓ પશ્ચિમકાંઠે હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો છે.

સ્વાભાવિક ભાગ. ૩. ખંભાતના અખાતથી તે મહા નદીના મુખ સુધી મોટા પહોળા વિખ્યાયત્ત પર્વતની દારો ને ધાડાં જંગલો આવ્યાયા હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ને દક્ષિણ એવા બે સ્વાભાવિક ભાગ પડે છે. ઉત્તર ભાગનાં સિંધુ ને ગંગા તથા તેમને મળનારી નદીઓ વહે છે. એ બે નદીઓનાં જળપ્રદેશની વચ્ચે અરવલ્લી પર્વત આવેલા છે. એ ઉત્તર ભાગ સમશીતોષ્ણ દટિઅંધમાં છે ને દક્ષિણ ભાગ ઉષ્ણ કટિઅંધમાં છે. એ બે ભાગોની વચ્ચે નર્મદા નદી આવેલી છે. ઉત્તર ભાગને આ દેશના લોકો આર્યાવર્ત અને દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ કહેતા. મુસલમાનો આર્યાવર્તને હિંદુસ્તાન કહેતા ને આજે આખા દેશને હિંદુસ્તાન કહે છે. સિંધુના જળપ્રદેશમાં પંજાબ, સિંધ, કચ્છ ને રજપૂતસ્થાન અને ગમના જળપ્રદેશમાં દિલ્હી, આમ્રા, અયોધ્યા, બંદાર ને બંગાળો છે. માળવા ને ગુજરાત પણ ઉત્તર ભાગમાંજ ગણાય છે. ઇતિહાસકારો દક્ષિણ ભાગના પણ એ ભાગ પાડે છે. ઉત્તરે તાપી ને દક્ષિણે કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રાની વચ્ચેનો ને બીજા કન્યાકુમારી સુધીનો તામીર ભાષા બોલનારો ભાગ. દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમ ઘાટ (સચ્ચાન્દ્ર) ના હુંગરા દક્ષિણોત્તર પડેલા છે. પશ્ચિમઘાટ ને દરીયાની વચ્ચેની પટ્ટીને કાકણ કહે છે. મરાઠી રાજ્યના વારામાં પશ્ચિમઘાટનાં સપાટ શિખરો ઉપર પહાડી રિલ્લા બાધેલા છે.

લોક. ૪. જુદે જુદે વખતે આ દેશમાં જુદી જુદી જાતના

• આ મત પાશ્ચાત્ય લોકોના મંથોને આધારે લખેલો છે.

લોક આવીને વરેલા છે. પ્રથમ આ દેશમાં અનાર્થ લોક રહેતા હતા. એ લોક છુટાલવાયા હુંગરના ગુનાઓમાં કે જંગલમાં રહેતા. તેઓ જંગલી, ટાળા ને હાંમલા રતા જંગલમાંથી ફળફળાદિ વાણી લાવી કે શિકાર કરીને ખાતા, ને નાગા ફરતા આગળ જતા તેઓ છુટા છુટા છાપરા બાધી રહવા લાગ્યા, ને મટીના વાગ-શોમાં રાધીને ખાવા લાગ્યા. તંત્રકામઠી ન લાસા વાપરવા લાગ્યા તથા છાલ ને ચાન્ડા આદવા લાગ્યા. એ લોક પ્રથમ આ દેશના સપાટ મુલકમાં રહેતા, પણ પંદેરીઓએ આ દેશમાં આવી તેમને હુંગરમાં નસાડી મૂક્યા. બંગાળાના મતાલ, આરસાના કોલ ને કંધ, રજપૂતના ને પુર્વ ગુજરાતના જીલ ને નાયકડા, તથા દક્ષિણના તોટા એ અનાર્થ લોકના વંશજ છે. અનાર્થ લોક ઉપર પ્રથમ ભરતખંડના વાયવ્ય ખૂણાને માર્ગે મધ્ય એશિયામાંથી દ્રાવિડ લોક આવ્યા. તેમણે પ્રથમના જંગલી લોકને નસાડી જંગલો કાપી વસાયને કરી. તેમની વત્તી જેન જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ વસાયત વધતા ગયા ને ફળદ્રુપ મુલકના ધણી થઈ પડ્યા. તેમની પછી તુરાની લોક તાતારમાં આસામને માર્ગે હિમાલય આગળી આ દેશમાં આવ્યા. તુરાની લોક ઘોડા ઉપર બેસતા, બપોર પહેરતા ને દ્રાવિડ લોક કરતા વધારે રજપૂત ને વિકાળ હતા. એમના બંધન હાલમાં બંગાળાના નશાન ખૂણામાં જંવામાં આવેછે. તેમણે દ્રાવિડ લોકને મારી નસાડી મૂક્યા ને તેમનો મુલક પોતે પચાવી પડ્યા. તેઓ કેટલાક આઠાંઆને માર્ગે દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા. એ લોક ઢોર પાળતા, જંગલો કાપી ખેતી કરતા કુટુંબના વડાની આજ્ઞા પાળતા, ગામ બાધ રહેતા ને તેઓ સપના ને વૃક્ષની જુગલ કંતા. તેમના બંધન હાલ દક્ષિણમાં ને લંકામાં રહે છે, અને તેઓ તામિલ, તેલંગુ, મલયાલમને કાનડી બેલી બોલે છે. તુરાની લોક પછી આર્ય લોક ખેતરધરને માર્ગે આ દેશ ઉપર રહી આવ્યા. *નમનું રહેડાણ મધ્ય એશિયામાં

*આ દેશના આર્યલોનું કહેવું એવું છે કે અર્ધલોક આ દેશના અસહ્યની વતની હતા, તેઓ પરદેશથી આ દેશમાં આવ્યા નથી.

ઓક્સસ નદીના કાંઠાના મુલકમાં હતું. એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ધારે છે. ત્યાં તેમની વસ્તી વધી ત્યારે તેઓ આસપાસના ક્ષેત્રોને દેશોમાં જઈ વસવા લાગ્યા. તેમની એક ટોળી પશ્ચિમમાં જઈ યુરોપમાં વસી. તેમના વંશજોને યુરોપની હાલની પ્રજાઓ છે. બીજી એક ધરાનમાં ગઈ. તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે. ત્રીજી ટોળી પ્રથમ સિંધુ નદી ઉપર આવી વસી. કેટલાક વિદ્વાનો એવું ધારે છે કે ધરાનમાં જે ટોળી ગઈ તે મધ્ય એશિયામાંથી બારોબાર નહિ, પણ સિંધુને કાંઠે આવ્યા પછી તેમને મહિમહિ અણુબનાવ થવાથી તેમાંના કેટલાક ધરાન તરફ ગયા ને કેટલાક આ દેશમાં રહ્યા. સિંધુ ઉપરથી આ દેશના આર્ય લોકોનું નામ હિંદુ પડ્યું, એવું કેટલાક અનુમાન કરે છે. કેમકે હિંદુ એ શબ્દનો ઉલ્લેખ સંસ્થાનમાં છેજ નહિ. સિંધુના આ પાર આવી એ લોકો આગળ વધ્યા. ને ધીમે ધીમે આખા દેશનાં પ્રસાર્યાં. આર્ય લોકો પ્રથમ હિમાલય ને વિષ્ણુચગતી વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને તે ભાગનું નામ આર્યાવર્ત પાડ્યું તે લોક પછી ધરાની, ગ્રીક ને શક લોક આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા; પણ તેઓ દેશમાં સ્થાયી વસ્યા નહિ. તેમનામાંના જેઓ આ દેશમાં વસ્યા તેમણે આર્ય લોકનો ધર્મ ને આચારવિચાર સ્વીકાર્યાથી તેઓ આર્ય લોકો ભેગા બની ગયા. પાછળથી મુસલમાનોના ડરથી નાસીને ધરાનથી પારસી લોકો આ દેશને પશ્ચિમકાંઠે આવી વસ્યા. તેમના પછી કેટલેક વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા. ને આ દેશમાં તેમનું રાજ્ય થયા પછી સ્થાયી વસ્યા. એ મુસલમાનો અર્ધસ્તાન, ધરાન, અફઘાનિસ્તાન ને તુર્કતાનમાંથી આવેલા છે. એ સિવાયના તેમણે આ દેશના વતનીઓને જૂલમથી વટાળેલા મોલેસલામ મુસલમાનો છે. છેલ્લે યુરોપી લોકોમાંના ફિરંગી (પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, વલંદા ડચ) ને અંગ્રેજ આ દેશમાં આવ્યા.

ધર્મ. ૫, પારસી લોક આવ્યા તે પહેલાં જે લોકો આ દેશમાં રહેતા હતા, તે સર્વનો અસ્તપરસ. સંબંધ થવાથી તેમનો ધર્મ, રીતભાત ને વ્યહાર એક જાતનાં થઈ ગયાં, ને તે સર્વે હિંદુના

નામથી ઝોળખાવા લાગ્યા. પારસી પોતાને અગ્નિ પૂજવાને ધર્મ સાચવીને જીદ પકડ્યા. પારસી પછી મુસલમાનો આવ્યા. વહોરા, મેમણ વગેરે હિદમાયા થયેલા મુસલમાન છે તેમના પછી પાર્તુગીજ લોક આવ્યા. તેમણે ને તે પછી અંગ્રેજ વગેરે યુરોપી પ્રજાએ ધર્મ સંબંધી બળાત્કાર ન કરતાં પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ મારફત ઉપદેશ કરાવે હિદમાં ખ્રિસ્તી કર્યા તે વિશ્વાસી કહેવાય છે. એ પ્રમાણે આ દેશમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ને ખ્રિસ્તિ એ ચાર મુખ્ય ધર્મો છે.

ભાષા ૬. આ દેશના અસલી રહેવાસી અનાર્ય લોકની ભાષા આર્ય લોકની ભાષાથી જુદી છે, તે છતાં તેમની આર્ય સાથે બહુ વર્ષથી સંસર્ગ થવાથી તેમની ભાષામાં આર્ય ભાષાના શબ્દો મળેલા છે. પ્રથમ આવેલા દ્રાવિડ લોકમાં ચાર ભાષા બોલાય છે. તેનાં નામ ઉપર ચોથી કલમમાં આપેલાં છે. આર્ય લોક પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા પણ પાછળથી તેમાં વિકાર થતાં કાલમાં બોલાતી ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, હિંદી વગેરે પ્રાકૃત ભાષા થઈ. મુસલમાનો પોતાપોતાના દેશમાં પરતુ, ફારસી ને અરબી ભાષા આ દેશમાં લાવ્યા. મુસલમાનો રાજ્યમાં રાજ્ય દરબારી ભાષા ફારસી હોવાથી આર્ય લોકની બોલામાં ફારસી શબ્દો બળ્યા. તે પછી યુરોપીઅન પ્રજાઓ આવી. તેમની પાર્તુગીજ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ બોલી આ દેશમાં ચાલી. અંગ્રેજ રાજ્યને લીધે હાલમાં સર્વત્ર અંગ્રેજી ભાષા શંખવાય છે.

અનુક્રમશિકા.

વિષય.	ભાગ ૧ દે.૧ આર્ય-રાજ્ય.	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ હું આર્યજાતક પંચમ	૧	૧
" ૨ જી. આર્યોના ઉત્તર ભરતખંડમાં પ્રસાર ...	૪	૪
" ૩ જી. રામાયણ	૬	૬
" ૪ થું. મહાભારત	૧૫	૧૫
" ૫ મું. આર્ય રાજ્યનો ફેલાવો અને ગ્રંથો ...	૨૦	૨૦
" ૬ કું. પરદેશી લોકના સ્વારીઓ	૨૩	૨૩
" ૭ મું. મગધનું મૌર્ય રાજ્ય	૨૬	૨૬
" ૮ મું. બૌદ્ધધર્મ	૨૮	૨૮
" ૯ મું. બ્રહ્મજીવધર્મની પુનઃ સ્થાપના	૩૨	૩૨
" ૧૦ મું. માગવાનું પરમાર રાજ્ય	૩૫	૩૫
" ૧૧ મું. ભરતખંડના બીજા આર્ય રાજ્યો	૩૬	૩૬
" ૧૨ મું. દક્ષિણના આર્ય રાજ્યો	૩૮	૩૮
" ૧૩ મું. બ્રહ્મજીવધર્મની પુનઃસ્થાપના થઇ તે વખતે ભરતખંડની સ્થિતિ	૪૧	૪૧

ભાગ ૨ જી. મુસલમાની પઠાણરાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ હું મુસલમાનોના ભરતખંડ ઉપર સ્વારી ...	૪૫
" ૨ જી. હલતાન મહમદ	૫૦
" ૩ જી. ઘોરી રાજ્ય	૫૩
" ૪ થું. ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આર્યોના સ્થિતિ	૫૮
" ૫ મું. ગુલામવંશ	૬૨
" ૬ કું. ખાલજવંશ	૬૬
" ૭ મું. તખલખવંશ	૭૧
" ૮ મું. તૈયન તથા લોહીવંશ	૭૫
" ૯ મું. મામલાઇ રાજ્ય થયું તે વખતના બીજા સ્વતંત્ર રાજ્યો	૭૭
" ૧૦ મું. મામલાઇ રાજ્ય થયું ત્યાર ભરતખંડની સ્થિતિ ...	૮૩

ભાગ ૩ જો. સુગલ રાજ્ય.

પ્રકરણ	૧	હું. ખાખર	૮૭
"	૨	જું. હુમાયુ	૯૦
"	૩	જું. સરકુળના પાદશાહ	૯૩
"	૪	યું. અકબર	૯૬
"	૫	મું. જહાંગીર	૧૧૨
"	૬	હું. શાહજહાં	૧૧૭
"	૭	મું. આરંગજેબ	૧૨૫
"	૮	મું. મોગલાઈ રાજ્યની પડતી	૧૩૫
"	૯	મું. મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરાવલોકન...	૧૪૩

ભાગ ૪ થો મરેઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ	૧	હું. શિવાજી	૧૪૬
"	૨	જું. શિવાજી પછીના રાજાઓ	૧૫૩
"	૩	જું. પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું...	૧૫૭
"	૪	યું. પેશ્વાઈનો મધ્યાન્હ	૧૬૨
"	૫	મું. પેશ્વાઈની પડતી ને અંત	૧૬૮

ભાગ ૫ મો બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ	૧	હું. યુરોપી પ્રજાનું વ્યાપારાર્થે હિંદમાં આગમન	૧૭૪
"	૨	જું. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ કંપની વચ્ચે યુદ્ધ	૧૮૨
"	૩	જું. બંગાળમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના	૧૮૬
"	૪	યું. મહિસરનું મુસલમાની રાજ્ય	૧૯૬
"	૫	મું. અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા	૨૦૬
"	૬	હું. " ઇ. સ. ૧૭૬૮ થી ઇ. સ. ૧૮૧૩ સુધી	૨૧૪
"	૭	મું. " ઇ. સ. ૧૮૧૭ થી ઇ. સ. ૧૮૩૪ સુધી	૨૨૩
"	૮	મું. " ઇ. સ. ૧૮૩૫ થી ઇ. સ. ૧૮૪૪ સુધી	૨૩૪
"	૯	મું. " શીખરાજ્ય	૨૪૪
"	૧૦	મું. અંગ્રેજી રાજ્ય પૂર્ણકળા ને બળવો	૨૫૩
"	૧૧	મું. ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ઇ. સ. ૧૯૧૭ સુધી	૨૬૪
"	૧૨	મું. ભરતપંડના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને વ્યવસ્થા....	૨૮૩

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ છું.

આર્ય રાજ્ય.

આર્ય લોક પંજાબમાં.

૧. આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૨. આર્યલોક પંજાબમાં. ૩. તે વખતે આર્ય ધર્મ. ૪. આર્ય લોકની તે સમયની સ્થિતિ. ૫. આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૬. અનાર્યો સાથે લડાઈઓ.

આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન ૧. ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન વેદ મંત્રો અને આર્ય ગ્રંથો છે. તેમાં આર્ય રાજ્યની હકાકત, લડાઈઓ વગેરે યથાસ્થિત નોંધેલાં નથી, પરંતુ એ વેદમંત્રો ને ગ્રંથો ઉપરથી પ્રાચીન આર્યો વિચાર અને ધર્મ જ્ઞાનમાં શી રીતે વધતા ગયા તથા તે સમયે તેમની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો ઇતિહાસ બરાબર મળે છે. વળી આર્યોના સંબંધમાં આવેલા પરદેશીઓનાં લખાણ, તાત્રપદ, શિક્ષાલેખ વગેરે ઉપરથી પણ આ દેશના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

આર્યલોક પંજાબમાં. ૨. હાલના યુરોપીય વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં હતું. ત્યાંથી એક ટોળી પશ્ચિમ તરફ યુરોપમાં ગઈ અને બીજી દક્ષિણ તરફ કાશ્મીરને માર્ગે અબરખાટ એળંગી સિંધુ નદીને કાંઠે આવી વસી.

ત્યાં તેમને મહિમાદેહ કળઓ થવાથી તેમના કેટલાક પશ્ચિમ તરફ ઇરાનમાં ગયા તે કેટલાક ત્યાંજ રહ્યા. ઇરાનમાં ગયા તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે, અને સિંધુને કાંઠે રહ્યા તેમના વંશજો આ દેશના આર્ય લોકો છે.

તે વખતનો આર્યધર્મ ૩. પંજાબમાં રહીને તેમણે ઋગ્વેદના મંત્રો રચ્યા હોય એમ જણાય છે. એ મંત્રો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં આર્યો કેવા સુધરેલા હતા અને તેમનો ધર્મ કેવો હતો તેનું અનુમાન થાય છે. શરૂઆતમાં માણસનું મન કુદરતમાં જે પ્રકાશિત, બળ્ય, ઉપયોગી, બળવાન અને આશ્ચર્યકારક હોય તે પૂજવાને પ્રેરાય છે. તે પ્રમાણે આર્ય લોકોએ સુંદર આકાશ, ખૂંશનુમાં પ્રભાત, ઉગતો સૂર્ય ને પ્રકાશિત અમિતી સ્તુતિના ને પૂજના મંત્રો બનાવ્યા છે. આર્ય ગ્રંથોમાં ઋગ્વેદના મંત્રો જૂનામાં જૂના છે. એ લોકનો આધાર ખેતી ઉપર હતો, ને ખેતીના આધાર વરસાદ ઉપર હોવાથી વરસાદની સ્તુતિના ને વરસાદના દેવ ઇન્દ્રની સ્તુતિના પણ મંત્રો છે. તે વખતે મૂર્તિપૂજા નહોતી.

આર્ય લોકોની તે સમયની સ્થિતિ. ૪. ઋગ્વેદના મંત્રો ઉપરથી આર્ય લોકની તે વખતે કેવી સ્થિતિ હતી તે પણ મહત્ત્વ પડે છે. તે વખતે તેઓ ખેતી કરતા ને દોર પાળતા. ખેતી કરવામાં ઘોડા વાપરતા. ગાય, બળદ, બેંસ, ઘોડા, ઘેટાં, બકરાં વગેરે જનાવરો પાળતા; કૂવા ખોદી રેંટ ફેરવીને ખેતીને પાણી પાતા, અને ઘઉં, જવ વગેરે ધાન્ય પકવતા. ઘર બાંધીને આમમાં રહેતા. રસ્તા બનાવતા ને વહાણ બાંધતાં તેમને વણવાનું, કાંતવાનું, ચૂંથવાનું, રંગવાનું, ને સુતાર લુહારનું કામ આવડતું હતું તેઓ ક, આમડાં ને કિનનાં કપડાં બનાવતા ને અનાજ દળી, ખાંદી, રાંધીને ખાતા. સાનુ રૂપું, લોહું વગેરે ધાતુ તેમને સાલમ હતી. તેઓ લઢાઇમાં તીરકામડાં, તરવાર, કટાર, બાલા ને ફરસી વાપરતા ને કવચ પહેરતા. તે વખતે ચાર વર્ષે બંધાઇ નહોતી. ધરનો જલ પુરુષ ધરનો વડીલ ગણાતો ને બધાં તેની આમન્યા પાળતા. એ વડીલજ પુરોહિત ગૌર કે શિક્ષાગ્રસ્તું કામ કરતો. ધર્મિકતા

અધ્યા પોતાની મેળે પોતાના ધર્મમાં કરતા. સ્વર્ણા આર્યો સરખા હતા. તેઓ ધ્વજાણી, દત્તી ને વૈશ્યનું કામ કરતા. જે વેદમંત્રો બણી ધર્મક્રિયા કરતા ને કરાવતા તેજ જરૂર પડે યુદ્ધમાં જતા ને ખેતી કરતા ને લુગડાં વણતા. નાના બાળકો દોર ચારતાં. એ સમયે મહદાને દાટવાનો ને બાળવાનો ખંને રિવાજ ચાલતા હતા. બાપનો પુત્ર વારસ થતો એ સમયે દત્તક લેવાનો ચાલ હતો.

આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પ. બાજની પેઠે બાપ પોતાની દીકરીને પરણાવતો ને ઘરેણાંગાંઠાથી શણગારીને તથા તેને ઉત્તમ પ્રકારની શિખામણ આપીને સાસરે વળાવતો. પરણાવવાની ક્રિયા બાજના જેવીજ થતી, પણ ને સમયે છેક નાના બાળકને પરણાવતા નહિ. દીકરીની સ્ત્રીના ધર્મમાં આવવાની શરૂઆત થાય એટલી ઉંમરે તેને પરણાવતા એ વખતે દીકરીઓને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવાનો ચાલ હતો. તેથી ઘરનાં તેઓ સાસુ સસરાની આમન્યા પાળતી, ને નણુંદ, દેરાણી, જેઠાણી સાથે હળી-મળીને રહેતી તેઓ હમેશાં હસમુખી રહી તપી જતી નહિ, કે કાઢને કડવાં વંણુ કહેતી નહિ. પતિવ્રત ધર્મ પાળી, પતિની સેવા કરી તેને પ્રસન્ન રાખતી. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ દેવપૂજમાં સામેલ રહેતી. ઘરની, ઘરના સામાનની, નોકરચાકરની ને બાળકોની સંભાળ રાખતી, ને બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારે કેળવતી વળી તેઓ શાયે દોહવાનું ને રૂ કાંતવાનું કામ પણ કરતી એ રીતે આર્યોનો ધર્મસંસાર સુખી ને શાંત હતો.

અનાર્યો સાથે લઢાઈઓ. ૬. આર્યો પંજાબમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કાળા રંગના ને બળવાન જંગલીઓ રહેતા હતા. આર્યો તેમને અસુર, રાક્ષસ, દરયુ ઇત્યાદિ નામથી બોલાવતા એ લોકોનો સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશ આર્ય લોકોએ જીતી લીધાથી તેઓ પાસેના કુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં રહીને તેઓ આર્ય લોકોનો માર્ગ રોકતા, જનાવરો ચોરી જતા, આર્યોની ધર્મક્રિયાનો અંગ કરતા, ને ધણી.

વાર તેમનાં ગામે ઉપર હુમલા કરતા, ધાડ પાડતા ને તેમની દોલત હુટી જતા. એ પ્રમાણે આર્ય ને અનાર્યો વચ્ચે ધણીવાર યુદ્ધ થયાં. પરંતુ છેવટે આર્યો વિજયી થયા, ને તેમના સંસ્થાને વધતાં ગયાં. તેઓ જંગલો કાપીને તથા બાળીને અને અનાર્યોને ડુંગરામાં નસાડીને સપાટ મૂલકમાં વસાયત કરવા લાગ્યા. એ રીતે પંજાબમાં આર્ય રાજ્ય થયું ને અનાર્યો ડુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં આજે પણ તેમના વંશજો છે. એ અનાર્યોમાંના કેટલાક આર્યોમાંના ગામમાં રહી તાબેદારીનાં કામ કરવા લાગ્યા, તે દાસ-શૂદ્ર થયા. એ શૂદ્રો આર્યોનો ધર્મ સ્વીકારી તેમની ખેતી કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

આર્યોનો ઉત્તર ભરતખંડમાં પ્રસાર.

૧. યોના ચાર વેદ. ૨. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ, ૩. આર્યોનો પ્રસાર અને રાજ્ય. ૪. આર્યોવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૫. એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૬. રાજ્યપદ્ધતિ.

આર્યોના ચાર વેદ. ૧. પંજાબમાંથી વધીને આર્ય લોક ગંગા ને જમનાના કાંઠા ઉપર ને ત્યાંથી પૂર્વ તરફ કાશી, અયોધ્યા ને બહાર તરફ આગળ વધ્યા. પંજાબમાં તેઓ સૂર્ય, આકાશ, વરુણ, વરસાદ, ઇંદ્ર, અગ્નિ, ઈત્યાદિ દેવોની મંત્રાવડે પ્રાર્થના કરતા. એ મંત્રોનો ગંગા, જમનાના કાંઠા ઉપર આવ્યા પછી સંગ્રહ કર્યો. તેમને ઋગ્વેદ સંહિતા કહે છે. એ વગર સામ, યજુર્ ને અથર્વ એ ત્રણ વેદ પણ આજ સમયે થયા. યજુર્ વેદના કૃષ્ણ ને શુક્લ એવા બે ભાગ છે. યજ્ઞ કરાવવામાં જમીન માપીને વેદી બનાવવી, વાસણ, પાણી ને લાકડાં તૈયાર કરવાં, અને યજ્ઞના પશુનો વધ કરવો, એ કામ કરનારને અધ્વર્યુ કહેતા.

નિયમ પ્રમાણે યજ્ઞ વખતે કેટલીક ક્રિયામાં ગાયન કરવાનું હોય છે. એ કામ કરનારને ઉદ્દગાતા કહેતા. એ બંને કામને લાયક બનાવવાને વાસ્તે ખાસ કેળવણી આપવી પડતી; તેથી ઋગ્વેદ-મંથી એ બંને કામને ઉપયોગી ભાગ જુદા પાડી બે વેદ કર્યા અશ્વર્ચ્યના કામનો યજુર અને ઉદ્દગાતાના કામનો સામવેદ થયો. એ સમયે અથર્વ યોથા વેદ તરીકે ગણાતો નહોતો. માત્ર ત્રણજ વેદ ગણાતા. છેક પાછલા વખતમાં અથર્વની વેદમાં ગણના થઇ. એમાં રાગથી, ધાતક પશુઓથી અને દુશ્મનના શાપથી બચવાના વિધિઓ આપેલા છે; તથા દેવને પ્રસન્ન કરવાના, આયુષ્ય વધારવાના, રોગ મટાડવાના ને ધન મેળવવાના મંત્રો છે.

બ્રાહ્મણ આરણ્યક ને ઉપનિષદ. ૨. વેદના મંત્રોના સંગ્રહને સંહિતા કહે છે. અને એ સંહિતા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરેલા ગ્રંથોને બ્રાહ્મણ કહે છે. એ રીતે ઋગ્વેદ ઉપર બે, સામવેદ ઉપર ચાર, યજુર્વેદ ઉપર બે અને અથર્વ ઉપર એક, એટલા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો છે. ગામમાં રહી યજ્ઞ, હોમ વગેરે ક્રિયા કરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો છે. એ સમયે કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતા ને શિષ્યોને કરાવતા. એ જંગલમાં હોમ કરવાનો વિધિ બતાવવાને આરણ્યક ગ્રંથો થયા. એ ગ્રંથો પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંજ ગણાયા. ઋગ્વેદ ઉપર બે અને યજુર્વેદ ઉપર બે આરણ્યક ગ્રંથ થયા છે. બાકીના બે વેદ ઉપર આરણ્યક ગ્રંથ થયા નથી જંગલોમાં રહી ઋષિઓ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વિચાર કરતા. જીવ અને ઇશ્વર શું છે, જીવનું કર્તવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય શું છે, જીવ શાથી થયો ને મુખ્યા પછી એનું શું થાય છે, મોક્ષ શાને કહેવો અને તે કેમ મેળવવો, વગેરે બાબતો ઉપર ચિંતન કરતા એ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોને ઉપનિષદ કહે છે. એ સમયે ઉપનિષદના દશ ગ્રંથો થયા હતા. ઉપર કહેલા વેદ, સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદના ગ્રંથોને આર્યો ઇશ્વરદત્ત માને છે. અને તે પવિત્ર અને સર્વમાન્ય ગણાય છે. મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથો પણ એજ સમયે થયા હોય એમ જણાય છે.

આર્યોના પ્રસાર અને રાજ્ય. ૩. પંજબમાંથી આર્યો આગળ વધી ગંગા ને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને ત્યાંથી દક્ષિણે વિંધ્યાચળ ને પૂર્વે ખંગાળા સુધી વધ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાના રાજ્ય સ્થાપી અનાર્યોને કુંગરમાંથી હાંકી કાઢ્યા. આર્યોને અનાર્યો સાથે વારંવાર લઢાઈમાં ગેકાવું પડવાથી વેદાધ્યયન કરવાનું, ખેતી કરવાનું વગેરે કામ થતાં નહિ, તેથી તેમણે સૌથી વધારે બળવાન, મોભાદાર અને જથ્થાવાળાને રાજા કુંગરી તેની સરદારી નીચે ખીજા બળવાન ને ઉત્સાહી ચોદ્ધાઓ સોંપી તેમનો વર્ગ જુદો કરાવ્યો તે લઢાઈઓ લઢી રાજ્ય મંભાળે એવું હતું. તે ક્ષત્રી કહેવાયા. તેજ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરે ને દરારે તે બ્રાહ્મણ, અને ખેતી ને વેપાર કરે તે વૈશ્ય એ પ્રમાણે ત્રણ જાતિ થઈ અને જે અનાર્યો તામે રહી હલકાં કામ-ચાકરી કરવા લાગ્યા, તેમની ચોથી શ્રદ્ધ જાતિ થઈ. એ ચારે વર્ણ પાળવાના ધર્મોના કાયદા પણ તેજ સમયે થયેલા છે. ઉપર કહેલા ત્રણે ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે આર્યોનાં જૂદાં જૂદાં ટોળાંનાં રાજાઓનાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. તેમાં દિલ્હીની આસપાસ હસ્તિનાપુરનું, કનોજની આસપાસ પંચાળનું, ઉત્તર બહારમાં વિદેહનું, અયોધ્યામાં કોસલનું ને બનારસની આસપાસ કાશીનું રાજ્ય હતું. અયોધ્યાનું રાજ્ય સૂર્યવંશી ને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોને તામે હતું. ક્ષત્રિય રાજ્યનો વિસ્તાર પૂર્વમાં ખંગાળા, ઉત્તરે હિમાલય, પશ્ચિમે સિંધુ નદી ને દક્ષિણે વિંધ્યાચળ સુધી હતો. એ ભાગને આર્યાવર્ત કહેતા. એ રાજ્યોમાં લબ્ધ યજ્ઞક્રિયાઓ થવા લાગી. એ સમયમાં રાજાઓ વિદ્વાન હોઈને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારા હતા. તેમણે રાજ્યધાનીમાં ને ખીજાં મોટાં ગામોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી. એમ બ્રાહ્મણ ત્રણે ઉપરથી જણાય છે.

આર્યાવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૪. રાજાઓ ગામને કિલ્લા બાંધતા, રસ્તા પહોળા ને સીધા રાખતા, મધ્યે રાજ્યમહેલ બનાવતા ને આસપાસ પ્રજાજનો લબ્ધ મકાનો બંધાવી ગામને શોભા-

વતા. પ્રજાજનોની દોષતમા સોનું, રૂપું, જવાહીર, ગાડી, રથ, ઘોડા, ગુલામો અને શહેરની આસપાસની જમીન હતી. દરેક ગૃહસ્થ ઘરમાં પવિત્ર અગ્નિ રાખતો, અતિથિનો સત્કાર કરતો ને દેશના કાયદા પ્રમાણે ચાલી રાખતો માન આપતો. બ્રાહ્મણ મારફત તે દોમ ને ધર્મક્રિયા કરાવતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના બાળક નાનપણથી ગુરુ પાસે જઈ સાથે અભ્યાસ કરતા ને ધર્મજ્ઞાન મેળવતા. એ વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ હતી. શૂદ્ર શિવાયની ત્રણે વર્ણમાં કંઈક અપવાદ સાથે મહિમાદિ પરણતા, અને સાથે ખાવા પીવામાં બાધ મણતા નહિ. બિન્ન બિન્ન પ્રકારના કારીગર લોકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને લ'શપરંપરાથી ઉતરતો આવેલો ધંધો કરતા ને ખેડુતો પોતાના ઠોર સાથે ગામની આસપાસ ઘર બાંધી રહેતા. કેટલાક ઋષિઓ જ'ત્રણમાં રહી તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન કરતા ને જે ડ્રિળો આવે તેમને વેદમંત્રો પાઠ કરાવતા. એ સમયે ઇન્સાફ આપવાના ને ગુન્હેગારને સજા કરવાના કાયદા થયા હતા. વળી રાજા પ્રજાને આલવાના ધારા ધડાયા હતા. લોકોને જ્યોતિષ ને ખજોળવિદ્યાનું પણ જ્ઞાન હતું વળી બ્રાહ્મણમંથમાં વેદો બનાવવાના નિયમો આપ્યા છે, તે ઉપરથી એ સમયમાં જૂમિતિનાં જૂળતત્ત્વોની પણ શોધ કાઢી હતી એમ માલમ પડે છે. એ જૂળતત્ત્વો કલ્પસૂત્રમાં આપેલાં છે.

એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૫ એ સમયની સ્ત્રીઓ પ્રુદાનશીન નહોતી. તેમને માન આપવામાં આવતું ને તેઓ ધર્મક્રિયાઓમાં સાથે રહેતી. તેઓ બાણેલી હોઈને ઘણીવાર ધર્મશાસ્ત્રોનાં વાદવિવાદની સભાઓમાં ભાગ લેતી. તેઓ આજની યુરોપીય સ્ત્રીઓની માફક જનસમાજમાં છૂટથી ફરી શક્તી નહોતી, તોપણ મુસલમાનો આવતાં સુધી જનાનાની રીત તો આર્ય લોકમાં બીજાકુલ દાખલ થઈ નહોતી; અને મરેઠા વગેરે જાતિમાં જ્યાં મુસલમાની રાજ્ય થોડાજ વખત ટક્યું હતું. ત્યાં હજુ પણ નથી. આઝીનકાળમાં આર્ય સ્ત્રીઓને જેટલું માન મળતું, તેટલું બીજી

કાઈપણ પ્રજામાં તે સમયે મળતું નહોતું. સીતા, તારા, દ્રૌપદી, મૈત્રેયી, ગાર્ગી, અનસુયા, અર્જુનની પત્નિઓ સહીત ધણી વિદ્વષી હતી. તેઓ પતિવ્રતા ને સ્વધર્મચારીણી હોઇને પોતાના પતિને અને વડીલોને માન આપતી. તેઓ ધરની ને પશુઓની સંભાળ રાખતી ને બાળકોને યોગ્ય જીવણી આપી ઉછેરતી.

રાજ્ય પદ્ધતિ. ૬. રાજા રાજ્યનું કામકાજ કરતા ને બાહ્યો મંત્રિનું કામ કરી તેમને રાજ્ય ચલાવવામાં ને ધન-સાધ આપવામાં શક્તિ પ્રમાણે સલાહ આપતા. રાજ્યના મોટા મોટા ભાગ પાડી તે ઉપર સુબા નીમેલા હતા. તે દરેકના તાબામાં હજાર હજાર ગામ હતાં. સુબાના હાથ નીચે સો સો ગામના વહીવટદાર અને તેના હાથ નીચે દશ દશ ગામના કામદાર નીમેલા હતા. તેથી ઉતરતા એક એક ગામના ઉપરી હતા. તે સર્વે પોતાના કામકાજ સંબંધે રાજાના જવાબદાર હતા. જમીનનું મહેસુલ એ રાજ્યની ઉપજનું મુખ્ય સાધન હતું. તે વગર માલની આયાત નિકાસ ઉપર પણ દાણ લેવાતું હતું ગરીબ લોકો વેરે આપી શકતા નહિ. તેના બદલામાં મહીનામાં એક દિવસ રાજ્યવેઠ કરતા. ગામનો પટેલ ગામનો જમીનવેરો ફેટલો આપવો તે આંકડો રાજા સાથે નક્કી કરી તેનો જવાબદાર થતો. વેરો ગામના લોકોમાં ફાળવવામાં આવતો. ગામના લોકોની ચાલચલગતનો જવાબદાર પણ એ પટેલજી હતો. ગામલોકના મંદિરોમાંથી ટંટા તે પંચની મારફત ચુકવતો, તેના બદલામાં તેને રાજા તરફથી પસાયતી જમીન મળતી; તેમ તે વેઠવેરાથી મુક્ત હતો. પટેલના હાથ નીચે બીજા ગામડાના નોકરો હતા, તેમને પણ રાજ્ય તરફથી પસાયતાં મળતાં, એ સમયે રાજ્યના સઘળા અમલદારોને પગારને બદલે પસાયતાની જમીન આપવાનો ધારો હતો.

પ્રકરણ ૩ નું.

સૂર્યવંશી રાજ્ય.

રામાયણ.*

૧. હરિશ્ચન્દ્ર રાજા ૨. રામચંદ્રનો જન્મ. ૩ રામ ચંદ્ર-
કળા શીખે છે. ૪. સીતાસ્વયંવર, ૫. રામચંદ્રના રાજ્યા-
ભિષેકમાં ભાગ ૬. રામચંદ્રનો વનવાસ. ૭ સીતાનું હરણ.
૮. સીતાની શોધ. ૯. લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૧૦
સીતાનો પુત્ર વનવાસ. ૧૧ સીતાનો રામ સાથે મેળાપ.
૧૨. રામરાજ્ય.

હરિશ્ચન્દ્ર રાજા ૧. અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી રાજ્ય સ્થાપનાર
ધક્ષિવાકુ થયો. તેના વંશમાં ૧૦ મી પેઢીએ હરિશ્ચંદ્ર નામે સત્યવાદી
રાજા થયો. એનું સત્યવ્રત તજવવાને વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિએ બહો
યત્ન કર્યો, પણ તેણે પોતાનું સત્યવ્રત તજ્યું નહિ. તેણે પોતાનું
વ્રત પાળવાને રાજ્ય ખોડ્યું, અસહ્ય સંકટ વેઠ્યું, પોતાની સ્ત્રી અને
છોકરાં વેચ્યાં, તથા તેમને નીચ કામ કરતાં નજરે જોયાં, પણ
પોતાના વ્રતથી ડગ્યો નહિ. તેની પત્નિ તારામતી પોતાના પતિનું
વ્રતપાળવાને રાજ્યસુખ તજીતેના દુઃખમાં ખુશીની સાથે ભાગીએણું
થઈ અને ગણિકાને ઘેર વેચાઈ, તેનો પુત્ર રાહિતાશ્વ પણ એજ
રીતે રાજ્ય છોડી પોતાના પિતાની સાથે કષ્ટ વેઠતાં ઉવટે વેચાયા
ને નહિ થાય એવું નીચ કામ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ત્રણે

* રામાયણ અને મહાભારતની ભાષા ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો મહા-
ભારત પ્રથમ ને રામાયણ પાછળથી થયેલું ધારે છે. વળી કેટલાક ધારે
છે કે એ બંને ગ્રંથના મુખ્ય પાત્ર પાંચ પાંડવ, દ્રૌપદી, રામ, સીતા
એ કાઠ થયાજ નથી એ માત્ર કાલ્પનિક નામો છે. પરંતુ આ દેશી
આર્ય મત માણે એ બંને ગ્રંથોની કથા ખરી બનેલી છે, ને રામાયણ
પ્રથમ ને મહાભારત પાછળથી થયું છે. એ ગમેતેમ હોય તોપણ આર્યો
એ નામો પૂજ્યભાવથી સંભારે છે. ને એમની કથા પ્રેમથી સાંભળે છે,
તેથી તથા એ બંને કથામાંથી વિદ્યાર્થીને ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન અને ઉપ-
દેશ મળે છે, તેથી એ બંને વાંચના સાર અને આર્યો છે.

જાણીએ અસહ્ય કષ્ટ વેડયું, પણ સત્ય ન તળયું ત્યારે પરિણામે પરમેશ્વરે સહાય કરી, ને તેમને મૂળ રિચાતમાં આણી મૂક્યાં. એ હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદીને નામે, તેની સ્ત્રી તારામતી સતીને નામે ને તેના પુત્ર રાહિતાશ્વ સુપુત્રને નામે આજે પણ આર્યોમાં પુજાય છે. આ ઉપરથી આપણને શિખામણ મળે છે કે ગમે તેવાં કષ્ટ પડે તોપણ તે આપણી હંસાદીને મારે છે, એમ માની ધીરજ રાખી સહન કર્યાથી પરિણામે પરમેશ્વર આપણને સારું ફળ આપે છે.

રામચંદ્રનો જન્મ. ૨. હરિશ્ચંદ્ર પછી કેટલીક પેઢીએ દશરથ રાજા થયો, તેને ત્રણ રાણી હતી. તેમાંની પટરાણી કૌશલ્યાને પેટે રામાયણની કથાના નાયક રામચંદ્રનો જન્મ થયો. પૂજી શ્રી સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નના ને નાના કૈકયાને પેટે ભરતનો જન્મ થયો.

રામ લક્ષ્મણ યુદ્ધકળા શીખે છે. ૩. તે સમયે વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિ હતા આસપાસના રાક્ષસો આવી તેમના યજ્ઞનો ભંગ કરતા, એ રાક્ષસોથી યજ્ઞનું રક્ષણ થવા ઋષિએ દશરથ રાજા પાસે રામ લક્ષ્મણ માગ્યા. ઋષિને નારાજ કરવા ઠીક ન લાગ્યાથી તેણે રામ લક્ષ્મણને મોકલ્યા; વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમપર આવી રામ લક્ષ્મણને યુદ્ધકળા શીખવી અને રાક્ષસોથી પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરાવ્યું.

સીતાનો સ્વયંવર. ૪ એ સમયે અયોધ્યાની પુર્વે વિદેહનું રાજ્ય હતું. ત્યાં જનક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને સીતા નામે ગુણવાન અને રૂપવાન પુત્રી હતી, એ સીતાને પરણાવવા માટે જનકે સ્વયંવર રચી દેશદેશના રાજાઓને નોતર્યા; જનકને મહાદેવે એક મોટું ધનુષ્ય આપેલું હતું, તે ધનુષ્ય જો તોડે તેને સીતા પરણાવવી એવી શરત હતી. સ્વયંવરમાં ધણા રાજા આવ્યા હતા. રામચંદ્ર પણ વિશ્વામિત્ર ઋષિની સાથે ત્યાં ગયા. શિવજીનું આપેલું ધનુષ્ય કોઈ રાજાથી કે સંકાના રાક્ષસ રાજા રાવણથી પ્રભુ ન તૂટ્યું, ત્યારે ઋષિની આજ્ઞા મેઘ રામે તે તોડ્યું, તેથી જનકે સીતાને રામ વેરે પરણાવી.

રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકમાં ભંગ, ૫. દશરથ રાજા વૃદ્ધ

થયો, ત્યારે તેણે પોતાના પાટવી પુત્ર રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો ઠરાવ કર્યો, એ વાત રામની સાવકી - માતા કૈકેયીને રૂચી નહિ. એક સમયે દશરથે કૈકેયીને વચન આપ્યું હતું કે “તું માગીશ તે આપીશ. એ વચન પ્રમાણે કૈકેયીએ માગ્યું કે “ રામને ચૌદ વરસ વનવાસ મોકલો ને ભરતને રાજ્ય આપો.” આ સાંભળી દશરથ ખિન્ન થયો, પણ પોતાનું વચન ક્રમ તોડાય ! તેમ પોતાના વહાલા પુત્ર રામને દેશવટો દેવો, એ પણ દશરથને કારી બા જોવું લાગ્યું. વચન ભંગ થવાય નહિ ને રામને દેશવટો દેવાય નહિ, તે સાર તેણે કૈકેયીને બહુ સમજાવી, પણ તે એકની બે થઈ નહિ. છેવટે એ વાત રામના જાણવામાં આવી, ત્યારે પોતાના પિતાનું વચન પાળવાની ખાતર પોતાને વનમાં જવાની રજા આપવા દશરથને વિનંતિ કરી, તથા રાજ્યાભિષેક કરવા ભરતને એના મોસાળથી બોલાવ્યો. ભરત ઓરમાયો પણ તે સદ્ગુણી રામનો બાઈ હતો. તેણે રાજ્ય લેવાની ના પાડી; અને પોતાના પિતાને તથા રામચંદ્રને એ પ્રમાણે દુઃખી કર્યા તે માટે પોતાની માતાને બહુ ઠપકો દીધો. તેણે રામને ગાદીપતિ થવાને ઠાણાવાણા કર્યા, પણ રામે કહ્યું કે આપણા પિતાનું વચન વ્યર્થ જવું ન જોઈએ, પુત્રનો ધર્મ છે કે પિતાનું વચન પાળવું. આપણે પિતાનું વચન લોપનાર પાપી પુત્ર થવું ન જોઈએ. એ પ્રમાણે બહો બોધ દીધો, ત્યારે રામ વનવાસથી પાછા આવે ત્યાંસુધી રામની વતી રાજ્ય ચલાવવાનું ભરતે માથે લીધું. આ ઉપરથી હાલના રાજ્યોને અને રાજ્યખંધુઓને કટલી બધી શીખામણ લેવાની છે ! રાજ્યલોભથી પુત્રો પિતાને કદ કરે છે, ખંધુઓ દ્વેષજ્વિથી માહોમાંહે લહી મરે છે, તેમણે રામના અને ભરતના દાખલાથી અવશ્ય ઉપદેશ લેવો જોઈએ.

રામચંદ્રનો વનવાસ. ૬. રામ વનવાસ જવાને તૈયાર થયા ત્યારે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા ને તેમનો ઓરમાન બાઈ લક્ષ્મણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયા. રાજ્યસુખ તથા જંગલના અસહ્ય દુઃખ ખમવાને તત્પર થવાથી સીતાનું કેવું પતિવ્રત અને લક્ષ્મણનો ખંધુપ્રેમ જણાય છે ! દશરથની વૃદ્ધાવસ્થામાં ચોગ્ય રીતે

રાજ્ય ચલાવી રામે પ્રજાપ્યાર એટલો સંપાદન કર્યો હતો કે સમસ્ત પ્રજા રામની સાથે વનવાસ જવાને તૈયાર થઈ પ્રજાને પાછી વળવાને અને શોક નહિ કરવાને રામે ઉપદેશ કર્યો, તેમાં પુત્રધર્મ અને રાજપ્રજાના ધર્મ સારી રીતે બતાવ્યા છે. રામના ઉપદેશથી અને આગ્રહથી શોકમાં ડુબેલી પ્રજા પાછી ગઈ. રામ વનવાસ ગયાની ખબર સાંભળી દશરથે પણ પુત્રવિયોગના દુઃખમાં દેહ છોડ્યો.

સીતાનું હરણ. ૭. રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા વનમાં ભટકતાં ભટકતાં ગોદાવરીને તીરે હાલ જ્યાં નાસીક ગામ છે, ત્યાં એક મઢી બાંધીને રહ્યાં. તે વખતે આસપાસ સંઘળે જંગલ હતું. અયોધ્યાથી નાસીક આવતાં સુધી રસ્તામાં જંગલ, ડુંગરા ને નદી સિવાય કંઈ નહોતું. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી ત્રણે જણ ગુન્નરો ચલાવતાં હતાં. સીતાના સૌંદર્યથી મોહિત થએલો લંકાને રાજા રાવણ સ્વયંવરમાંથી નાઉમેદ થઈ પાછો ગયો હતો, તેણે લાગ સાધી સીતાને એકલી જઈ તેનું હરણ કર્યું.

સીતાની શોધ. ૮. સીતાનું હરણ થયું ત્યારે રામ ને લક્ષ્મણ શિકારે ગયા હતા, ત્યાંથી આવ્યા ત્યારે સીતાને દીડી નહિ. તેથી બંને ભાઈ સીતાની શોધ કરવાને દક્ષિણમાં ચાલ્યા. ત્યાં પુષ્કળ જંગલો હતાં. ને તેમાં છુટાછવાયા જંગલી અનાય લોક રહેતા હતા. આગળ ચાલતાં જંગલી લોકોનું કિર્ણિકા નામે ગામ આવ્યું. ત્યાં વાલી નામે રાજા હતો. એ વાલીને તેના ભાઈ સુગ્રીવ સાથે અણુબનાવ હતો. સુગ્રીવે રાજ્ય મળવાની શરતે રામને મદદ કરવાનું કબુલ કર્યું. તેથી રામે વાલાને માર્યો ને સુગ્રીવને ગાદી આપી. સુગ્રીવના પ્રધાન હનુમાનને રામે નિશાની આપી સીતાની શોધ માટે મોકલ્યો. તેણે લંકામાં જઈ સીતાની ભાળ કહાડીને તે સંદેશો લઈ પાછો આવ્યો.

લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૯. સીતાની ભાળ મળ્યા પછી રામે સુગ્રીવ અને તેના સહાયકારીઓનું સૈન્ય જમાવ્યું ને સંતુલ્ય ઋશમેશ્વર આવી ત્યાં રામેશ્વરની સ્થાપના કરી તથા લંકામાં જવાને

+ જ્યાં આગળ રામે સેતુ (પુલ) બાંધ્યો તે જગા.

વચ્ચમાં ફરિયો છે તેના ઉપર પૂલ બંધાવ્યો; એ ઉપર થઈ સધળા લંકામાં આવ્યા. ત્યાંથી વાલીના પુત્ર અંગદને વિષ્ટિ કરવાને મોકલ્યો તેણે રાવણના સ્ત્રી મદોદરીએ ને રાવણના ભાઈ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે કોઈનું માન્યું નહિ. વિભીષણ તો પોતાના ભાઈનો દુરાગ્રહ જોઈ રામને જઈ મળ્યો, તોપણ રાવણ ડગ્યો નહિ, સારે લઢાઈ કરી. એ યુદ્ધમાં ગવણ, તેનો પુત્ર દંદ્રજીત ને ભાઈ કુંભકર્ણુ વગેરે સર્વે મરાયા. રામે લંકાની ગાદી વિભીષણને આપીને વનવાસની મુદત પૂરી થવાથી પોતે સીતાને લઈ લક્ષ્મણ સાથે અયોધ્યે પાછા આવ્યા.

સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૦. રામના આવ્યાથી ભરત ને પ્રજાજન આદિ પ્રસન્ન થયા. રામને રાજ્યાભિષેક થયા પછી તે નગરચર્યા જાવાને નીકળતા તે લોકવાયકા સાંજળતા. એક સમયે સીતાના પાંતગ્રાત ઉપર શક પડતી લોકવાયકા તેમણે સાંજળી. સીતાના સત ઉપર રામને પૂર્ણ વિશ્વાસ છતાં લોકાનંદા થતી અટકાવવા સારૂ સીતાને ખબર આપ્યા વગર લક્ષ્મણ સાથે વનમાં મોકલી દીધા. તે વખતે સીતા રુગર્ભા હતી. તે લક્ષ્મણના પાછા ગયા પછી હૈયાકાટ શોક કરતી ને વનમાં એકલી બટકતી કેટલેક દિવસે ઋવાક્ષમકમુનિને આશ્રમે આવી. તેમણે સીતાને આળખી, પોતાની સંભાળ નાચે આશ્રમમાં રાખી. લાં સીતાને બે પુત્ર અવતર્યા. મુનિએ તેમની બરદાસ કરીને ઉછેર્યા ને તેમને શસ્ત્રાવધા શીખવી.

સીતાનો રામ સાથે મળાપ. ૧૧. આગળ જતાં રામે અશ્વમેધ કર્યા. અશ્વમેધ કરનાર ઘોડાને છુટો મૂકે છે. ને તેનું રક્ષણ કરવાને સૈન્ય જાય છે, જો કોઈ એ ઘોડો બાધ તો તેનું રક્ષક સૈન્ય, અશ્વ બાધનારને હરાવી તાબે કરે છે, ને ઘોડાને છોડાવે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર વિજય કરી ઘોડો પાછો લાવે છે. એ અશ્વમેધ કરનાર ચક્રવર્તિ રાજા કહેવાય છે. રામનો અશ્વ ફરતો ફરતો વાક્ષ્મિકમુનિને આશ્રમે આવ્યો; લાં સીતાના બંને પુત્ર લવ ને કુશ હતા, તેમણે તે બાંધ્યો. રામ આ પુત્રોને, કે પુત્રો

+ આ વાક્ષ્મિક ઋષિએ રામાયણનો ગ્રંથ લ્યો છે.

રામને ઝાળખતા નહોતા, તેથી યુદ્ધ થયું. આ નાના બાળકોએ ખતાવેલા પરાક્રમથી રામ બહુ ખુશી થયા. એવામાં યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી વાલ્મિકી ઋષિ ત્યાં આવ્યા, તેમણે આ પુત્રો તમારાજ છે એવું રામને ઝાળખાણ કરાવ્યું. ઋષિના ઉપદેશથી રામ સીતાને તથા બન્ને છોકરાને લેઈ અયોધ્યે ગયા.

રામરાજ્ય. ૧૨ સીતાને લાવ્યા પછી રામે સુખશાંતિમાં રાજ્ય ચલાવ્યું, તે દરરોજ રાત્રે વેશ પાલટી નગરચર્યા જોતા, લોકવાચકા સાંભળતા ને રૈયતનું દુઃખ ટાળતા, તથા રાજ્યનો બદોબરત રાખતા. તેમણે રાજ્યનીંતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવીને અને ન્યાય-શાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય કરીને રૈયતને આબાદ ને સુખી કરી; તથા પોતાના સંતાનની પેઠે પાળીપોષી તેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેથીજ રાજાહ શાંતિવાળા સુખી ને આબાદ રાજ્યને “ રામરાજ્ય ” ની ઉપમા આજે પણ આપવામાં આવે છે. એવા રાજા ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? રામે રાજા છતાં તથા લાંબી મુદત સુધી સીતાનો વિયોગ પડ્યા છતાં છેવટ સુધી પોતાનું એકપત્નીવ્રત પાળ્યું, તેમજ સીતાએ પણ પોતાનું પતિ-વ્રત સાચવ્યું, રામચંદ્ર પછી એના પુત્રો ગાદીએ બેઠા ને લાંબી મુદત સુધી એમના વંશમાં અયોધ્યાનું રાજ્ય ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહામારત.

૧. ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૨. હરિતનાપુરનું રાજ્ય ૩. રાજ્યના ભાગ. ૪. દ્વાપદી રવથવર ૫. પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૬. મહાભારતનું યુદ્ધ. ૭. યુદ્ધ રાજ્ય. ૮. પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૯. મહાભારત. ભગવદ્ગીતા ને વિદુરનીંતિ. ૧૦ હરિતનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૧. મગધનું રાજ્ય.

ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૧ રામાયણના સમયે સૂર્યવંશી આર્યોનાં

રાજ્ય બળવાન હતો, અને મહાભારતના સમયે આર્યાવર્તમાં ચંદ્ર વંશી આર્યોનાં રાજ્ય બળવાન હતાં. તેમાં દિલ્હીની પૂર્વ ગંગાને કાંઠે હસ્તિનાપુરમાં પાંડવ કૌરવોનું, મથુરામાં કંસનું મગધમાં જરાસંધનું, પંચાળમાં દ્રુપદનું દ્રાવિડમાં શિશુપાળનું^૧, વૈરાટ (ધોળકા)માં^૨ વૈરાટ રાજનું અને કુંતલપુરમાં (કુતીઆણા)માં^૩ ભીમકનું રાજ્ય એ મુખ્ય હતાં. વળી પોતાના મામા કંસને મારીને કૃષ્ણ દ્વારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય એ સમયે સ્થાપ્યું.

હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૨ કાલિદાસના કર્ણેલાં શાકુંતલ નાટકમાં આવેલા દુષ્યંત રાજાનો કુંવર ભરત મહા પરાક્રમી રાજા થયો, તેના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું.^૨ તેના વંશમાં ધૃતરાષ્ટ્ર કરીને એક આંધળો રાજા હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને સો દીકરા હતા ધૃતરાષ્ટ્રની પૂર્વે કેટલીએક પેઢી ઉપર કુરુ કરીને રાજા થઈ ગયો હતો; તેના નામ ઉપરથી એ સો બાઈ કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સાથી મોટો દુર્યોધન હતો. એની મા ગાંધારી (કંદહારી) કંદહારની રાજ્યપુત્રી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રનો બાપ પાંડુ મરી ગયો હતો, તેને બે સ્ત્રી હતી. કુંતા અને માદ્રી. કુંતા એ કૃષ્ણના બાપ વસુદેવની બેન હતી, તેને યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન એ ત્રણ દીકરા હતા; અને માદ્રીને નકુલ ને સહદેવ એ બે હતા. એ પાંચે પાંડુના નામ ઉપરથી પાંડવ કહેવાતા. પાંડુ મરણ પામ્યાથી એ પાંચે કાકાના દરબારમાં ઉછરી મોટા થયા. એ કૌરવો તથા પાંડવોને દ્રોણ નામે ગુરુએ રાજ્યનીતિ ને શસ્ત્રવિદ્યા સારી રીતે શીખવીને હાંશીઆર બનાવ્યા.

રાજ્યના ભાગ. ૩. પાંડવો રાજ્યના ભાગીઆ હોવાથી દુર્યોધન તેમના ઉપર દ્રેષ કરતો હતો. બન્ને પક્ષને સમજાવ્યાથી અંતે રાજ્યના બે ભાગ પાડી હસ્તિનાપુર દુર્યોધનને અને વારણાવતી (અલાહાબાદ) પાંડવોને આપ્યાં. પરંતુ દુર્યોધને દ્રેષભુલિથી પાંડવોનો

૧. શિશુપાળ એ ખરેખર ક્યાનો રાજા અને વૈરાટને કુંતલપુર ક્યાં છે તે વિષે મતભેદ છે.

૨. કેટલાક ઋષભદેવના દીકરા ભરતના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું કહે છે.

રાજ્યમહેલ સળગારી મૂકાવ્યો. તેમાંથી પાંડવો મુશ્કેલીથી જીવતા રહ્યા ને વનમાં ભટકવા લાગ્યા.

દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૪. એવામાં પંચાળદેશના રાજા દ્રુપદે પોતાની પુત્રીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો. ત્યાં ઝઘળા રાજા રાણા એકઠા થયા. પાણીના કુંડમાં થાંભલા ઉપર ઉચે ગોળ ફરતું એક મચ્છ ભટકાવેલું હતું, તે મચ્છનું કુંડના પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ જોઈને થાંભલે બાંધેલા બે શોકાંમાં પગ રાખી જે પુરુષ મચ્છને વિધે તેને દ્રૌપદી પરણે એવી શરત હતી. પાંડવો વનમાં બ્રાહ્મણને વેષે રહેતા હતા. તે સ્વયંવરની વાત સાંભળી ત્યાં આવ્યા. ક્રોધ રાજાથી મચ્છવેધ ન થયો, ત્યારે અર્જુને હાંસીને મચ્છવેધ કર્યો તેથી દ્રુપદે પોતાની કુંવરી તેને પરણાવી. ચૂકથી માતાએ આપેલી આશિષને તાબે થઈ પાંચે પાંડવોએ તેને સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી.

પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૫ કૌરવોને પાંડવપક્ષવાળાએ સમજાવ્યાથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવી અર્જુ રાજ્ય આપ્યું, તેથી પાંડવો જમનાને કાઢી દ્વંદ્વપ્રસ્થ (દિક્ષી) વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જૂગકુંડ રમવાને બોલાવ્યા. તેમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્યપાટ, પત્ની ને ભાઈઓ સવસ્વ હાર્યા. પણ ધૃતરાષ્ટ્રે ફરીને તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપ્યું. પરંતુ દુર્યોધને તેમને બીજીવાર જૂગટામાં હરાવ્યા. આ વખતે જે હારે તે બાર વરસ વનમાં રહી તેરમે વરસ છૂપા રહે એવી શરત હતી. તેથી જૂગટાનાં માઠાં ફળ ભોગવવાને સત્યવાદી પાંડવો વનમાં ગયા. દ્રૌપદી સાથે તેઓ બાર વરસ વનમાં રખાયા. એ સમયનો ધણો ભાગ તેમણે બાગલાણનાં જંગલોમાં કટાડ્યો. ખાનદેશ ને નાસીકમાં તે વખતે વરતી નહોતી. માત્ર જંગલો હતાં. બાર વરસ પૂરાં થયાં ત્યારે પાંડવો તેરમે વરસે વેશ પાલટી વૈરાટનગરના રાજાને ત્યાં છૂપા રહ્યા. એ પૂર્વે અર્જુને કૃષ્ણની બેન સુભદ્રાનું હરણ કરી લાભ કર્યું હતું. એ સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને વૈરાટ રાજાની કુંવરી ઉત્તરા વેરે પરણાવ્યો. રનેહ અને સગપણને લીધે હારકાના યાદવરાજા કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા, તેથી કૃષ્ણ

વૈરાટ ને પદ એઓ પાંડવોની પક્ષે થયાથી તેઓ બળવાન થયા.

મહાભારતનું યુદ્ધ ૬. વનમાં રહેવાનાં તેર વરસ પૂરા થતાંજ કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંડવોની વતી વિણિ કરવા ગયા. તેમણે પાંડવોને અર્ધુ રાજ્ય આપવા માટે તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ. તેથી કૃષ્ણ, વૈરાટરાજ, દ્રુપદરાજને ખીજી સંજા રમ્ભેની મદદ લેઈ પાંડવો યુદ્ધ ચડ્યા કૌરવોએ પણ પોતાના સંજા વંદાલાને મદદે ખેલાવ્યા અને દ્રુક્ષેત્ર (પાણીપતના) ના રણમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈનાં ગળાં દાપવાને તેઓ સામે થયા. ભરતખંડમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈને મારવાને રણમાં ચઢેલાનો આ પહેલો વહેલોજ દાખલો હતો; અને તેથી એજ વખતથી ભરતખંડમાં કળિયુગ ખેઠો એમ કહેવાય છે.

અઢાર અક્ષોહિણી સૈન્ય કુડક્ષેત્રમાં એકઠું થયું ને અઢાર દિવસ સુધી આ નાશકારક યુદ્ધ ચાલ્યું. પાંડવ કૌરવોને ગુરુ દ્રોણ, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, ગુરુ કૃપાચાર્ય, ગાંધારીનો ભાઈ શકુનિ, પિતામહ બીષ્મ, પાંડવોનો દૂધભાઈ કર્ણ અને ઘણા રાજા કૌરવોને પક્ષે આવ્યા હતા. એ યુદ્ધમાં સૌ કૌરવ, દ્રોણ, કર્ણ બીષ્મ છતાંદિ સવ મરાયા. માત્ર અશ્વત્થામા ને કૃપાચાર્ય જીવતા રહ્યા. અને પાંડવોમાં પાંચ ભાઈ ને કૃષ્ણ જીવતા રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ભત્રિજાઓને રાજ્ય સોંપ્યું. જ્યેષ્ઠ પાંડવ યુધિષ્ઠિર ગાંધીએ ખેઠા ને અશ્વમેધ કરી ભરતખંડના ચક્રવર્તિ રાજા થયા.

૧, એક અક્ષોહિણીનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે

૨૧૮૭૦ રથમાં ખેસી લઢનાર.

૨૧૮૭૦ હાથી ઉપર ખેસી લઢનાર.

૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર.

૧૦૦૩૫૦ પાયદળ.

૨૧૮૭૦૦

૧૮

૩૬૩૬૬૦૦ મહા ભારતના યુદ્ધમાં બંને પક્ષનું સૈન્ય તેમાંથી આત અક્ષોહિણી પાંડવોનું અને અ.જ.આર અક્ષોહિણી કૌરવોનું સૈન્ય હતું.

યાદવ રાજ્ય. ૭. મહાભારતનું યુદ્ધ પત્યા પછી કૃષ્ણ દ્વારિકામાં ગયા. ત્યાંથી સર્વે યાદવો પ્રભાસપાટણની જગ્યા કરવા ગયા, ને દારૂ પી મહિમાહિ લઢાઈને કપાઈ મુગ્ધા. દારૂ પીવાના આ પૂરા પરિણામથી થએલા શોકમાં કૃષ્ણે પણ દેહ મુકી. તે પછી કેટલીક મુદતે યાદવો દ્વારિકા છોડી સિંધ તરફ ગયા ને ત્યાંથી આગળ વધી અરુધાનિરતાનમાં વસ્યા. એ દેશમાં જ્યારે સુસલમાનોનું પ્રબળ થયું ત્યારે તેમના વંશજો પંજાબમાં આવ્યા. ત્યાંથી કેટલેક વરસે જોસલમેર વસાવી ત્યાં ગાદી કરી ગુજરાતને કચ્છના જાડેજ સિંધમાંથી આવેલા યાદવ જાતના રજપુતો છે.

પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૮. પોતાના ભાઈ ભત્રીજાના મોતથી પાંડવો શોકાતુર હતા. તેમાં કૃષ્ણના સ્વર્ગવાસથી ઉમેરો થયો. તેથી અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના કુંવર પરિક્ષિતને દરિતાપુરનું રાજ્ય સોંપી પાંચે પાંડવ ને દ્રોપદી હિમાલય પર્વત ઉપર ચઢ્યા ને ત્યાંથી દેવલોક પામ્યાં. એ રીતે મહાભારતના મુખ્ય યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ. યુધિષ્ઠિર મહા ધર્મનિષ્ઠ ને સત્યવાદી રાજા હતા. તેથી લોકો આજે પણ એને ધર્મરાજાને નામે ઓળખે છે. ને એજ કારણથી એમનો સંવત્ત ચાલ્યો. માળવામાં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો ત્યાં સુધી એ સંવત્ત ચાલુ રહ્યો. આ દેશના આર્યલોકના કહેવા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના સંવત્તને આજે ૫૦૧૯ વરસ થયા એટલે રાજા ૪. સ. પૂ. ૩૧૦૦ ઉપર થયો.

૯. મહાભારતમાં પાંડવ કૌરવોના યુદ્ધના વર્ણન સિવાય બીજી રસિક અને સંબોધકારક આડકથાઓનો ખજાનો છે. તેમાં રાજા પ્રજાના ધર્મ તથા જ્ઞાનોપદેશ આપ્યા છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે અર્જુનને પોતાના ભાઈઓને, ગુરુને તથા સગામનેહીઓને મારવાની ના કહી. ત્યારે કૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી તો હૃદયળી છે. એ ઉપદેશના અંતને ભગવદ્ગીતા કહે છે. આ વિદુરે પાંડવોને રાજ્યભાગ આપવા માટે દુર્યોધનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેમાં રાજ્યનીતિ ખતાવી છે. એને વિદુરનીતિ કહે છે. મહાભારત ઉપરથી તે સમયનાં લોકોની રિચિતિ, રીતિ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે માલમ પડે છે.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૦. યુધિષ્ઠિરના વંશમાં આઠમી પેઢીએ નીમી નામે રાજાના વખતમાં હસ્તિનાપુર ગંગામાં તણાઈ ગયું, તેથી એ રાજાઓએ બીજી રાજધાની કરી ત્યાં રાજ્ય કર્યું એ રાજ્ય મગધના રાજા જરાસંધના વંશજ સહદેવે જીતી લીધું.

મગધનું રાજ્ય. ૧૧. સહદેવના વંશમાં કૃત્વલીક પેઢી સુધી રાજ્ય ચાલ્યા પછી, તક્ષક વંશ થયો. એ લોક સિથિયન જાતના હશે એમ અનુમાન થાય છે. તેમની ખ્વજા ઉપર સર્પચિહ્ન હોવાથી આર્યો તેમને તક્ષક કહેતા. તક્ષકરાજ્ય દશ પેઢી સુધી ચાલ્યા પછી નંદ વંશના રાજા થયા. છેલ્લા નંદરાજા પાસેથી તે રાજ્ય તેના અનોરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે જીતી લીધું. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યની હકીકત આગલ આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

આર્ય રાજ્યનો ફેલાવો ને ગ્રંથો.

૧. આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૨. સુત્રગ્રંથો. ૩. વેદાંગ. ૪. શાસ્ત્રગ્રંથો. ૫. જાતિ. ૬. આશ્રમ.

આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૧. આર્યાવર્તમાં વસ્તીનો વધારો થવાથી આર્ય લોકો પૂર્વમાં બંગાળા ને ઓઢીઆમાં પેઠા, ને ત્યાં તેમણે પોતાના રાજ્ય સ્થાપ્યાં. દક્ષિણ તરફ વાંધ્યાચળ ઓળંગી ગોદાવરી, કૃષ્ણા ને કાવેરી નદી ઉપર તેમણે મોટાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં એ રાજ્યોની હદ હિંદી મહાસાગર સુધી પહોંચી. પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતનું રાજ્ય બળવાન થયું. એ રાજ્યે અરબી સમુદ્ર તરફ પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. એ પ્રમાણે આર્યલોકે હાલના આખા ભરતખંડમાં વસાયત કરી રાજ્ય સ્થાપ્યાં. ને ત્યાં પોતાના વિદ્યા હુન્નર ને સ્પધારા દાખલ કર્યાં.

સુત્રગ્રંથો. ૨. આ પ્રમાણે રાજ્યનો વધારો થયો તે સાથે આર્ય લોકના મન ઉપર પણ કાંઈકે વિલક્ષણ અસર થઈ. તેઓ વધારે બ્યવહારિક અને સાહસિક થયા. ને તેમના વિચારો વધારે વસ્તુતથા, તેમણે દરેક વિદ્યામાં દહતાથી નવીન શોધ કરવા માંડી,

અને સમળી વિદ્યાના તથા ધર્મના અંથો સંક્ષિપ્ત પણ ઉપયોગી બનાવ્યા. એ અંથોને સૂત્રઅંથો કહે છે. બ્રાહ્મણ અંથોમાં વિસ્તારથી સમગ્રવેદનું હતું. ત્યારે સૂત્રોમાં ટૂંકામાં સમગ્રવેદનું. તેમણે વિસ્તીર્ણ લખાણને બદલે ટૂંકાં કહેવત જેવાં વાક્યોનાં સૂત્ર રચ્યાં. એ સમયે નાના બાળકો ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવાને જતા, ને બાર વરસ કે તેથી વધારે મુદત ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરતા. તેઓ ગુરુના ધરતું કામ કરતા, શિક્ષા માગીને ખાતા ને ધર્મશાસ્ત્રો પાઠ કરતા. કેમકે તે વખતે લખવાની વિદ્યા નીકળી નહોતી. બ્રાહ્મણ અંથોનું વિસ્તારવાળું લખાણ સંક્ષિપ્ત હોય તો સહેલાઈથી શીખવાય અને પાઠે થાય, માટે સૂત્રો રચાયાં. દરેક શાખા માટે તે શાખાના ગુરુએ સૂત્રો રચ્યાં હતાં. એ સૂત્રો રચનારના નામ માલમ પડે છે, તેથી તે ઇશ્વરદત્ત માનતાં નથી. ઋગ્વેદની પાંચ, કૃષ્ણ યજુરની સત્તાવીસ, શુક્લયજુરની પંદર, સામવેદની બાર અને અથર્વની નવ શાખા હતી.

વેદાંગ. ૩. વૈદિક યજ્ઞક્રિયા કરવાની વિસ્તીર્ણ રીતને સંક્ષિપ્ત સૂત્રોમાં કરી તેને શ્રૌતસૂત્ર કહે છે. એવાં ઋગ્વેદનાં બે, સામવેદનાં ત્રણ, કૃષ્ણયજુરનાં ચાર, ને શુક્લયજુરનું એક, એમ દશ સૂત્ર થયાં છે. એ સિવાય ધર્મસૂત્ર થયાં. એ ઉપરથી તે વખતના લોકોની રીતભાવ, રિવાજ ને કાયદા કેવા હતા તે જણાય છે. ધર્મસૂત્રો પણ વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામાં શીખવતા હતા, કે જેથી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી તમણે કેમ ચાલવું તે જણવામાં આવે વળી પુત્ર તરીકે, બાતા તરીકે, પિતા તરીકે ને પાત તરીકે મનુષ્યના શા શા ધર્મ છે, તે શીખવવાને ગૃહસૂત્ર થયાં. આ શ્રૌતસૂત્ર ૧ ગૃહસૂત્રનું એકદું નામ કદપસૂત્ર છે. એ કદપસૂત્ર ઉપરાંત સ્વરશાસ્ત્ર અથવા શિક્ષા, છંદ, બ્યાકરણ, નિરુક્ત ને જ્યોતિષ વિષે પણ સૂત્રો થયાં એ છને વેદાંગ કહે છે.

૭ શાસ્ત્રઅંથ. ૪. પાછળ કહેલા ઉપનિષદમાં બતાવેલા વિચારો ઉપર આ સમયમાં સૂક્ષ્મ વિચારો ચાલ્યા, ને તે ઉપર અંથો રચાયા. કપિલ મુનિએ સાંખ્ય શાસ્ત્ર રચ્યું, તેમાં જીવને જીવત્વથી છૂટી

શાશ્વત્ સુખ પામવાને જ્ઞાનમાર્ગ ખતાવ્યો છે. પતંજલીએ યોગશાસ્ત્ર રચ્યું તેમાં યોગની ક્રિયાથી ઇન્દ્રિયો ને મન વશ કરી શાશ્વત્ સુખ પામવાને ક્રિયામાર્ગ ખતાવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર ને કણ્વાદે વૈશેષિક શાસ્ત્ર રચ્યું છે એ ગ્રંથમાં પણ વિશેષ કરીને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર તર્કો કરેલાં છે. એ સિવાય પણ જુના વિચારોને વળગી રહેનારી પાઠશાળાઓ હતી, તેમણે પૂર્વ તે ઉત્તરમીમાંસા કહે છે. પૂર્વમીમાંસા જૂની વૈદિક ક્રિયાને અનુસરનારી અને ઉત્તરમીમાંસા ઉપનિષદને અનુસરનારી હતી. ઉત્તરમીમાંસાને વેદાંત પણ કહે છે.

જ્ઞાતિ. ૫. આર્યો આર્યાવર્તમાં હતા ત્યાંસુધી તેમનામાં જાતિ-બંધન નહોતું. જે ધર્મજ્ઞાન મેળવે તે બ્રાહ્મણ થતો. ક્ષત્રિકર્મ કરે તે ક્ષત્રી, ને ખેતી કરે તે વૈશ્ય થતો. પરંતુ હવે તો બ્રાહ્મણનો વંશજ હોય તે બ્રાહ્મણ એવું બંધન થયું. વેદ બાણવા હોમ કરવા ને દાન આપવું એ ત્રણે વર્ણના સાધારણ ધર્મ હતાં. પરંતુ વેદ બાણવા ને હોમ કરવાનું કામ બ્રાહ્મણનું થયું; રાજ્યનો ખેડ-ખસ્ત રાખવો, યુદ્ધ કરી રાજ્યનું રક્ષણ કરવું ને મૂલકો જીતવા એ ક્ષત્રીનું કામ થયું; અને વેપાર, ખેતી, પશુપાલન ધીરધાર ઇત્યાદિ કામ વૈશ્યનું થયું. તે છતાં સુતાર, લુહાર, સોનાર, વણકર વગેરે કારીગરો પણ હજી જુદા પડ્યા નહોતા. તેઓ વૈશ્યમાંજ ગણાતા. શૂદ્રને ધર્મજ્ઞાન આપવાની મના હતી. તેઓ માત્ર ત્રૈવર્ણિક મૂળની આકરી કરતા.

ચાર આશ્રમ. ૬. દ્વિજ (ત્રણે વર્ણો) ની જીંદગીના ચાર આશ્રમ ઠરાવેલા હતા. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસત. જનોઈ દીધા પછી ગુરુને ત્યાં ખારક વધારે વરસ રહી અભ્યાસ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય બીજા આશ્રમમાં માણસ બણી રહ્યા પછી પરણીને ઘરસસાર માંડતો ને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળતો. ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી વૃદ્ધ વયે સંસારનો ત્યાગ કરી સ્ત્રી હયાત હોય, ને તેની ખુશી હોય તો સ્ત્રી સહ, નહિ તો એકલો વનમાં જઈ એકાંતમાં તપચિતન અને તત્ત્વાભ્યાસ કરતો એ રીતે ચાર વરસ વાનપ્રસ્થ ભોગવ્યા પછી હેલો સન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવો.

એ આશ્રમમાં વેદાભ્યાસ કરવો, બિક્ષા માગી અન્ન ખાવું, ગામમાં રહેવું નહિ, કાપિન, કમંડલું, દંડ (લાકડી) ને કામળો સિવાય બીજાં કંઈ રાખવું નહિ, એવા નિયમ છે.

પ્રકરણ ૬ .

પરદેશી લોકની સ્વારી.

૧. સેમિરામિસ. ૨. સેસોઅિસ. ૩. દરવેશ ગુસ્તાસ્પ ૪. સિકંદર. ૫. સેલ્યુકસ, ૬. મેઘાસ્થિનિસ. ૭. બાક્ટ્રિયાના ઝીક. ૮. શક, કે સીથિયન લોક.

સેમિરામિસ. ૧. યુધિષ્ઠિરના વંશજોના સમયમાં આસિરિયા દેશની સેમિરામિસ નામે રાણીએ આ દેશ ઉપર સ્વારી કરી હોય એમ જણાય છે. પંગળનો રાજા યુદ્ધમાં હારી લાવી તેની સામે થયો તથા સેમિરામિસનું સૈન્ય બચબીત થઈ નાસી ગયું ને રાણી પણ નિરાશ થઈ પાછી ગઈ. એ સ્વારી ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦૦ વરસ ઉપર થઈ હતી.

સેસોઅિસ. ૨. મિસર દેશનો સેસોઅિસ રાજા પણ આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો તે વખતે બરતખંડમાં મગધમાં સહદેવના વંશજ રાજા બળવાન હતા. સેસોઅિસની સ્વારીની કંઈ પણ નિશાની આ દેશમાં રહી નથી.

દરવેશ ગુસ્તાસ્પ. ૩. મગધના તક્ષક રાજાઓના સમયમાં દરવેશ ગુસ્તાસ્પ નામે ધરાનના પારસી રાજાએ પંગળ ઉપર સ્વારી કરીને કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. ઇ. સ. ૫૧૮. તે આ દેશમાંથી પુષ્કળ સોનું લેઈ પાછો ગયો. એ દરવેશે ઝીસ દેશ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે એની સાથે બરતખંડી સિપાઈઓ હતા, તે ઉપરથી આ દેશ ઉપરની સ્વારીની વાતને ટેકા મળે છે.

સિકંદર. ૪. ઉપર કહેલા રાજાની સ્વારીઓ કરતાં વધારે ખાત્રી લાયક સ્વારી સિકંદરની હતી. એ રાજા ઝીસ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ધરાનનું પારસી રાજ્ય જીતીને પંગળ ઉપર ઇ. સ.

પૂ. ૩૨૭ માં સ્વારી કરી. એલમ નદી સુધી સિકંદર સામે ઢાઇ થયું નહિ. એલમની પૂર્વમાં દિલ્હી સુધી પૌરસ નામે ક્ષત્રી રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો; તે પોતાની સેના લઇ સ્વદેશ્વરક્ષણાર્થે સિકંદર સામે યુદ્ધ કરવાનું ઉભો. પૌરસ ને તેની સેના બહુ બહાદુર થી લાઠી; પણ તેના બે પુત્રો લલાઇમાં પડ્યા ને પોતે કેદ પકડાયો, તેથી સિકંદર જ્ય પામ્યો. પૌરસ બતાવેલા પરાક્રમથી સિકંદર મોહિત થયો ને મોટા દિલથી તેને માન આપી તનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭. આ વખતે મગધમાં નંદ વંશનો છેલ્લો રાજા નવમો નંદ રાજ્ય કરતો હતો. તેનો બનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યખટપટથી નાસીને પૌરસને આશ્રયે આવ્યો હતો; તેણે મગધ સુધીનો મુલક જીતી લેવાની સિકંદરને સલાહ આપી. સિકંદરને પણ એવી ઇચ્છા થઇ, પરંતુ તેનું સૈન્ય પોતાના મુલકથી દૂર આવ્યું હતું, તેથી તથા પૌરસના સૈન્યના પરાક્રમથી ડરી ગયું હતું. તેથી તેમણે આગળ જવાની ના પાડી, તેમજ ભરતખંડની બીતર-માં એકજ હાર થાય તો આખું આક સૈન્ય નાશ પામે એવું હોવાથી ચતુર સિકંદર પાછો ફર્યો. પૌરસ હાર્યો તોપણ એના પરાક્રમથી ભરતખંડ સિકંદરનો ભોગ થતો બચ્યો. બાઆસ નદી આગળથી સિકંદર પાછો ફર્યો. તે સતલજ નદી એળંગી વહાણો બંધાવી તેમાં બેસી મુલતાન ગયો. ત્યાં પણ ભરતખંડના આર્યો સાથે તેને લઢવું પડ્યું. સિકંદર જ્ય પામ્યો, પણ તે જખમી થયો. આગળ ચાલતાં તે પાતાળનગર (હૈદરાબાદ) આવ્યો ને તે જીત્યું. ત્યાંથી પોતે બહુચિત્તાન ને ઇરાનને માર્ગે બાબાલાન (એશિયાઇ તુર્કસ્તાનમાં દિલ્હીની પાસે હતું ત્યાં) ગયો એ મહાન પાદશાહ ઇ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં મરણ પામ્યો. તેન પુત્ર ન હોવાથી તેનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના સરદારોએ વહેંચી લીધું. તેમાં ભરતખંડના જે ભાગ સિકંદરે જીત્યો હતો, તે ભાગ તેના સરદાર સેલ્યુકસ નિકેટરના તાબામાં હતો.

સેલ્યુકસ. ૫. સેલ્યુકસ નિકેટરના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામાં ગયા ત્યાં સુધીમાં સિકંદરને

ઉચ્ચરનાર ચંદ્રગુપ્ત મગધમાં રાજ્ય થયો હતો. તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યની મજબુતી કરી. એટલામાં સેલ્યુકસ પોતાના રાજ્યનો ખંદોળસ્ત કરી આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ ચંદ્રગુપ્ત આગળ તેનું કાંઈ ન ચાલ્યાથી ખંને વચ્ચે સલાહ થઈ, તેથી સેલ્યુકસે પોતાની કુંવરી ચંદ્રગુપ્તને દાંધી, તથા સિંધની પૂર્વનો સિકંદરે જીતેલાં સર્વે મુલક આપી સિંધુ નદી ખંનેના રાજ્યની હદ નક્કી કરી.

મેઘાસ્થિનિસ. ૬. સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મેઘાસ્થિનિસ નામે એક એલચી રાખ્યા હતા. તે. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૬ થી ઇ. સ. પૂ. ૨૬૮ સુધી મગધની રાજ્યધાની પાટલીપુત્ર (પાટણમાં) રહેતો હતો. એ ગ્રીક એલચીએ તે વખતના આ દેશના આર્યોની રીતભાત, સંસારસ્થિતી, વિદ્યાકળા, ગ્રંથ ને સદ્ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એણે આ દેશના આર્ય લોકોનાં બહુ વખાણ કર્યા છે.

પાત્રિયાના ગ્રીક. ૭. પાત્રિયા (બલ્ખ) સિકંદરે જીતી લીધું હતું. ત્યાં સેલ્યુકસના રાજ્યની પડતીમાં એક સ્વતંત્ર ગ્રીક રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના રાજાઓએ ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરી પંજાબનો કેટલાક ભાગ જીત્યો હતો. પણ બસે વરસમાં એ રાજ્ય નબળું થઈ પડી ભાગ્યું.

શક કે સિથિયન લોક. ૮. બલ્ખનું ગ્રીક રાજ્ય તાતર જાતના શક લોકે ડુગાવ્યું. એ શક લોક પ્રથમ મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેમણે ભરતખંડની વાયવ્ય કોણમાં એક જગડું રાજ્ય સ્થાપ્યું, ને સિંધ ને ગુજરાત સુધીનો મુલક જીતી લીધો. કાઠી-આવાડની લઢાયક કાઠીમ્રજ એ શક જાતનો અવશેષ હોય એવું અનુમાન થાયછે. શક લોકોનો બળવાન રાજા કનિષ્ક નામે થયો. તેણે બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપ્યો, એ વાત આગળ આવશે. કનિષ્કના તાબામાં કાશ્મિર, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, કાશુલ, કંદહાર ને ખોકાન સુધીનો મુલક હતો.

પ્રકરણ ૭મું. મગધનું મૌર્ય રાજ્ય.

૧. ચંદ્રગુપ્ત. ૨. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. ખિંદુસાર
૪. અશોક. ૫. અશોકના ગુણ. ૬. મગધના રાજ્યનો અંત.

ચંદ્રગુપ્ત. ૧. મગધના નવમા નંદ રાજાના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્ર-
ગુપ્તે પંજાબમાં બળવો કરી ગ્રીક થાણા ઉઠાડી મૂક્યા, ને પૌરસને
રાજ્યભ્રષ્ટ કરી પોતે રાજા થયો. તે પછી મગધમાં બળવો થયો,
તેમાં રાજ્યકુટુંબની કતલ થઇ. એ લાગ સાધી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના
પ્રધાન ચાણક્યની સહાયથી રાજ્યનો કબજો લીધો ને પોતે ગાદીએ
બેઠો. ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫. ચંદ્રગુપ્તને તેના પ્રધાન ચાણક્યે રાજ્યનીતિ
ને રાજ્યકૌશલ્ય શીખવી પ્રવીણ બનાવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના વંશજો
એની મા મુરારાના નામ પરથી મૌર્યવંશી કહેવાય છે. એ સમયે
નર્મદાની ઉત્તરે નાનાં નાનાં ધણાં રાજ્યો સ્વતંત્ર હતા. તે સર્વ
એ પ્રતાપી રાજાએ જીતી તાબે કર્યા. એ મહારાજા ૨૪ વરસ
રાજ્ય કરી ઇ. સ. પૂ. ૨૯૧ માં મરણ પામ્યો.

ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨. ચંદ્રગુપ્તે મુસાફરોની સુગ-
મતા સારૂ રસ્તા અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી તથા લોકોના જન-
માલની સલામતી માટે ઠામ ઠામ થાણાં બેસાડ્યાં. એ સમયે સં-
સ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ થયેલી પાલી ભાષા બોલાતી હતી. તેમાં ચંદ્ર-
ગુપ્તે સંસ્કૃત પુસ્તકના તરજુમા કરાવી સંસ્કૃત જ્ઞાનભંડાર પોતાની
બ્રજની આગળ ખુલ્લો મૂક્યો. વળી એના સમયમાં પશ્ચિમની બ્રજ
સાથે હિંદનો વ્યાપાર વધ્યો તથા પૂર્વના મુલકમાં જવા, શિ-
ખામ વગેરે ઠેકાણે આર્યો વ્યાપારાર્થે જઇ વસ્યા ને ત્યાં પોતાનો
ધર્મ બેતા ગયા.

ખિંદુસાર. ૩. ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર ખિંદુસાર ગાદીએ બેઠો.
એ રાજા પણ એના બાપ જેવોજ પ્રતાપી હતો. ઉત્તર ભરતખંડનાં
જે રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તે જીતવાં આડી મૂક્યાં હતાં તે એણે જીત્યાં. ૨૮
વરસ રાજ્ય કરી ખિંદુસાર ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩ માં મરણ પામ્યો;

તેથી તેના કુવર અશોક મગધની ગાદીએ બેઠો.

અશોક. ૪. અશોકનું બીજું નામ પ્રિયદર્શી હતું. એણે ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યું. એ સુદતમાં એણે બાકીનો ભરતખંડ અને અફઘાનીસ્તાનનો મુલક જીતી લીધો. એ બહુ પરાક્રમી અને ધર્મિષ્ઠ મહારાજાધિરાજ હતો. અત્યાર સુધી બ્રાહ્મણધર્મ એ રાજ્યધર્મ હતો. અશોકે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. એણે ખુશી રીતે બૌદ્ધધર્મ પાળ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ એ ધર્મને રાજ્યધર્મથી ઉત્તેજન આપ્યું એણે બૌદ્ધધર્મનો નિર્ણય કરવાને સલા બોલાવી. એ સલાએ પ્રમાણ કર્યા પછી એ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોનાં જાહેરનામાં પ્રસિદ્ધ કરી જુદે જુદે સ્થળે સ્થંભો ઉપર ને શિલા ઉપર કાતરાવ્યાં; અને એ ધર્મ પવિત્ર રહે તે સારૂ તેની દેખરેખ રાખનારા ઠરાવ્યા. એણે ધર્મોપદેશ કરવાને દેશ પરદેશ યતિઓ મોકલ્યા. બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોનો માગધી ભાષામાં સંગ્રહ કરાવ્યો. આવા આવા ઉપાયોથી એ ધર્મ અશોકના આખા રાજ્યમાં પ્રસરી; એટલુંજ નહિ, પણ યતિઓએ તિબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, જાપાન, કેન્દ્રોડિયા, લંકા વગેરે દૂર દેશોમાં પણ એ ધર્મ ફેલાવ્યો. ગુજરાતમાં પણ અશોકનું રાજ્ય હતું. તેની કાતરાવેલી બૌદ્ધધર્મની આજ્ઞાઓ જુનાગઢ પાસેના ગીરનાર ઉપર હજુ પણ છે.

અશોકના ગુણ, ૫. અશોક શાણો ને પરાપકારી રાજા હતો. એણે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો, તથા ઉપદેશકો મોકલી ઉપદેશ કરાવી, એ ધર્મ પોતાની ને બહારની પ્રજામાં ફેલાવ્યો, એ વાત ખરી. પરંતુ ધર્મને બહાને કાઢી ઉપર જૂલમ કે પક્ષપાત કર્યો નહિ. લંકામાં એણે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પોતાના કુવરને મોકલ્યો. તેણે ઉપદેશ કરી ત્યાંના રાજાને તથા લોકોને બૌદ્ધધર્મમાં આપ્યા. મગધના રાજાનો સર્વથી વધારે વિસ્તાર અશોકના વખતમાં હતો. એ રાજા પ્રજાનો સુધારો કરવાને આતુર ને તેનું પાલન કરવામાં ઉત્સુક હતો. એણે રાજ્યમાં પ્રજાને ઉપયોગી ન્યાયકોર્ટો સ્થાપી. તથા દેહાંતકાંડની શિક્ષા બંધ પાડી. વળી રસ્તા વધાર્યા અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું; તથા ધર્મનાં મોઢાં મોઢાં મંદિરો બંધાવ્યા,

એ રાજ ઇ. સ. પૂ. ૨૨૩ માં મરણ પામ્યો.

મગધના રાજ્યનો અંત. ૭. અશોકના મુઆ પછી મગધનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના ત્રણ દીકરાઓએ વહેંચી લીધું. ૨૮ વરસમાં એના વંશમાં સાત રાજા થયા એ રાજાઓના વખતમાં અશોકના બળવાન રાજ્યની પડતી થઈ. મૌર્ય વંશના છેલ્લા રાજા પછી ઇ. સ. પૂ. ૧૯૫ માં સંગાકુળના રાજા થયા. આશરે સો વરસ એ રાજ્ય આલ્યા પછી ઇ. સ. પૂ. ૮૬ માં કન્વાકુળનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય ઇ. સ. ૩૧ વર્ષ સુધી આલ્યું અંતે માળવાના પરમાર રાજાઓએ એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

પ્રકરણ ૮ મું

બૌદ્ધધર્મ.

૧. ગૌતમ બુદ્ધ. ૨. બૌદ્ધમત. ૩. બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૪. બૌદ્ધશિષ્યો. ૫ મહારાજાકનિષ્ક. ૬. મહારાજાસિલાદિત્ય. ૭. બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૮. બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૯. જૈનધર્મ

ગૌતમ બુદ્ધ ૧. બૌદ્ધધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩ માં શુદ્ધોદન નામે રાજાને ત્યાં જન્મ્યો* હતો. એ રાજાનું રાજ્ય કાશીની ઉત્તરે સો મૈલ ઉપર હતું. અને તેની રાજ્યધાની કપિલવસ્તુ હતી. નાનપણમાંથી બુદ્ધની ધર્મ ઉપર આસ્થા વધારે હતી. ત્રીસ વરસનો થતાં સુધી તે પોતાના પિતાને ત્યાં રહ્યો, એટલામાં એને એક કુંવર થયો. તેથી બુદ્ધે વિચાર કર્યો કે હવે વધારે વખત સંસારમાં રહ્યાથી માયાની જાળમાં વધારે ક્ષપ-કાર્ષ્ણ, ને તેથી ધર્મસાધના થશે નહિ. એવા વિચારથી તે એક રાત્રે જાનોમાનો પોતાનો બાળક પુત્ર, જીવાન સ્ત્રી અને વૃદ્ધ મા-બાપને તજીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. એ ઉપરથી બુદ્ધની જન્મરી આસ્થા, દહતા ને તેનો આત્મસંયમ માલમ પડેછે. વનમાં જઈ એણે પોતાના રાજ્યવસ્ત્ર ફેંકી દઈ સાધુનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં. ૭ વરસ સુધી

* કેટલાક બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૫૫૭ માં અને મરણ ઇ. સ. પૂ. ૪૭૭ માં થવાનું કહે છે.

બહાર રખડીને એણે ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું, ઇ. સ. પૂ. ૫૮૭ થી પોતાની છત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તે જાહેર ઉપદેશ કરવા લાગ્યો.

બૌદ્ધમત. ૨. બૌદ્ધમતમાં મુખ્ય વાત સંસાર સુધારણા ને નીતિને ઉપદેશ હતો. તે કહેતો હતો કે સર્વ મનુષ્ય સરખા છે, તેમાં ઉચો નીચો કાંઈ નથી. સર્વે પોતાનાં સુકૃત્યોથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે, માટે દરેક જણે સદ્ગુણી થઈ પાપ તજવું. ને અંતઃકરણ નિર્મળ રાખવું. માણસ મન, વાણી ને કર્મથી શુદ્ધ હોય તો ઉત્તમ ગતિ પામે. જેવાં કર્મ કરે તેવી ગતિ થાય. જે મનુષ્ય દરેક જાતની તૃષ્ણા તજીને માયાથી છુટે, ને દેહદમન કરી આત્મમંચમ મેળવે, તો તે પુનર્જન્મથી છુટી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામે. એ સદ્ગતિ થવાના સાધન તરીકે એના ઉપદેશમાં મુખ્ય ત્રણ વાત હતી. દેહદમન, મનુષ્યપર હેત ને સર્વ જીવ સરખા ગણી દલકા જીવનું પાલન કરવું. ત્રીજા ઉપદેશનો અમલ કરવાને એણે આહ્મણધર્મ પ્રમાણે થતા અજ્ઞમેધ, અશ્વમેધ વગેરે હોમ અટકાવ્યા તથા લોકોને માંસાહાર તજવી વનરપતિના આહારી કર્યા એ ચાલ આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાણુદ થયો તોપણ હજુ આલે છે.

બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૩. એણે પ્રથમ કાશીમાં જઈ દિમ્ભતથી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો, ને ત્યાંથી તે મગધ ગયો, ત્યાં તે સમયે બિન્નિસાર નામે તક્ષક રાજા હતો, તેને ઉપદેશ કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. આગળ થોડે વર્ષે તે કપિલવસ્તુ ગયો ને પોતાનાં માતપિતા ને સ્ત્રી પુત્રને ઉપદેશ કરી પોતાના ધર્મમાં આણ્યા. તેની સ્ત્રી તો તેજ વખતે સાધવી થઈ. એના જાતિસ્વભાવ ધણો દમાળુ હોવાથી એના દરેક ઉપદેશમાં દયાનું તત્ત્વ વિશેષ હતું. ધીરે ધીરે એના ઉપદેશથી એના ઘણા શિષ્યો થયા ને ધર્મનો પ્રસાર થતો ગયો. વરસના આઠ દ્વાર માસમાં તે ગામ ખરગામ રખડીને ઉપદેશ કરતો, ને ચોમાસાના ચાર માસ એક જગાએ રહેતો. એજ પ્રમાણે એના શિષ્યોને પણ તે દેશપરદેશ ઉપદેશ કરવાને મોકલતો. એણે ૪૪ વરસ સુધી દેશમાં રખડીને ઉપદેશ કર્યાંથી ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં એના મરણ સમયે ઘણા

જળ બૌદ્ધ સંપ્રદાયી થયા હતા.

બૌદ્ધ શિષ્યો. ૪, ક્રુદ્ધે ચલાવેલો ધર્મ એના મરણ પછી પણ પ્રસરતો ગયો. એણે પોતાના ધર્મનો પાયો એવો મજબુત રચ્યો હતો કે એના મુખ્યા પછી પણ તે દૃઢ થતો ગયો. ધર્મ ફેલાવવાની જે પદ્ધતિ એણે રચી હતી, તેજ એના શિષ્યોએ પણ ચાલુ રાખી. એના ઉપદેશનાં સૂત્રો માણસના મનને રચ્યતા હોવાથી ધીમે ધીમે એ ધર્મમાં ધણા રાજાશાણા ભળ્યા. મહારાજા અશોકે બ્રાહ્મણધર્મને બદલે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવી તેને આશ્રય આપ્યો. તે વાત પાછળ આવી ગઇ છે. અશોક પછીના માગધી રાજાએ એજ ધર્મના ને તેને આશ્રય આપનારા હતા.

મહારાજા કનિષ્ક. ૫. અશોક જેવો એ ધર્મને આશ્રય આપનારો મહારાજા કનિષ્ક હતો. એ રાજા સિંચિઅન જાતનો હતો. એનું રાજ્ય હરતખંડના વાયવ્ય ને પશ્ચિમ ભાગમાં તથા તિબેટ, કાશ્મીર ને ખોકાન સુધી હતું. એ રાજા ઇ. સ. ૪૦ માં થઇ ગયો. એણે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોનું સંશોધન કરાવ્યું. અશોક પછીના નબળા રાજાના સમયમાં એ ધર્મ ઉપર દેખરેખ રાખનારી સભા નિર્માલ્ય થઈ હતી; તેથી એણે બીજી સભા ઠરાવી તથા રાજ્યધનથી આશ્રય આપી દેશપરદેશ ઉપદેશોમાં મોકલ્યા. કનિષ્કના સંશોધન પ્રમાણે તિબેટ, ચીન, તાર્તારી ને જાપાનમાં ને અશોકના સંશોધન પ્રમાણે લંકા, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ ને જાવા વગેરે ઠેકાણે આજે એ ધર્મ ચાલે છે, તેથી કનિષ્કનો ઉત્તર ને અશોકનો દક્ષિણ સંપ્રદાય કહેવાય છે.

મહારાજા શિલાદિત્ય. ૬. બૌદ્ધમતને આશ્રય આપનારામાં કનોજનો મહારાજા શિલાદિત્ય છેલ્લો હતો. એ રાડોડ રાજા ઇ. સ. ૬૩૪ માં થઇ ગયો. એણે અશોકની પેઠે રાજ્યધન વડે એ ધર્મને બહુ આશ્રય આપ્યો. એ રાજા પાંચ પાંચ વર્ષે એકઠું થએલું સર્વ રાજ્યધન ધર્મદાનમાં ખર્ચતો. એણે ધનવડે યતિઓને આશ્રય આપી બૌદ્ધધર્મ ઉત્તેજ્યો. એમ છતાં બ્રાહ્મણધર્મને અવરોધ કર્યો નહોતો.

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી. ૭. બૌદ્ધધર્મની પૂર ચઢતીના વખતમાં થયેલા બ્રાહ્મણધર્મ નાબુદ થયો નહોતો, રાખ વળેલા અંગારામાં રહેલા અગ્નિની માફક તે ઢંકાઈ રહ્યો હતો. એ અંગારાને પવન ઢૂંકનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળવાથી તેને જાગૃત થતાં વાર લાગી નહિ. અશોક પછીના મગધી રાજાઓ નબળા થયા તે બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય મળતો હતો, એટલે બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મ માટે મથન કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ વખતને અનુસરી પોતાના મૂળના વેદધર્મમાં ફેટલોક ફેરફાર ને સુધારો કરી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. એ ઉપદેશથી ફેટલેક વર્ષે ફેટલાક રાજરાણા એ ધર્મમાં આવ્યા. એ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મીઓની પડતી ને બ્રાહ્મણધર્મની ચઢતી થતી જોઈ મહારાજા કનિષ્ઠે તેને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પરંતુ તેના મુખ્યા પછી ફરી બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો; તેથી તેમના નવા સુધારેલા ધર્મમાં રાજરાણા દાખલ થવા લાગ્યા. એ રાજાઓમાં અમિકુળના રજપૂતો મુખ્ય છે. તેમાં મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર રાજ્યો હતાં. બ્રાહ્મણોના સતત ઉદ્યોગથી ને રાજાઓના આશ્રયથી એ રાજ્યોમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાબુદ થયો. ચીના જાત્રાળુઓએ જુદે જુદે વખતે આવીને એ સમયની બૌદ્ધ ધર્મની સ્થિતિનું જો વર્ણન કર્યું છે તે પરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા ને સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણધર્મો મંદિરો દરેક મોટાં સ્થળમાં સરખાં હતાં પરંતુ આઠમા ને નવમા સૈકામાં તો બૌદ્ધમઠ ઉજ્જૈન પડી ગયા ને બ્રાહ્મણોનાં દેવમંદિરો સર્વને દીસવા લાગ્યાં. દશમા સૈકા સુધીમાં તો આ દેશમાં બૌદ્ધધર્મનું વૃક્ષ કેવળ સૂકાઈ ગયું.

બૌદ્ધ ધર્મનો અવશેષ. ૮. બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉદયથી બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી નાબુદ થયો. હાલમાં એ ધર્મ તિબેટ, ચીન, તાતેરી જાપાન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, લંકા વગેરે કેકાણે ચાલે છે. એ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા દુનીયાના બીજા કોઈપણ ધર્મ કરતાં વધારે છે. પરંતુ આ દેશમાં તો એ ધર્મના લેખો, શુદ્ધાઓ, ને મંદિરો સિવાય બીજું કંઈ નથી.

જૈનધર્મ. ૯. જૈનધર્મને ફેટલાક બૌદ્ધધર્મનો એકપંથ કિંવા

શાખા માને છે. ને કટલાક એને જુદોજ ધર્મ ગણે છે. જૈનધર્મ માનનારાને શ્રાવક કહે છે. એ પંથમાં જાતિભેદ નથી, તથા નિર્વાણ પામેલા તીર્થંકરો, વેદ ને પુરાણના દેવોથી ઐષ્ઠ મનાય છે. અહિંસા એ એમના ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેઓ જગતને અનાદિ માને છે, ને જગતકર્તાનો ઇનકાર કરે છે. બૌદ્ધધર્મીની પેઠે જૈનધર્મી પણ આત્મા નિર્વાણ પામે એવું માને છે. તેઓ ઉપવાસ કરે છે ને ધર્મનિયમો પાળે છે. એ લોક નિર્વાણ પામેલા ૨૪ તીર્થંકરોને એટલે જીનોને પુજે છે. તે ઉપરથી એ ધર્મનું નામ જૈન (જીન) પડ્યું છે. ગુજરાતના સોત્રંકી રાજાઓના વખતનાં, તેમાં વિશેષે કુમાર-પાળના વખતમાં એ ધર્મનું જોર વધારે હતું એ ધર્મમાં સારા સારા વિદ્વાનો ધણા થઈ ગયા છે. તેમાં હેમાચાર્ય ને મેરૂતંગ મુખ્ય છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પાટણ, ખંભાત ને જેસલમેરમાં ધણો છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના.

૧. બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૨. નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ.
૩. નવા ધર્મના અર્થો. ૪. વિદ્યાના અર્થો. ૫. વાર્તિક અર્થો.
૬. વર્ણવ્યવસ્થા. ૭. કુમારિલભટ્ટ. ૮. શંકરાચાર્ય.

બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૧. આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મનું મૂળ કાઢી બ્રાહ્મણધર્મ પુનઃ સ્થાપવા માટે બ્રાહ્મણોએ વિક્રમ સંવત્તી શરૂઆતથી એક હજાર વરસ સુધી મહા મહેનત કરી. તેમણે આ અહીં નિરંતર પોતાનો ઉદ્ધાર ચાલુ રાખ્યો. મૂળમાંથી ખવાઈ ગયેલું જાડ બીજના આશ્રય વગર પવનના ઝપાટાથી જેમ જમીન ઉપર પડી જાય છે, તેમ બૌદ્ધધર્મરૂપી વૃક્ષ મૂળમાંથી ખવાવા માંડ્યું ને રાજ્યાશ્રય મળતો બંધ પડ્યો, ત્યારે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના સપાટાને લીધે એ વૃક્ષ આ દેશમાંથી જડમૂળથી ઉખડી ગયું.

નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ. ૨. એક હજાર વરસમાં ધણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો થયા. તેમણે પ્રાચીન વેદધર્મમાં વખતને અનુકૂળ ફેરફાર કરીને નવા ધર્મનું બંધારણ રચ્યું એ નવો ધર્મ લોકોની આંખોને અનુસરતો થયો. વેદધર્મમાં બતાવેલાં અહિંસા પરમધર્મને

બૌદ્ધધર્મવાળાએ પોતાના ધર્મનું એક મૂળતત્ત્વ માન્યું હતું. તેની આજ્ઞાએ સ્વીકાર કરી પશ્ચાદ્દિ દોષ-યત્નની ખંધી કરી બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવવા માટે ઉપવાસ, દેહદમન અને આત્મસંયમ કરવા. એ ધાણું વિકટ હતું; તેથી આજ્ઞાએ આ નવા ધર્મમાં મોક્ષનો માર્ગ સહેલો બતાવ્યો. સત્કર્મ, સદાચાર, ઈશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ ને ઈશ્વરભક્તિ, એ મોક્ષના સાધન બતાવ્યાં. વળી તેમણે અજ્ઞાની લોકોને ઈશ્વર ઉપર આસ્થા બેસવાને પરમેશ્વરની મૂર્તિઓ દાખલ કરી. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરનાર, વિષ્ણુ પાલન કરી મોક્ષ આપનાર ને શિવ મદાર કરનાર, એ ત્રણ દેવ સિવાય પણ ધણા દેવ દેવીઓ ને મૂર્તિઓ ને ત્રા ઉપવાસ દાખલ કર્યાં. દેવની મૂર્તિને પૂજવાથી દેવ રાજી થઈ મોક્ષમુખ આપે છે. એવું, શીખવ્યાથી મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઈ; ને મોટાં મોટાં દેવાલયો બંધાવી તેમાં તેમણે દેવોની સ્થાપના કરી.

નવા ધર્મના અંથો. ૩. આ સમયે નવા દેવોનું પૂજન શરૂ થવાથી તે દેવો ઉપર આસ્થા બેસવાને તેમનાં મહાત્મ્ય બતાવનારા ધણા અંથો થયા. તેમાં અઢાર પુરાણ ને અઢાર ઉપપુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિના અંથો મુખ્ય છે. પુરાણમાં દેવોનું મહાત્મ્ય બતાવનાર કથાઓ ને રાજ્યવંશાવળી વગેરે છે, ને ધર્મશાસ્ત્રોમાં લોકોને ચાલવા પાળવાના નિયમો બતાવ્યા છે.

વિદ્યાના અંથો. ૪. વૈદિક કાળથી આર્ય લોકોને ખગોળ ને ગણિતનું જ્ઞાન હતું. તેમાં આ સમયે વધારો થયો. બીજગણિત ને ખગોળ સંબંધી પ્રથમ લખનાર આર્યભટ્ટ આ સમયે થયો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તેનાં તથા સૂર્ય ને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાના ખરાં કારણ એણે લખ્યાં છે. તે પછી વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનો થયા; તેમણે પણ ખગોળ ને ગણિતનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. વળી રોગ, રોગનાં કારણ, ઇચિકિત્સા, ઉપચાર, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે ઉપર ચરક, સુશ્રુત વગેરેએ વૈદકના અંથો લખ્યા છે. તેમજ શિલ્પશાસ્ત્ર ને ગાયનના પણ ધણા અંથો થયા છે.

વાર્તિક અંથો. ૫. આ સમયમાં કાલિદાસ, ભવલુતિ, ભારવી, જાતકદરિ, બાણભટ્ટ, સોમદેવ વગેરે ધણા કવિઓ ને વાર્તિકનાર

થયા. તેમણે નાટક, કાવ્ય ને વાર્તાના ધણા ગ્રંથો લખ્યા. તેમાં શાં-
કુન્તલ, વિક્રમોર્વશી, કાદંબરી, કથાસરિતસાગર, મેઘદૂત, પંચતંત્ર વગેરે
મુખ્ય છે. એમાંના ધણાંખરાં પુસ્તકો એટલાં રસિક ને સુખોપકારક
છે કે તેમના તરણુમાં આજે દુનીયાની ધણીખરી લાખામાં થયા છે.

વર્ણુ વ્યવસ્થા. ૬. પાછલા સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને
શુદ્ર એ ચાર જ્ઞાત હતી. પરંતુ બૌદ્ધ સમયમાં એ વર્ણુવ્યવસ્થા
અવ્યવસ્થિત થઇ, તેથી આ સમયે બ્રાહ્મણોએ વર્ણુવ્યવસ્થા ફરીને
બાંધી. પ્રથમ જુદા જુદા કારીગરોની ગણના વૈશ્યમાં હતી. હવે
કારીગરી પ્રમાણે જુદી જુદી વર્ણુ થઈ. વળી દેશ ને સ્થળ પરત્વે
એક જાતિમાંથી બીજી પેઢા જાતિ થઇ. એ વર્ણુનું દૃઢ બંધન
એવું થયું કે તેમાં બહારથી અન્ય જાતિનો કોઇ દાખલ થવા પામ
નાહ. એ વર્ણુને પાળવાના આચાર અને એ આચાર તોડનારને
કરાવવાના પ્રાયશ્ચિત બતાવનારા ગ્રંથો સમયને અનુસરીને બ્રાહ્મ-
ણોએ બનાવ્યા, એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે આજ સુધી વાહવટ ચાલે છે.

કુમારિલ ભટ્ટ. ૭. બૌદ્ધધર્મનું જ કાઠનારામાં અને બ્રાહ્મણ-
ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરનારાઓમાં અગ્રિસર બંગાળાની અંબર
કુમારિલભટ્ટ નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેમણે ત્યાંના રાજાને બ્રાહ્મણ-
ધર્મમાં લાવી તેની મારફત બૌદ્ધધર્મનું બળ તોડ્યું. એ રાજાએ
ફરમાવ્યું કે જે શખ્સ બ્રાહ્મણધર્મમાં ન આવે તેને મારી ફૂટીને
લાવવો. આવા સખત ઉપાયથી ક્ષય પામેલા બૌદ્ધધર્મનો એના
રાજ્યમાંથી જલદી નાશ થયો.

શંકરાચાર્ય. ૮. કુમારિલ સ્વામીનું બાકીનું કામ શંકરાચાર્યે પૂરું
કર્યું. એમનો જન્મ મલબારમાં થયો હતો. એમણે સેતબંધુ રામે-
શ્વરથી હિમાલય સુધી આખા દેશમાં ફરી ફરીને બ્રાહ્મણધર્મનો
ઉપદેશ કર્યો, તથા મોટા મોટા રાજાઓને એ ધર્મમાં આણ્વ્ય.
અં મહા પુરુષે પાતાની કર વરસની કાચી વયે પોતે ઉઠાવલા
અથાક શ્રમને લીધે કદારનાથમાં દેહ છોડી. પરંતુ એટલી કુંઠી
મુક્તમાં પણ એમનું ધારણું કામ પૂરું થયું. એ મહાત્મ્ય કાર્યને લીધે
જે વંશધર્મો આજે આજે પણ એમને પૂજ્યભાવથી સંભારે છે,

પ્રકરણ ૧૦ મું.

માલવાનું પરમાર રાજ્ય.

૧. વિક્રમાદિત્ય. ૨. વિક્રમ સંવત. ૩. વિક્રમના ગુણ.
૪. ભોજ રાજ. ૫. માળવી રાજ્યની આખર.

વિક્રમાદિત્ય. ૧. અશોકના વંશજોનું રાજ્ય નખળું પડ્યા પછી અમ્બિકુળની આંધ્ર નામે શાખાનું રાજ્ય બળવાન થયું. એ જાતનાં રાજ્ય મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર હતાં. માળવામાં આંધ્ર જાતની પરમાર શાખાનું રાજ્ય હતું. આપણા દેશમાં ભરથરી રાજાની જે વાત ચાલે છે, તે માળવાનો પરમાર રાજા હતો. એની રાજ્યધાની ઉજ્જનમાં હતી. ભરથરી રાજાએ રાજપાટ તણ વૈરાગ્ય લીધો, એ વાત તેના બાઈ વિક્રમાદિત્યને માલમ પડતાંજ તેણે ઉજ્જનમાં આવીને રાજ્યનો કબજો લીધો ઇ. સ. પૂ. ૫૭

વિક્રમ સંવત. ૨. વિક્રમ ગાદીએ બેઠો તેવામાં ભરતખંડની વાયવ્યકાણમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું. તે શક લોકોનાં ધાડાં ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવી લુટફાટ કરી મુઝક જીતી લેવા લાગ્યાં. તેમને અટકાવવાને ભરતખંડના રાજાઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એમાં સૌથી વધારે યત્ન કરનાર માળવાનો રાજા વિક્રમાદિત્ય હતો. એણે એ લોકોને હરાવીને ઘણીવાર મારી કાઢ્યા. એ કિપ્પથી એ મહારાજા શકારિ (શક લોકોનો શત્રુ) એવું ઉપનામ પામ્યો. તેથી એનું નામ રાખવાને એ ગાદીએ બેઠો ત્યારથી (ઇ. સ. પૂ. ૫૭ થી) લોકો એનો શક ગણવા લાગ્યા તેથી તે વખતે મુધિષિરનો શક ચાલતો હતો તે બંધ પડ્યો.

વિક્રમના ગુણ. ૩. એ મહારાજા તે સમયમાં ભરતખંડનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને ચક્રવર્તી થયો. એ રાજા દયાળુ ને પરોપકારી હતો કોઇનું પણ દુઃખ મહાડવાને તે પોતાનું તન, મન ને ધન ખર્ચતો, તેથી આપણા લોકો એને પરદુઃખમંજનને નામે આજે પણ ઓળખે છે. વળી તે રાયતનું સુખ દુઃખ જાણવાને મહારાજા શમશ્વત્રી પેઠે વેષ બદલીને શત્રે નગરચર્ચા જોતો. વળી તે રાજ્ય

શ્રેષ્ઠાવધામાં નિપુણ ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. એ રાજા બ્રાહ્મણધર્મી હતો. એના દરબારમાં ૯ પંડિતરત્નો હતાં. તેમાં શાકુંતલ નાટકનો કર્તા કાલિદાસ એ મુખ્ય હતો. એ પંડિતોનાં કરેલાં ધણાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ને નાટકો છે. વિક્રમના વખતમાં પ્રબળ વિદ્વાન, આખાદ ને સુખી હતી.

ભોજ રાજ. ૪. વિક્રમ પછી ધણા કાળ સુધી ઉજ્જયિની ગાદીએ કોઈ પરાક્રમી રાજા થયો નથી. ગુજરાતમાં જે વખતે ભીમબાણાવળી રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે માળવામાં ભોજરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એની રાજ્યગાદી ધારાનગરીમાં હતી. એ ભોજરાજ પણ પરાક્રમી ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. ભોજના વખતમાં કેળવણી આપવા માટે કન્યાશાળાઓ સ્થાપેલી હતી. એવું કહેવાય છે કે એના વખતમાં ખેડુતો પણ સંસ્કૃત ભાષા બોલી જાણતા.

માગધી રાજ્યની આખર. ૫. ભોજના પૌત્ર યશોવરમા નામે રાજાને ગુજરાતના મહારાજા સિદ્ધરાજે જીતીને માગવાનું પરમાર રાજ્ય ખેંડીઈ બનાવ્યું. એ સમયે યશોવરમાનો કુંવર જગદેવ ને તેની સ્ત્રી વીરમતી સિદ્ધરાજાને આશ્રયે આવ્યા હતાં. એ જગદેવ બહાદુર, પરાક્રમી ને રાજ્યલક્ષ્મી હતો. સિદ્ધરાજ પછી માળવા ફરીને સ્વતંત્ર થયું. તે દિલીના ગુલામવંશના પાદશાહ અલતમશે ઇ. સ. ૧૨૩૧ માં જીત્યું ત્યાં સુધી આશ્રય.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

૧. કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૨. પંજાબનું રાજ્ય. ૩. ગુજરાતનું રાજ્ય. ૪. કનોજનું રાજ્ય. ૫. બંગાળનું રાજ્ય. ૬. બીજાં રાજ્યો.

કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૧. કાશ્મિરના રાજ્યનો ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણિ નામે ગ્રંથમાં આપેલો છે. એ રાજ્ય ભરતખંડના બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં કાષ્ઠક વારે આવતું. ત્યાં ધણા કુળના રાજા થયા. તેમાં મોઝાઈ

કુળનો મેઘવાહન નામે રાજા ચક્રવર્તિ થયો. તેણે દક્ષિણ ભરત ખંડ પર સ્વારી કરી આખો દેશ તાણે કર્યો હતો.

પંજાબનું રાજ્ય. ૨. સિકંદરે પૌરસને પંજાબનો રાજા ઠરાવ્યો ત્યારથી તે મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં પંજાબ જીત્યું ત્યાં સુધી એ રાજ્ય અશ્વનંદી રાજાઓને તાણે હતું. એ રાજાનાં સિક્કા ઉપર એક તરફ અશ્વ ને બીજી તરફ નંદી હોવાથી એ રાજ્યને અશ્વનંદી કહે છે.

ગુજરાતનું રાજ્ય. ૩. યાદવો ગયા પછી ઘણા વખત સુધી એ રાજ્યનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે તે પછી ગુજરાત અશોકના લોકના સિક્કા ઉપર સૂર્ય હોવાથી તેઓ સૂર્યપૂજક હશે ને સિંધ તરફથી કે સમુદ્રમાર્ગે કાઠીઆવાડ જીતીને ત્યાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું હશે એમ ધરાય છે. કાઠીઆવાડમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા. તેમની રાજ્યધાની સિહોરમાં હતી. તેમના તાબામાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો કાશ્મીર ને સતારા સુધીનો મૂલક હતો. એ રાજ્યને શાહકુળનું રાજ્ય કહે છે. કાઠી લોક એ શક જાતનો અવશેષ હોય એમ ધરાય છે. શક રાજ્ય પછી ઇ. સ. ૧૪૪ થી તે ઇ. સ. ૩૪૪ સુધીમાં સેન કે ગુપ્ત કુળનું રાજ્ય થયું. તેમની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરમાં હતી. તેમના વખતમાં જ ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મ નું પ્રચલન હતું એ શક ને ગુપ્ત રાજાઓના વખતમાં વેપારનો ફલાવો થયો, ને ઇજ્જત સાથે વેપાર ચાલ્યો. ગુપ્ત પછી ચૌરા કે ચાવડા રજપૂતો જોરાવર થયા. તેમની રાજ્યધાની પંચાસરમાં હતી. ઇ. સ. ૬૯ માં ચાલુક્ય રાજા જુવડે જ્યેષ્ઠિખરિનું રાજ્ય જીત્યું, પછી તેના કુંવર વનરાજે ઇ. સ. ૭૪૬ માં અણહિલવાડ બાંધી ત્યાં ગાદી કરી. ચાવડા પછી ઇ. સ. ૯૪૨ માં ચાલુક્ય કે સોલંકી કુળનું રાજ્ય થયું. મહાશય સિદ્ધરાજ ને જૈનધર્મી કુમારપાળ એ સોલંકી રાજા હતા. તેમના પછીના વાઘેલા રાજાના સમયમાં દિલ્હીના ખાલજાહ બક્ષાહીને ઇ. સ. ૧૩૨૦ માં ગુજરાત જીત્યું ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં રજપૂત રાજ્ય હતું.

કનોજનું રાઠોડ રાજ્ય. ૪. કનોજમાં રાઠોડનું રાજ્ય હતું. એ રાજમાં મહારાજ શિક્ષાદિત્ય ઔદ્ધર્મને આશ્રય આપનાર થયો, એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એ રાજ્ય જયચંદ્ર પાસેથી મુસલમાનોએ શી રીતે જીત્યું, એ વાત આગળ આવશે.

બંગાળનું રાજ્ય. ૫. મહારાજના યુદ્ધ પછી તે બંગાળા ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં મુસલમાનોએ જીત્યું ત્યાં સુધીમાં ત્યાં ચાર કુળના રાજ થયા. તેમાંના ત્રીજા પાળકુળનો ઔદ્ધર્મી રાજા દેવપાળ ચક્રવર્તિ રાજ થયો, તેણે લંકા સુધીનો ભરતખંડ જીતી લીધો હતો.

બીજાં રાજ્યો. ૬. એ સિવાય દિલ્હી, કલિંજર, અજમેર ને જાલિયરનાં રજપૂત રાજ્યો પણ હયાતીમાં હતાં. એ રાજ્યો મુસલમાનોએ ક્યારે ને શી રીતે જીત્યાં, એ વાત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દક્ષિણનાં આર્ય રાજ્યો.

૧. દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૨. કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૩. શાલિવાહન. ૪. વરંગુળનું રાજ્ય ૫. ઓડીયા પ્રાંતનું રાજ્ય. ૬. ચેરા રાજ્ય. ૭. બહ્મણ રાજ્ય. ૮. ચોલ રાજ્ય. ૯. પાંડ્ય રાજ્ય.

દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૧. આર્ય લોક ઉત્તરમાં હેલામાં પછી તેઓ ધીરે ધીરે નર્મદાની દક્ષિણનાં દેશમાં પણ વસવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં અનાર્ય કે અસુર લોકો રહેતા હતા. દક્ષિણ ભરતખંડનાં દક્ષિણ ભાગને દ્રાવિડ દેશ કહે છે. તે ભાગમાં વિદ્યા, હુમરાહિ આર્ય સુધારા અગરત્ય ઋષિએ દાખલ કર્યા એમ કહેવાય છે. ન્યારે રા-મચંદ્રજી સીતાની શોધ માટે દક્ષિણમાં ગયા, ત્યારે ત્યાં ધણી જંગલો હતાં ને તેમાં જંગલી લોક રહેતા હતા, તેમને આર્ય લોકોએ ત્યાં વસવા પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં લીધા. પાછળથી અરોહના વખતમાં તેઓ ઔદ્ધર્મી થયા, પણ ફરી શંકરાચાર્યે તેમને પાછા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આણ્યા. દક્ષિણ દેશ જીતવાને પણ ભરતખંડના ચક્રવર્તિ,

રાજ્યો આવ્યા હતા. રામચંદ્ર ને યુધિષ્ઠિર પછી ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, મેઘવાહન ને દેવપાળદેવે સ્વારીઓ કરી એ દેશ જીત્યો હતો.

કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૨. ચાલુક્ય કે સોલંકી રજપૂતો સૂર્યવંશી છે. તેઓએ અયોધ્યાથી દક્ષિણમાં આવી ઇ. સ. ૨૫૦ ને સુમારે કલ્યાણીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આગળ જતાં બહુ બળવાન થયું. ત્યાંના રાજ્યોએ દક્ષિણનાં ધણાં રાજ્યો ઉપર ઉપરીપણું મેળવ્યું. જયશિખર પાસેથી ગુજરાત જીતનારો ભુવડ પણ એજ ચાલુક્યોનો રાજા હતો. ખારમા સૈકાની આખરે એ રાજ્ય દેવગઢના જાદવ રાજ્યોએ જીતી લીધું. ચાલુક્ય રાજ્યો પ્રથમ શિવમાર્ગી હતા, પણ પાછળથી તેઓ જૈનધર્મી થયા હતા. ખારમા સૈકાની આખરે એટલે એ રાજ્યની પડતીના વખતમાં એક બપાસા નામે બ્રાહ્મણે નવા શિવમાર્ગ કાઢ્યો, તેમાં વચલા વર્ગના ધણા લોક મળ્યા. એ પંથને લિંગાયત કહે છે, ને તે હજુ પણ દક્ષિણમાં ધણો ચાલે છે.

શાલિવાહન. ૩. ગોદાવરીને તીરે પૈઠણ નગરીમાં શાલિવાહન નામે એક જોરાવર રાજા થયો. ઇ. સ. ૭૮. એ રાજા કુંભારનો છોકરો હતો એમ કહેવાય છે. તેણે શકલોકના લુટારૂ ટોળાને હરાવીને કાઠી મૂક્યાં, તથા માળવાના વિક્રમાદિત્યના વંશજ પાસેથી નર્મદા સુધીનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી લોકો એનો પણ શક ગણવા લાગ્યા એ શક નર્મદાની દક્ષિણમાં આજે પણ ચાલેછે; ને વિક્રમનો શક સંવતના નામથી નર્મદાની ઉત્તરમાં ચાલેછે. શાલિવાહન પછી એના રાજ્યનું શું થયું તેનો ખાતરી લાયક હેવાલ કાંઈ મળતો નથી.

વરગુણનું રાજ્ય. ૪. વરગુણમાં આંધ્ર જાતના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તેમનું રાજ્ય હાલના નિજમના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં હતું. ત્યાં ગણપતિ વંશના રાજા બહુ જોરાવર થઈ ગયા, ને તેમણે ગોદાવરીની દક્ષિણનો ધણો ભાગ તાબે કર્યો. પણ અજ રાજ્યકુળ પાસેથી ઇ. સ. ૧૩૨૨માં વરગુણ જીતીને મુસલમાનોએ એ રાજ્ય નબળું કર્યું. તે આગળ જતાં ગોવળકોમાંના પાદશાહોએ મુસલમાની રાજ્યમાં જોડી લીધું.

ઝોઢીઆ પ્રાંતનું રાજ્ય. ૫. ઝોઢીઆ પ્રાંતમાં ઈસરી કુળના રાજ્યોનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૧૩૪ સુધી હતું. પછી ત્યાં ગંગાવંશના ને તેની પછી સૂર્યવંશના ગજપતિ રાજ થયા. એમનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૭૮ માં અકબરે જીતી લીધું.

ચેરા રાજ્ય. ૬. ઉપર કહેલા સર્વ રાજ્યો કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરમાં હતાં. એ નદીની દક્ષિણમાં મલખારકાંઠા ઉપર ચેરા કુળનું રજપૂત રાજ્ય હતું. એને તામે ત્રાયણકોરથી કાનડા સુધીનો સઘળો મલખાર કાંઠો હતો. એ રાજ્ય ઇ. સ. ના દશમા સેંકડામાં આસપાસનાં રાજ્યોએ લીધું.

બલ્લાળ રાજ્ય. ૭. ચેરા રાજ્યના નાશ પછી તરત બલ્લાળ રજપૂતોનું રાજ્ય ગયું. તેમની રાજ્યધાની મહીસૂરની ઉત્તરમાં દ્વાર સમુદ્રમાં હતી. ત્યાંના રાજ્યો જૈનધર્મી હતા. પણ ઇ. સ. ૧૧૩૩ માં ત્યાંના વિષ્ણુધર્માન નામે રાજાને રામાનુજસ્વામીએ વિષ્ણુધર્મમાં આણ્યો. એ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૩૧૦માં મુસલમાનોએ જીત્યું.

ચૌલ રાજ્ય. ૮. કાંજેવરમમાં ચૌલ જાતનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો મૂળ પુરુષ ઉત્તર ભરતખંડમાંથી આવ્યો હતો. એ રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. સુમારે ૩૫૦ વરસ ઉપર લગભગ સંબંધથી પાંચ રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયું. ફરીને ઇ. સ. ૨૧૪ માં એ રાજ્ય છુટું પડ્યું, ને તેમણે પોતાની રાજ્યધાની તંજાવરમાં કરી. ઇ. સ. ના ચૌદમા સેંકડાથી એ રાજ્ય પડતીમાં આવ્યું, ને છેવટે શિવાજીના ભાઈ વ્યંકાજીએ તંજાવરમાં મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પાંડ્ય રાજ્ય. ૯. છેક દક્ષિણમાં મદુરામાં પાંડ્ય વંશના રાજ્યોનું રાજ્ય હતું, એ રાજ્યનો સ્થાપનાર પાંડ્ય નામે પૈશ્ય જાતનો પુરુષ હતો. તેણે અયોધ્યાથી આવી ઇ. સ. પૂ. નવમા સેંકડામાં એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ના આરંભમાં પાંડ્ય રાજ્યએ રોમના આગરટસ પાદશાહ પાસે વડાલ મોકલ્યો હતો. અજાણ જતાં એ રાજ્ય નાશ પડ્યું ને ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં આકાંટના નવાબે જીતી લીધું, એકજ વંશમાં છવીસે વરસ સુધી ચાલેલું રાજ્ય ફાનિયામાં એ એકજ છે. પાંડ્ય ને ચૌલ રાજ્ય પ્રથમ શિવમાર્મી

હતા, તે આગળ જતાં જૈનમાર્ગી થયા, પરંતુ ફરીને પાછા તેઓ શિવમાર્ગમાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના થઈ તે વખતે
ભરતચંદની સ્થિતિ.

૧. જાતિબંધન. ૨. બ્રાહ્મણો. ૩. ક્ષત્રી. ૪. યુદ્ધસાધન.
૫. ક્ષત્રીકર્મ. ૬. વૈશ્ય. ૭. હુન્નર ને હારીગરી. ૮. વેપાર
રોજગાર. ૯. તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૧૦. દક્ષિણના આર્ય
રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૧. રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. ધર્મ.

જાતિબંધન. ૧. શક લોકની સ્વારીઓને લીધે તથા આ
દેશમાં તેમનાં રાજ્યો થયાથી તે લોકો ભરતખંડમાં પ્રવૃક્ષણ આવી
વસ્યા હતા, તેથી આ દેશમાં અનાર્ય, આર્ય અને શક એ ત્રણ
પ્રકારના લોક થયા. શક અને અનાર્ય લોકોને બૌદ્ધધર્મીઓએ
પોતાના ધર્મમાં લઈ આર્યોના સંસર્ગમાં આણ્યા; તેથી બીજી સંકર-
જાતિ પણ ધણી થઈ. એ કારણથી બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધધર્મીને તોડવા
સારૂ મથન કર્યું ત્યારે તેમણે બધી વર્ણોની ફરીને વ્યવસ્થા કરી,
પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શુદ્ર એ ચાર જાતી હતી. પણ આ
વખતે તેમાંથી ધંધા ને ગામ પરત્વે સેંકડો જાતિ થઈ. એટલુંજ
નહિ પણ આગળ જતાં એ જાતિનું દૃઢ બંધન થયું. તોપણ
એ બંધનથી આર્ય ધર્મનું ઐક્ય મુસલમાનોના અસહ્ય બુલમ
છતાં પણ તુટ્યું નહિ.

બ્રાહ્મણો, ૨. અસહના બ્રાહ્મણોની પેઠે એ વખતના બ્રાહ્મણો
પણ શાસ્ત્ર ભણતા, જપ તપ કરતા, તત્ત્વજ્ઞાન શોધતા, ન્યાય
શીખવતા ને ધર્મોપદેશ કરતા. તેઓ સંસાર વ્યવહારની ખટપટમાં
ઝાઝા પડતા નહિ; તોપણ રાજ્યદરબારમાં ને અન્ય વર્ણ ઉપર
એ લોકની સત્તા ધણી હતી, તેમણે જ્યોતિષમાં ને ગણિતમાં
સર્વથી વધારે કુશળતા મેળવી હતી.

ક્ષત્રી. ૩. જેમ પ્યાહણોએ આર્ય ધર્મનું મહાત્મ્ય સાચવ્યું, તેમ ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની મોટાઈ ખોઈ નહોતી, જરતખંડમાં નાના નાના રાજ્યો ધણા હતાં, તેમનો ઉપરી ચક્રવર્તિ રાજા તે કાઈ કન્નવાર થતો, તે છતાં તેઓ પરદેશીઓના હુમલાથી બચવાને કંપ કરી સામા થતા ને તેમને ચક્રવીને પાછા કાઢતા. આર્યોના આબ્યા પછી ગ્રીક ને શક લોકે ધણું મથન કર્યું, તોપણ તેઓ આ દેશમાં રાજ્યકર્તા તરીકે સ્થાયી રહી શક્યા નહિ; એવું તે વખતમાં આર્ય રાજ્યોનું ઐક્ય હતું.

યુદ્ધસાધન. ૪. એ સમયે યુદ્ધમાં રથ, હાથી, ઘોડા ને પ્યાહણ હતાં; તથા તરવાર, હાલ, તીરકામઠા, બાલા, બરછી, કટાર વગેરે હથિયારો વપરાતા હતાં, બંદૂકો વાપરવાને તે વખતે દારૂની શોધ લાગી નહોતી, એમ ધરાય છે.

ક્ષત્રીકર્મ. ૫. રાજાઓ રૈયતને પોતાનાં છોકરાં પ્રમાણે ગણીને પાળતા, રક્ષણ કરતા, ને બ્યાજખી ધનસાફ આપતા. મુસાફરો માટે રસ્તા, ફૂવા, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવતા; ગરીબો માટે અન્ન-ક્ષેત્ર માંડતા, હુન્નર, કળા વેપાર રાજગાર તથા વિદ્યાનોને ઉત્તેજન આપતા. તેઓ શૂરા, પરાક્રમી, સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની હતા. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા પાછળ કહેલી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણેજ હતી.

વૈશ્ય. ૬. વૈશ્ય લોકો પણ ખેતી, વેપાર ને કારીગરીનાં કામ કરવા કરાવવામાં તથા સંધારો વધારો કરવામાં ખંતીલા હતા. તેઓ નમ્ર સ્વભાવના, વિવેકી, બુદ્ધિશાળી, કાયદા પાળનારા, સાદા, પ્રમાણિક, સાચા, શાંત, ઉત્સાહી, ને ઉદ્યોગી હતા. વળી તેઓ ધંધારાજગારમાં દગો ફટકો નહિ કરતારા ને બચસન વગરના હતા. બાપનું દેવું આપવાની દીકરો પોતાની ફરજ અને ધર્મ સમજતો, તેથી લેણા દેણાની ફર્યાદ સરકારમાં થતી નહિ. લોક ઉદ્યોગી હોવાથી તે સમયે આજના જેટલા બીખારીઓ પણ નહોતા.

હુન્નર અને કારીગરી. ૭. એ સમયે વિદ્યા હુન્નર સારા ખીલ્યાં હતાં. જુદી જુદી જાતનો રેશમી ને કસખી વણાટ તથા હિન ને સુતરાઉ વણાટ સુંદર થતો હતો. સારા સારા સોના

રૂપાના તથા હીરા ને રત્નજડિત દારીના ને ન ના થતા હતા. હાથીદાંત, સુખડ, સાગ, સીસમ ઉપર નક્સીદાર કામ ધણું થતું, તાંબાપીતળનાં વાસણુ સુંદર થતાં હતાં. શિક્ષવિદ્યામાં પણ તેઓ ખૂબ આગળ વધ્યા હતા; એ તેમનાં તે વખતનાં કરેલાં કામો, શુદ્ધા, દેવાલયો ને મકાનો ઉપરથી સાબિત થાય છે.

વેપાર રોજગાર. ૮. સિકંદરની સ્વારીથી અને તે પછી ગ્રીક લોકોને આ દેશ સાથે સંબંધ થવાથી આપણી વિદ્યા ને માલ તે દેશમાં જવા લાગ્યો. સિકંદરની સ્વારીની મતલબ પણ આ દેશ સાથે મુરોપનો વેપાર માર્ગ ખુલ્લો કરવાની હતી. તે મતલબ એ રીતે સરી. પરદેશમાંના હજારો વેપારીઓ હજારો મૈલથી આ દેશમાં આવી વહાણોમાં માલ ભરીને લેઈ જવા લાગ્યા, તથા વસવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ, પણ આ દેશના બ્રાહ્મણધર્મ માનનારા ને બૌદ્ધધર્મીઓ. ચીન, જાવા, જંગલાર, મોખા ને બસરા સુધી જઈ વેપારઅર્થે વસ્યા હતા. પગ રસ્તે પણ આ દેશનો માલ ધણા દૂરના પરદેશમાં જતો હતો. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તે વખતનો ભરતખંડ વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર રોજગાર ને દોલતમાં ધણો ચઢીઆતો હતો.

તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૯. તે વખતની સ્ત્રીઓ બહુલી ગણેલી ને જ્ઞાનજ્ઞાન ધરાવનારી હતી. સ્ત્રીઓમાં ઓઝતપડદાનો ધારો નહોતો. ને સતી થવાનો ચાલ નવો દાખલ થયો હતો. તે વખત બાળલગ્ન કરવાનો રિવાજ નહિ હતો. સ્ત્રી પુરુષ સદ્ગુણી ને સદાચારી હોઈ એકબીજા સાથે હળીમળીને ચાલી સુખી રહેતાં. જો કે સ્ત્રીઓ ધણીની કે ધણીની ગેરહાજરીમાં બીજા વડીલની આજ્ઞામાં રહેતી, તોપણ તેમને યોગ્ય છૂટ ને માન મળતાં સાસુ વડુ એકબીજા સાથે યોગ્ય મર્યાદામાં રહી સંપીસંપીને ચાલતાં, તેથી તે વખતમાં આર્યોનો ધરસંસાર સલાહ શાંતિવાળો ને સુખદાયક હતો.

દક્ષિણના આર્ય રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૦. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ આર્ય લોકો ઈ. સ. પૂર્વના કેટલાક સૈકડાથી સુધારા દાખલ કર્યા હતા. દક્ષિણના રાજ્યોએ ને તેમાં મુખ્યત્વે ચૌલ રાજાઓએ ધણું મકાનો, મંદિરો ને ગુફાઓ કરાવ્યાં હતાં, તે

મુંદરે કારીગરીનાં, બબ્બ ને શાબાયમાન હતાં. દક્ષિણના રાજ્ય-
ઓએ પોતાની રૈયતનું કલ્યાણ કરવા તરફ થોડી કાળજી બતાવી
નથી. તેમણે નાની મોટી નદીઓમાં બંધ બાંધી નહેરો કરી તેનું
પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવી યોજનાઓ કરી હતી.
વળી નાની નદીઓ સુકાઈ જતાં ખેતીમાં કામ લાગે નહિ, માટે
તેવી નદીઓનું પાણી મોટાં મોટાં તળાવો ખોદાવી તેમાં વાળી
લીધું હતું, ને તે તળાવનું પાણી ખેતીમાં કામ લાગે એવી યુક્તિ-
ઓ કરી હતી. એ રાજ્યઓએ એવાં ખેતીને ઉપયોગી જે કામ
કર્યાં હતાં, તેમાંના પચાસ હજાર તો મદ્રાસ ઈલાકામાં હજુ પણ
કામ આવે એવી સ્થિતિમાં છે. વળી એ રાજ્યઓએ રૈયતને કેળ-
વવાને પાઠશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. દક્ષિણ દેશને દરિયા સાથે
ધણે સંબંધ હોવાથી એ દેશ સાથે ઈજિપ્ત, અરબસ્તાન વગેરે પર-
દેશના લોક વેપાર કરવાને આવતા, તેમનું રક્ષણ કરીને તથા તેમ-
ને સહાય આપીને વેપારને પણ એ રાજ્યઓએ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

રાજ્યવ્યવસ્થા ૧૧. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ ગામનો
પટેલ મુખ્ય હતો. તે ગામની પોલીસનું કામ કરતો ને બંદોબસ્ત
રાખતો, તેને પગારના બદલામાં જમીન આપેલી હતી. તે ગામની
ઉપજ ઉધરાવી સરકારમાં ભરતો, ગામમાં ગુંદાનો બંદોબસ્ત
રાખતો. ને તેમનો ઈન્સાફ પંચની મારફતે કરતો. એવા સો સો
ગામના તાલુકા કરેલા હતા. તે તાલુકાનું મહેસુલ ઉધરાવવાને તથા
ઈન્સાફ કરવાને અમલદારો નીમેલા હતા. એ અમલદારો વંશપ-
રંપરાના હતા. એ રીતે ખેતીના પાકનું ને જાતમાલનું રક્ષણ થ-
વાથી દક્ષિણના લોકો પણ આગાદ ને સુખી હતા.

ધર્મ. ૧૨. બ્રાહ્મણધર્મ દક્ષિણમાં પ્રથમ દાખલ થયો હતો. તે
બદલાઈને અશોકના સમયમાં બૌદ્ધધર્મ આવ્યો. પણ બૌદ્ધધર્મની
પડતીના વખતમાં ફરીને બ્રાહ્મણધર્મ પ્રસર્યો. ગુજરાતમાંથી જૈન-
ધર્મ દક્ષિણમાં જતાં કેટલાક રાજ્ય જૈનધર્મી થયા. સાતમા સૈકડા
સુધી જૈનધર્મનું ત્યાં પ્રબળ હતું. આગળ શંકરાચાર્ય ને રામાનુજ
સ્વામીએ કેટલાક રાજ્યને ફરીને શિવમાર્ગી ને વિષ્ણુમાર્ગી કરી

આજીવધર્મમાં આપ્યા. જસાપ્પાના લિંગાયત નામે શિવમાર્ગની વાત પાછળ આવી ગઈ છે.

માગ ૨ જો. મુસલમાની પદાણુ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ હું.

મુસલમાનોની મરતઁખંડ ઉપર સ્વારી.

૧. હજરત મહમદ. ૨. મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૩. મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૪. મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૫. સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. સિંધમાં પુનઃ રજપુત રાજ્ય. ૭. ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય ૮. સખકતગીન.

હજરત મહમદ. ૧. મુસલમાની ધર્મના સ્થાપનાર હજરત મહમદ પેગંબરનો જન્મ મક્કામાં થયો. ઇ. સ. ૫૬૯. તેમણે પોતાની ૪૦ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૬૦૯ માં નવો ધર્મ સ્થાપીને લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તે સમયમાં આરબ લોક ધણી દેવને માનનારા ને મૂર્તિપૂજકો હતા. હજરત મહમદે ઉપદેશ કર્યો કે પરમેશ્વર એક છે, ધણી નથી. પરમેશ્વરનો પેગંબર એટલે સંદેશો લાવનાર મહમદ છે, એણે મૂર્તિ પૂજવાની મના કરી; તથા અધા મુસલમાનો બાધ છે, ધર્મને માટે લઢી મરનાર સર્વે જાય છે, મૂર્તિ પૂજકોને મુસલમાની ધર્મમાં લાવવાથી પુણ્ય થાય છે, એમ શીખાવ્યું.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૨. મહમદનો ઉપદેશ આરબ ધર્મની વિરુદ્ધ હોવાથી તેઓ તેની સામા ઉઠ્યા. ને તેમને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો. તેથી હજરત મહમદ નાસીને મદીને ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨. નાસવાને અરબી બાપામાં હીજરી. કહેછે, તેથી મુસલમાનો એ વર્ષથી સન ગણવા લાગ્યા, તેનું નામ હીજરી મહમ્મદ. મદીને નાસીને મયા પછી હજરત પેગંબરે પોતાની હિમત

છોડી નહિ. આગ્રહથી ને હિત્સાહથી પોતાના નવા ધર્મનો ઉપદેશ જારી રાખ્યો, તેથી તેમના સામાવળીઆ લઢવાને ઉઠ્યા; પણ મહમદે પોતાના શિષ્યોમાં ધર્મનો જુસ્સો ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેથી તેમણે દુશ્મનોને મારી હઠાવ્યા. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા અરબસ્તાનમાં મુસલમાની ધર્મ ફેલાયો. પેગંબર જેવોજ જુસ્સો ને આગ્રહ તેમના શિષ્યોમાં આવ્યો હતો તેથી તેઓ સત્રળા એક સરખા ઝનુનથી પરધર્મીઓના સામા થયા અને તેમને વશ કર્યાં. મહમદ પેગંબરનો કાળ ૬. સ. ૬૩૨ માં થયો.

મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર ૪. પેગંબરનો કાળ થયા પછી પણ તેમના શિષ્યોને જુસ્સો નરમ પડ્યો નહિ. તેમણે આસપાસના દેશોમાં પણ એ ધર્મ જોરાવરીથી મનાવી મુસલમાન કરવાનો ઉદ્દેશ જારી રાખ્યો. મહમદ પછી તેમની ગાદીએ તેમના શિષ્યો બેઠા, તે ખલીફા કહેવાતા. મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાને પરદેશોમાં તેમણે સૈન્ય મોકલ્યાં. અરબસ્તાનની પાસેના ધરાન દેશ ઉપર પહેલી ધાડ આવી. તે વખતે ધરાનમાં પારસી લોકોનું રાજ્ય હતું, પણ તે પડેલાના જેવું બળવાન નહોતું. પોતાનો ધર્મ અને રાજ્ય સાચવવાને પારસીઓ ધણું લઢયા, પણ મુસલમાની જુસ્સાના પૂરને તેઓ રોકી શક્યા નહિ. મુસલમાનોએ પારસી રાજ્ય જીતી લીધું. અને અગ્નિપૂજક પારસીઓને જીલમથી વટાણીને મુસલમાન કર્યાં. કેટલાક ખરા ધર્મચુરત પારસીઓ નાસીને કુંજરામાં સંતાઈ બેઠા, કેટલાક આતસબહેરામને લેઈ વહાણમાં બેસી ભરતખંડમાં નાસી આવ્યા. તે વખતે મુંબાઈની ઉત્તરમાં સંગળમાં એક રજપૂત રાજ્ય હતું, તેની સાથે કેટલીક શરતો કરીને તથા ભરતખંડના આર્ય રાજાને દગો નહિ દેવાનું કબજા કરીને તેની રૈયત અને તેઓ ત્યાં વસ્યા. ત્યાંથી થોડી મુદતમાં ગુજરાતની દક્ષિણમાં અણી પાસે ઉદવાડામાં આવી તેમના આતસબહેરામની સ્થાપના કરી, ને ખેતીનો શાંત ધર્મો કરવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેઓ બે-પાર રાજગારમાં આજે સુખી થયા છે.

ધરાન જીત્યું તેવામાં અરબસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તુર્કસ્તાન જ-

તાને ખલીફાએ ખસરામાં ગાદી કરી ત્યાંથી તેમણે ઉત્તરમાં એશિયામૈનર જીતી યૂરોપી તુર્કસ્તાન જીત્યું. પશ્ચિમમાં તેમણે મિસરથી મોરોક્કો સુધીનો આખો ઉત્તર આફ્રિકા જીતીને મુસલમાની ધર્મમાં આણ્યો. મોરોક્કોથી જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઓળંગીને તેઓ સ્પેનમાં પેઠા ગ્રાનેડામાં રાજ્યધાની કરી ત્યાં આરબ રાજ્ય સ્થાપ્યું,

ઈરાનની પૂર્વમાં પણ મુસલમાનો આગળ વધ્યા ને તાર્તરી, અફઘાનિસ્તાન ને બલુચિસ્તાનના લોકો ખસરાના ખલીફાને તાબે થયા, તથા મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો. ભરતખંડના વેપાર રોજગાર ને વૈભવથી લોભાઈને આરબોએ ભરતખંડમાં પણ મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન કરવાનું તકાવ્યું, પરંતુ હિંદુકુશ આગળ તમને અટકવું પડ્યું. ખીબ્ન દેશે મુસલમાની ઝુલુને જેવી સહેલાઈથી તાબે થયા હતા, તેવી સહેલાઈથી આર્યો તાબે પાવ તેવું ન હોવાથી ત્રણસે વરસ સુધી તેઓ હિંદુકુશની આ પાર આવી શક્યા નહિ. પણ ખીજી તરફ તાર્તરીના મોટા ગોખીના રણ સુધી ધુસ્યા. ત્યાં બૌદ્ધધર્મી ચીનાઓએ તેમને ચીનની ઉત્તરમાં મોટો ક્રાંટ કરી ચીનમાં આવતા અટકાવ્યા. એ ક્રાંટ દુનિયાની હસ્તકૃત કારીગરીના ચમત્કારનો એક મોટો નમુનો છે.

મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીએ. ૪. મુસલમાનો સ્થળમાર્ગે ભરતખંડમાં આવી ન શક્યા, ત્યારે તેમણે દરીઆમાર્ગે ભરતખંડ ઉપર આવવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે પ્રથમ ઇ. સ. ૬૩૬ માં મુઆઈની પાસના બંદરો ઉપર, ને ભરત ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું, પણ તેમાં તેમનું કાંઈ ન વળવાથી તેઓ પાછા ગયા. થોડા વરસ પછી ઇ. સ. ૬૬૪ માં સિંધ ઉપર નૌકાસૈન્ય આવ્યું. પરંતુ તેમાં ન ફાળ્યાથી તેઓ પાછા વળ્યા.

સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. પ. ઇ. સ. ૭૧૨ માં ભરતખંડના બંદરમાં એક અરબી વહાણ પકડ્યું હશે, તેની તુકશાની ભરી લેવા વાલીદ નામે ખલીફાની કારકાદિમાં મહમદ કાસમ નામે એક સરદારને સિંધ ઉપર મોકલ્યો. તે વખતે કરાંચીની પાસે દેવળગામ કરીને એક મોટું નગર હતું, ત્યાં દાહીર નામે રજપૂત રાજા

રાજ્ય કરતો હતો. આખો સિંધ પ્રાંત ને ઉત્તરમાં મુલતાન સુધીને મુલક એના તાખામાં હતો. દાહીર રાજ્યએ પરધર્મિઓને અટકાવવા માટે જગરૂં યુદ્ધ કર્યું. પણ તેમાં તે મરાયો ને તેનું સઘળું રજપૂત સૈન્ય કેસરીયાં કરીને મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યું. એકે-એક રજપૂત મરાયો, પણ દુશ્મનને તાબે થયો નહિ. રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ ચિતા ખડકા પોતાની મેળે બળીને મરણ પામી. એ વખતની સ્ત્રીઓને પોતાની આગરૂં એટલી વહાલી હતી કે દુશ્મનને હાથ નહિ જવા માટે તેઓ જીવતી બળી મરતી. જીત મેળવ્યા પછી કાસમે દેવળગામને લૂટી લીધું, તથા ત્યાંના વતનીઓની કતલ કરી. તાબે થયેલી નિર્દોષ પ્રજાને હણવા જેવી નીચ ને નિર્દય વૃત્તિનો એ કાસમ હતો. એણે દાહીરના તાખાનાં બીજાં મોટાં મોટાં નગરો પણ જીતીને લૂટી લીધાં ને આખા રાજ્યની પાયમાલી કરી. કાસમે ૪૦ વરસ સુધી સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય ટકાવ્યું, પણ ત્યાંના લોકોની લઢાઈમાં દઢતા ને બહાદુરી તથા સ્વધર્મ ઉપર આરથા જોષને તેનાથી આગળ વધાયું નહિ. સિંધ દેશ પણ માત્ર તેના પરાક્રમથી જ ટકી રહ્યો હતો.

સિંધમાં પુનઃ રજપૂત રાજ્ય. ૬. કાસમને મોકલનાર હાકિમ મરી ગયાથી તેની જગાએ બીજો ખલીફ થયો, તેની કાસમ ઉપર અપ્રીતિ થઈ. તેણે કાસમને અરતરફ કરીને તેની જગાએ બીજા હાકિમને મોકલ્યો. મુસલમાનોમાં આ પ્રમાણે કુસંપ પેઠેલો જોષ રજપૂતો તેનો લાલ લેવા ચૂક્યા નહિ. તેમણે એકઠા થઈ સંપ કરી કાસમ ઉપર હુમલો કરીને તેને પકડીને મારી નાંખ્યો. તથા તેનું માથું ગંધાતા ચામડામાં સીવી બસરાના સુખાને મોકલી દીધું એ રીતે કુસંપથી સિંધમાં મુસલમાની રાજ્યની આખર આવી ને સિંધ ઉપર ફરીને રજપૂત રાજ્યનો વાવટો ઉડવા લાગ્યો.

ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૭. ખલીફાનું રાજ્ય બહુ વિસ્તીર્ણ થયાથી તથા તેઓ નબળા થવાથી તેમના દરનું મુલકોના સુખા સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે બુખારામાં એક સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયું હતું, ત્યાંના કોઈ મુલતાનનો અલમગીન

નામે ગુલામ હતો. તેણે ઇ. સ. ૯૬૨ માં ગીઝાનીમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું પંદર વરસ રાજ્ય કરીને તે મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો જમાઇ સમ્મતગીન સુલતાન થયો.

મુલતાન સમ્મતગીન. ૮. એ સુલતાન બહુ બહાદુર ને ચતુર લડવૈયો હતો. એણે અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તથા બલુચિસ્તાન જીતીને રાજ્યનો વધારો કર્યો. એ સુલતાનના માણસો ભરતખંડમાં આવી વારંવાર લૂટફાટ કરતા હતા. તેમને અટકાવી સજા કરવા સારૂ લાહોરનો રાજા જયપાળ લશ્કર લેઇ અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચઢ્યો. સમ્મતગીન પણ તેની સામે લઢવા આવ્યો. બંને જણા વચ્ચે રણસંગ્રામ ચાલ્યો હતો તેમાં બારે વાવાઝોડું ને વરસાદ થયો. આ તકનો લાભ લઇ સમ્મતગીને લાહોરના રાજાનો પાછા જવાનો માર્ગ રોક્યો. રજપૂત સેના આ રીતે અંતરાયાથી જયપાળે સુલતાનને પગ દાંથી આપ્યા, તથા અઢી લાખ રૂપિયા દંડના પાછળથી મોકલવા કબુલ્યા. જયપાળે લાહોર આવ્યા પછી દરબાર ભરી દંડ આપવો કે નહિ તે આખત સલાહ પૂછી. રજપૂતોએ કહ્યું કે એક વાર વચન આપ્યું તે પાળ્યા વગર ચાલે નહિ, માટે દંડ આપવો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે ક્ષત્રી રાજાએ મ્લેચ્છોને દંડ આપવો ઉચિત નથી. જયપાળે બ્રાહ્મણોની સલાહ માનીને દંડ ન આપ્યો, તેથી એ દંડ વસુલ કરવાને સમ્મતગીને ચઢાઈ કરી. લાહોરના રાજાએ પણ અજમેર દિલ્હી, કલિંજર ને કનોજના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. એ રાજાઓ પોતાના દેશનું ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને પોતપોતાનાં સૈન્ય લેઇ આવ્યા. પેશાવર આગળ રજપૂત ને મુસલમાનો વચ્ચે જળગે જંગ મચ્યો. પણ તેમાં જયપાળ હાર્યો, તેથી સુલતાન એ મુલક લૂટીને પાછો મથો ને પેશાવરમાં દશ હજાર પદાણોનું તેણે થાણું બેસાડ્યું એ સમ્મતગીનને મધ્ય એશીયામાં રોકાવું પડ્યાથી તેણે ભરત-

સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યા. તેની પછી બેઠો.

પ્રકરણ ૨ જી.

સુલતાન મહમદ.

૧. મહમદની પહેલી સ્વારી. ૨. બીજી ને ત્રીજી સ્વારી.
૩. ચોથી સ્વારી. ૪. નગરદોર ઉપર સ્વારી. ૫. મહમદની
બીજી સ્વારી. ૬. સામનાથ ઉપર સ્વારી ૭. મહમદ
સ્વારીઆ કરી તેનાં મતલબ.

મહમદની ૧ લી સ્વારી. ૧ સુલતાન મહમદ બહાદુર ને
ચતુર પણ ધર્મી ને નિદ્ય હતા. એણે પરાક્રમ વડે પોતાના
આપના રાજ્યમાં ઉમેરો કર્યો. ચાર વરસ પોતાના રાજ્યનો અંદાજ
ખસત કરવામાં ગાળ્યા. પછી ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં એણે પંજાબના
રાજા જયપાળ ઉપર સ્વારી કરીને તેને હરાવ્યો. એ રીતે
જયપાળ એ વાર હાર્યાથી શમીન્દો થઈ પોતાના પુત્ર અનંગ-
પાળને રાજ્ય સોંપી ચિતા ખડકાવી બળી મુક્યો. એવી એ વખતના
રજપૂત રાજાઓની લાગણી હતી.

બીજી અને ત્રીજી સ્વારી. ૨. પંજાબની દક્ષિણે તે વખતે
ભાટી રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. એ રજપૂતો મહંમદના વંશના છે ને
તેમનું રાજ્ય હાલ જોસતમેરમાં છે. એ લોકોનો તે સમયે વિજ-
યરાય કરીને રાજા હતા, તેણે ખડખી ન આપ્યાથી મહમદે ઇ. સ.
૧૦૦૪ માં તેના ઉપર સ્વારી કરી વિજયના અહુ પતાવટથી
લદ્યા ને મુસલમાનોના ધર્મના પાછા વાળ્ય; પણ છેવટે
તે હાર્યો. સુલતાનના મુસતમાન સુખાચ અંડ કર્યા મહમદે ત્રીજી
સ્વારી કરી તેને વશ કર્યો.

ચોથી સ્વારી. ૩. આ પ્રમાણે મુસલમાનોની જીત થયાથી
તથા તેમનું રાજ્ય પડોશમાં આત્યાથી હિંદુધર્મને લાયક પેઠા. લા-
હોરનું રાજ્ય નજીકમાં હોવાથી અનંગપાળને વધારે દહેશત
તેથી તેણે નર્મદાની ઉત્તરના સધળા રાજાઓને
અળ તોડવાને પોતાની સલાહ
લિયર, અજમેર, દિલ્લી ને

લઈ હિંદુધર્મની વારે ધાયા. એ સમયે ભરતખંડના લોકોમાં ધર્મ રક્ષણનો જુરસો એટલો પ્રસર્યો હતો કે કુંગરોમાંથી જંગલી લોકો પણ પોતાનાં તીરદામઠાં લઈ અનંગપાળની મદદે આવ્યા હતા. એ ધર્મયુદ્ધમાં મદદ કરવાને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં શરણાંગાં વેચીને ધન મોકલ્યું હતું. મુસલમાનો પણ નેટનાજ જુરસાથી ઉસ્કેરાઈ લઈવા આવ્યા હતા. અટક પાસે પૌર્ણગઢ આગળ રણસપ્તમ થયો. ઇ. સ. ૧૦૦૮. રજપૂતોએ જુરસાનું હાલો કરી, ધણા મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા, ને ભંતખંડવાસીઓની ચઢતી કરી; પણ એટલામાં અનંગપાળના હાથીને તીર વાગ્યાથી તે હાથી ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઉપર બેઠો. રજપૂત સૈન્યે પોતાના રાજાને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી નિરાશ થઈ નાસવા માંડ્યું. આર્યસૈન્યમાં ભં-માણ પડ્યું. એ ગરબડનો લાભ મળ્યા છતાં પણ મહમદે મહા-મુસ્કેલીથી જય મેળવ્યો.

નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૪. આ મોટી જીત મેળવ્યાથી મુસ-લમાનો વધારે જોરપર આવ્યા ને રજપૂતો નિરાશ થયા. હવે મહમદે આર્યોના દેવળો લૂટવાને તથા તોડવાને સ્વારીઓ કરવા માંડી. અનંગપાળને હરાવી તે નગરકોટ (ખીઆ નદીને કાંઠે હિમાલયના કુંગરમાં કાલ કાંમદગઢ છે તે) નું દહેરું લૂટવાને ગયો. ત્યાંથી તેને લાખ સોનાના સીંપા, જસે મળ્યાં તું, એ હજાર મણ રૂપું તથા વાસ મણ જાહીર એટલું ધન મળ્યું.

મહમદની બીજી સ્વારીઓ. ૫. ઇ. સ. ૧૦૧૦ માં તેણે મુલતાન ઉપર ફરીને સ્વારી કરી તેનો ખંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૦૧૧ માં જમના ને સરસ્વતી નદીની વચ્ચે સ્થાનેશ્વરનું દેવસ્થાન લૂટીને ત્યાંથી પુષ્કળ ધન તથા બે લાખ દી હાઈ લઈ ગયો. પછી તે હાસ્મીર ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંથી હારીને પાછો ગયો. એ હારથી નિરાશ નહિ થતાં થોડી મુદતમાં એક બળવાન સૈન્ય લઈ તે કોતોજ ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંનો તથા મીરતનો રાજા લઈયા વગર જ તાબે થયા. એ બંને રાજા પાસેથી ધન લઈ તેમને કાંઈ પ્રજા ઉપદ્રવ કર્યા વગર તે મથુરા ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં વૈષ્ણવોએ

મોટા મોટા સુંદર મંદિરો બંધાવેલા હતાં, ને તેમાં સોના રૂપાની મૂર્તિઓ બેસાડેલી હતી. મૂર્તિઓનાં ઘરેણાં ગાંઠાં પણ પુષ્કળ હતાં. મહમદે તે સધળું લૂટી લીધું. તેણે વીશ દિવસ સુધી એ શહેર લૂટાવ્યું, બધાં મંદિરો તોડી નાંખ્યાં ને હજારો ગુલામ પકડી લીધા. મથુરાની કૃષ્ણક ઇમારતો એને પસંદ પડી તેથી તે સલામત રહેવા દીધી, તથા એવી ઇમારતો ગીજનીમાં બંધાવી ગીજની શહેર શોભાવ્યું. મથુરાથી પાછા ગયા પછી મહમદે ફરીથી આવીને પંજાબ ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૦૨૨. કાશ્મીર જીતવાને તે બીજવાર ચઢ્યો. એ જઠાઇમાં પણ હારીને તેને પાછા જવું પડ્યું. કનોજનો રાજા વગર લડે મહમદને તાબે થયો, માટે કલિંજરના રાજાએ તેના પર ચઢાઇ કરી માર્યો. એ કારણથી મહમદે કલિંજર જીત્યું અને તેની પાસેથી તથા ગ્વાલિયરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી.

સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૬. એણે ભરતખંડ ઉપર મુખ્ય બાર સ્વારીઓ કરી તેમાં સૌથી મોટી અને છેલ્લી ગુજરાત ઉપરની હતી. ગુજરાતના દક્ષિણકાંઠા ઉપર કાઠિયાવાડમાં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત દેવળ છે. શિવનાં બાર જ્યોતિર્લિંગમાં સોમનાથનું બાજું પ્રસિદ્ધ છે. તેથી એ દેવળ તોડવાને મહમદ ધર્મીય મુસલમાનોનું જોરાવર લશ્કર લેઇને મુલતાનની વાટે મોટા રણમાં થઇ અણહિલવાડ આવ્યો, તે વખતે ત્યાં બીમ બાણાવળી નામે જોરાવર રાજા રાજ્ય કરતો હતો, પણ મહમદ અણખાર્યે આવી પહોંચ્યાથી તે નાસી ગયો. અણહિલવાડથી મહમદ સોમનાથ ઉપર ચઢ્યો. ઇ. સ. ૧૦૨૪. કાઠિયાવાડનાં બધા રાજા રાણા ને જ. ગલી લોકો સોમનાથના રક્ષણાર્થે પ્રભાસપાટણમાં એકઠા થયા હતા. તેમણે મુસલમાનોના હુમલાને ત્રણ દિવસ સુધી પાછા વાળ્યા. એવામાં ગુર્જર રાજા કીમદેવ પોતાનું લશ્કર જમાવી સોમનાથના રક્ષણાર્થે આવી પહોંચ્યો. તેણે બહુ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. પણ તે હાર્યાથી જ લોકોએ ત્રણ દિવસ સુધી મહમદને હંકાર્યો હતો, તે લોકો હિંમત હારી ગયા. બધા ભરતખંડીઓ

રથુમાં પડ્યા ને ફેટલાક મછવામાં બેસી નાસી ગયા. મહમદે દહે-
રામાં જઈ મૂર્તિ ભાગવા માંડી, ત્યારે બાઘજોએ ધણા કાલાવાલા
કરીને મૂર્તિ નહિ ભાગવાને કહ્યું, તથા તેના અદલામાં પાંચ કરોડ
રૂપિયા આપવા માંડ્યા. પણ મહમદે કહ્યું કે મૂર્તિ વેચવા કરતાં
તોડવાની કાર્તિ મને બહુ ગમે છે. એમ બોલી તેણે મૂર્તિ તોડી
નાંખી; તથા ગામ ને દેવળ લૂટી લીધાં. ત્યાંથી સુમારે આઠ કરોડ
રૂપિયાની કીમત જોટલું એને ધન મળ્યું, તે લઈ અણહિલવાડ
આવ્યો. ત્યાંની હવા તેને બહુ પસંદ પડી, પણ એના સરદારોની
સલાહ મानी રથુમાં થઈ સિંધને માર્ગે તે પાછો ગયો. પાછા જતાં
રથુમાં પાણીની તંગીથી એના લશ્કરને ઘણી આપદા વેઠવી પડી.
પાણી વગર તરફડીને ફેટલાક મરણ પામ્યા. તે પછી તેણે ધરાન
જીત્યું. ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં ૩૩ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો.

મહમદે સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ. જ. મહમદની મત-
લબ આર્યધર્મનાં દેવળો તોડવા, મૂર્તિઓ ભાગવી, લોકોને વગળી
મુસલમાન કરવા ને ગુલામ કરીને વેચવા, તથા મુલકો ને દેવળો
લૂટી ધન લઈ જવું, એમ હતી. એ મતલબ સરી. એણે ગીજની
શહેર ભરતખંડની લૂટથી ભરી કાઢ્યું, પણ આર્યધર્મ તોડવાની
તેની મતલબ સરી નહિ. એણે ભરતખંડનો પંચમ પ્રાંત એકલો
માત્ર ખાલસા કર્યો હતો. મહમદના સ્વધર્મો ને સ્વદેશી ઇતિહાસ-
કર્તા એને ધણો વખાણે છે. લડાઇઓ કરી મુલક લૂટી પ્રજાને
પાયમાલ કરનારને વખાણવો એ વાજબી નથી. એવા રાજા મોટી
ધાડ પાડનારા કે લૂટારા કહેવાય. લોકોને મારવા, લૂટવા, ગુલામ
કરવા ને મુલક ઇન્ડા કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપર્યાને બદલ
જે રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે છે તે
રાજા સ્તુતિપાત્ર છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ઘોરી રાજ્ય.

૧. મહમદના રાજ્યની પડતી. ૨. શાહજુદીન ઘોરી.

૩. ધોરી શાહની ગુજરાત ને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૪. શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઈ ૫. દિલ્લીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. કનોજના રાજ્યની આખર. ૭. શાહજુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૮. શાહજુદ્દીનનો નાશ ૯ ધોરી રાજ્યની આખર. ૧૦. કુતુબુદ્દીન. ૧૧ બખ્તીઆર ખીલજી. ૧૨. નાસરુદ્દીન.

મહમદના રાજ્યની પડતી. ૧. મહમદ ગીજનીના મુઆ-
પછી એની ગાદીએ નબળા સુલતાનો થયા. દેવજુદ્દીથી ને રાજ્ય
હોબથી તેઓ માંહોમાંહે લઢી મુઆ તેથી એ રાજ્યના સરદારો
સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. પંજાબ પ્રાંત પણ તેના વંશજો પાસેથી પાછો
જતી લેવા સાડ દિલ્લીના છત્રપતિઓએ પ્રયત્ન કર્યો, ને તેનો
થોડોક ભાગ જતી પણ લીધો. તોપણ એ બધો પ્રાંત મુસલમા-
નોના કબજામાંથી રજૂપૂનો લખ શક્યા નહિ. ગીજની સિવાયના
બાકીના બધા પ્રાંતો ત્યાંના મુસલમાન હાથેમો પચાવી પડ્યા. મહ-
મદનો વંશજ બહેરામ સન ૧૧૧૮ માં ગાદીએ બેઠો. તેને ગીજની
ને હેરાતની વચ્ચે આવેલા ધોર પ્રાંતના સુલતાન સાથે ટંટો થવાથી
ધોરી સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને બહેરામને હરાવી નસાડી મુક્યો. ને
ગીજની લુડીને ઉજડ કર્યું, તથા આગ લગાડીને સાત દિવસ
સુધી બાળ્યું ને મોટી કબરો ને ઇમારતો બોદાવી નાંખી. આ
ઉપરથી એને “ દુનીઆ બાળનારો ” એવું અપકીર્તિદર્શક
વિશેષણ જોડાયું. ગીજનીની માઠી દશા થયાના સમાચાર બહેરામે
સંભળ્યા તેથી થાક ને વિપત્તિથી તે રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો.
ઈ. સ. ૧૧૫૨. એ બહેરામનો છોકરો ખુશરુ લાહોર ગયો ને
ત્યાંજ રાજધાની કરી તેણે સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું એના મુઆ
પછી એનો દીકરો ખુશરુમંદક ઈ. સ. ૧૧૫૯ માં ગાદીએ બેઠો.
એની પાસેથી ઈ. સ. ૧૧૮૬ માં ધોરી વંશના સુલતાને પંજાબ
જતીને ગીજનીના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

શાહજુદ્દીન ધોરી. હવે ગીજનીમાં ધોરી વંશનું રાજ્ય
થયું. સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન પછી તેનો ભત્રીજો આસુદ્દીન ધોરી
સુલતાન થયો; તેનો ભાઈ મહમદ ધોરી બહુ પરાક્રમી પણ નિર્દય

હતો. એ મહમદને શાહખુદીન પણ કહે છે. યાસુદીન રાજ્યનું કામ કરતો ને શાહખુદાન લઢાઈનું કામ કરતો મહમદ ગીજનીની પેઠે એણે પણ બરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરી. સુલતાન મહમદની મતલબ માત્ર લૂટફાટ કરવાની કે દેવજો તોડવાની હતી, પણ મહમદ ધીરોની મતલબ તો મૂલકો જીતવાની હતી. સુલતાન મહમદની સ્વારીઓને આ વખતે લગભગ ખસેં વરસ થવા આવ્યા હતા, તે મુદતમાં કોઈ સુલતાને બરતખંડનું નામ દીધું નહોતું; તેથી બરતખંડના રાજા મુસલમાનોના બળથી ગાફલ રહ્યા ગીજનીમાં શું અને છે તેની તેમણે દરકાર રાખી નહિ. તેથી ત્યાંના સુલતાનોના કુસંપનો ને નબળાઈનો જામ લઈ તેઓ સંપ કરી ચેતી શક્યા નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ મુસલમાનો પાસેથી પંખા જીતી લેવાને સાધારણ ચત્ત ક્યાં ઉપરાંત ઝાઝી મહેનત લીધા નહિ. એ બેદરકારી ને કુસંપના ફળ તેમને બૂંડાં મળ્યાં, ધીરો સુલતાને બરતખંડનો ધણો ભાગ જીતીને ખાસસા કર્યો.

ધીરો શાહની ગુજરાતને અજમેર ઉપર સ્વારી ૩ એણે પહેલી સ્વારી ગુજરાત ઉપર કરી, તે વખતે ત્યાં બોજો ભીમદેવ રાજા હતો. તેણે સુલતાનને હરાવીને નસાડ્યો. તે પછી શાહ અજમેર ઉપર ચઢ્યો. અજમેરમાં ચોદાણ રાજા સોમેશ્વર હતો. તેણે તેને હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ત્યાંથી પંખા જીતી સિંધ સર કરવાનો ચત્ત કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ થયો.

શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઈ. ૪. ઈ. સ ૧૧૯૧ માં શાહ-ખુદીન એક જગદ્ લશ્કર લઈ દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. દિલ્લીના તે વખતે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરના દાકગે પ્રથુરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ પ્રથુરાજને સોળ પટાવતો હતા. તે પણ બહાદુરને પરાક્રમી હતા. રાજ્ય કવિ ચઢ્યાગેટ પણ એક પટાવત હતો, અને જાતે બારોટ છતાં એક જગરો ચોક્કી હતો ધીરો શાહના આવવાના સમાચાર સાંભળી પ્રથુરાજે પોતાના સગા સ્નેહીઓને સહાયે બોલાવી પોતાનું સૈન્ય જમાવ્યું. ચીતોડનો રાણો સમરસિંહ પ્રથુરાજનો બહેન હતો, તે પણ તેની મદદે આવ્યો. પાણીપતના મેદાનમાં રજા

પૂત મુસલમાન સામસામા થયા. એ મુદ્દમાં શાહજુહાન હાર્યા ન
 ખાયલ થઈને નાસી ગયો. ત્રણવાર રજપૂતોથી હાર્યા છતાં શાહ-
 જુહાન નાહિમત થયો નહીં તેણે વળી ભરતખંડ ઉપર ચઢવાને
 એક જોરાવર સૈન્ય તૈયાર કર્યું, ને સને ૧૧૯૩માં ખીજીવાર દિલ્હી
 ઉપર ચઢી આવ્યો. સમરસિંહ રાણો વળી આ વખત પણ પૃથુરા-
 જની વહારે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બંને લશ્કર સામ-
 સામાં આવ્યાં. સમરસિંહની સલાહથી પૃથુરાજે શાહજુહાનને કહા-
 વ્યું કે ‘તમને હારીને ગયાને બે વરસ તો થયાં નથી, હજુ તો
 તમારા જખમે પુરા રૂઝાયા નહિ હોય, એટલામાં વળી ક્યાં મોત
 માગવા આવ્યા છો ? હજુ સમજી પાછા જાઓ તો અમે તમને
 નિર્વિધને જવા દઈશું’ શાહજુહાને આ મંદેશાનો લાભ લઈ રજ-
 પૂતોને છેતર્યા. તે જાણતો હતો કે રજપૂતો બહાદુર પણ પ્રમાણિક
 ને વિશ્વાસુ છે. તેથી તેણે કહાવ્યું કે “હું તો મારા બાઈનો સ-
 રદાર છું. તેના હુકમ પ્રમાણે કરું છું. પાછા જવા માટે આજે
 હું તેને પૂછાવું છું. તેના હુકમ આવશે તે પ્રમાણે કરીશ.” આ
 જવાબથી રજપૂતો સમજ્યા કે મુસલમાન સરદાર લઢવાને ખીએ
 છે. પોતાના બાઈનો હુકમ મંગાવી તે જરૂર પાછો જશે રજપૂતો
 મુસલમાનોને પોતાના જેવાજ પ્રમાણિક સમજી ગાફલ રહ્યા, ને
 શાહજુહાનની કપટગતિમાં તેઓ ફસાયા. રજપૂતોને ગાફલ રહેલા
 જોઈ ધોરી શાહે એકદમ છાપો મારી રજપૂત સૈન્યનો નાશ કર્યો.
 તેમાં રાણો સમરસિંહ અને તેના કુવંર મરાયા, પૃથુરાજના સરદારો
 પણ મરાયા, અને પંડે લઢતો લઢતો કેદ પકડાયો. જ્યારે સિકંદર
 પાદશાહે પૌરસને પકડ્યો ત્યારે તેના પગક્રમથી મોહિત થઈ તેણે
 તેને માન આપી તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું. પણ શાહજુહાને
 તો પૃથુરાજને પકડી કતલ કરાવ્યો. સુધરેલા અને જંગલી જીત-
 નારામાં આવો તપાવત છે.

દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. પાણીપતમાં જીતીને શાહ-
 જુહાન દિલ્હી ગયો. એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દઈ ત્યાં
 પોતાના કુતુજુહાન નામે સરદારને સુઓ કરાવ્યો. ત્યાંથી તે અજ-

મેર ગયો ને તે છતી ત્યાં પૃથુરાજના અનૌરસ પુત્રને ખંડીઓ રાજ બનાવી તે પાછો ગયો.

કનોજના રાજ્યની આખર ૬. કનોજના રાજા જયચંદ્ર રાહોડે દિલ્હીનું રાજ્ય લેવડાવી પૃથુરાજ ઉપર પોતાનું વેર વાળવા શાહજુદ્દીન ઘોરીને ખોલાવ્યો હતો. તેમજ જયચંદ્ર ઉપર શાહજુદ્દીન ખીજ વરસે ચઢી આવ્યો. જયચંદ્ર પહાદુરીથી લઢતાં મરાયો અને એનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્યમાં ભણ્યું ઇ. સ. ૧૧૯૪. આ બંને રજપૂત રાજ્યો મુસલમાની રાજ્યમાં ગોડાયાં. પણ ત્યાંના રજપૂતો મુસલમાનોને તાબે થયા નહિ. તેઓ હાલના રજપૂતસ્થાનના મુલકમાં આવી વસ્યા. કનોજના રાહોડાએ મારવાડમાં આવી ફેટલીક મુદત પછી જોધપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૯.

શાહજુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૭. કનોજથી શાહજુદ્દીન કાશી ગયો ને ત્યાંના દહેરા તોડયાં, મૂર્તિઓ ભાંગી, ને ગામડાં લૂટ્યાં. તે પછી તે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં એનો ભાઈ મરણ પામ્યાથી પંડે ગીજનીની ગાદીએ બેઠો ઇ. સ. ૧૨૦૨. ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી તે ભરતખંડમાં આવ્યો નહિ.

શાહજુદ્દીનનો નાશ. ૮. પંજાબમાં ગઝર જાતના પહાડી લોકે બળવો કર્યો, તે સમાવવાને શાહ હિંદમાં આવ્યો. ખંડ સમાવી પાછો જતો હતો, તેવામાં ગઝર લોકે તેના તંજુમાં પેસી તેને મારી નાંખ્યો ઇ. સ. ૧૨૦૬. એ સમયે તેના સત્તા નીચે માળવા, મેવાડ ને ગુજરાત વગરનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ હતો.

ઘોરી રાજ્યની આખર ૯. શાહજુદ્દીન પછી એનો ભત્રીજો ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. પણ તેનાથી એનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય સચવાયું નહિ. તેણે કુતુબુદ્દીનને ભરતખંડના રાજાનો ખિતાબ મોકલી દીધો, ઇ. સ. ૧૨૦૬. તે પછી ગીજનીનું રાજ્ય પણ ઇ. સ. ૧૨૧૫ સુધીમાં ગયું. ને ઘોરીરાજ્યની આખર આવી.

કુતુબુદ્દીન. ૧૦. ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં શાહજુદ્દીન પાછો ગયા પછી ભરતખંડના પ્રિતો છતવાનું કામ એના સરદારોએ કર્યું. કુતુબુદ્દીન અજમેર છતીને ઇ. સ. ૧૧૬૫ માં ગુજરાત ઉપર ચડ્યો. જોગી-

ભીમ હારીને ડુંગરામાં ભરાયો, પણ કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી જવું પડ્યાથી ભીમદેવે ગુજરાત પાછું જતી લીધું. પછી કુતુબુદ્દીને ગ્વાલિયરના કિલ્લાને લાંબી મુદત ઘેરો ઘાલીને જતી લીધો.

અખતીઆર ખીલજી. ૧૧. મહમદ ઘોરીનો ખીલ્જ સરદાર અખતીઆર કરીને હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૧૯૯ માં બહાર અને અંધોખ્યા ખાતો જતી લીધો. તે વખતે બંગાળામાં લક્ષ્મણસેન કરીને રાજા હતો, ને નદીઆ ગામમાં રહેતો હતો. તેના ઉપર અખતીઆરે ૬. સ. ૧૨૦૩ માં એકદમ હુમલો કર્યો. આ અણુધાર્યા હુમલાથી રાજા નાશી ગયો ને જગન્નાથપુરી જઈ દશરતકિત કરવામાં યોતાનું આકાનું આયુષ્ય ગાળ્યું. એ રીતે બંગાળામાં પણ મુસલમાની રાજ્ય થયું.

નાસરુદ્દીન. ૧૨ મહમદ ઘોરીનો ત્રીજો સરદાર નાસરુદ્દીન કરીને હતો. તે ઉત્તર સિંધમાં સુબો હતો. મહમદ ઘોરીના મુઆથી એ ત્રણ સરદારો સ્વતંત્ર થયા. પણ ગીજનીના સુલતાને કુતુબુદ્દીનનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કર્યું. તેથી દિલ્હી હિંદના મુસલમાની રાજ્યનું પાયતખ્ત થયું. ઇ. સ. ૧૨૦૬.

પ્રકરણ ૪ થું.

ભરતચંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આર્યોની સ્થિતિ.

૧. રજપૂત રાજ્ય. ૨. પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૩. જયચંદ્રનો યજ્ઞ ૪. પૃથુરાજ ને ભોળા ભીમ-વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૫. ઘોરી શાહની ફતેહનું કારણ. ૬. પૃથુરાજ રાસો. ૭. ધર્મ. ૮ દેશસ્થિતિ.

રજપૂત રાજ્ય. ૧. જ્યારે શાહુદ્દીન ઘોરી ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો, ત્યારે દિલ્હી, અજમેર, કનોજ, ગુજરાત ને મેવાડ એ પંચ રજપૂત રાજ્યો ભરાવર હતા. દિલ્હીમાં અનંગ-પાળ સુવાર, કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડ, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચો-હાણ, ગુજરાતમાં ભોળાભીમ ચાલુક્ય, ને મેવાડમાં સમરસિંહ રાણો

રોજ્ય કરતા હતા. એ વગર માળવા, કાશી, જ્વાલિયર ને કલિંગ જરમાં પણ ખળવાન રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો મહિમાદે લઢીને નમળાં થયાં, તે પહેલાં શાહજીને ગુજરાત ને અજમેર ઉપર ચઢામ કરી હતી, પણ તે ખંતે ઠેકાણેથી દારીને નાકો હતો; પરંતુ ભરતખંડમાં કમનસીએ રજપૂત રાજ્યોમાં દ્વેષ ને કુસંપના ખીજ રોપાયાં તેથી ઘોરી શાહ ફતેહ પામ્યો.

પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૨. દિલ્હીના રાજા અનંગપાળને પુત્ર નહોતો, માત્ર એ કન્યાઓ હતી. તેમાંથી એક અજમેરના સોમેશ્વરને અને ખીજ કનોજના વિજયપાળને દીધી હતી. સોમેશ્વરને પૃથુરાજ અને વિજયપાળને જયચંદ્ર નામે કુંવર હતા. અનંગપાળે પોતાના રાજ્યના ભાગ પાડી નમળું નહિ કરતાં, પૃથુરાજને દત્તક લઈ દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો, તે જયચંદ્રને ગમ્યું નહિ. તેથી તેણે દિલ્હીના રાજ્યનો અર્ધ ભાગ મેળવવાને પૃથુરાજ સાથે લડી કર્યો.

જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૩ કનોજનો રાજા જયચંદ્ર ધણો ખળવાન હતો. એણે ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોમાં પોતાનું ગોરવ વધારવાને રાજસુયજ્ઞ આરંભ્યો. કળિયુગના આરંભમાં પાંડવોએ એ યજ્ઞ કર્યો હતો, તે પછી ખીજ કોઈએ કર્યો નહોતો. જયચંદ્રને એના સલાહકારોએ યજ્ઞ કરવાની ના પાડી. પણ તે નહિ ગણકારતાં સર્વે રાજ્યોને તેણે આમંત્રણ મોકલ્યાં. જયચંદ્રની કુંવરી સંયોગતા ખડુ ખુબસુરત હતી. તેનો સ્વયંવર પણ તેજ સમયે કરવાનો હતો. સંયોગતાને વરવાના લોભમાં ને જયચંદ્રના ડરથી કનોજમાં સધળા રાજરાણા એકઠા થયા, માત્ર દિલ્હીનો પૃથુરાજ આવ્યો નહિ. યજ્ઞમાં આવનાર રાજાને કાંઈ પણ કામ કરવાનું સોંપે છે. તે પ્રમાણે પૃથુરાજને માટે દારપાળનું કામ નિર્માણ કરેલું હતું. પૃથુરાજ ને આઆથી દારપાળની જગાએ એના નામનું પુતળું મનાવી ઉભું કર્યું. સંયોગતાને સ્વયંવર મંદપમાં બોલાવી ત્યારે તેણે સધળા રાજરાણાને જોયા, પણ કોઈ સાથે વરવાની તેની ઇચ્છા થઈ નહિ. તેની ઇચ્છા મંહાદુર પૃથુરાજ વેરે વરવાની હોવાથી તેણે પૃથુરાજના પુતળાને વરમાળા આરોપી. આ સમાચાર સાંભળીને પૃથુ-

રાજ સંયોગતાનું હરણ કરી લેઈ ગયો. આથી જ્યયંદ્ર ને પૃથુ-
રાજ વચ્ચેના વૈરમાં ઉમેરો થયો.

પૃથુરાજ ને ભોળાભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૪. પૃથુરાજને
ગુજરાતના રાજા ભોળાભીમ સાથે પણ વેર થયું હતું. આણુમાં જતસી
પરમાર નામે રાજા હતો. તેને એક સુંદર કુંવરી હતી, તેનો વિવાહ
પૃથુરાજ વેરે કર્યો હતો. એ કુંવરીનું માગું ગુજરાતના ભોળાભીમ-
દેવે કર્યું. જતસીએ ભીમથી ડરીને પોતાની કુંવરી અજમેર મોકલી
દીધી, તેથી ભીમદેવે ક્રોધે ભરાઇને આણુ ઉપર ચઢાઇ કરી તેને
હઠાવી અજમેર ઉપર ચઢ્યો. ભીમદેવે અજમેરના સોમેશ્વરને હ-
રાવી મારી નાંખ્યો. આ ઉપરથી પૃથુરાજ પોતાના બાપનું વૈર
લેવાને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. એણે ભીમદેવને હરાવી નસાડ્યો.
એવામાં શાહબુદ્દીન દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યાથી તે પાછો ગયો.

ધોરી શાહની ક્રોધનું કારણ. ૫. મહમદ ધોરી ભરતખંડ
ઉપરી સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો. ત્યારે રાજ્યલોકથી કે કન્યા પરણ-
વાના કારણથી થયેલા કુસંપે રજપૂત રાજ્યો માહોમાંહે લઢીને
નબળા થયાં હતાં. તેમનું સૈન્ય કપાઇ ગયું હતું ને તેમની જગા
પૂરનાર બીજા ચોક્કા તરત પૂરા પડે એમ નહોતું. આ સમયે રજ-
પૂતોએ માહોમાંહેનું વૈર બૂલી જઈ સંપ કરી લાહોરના અનંગ-
પાળે જેવું આર્યત્વનું અભિમાન ઉપજવ્યું હતું, તેવું અભિમાન
ઉપજવી એકત્ર ક્ષત્રીયજાથી લડવું જોઈતું હતું. તેમ ન કરતાં
ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોની પાપમાલી કરનાર શાહબુદ્દીન છેક
નજીક આવ્યો તોપણ તેઓ ચેત્યા નહિ. વારાફરતી પોતાના પણ
વારો આવશે એવું તેઓ સમજ્યા નહિ, ને પોતાના દેશના ને
ધર્મના શત્રુ સામા લઢવાને ઐક્ય કરી સમ્રાટ રજપૂતજાળ જમા-
વ્યું નહિ. પણ ઉભટા દિલ્હીના શી વલ્લે યાય છે તે ત્રાહિતની પેઠે
જોઈ રહ્યા. એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે પોતાનાથી વેર ન વળાડ્યું
ત્યારે કુસંપ ને દ્વેષબુદ્ધિથી કનોજના જ્યયંદ્રે ધોરી શાહને દિલ્હીનું
રાજ્ય છોડવાને આમંત્રણ કર્યું. તેથી તેણે પોતાનેજ હાથે પોતાના
મમખર ફાડી મારી, તથા દેશદ્રોહીનું કાળું કબજે પોતાને માથે

હોધું. તે કલંક ભરતખંડના ઇતિહાસમાં નિરંતર રહેશે. એ સમયે રજપૂતોમાં દ્વેષ ને કુસંપ એટલા દૃઢ થયાં હતાં કે તેથી તેઓ સધળા પોતાનું સામાન્ય હિત વિસરી ગયા; ને તેથીજ મુસલમાનો જ્ય પામ્યા. જો એ વખતે ભરતખંડના સધળા ક્ષત્રી રાજાઓએ પોતાનું ને સ્વદેશનું સામાન્ય હિત સમજીને સ્વધર્મ ને સ્વદેશના રક્ષણ માટે સ્વદેશાભિમાનથી ઐક્ય કર્યું હોત તો જે ધોરી શાહે પ્રથમ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે ભીમદેવનો, અજમેર ઉપર ચઢ્યો ત્યારે સોમેશ્વરનો, ને દિલ્હી ઉપર પ્રથમ આવ્યો ત્યારે પૃથુરાજનો માર ખાઈને હાર ખાધી હતી, તે ધોરી શાહ રજપૂતોના એકત્ર બળ આગળ ટકી શકત નહિ, અને તે કાળે ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થાત નહિ.

પૃથુરાજ રાસો. ૬. એ સમયના ઇતિહાસનું વર્ણન પૃથુરાજના કવિ ચંદ્રમારોટે કર્યું છે, એને પૃથુરાજ રાસો કહે છે. એ રાસો પાલી કે જુની હિંદી ભાષામાં છે. તે એટલો મોટો ને સુંદર છે કે તેને પ્રાકૃત મહાભારત કહેવામાં આવે છે, અને તેના કર્તાને “બિરદાઈ” એટલે વરદાન પામેલો એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ચંદના હંદ બહુ વખણાય છે, તે હાલના ભાટ ચારણો ગાય છે, ત્યારે સાંભળનારનાં રૂવાં પણ ઉભાં થાય એવા વીરરસથી ભરેલા છે.

ધર્મ. ૭. સુલતાન મહમદે સ્વારીઓ કરવા માંડી તે સમયે બૌદ્ધધર્મ ભરતખંડમાંથી નાશુદ્ધ થયો હતો, પરંતુ જૈનધર્મ પૂર ચઢતીમાં હતો. ગુજરાત, મારવાડ ને દક્ષિણમાં તેનું બળ વિશેષ હતું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃસ્થાપના કરનાર શંકરાચાર્ય ગુજરી ગયા હતા, ને તેમના શિષ્યો એ ધર્મની મજબુતી કરવાને મથતા હતા. આ વખતે ભરતખંડની થોડાક રાજા સિવાય સધળા બ્રાહ્મણધર્મમાં આવ્યા હતા, જાતિબંધન મજબૂત થયું હતું, ને સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

દેશસ્થિતિ. ૮. વેપારરોજગાર ને ધનદોલતમાં આ દેશ પ્રથમના જેવોજ આપાદ હતો. પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં માજ ખરીદવાને આવતા, ને દેશીઓ દૂરના દેશમાં વેપારરોજગારે જતા.

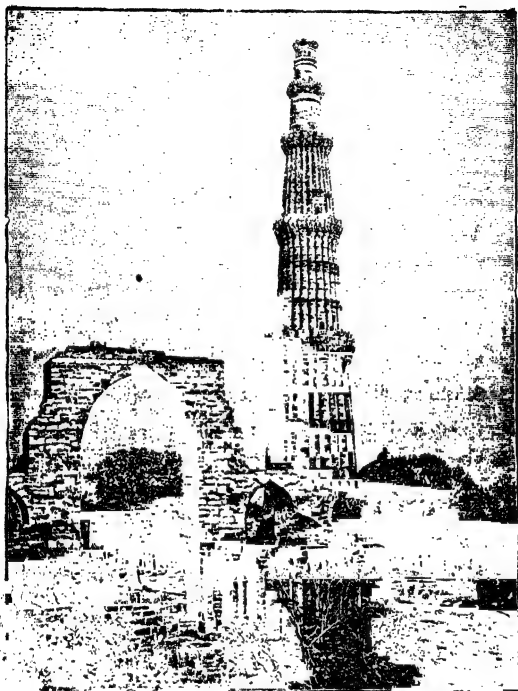
મુસલમાનોના હુમલા આ દેશમાં થવા લાગ્યા, ત્યારથી તે મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાતાં સુધીમાં પાંચસે વરસ થયા હતાં, તેટલી લાંબી મુદતમાં માત્ર ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં હુમલા થયા. દક્ષિણમાં તો હજુ મુસલમાની ધર્મનું નામ પણ કોઈ જાણતું નહોતું. તેથી તે દેશના વેપાર રાજગારમાં તથા વિદ્યા, હુનર, ધન-દોલત ને રાજ્ય અંધારણમાં કાંધ પણ ફેરફાર થયા નહોતો. મહમદે સ્વારીઓ કરી ત્યાં સુધીના હુમલા માત્ર સિંધ ને પંજાબ ઉપરજ હતા. મહમદે ઉત્તર ભરતખંડના ઘણા ભાગમાં દરોડા પાડી હુટો કરી લોકોના જનમાલને નુકશાન કર્યું ને દેશની પાયમાલી કરી. પરંતુ એવા હુમલા લાંબી મુદતે થતા ને જે કરતા તે લૂંટીને ચાલ્યા જતા. તેથી વેપારીઓ પાછા રજપૂત રાજ્યોના આશ્રય ને રક્ષણ નીચે તાજ થતા. મહમદ ગીજની પછી લગભગ બસે વરસે શાહજુદાન આવ્યો. આટલી મુદતમાં તો ભોંઠા આબાહ થઈ મુસલમાનોના ત્રાસ અને ફેરને બૂલી પણ ગયા હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

ગુલામવંશ.

૧. કુતુબુદ્દીન. ૨. અસ્તમસ. ૩. રજઆબેગમ. ૪. નાસરુદ્દીન. ૫. બલખન. ૬. બલખનના ગુલુ. ૭. ફેકુઆદ.

કુતુબુદ્દીન. ૧. શાહજુદાનનો સુબો કુતુબુદ્દીન કેવી રીતે દિલ્લીનો પાદશાહ થયો તે વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એણે દિલ્લીની પાસે એક મિનારો અંધાવવા માડ્યો તેને કુતુબમિનાર કહે છે. તે હજુ ઉભો છે. કુતુબુદ્દીન પહેલાં ગુલામ હતો. તે પોતાની સામગ્રી ને હોશીયારી વડે દિલ્લીનો પાદશાહ થયો. તેથી એના વંશને ગુલામવંશ કહે છે. એણે નીતિ ને સદાચરણથી આર વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું. તે ઈ. સ. ૧૨૧૦ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો આરામ પાદશાહ થયો. પણ તેનામાં દમ ન હોવાથી તેના અનેરી અસ્તમસે તેજ સાલમાં તેને મારીને માઠી લીધી.

કુતુબમિનારો.

અસ્તમસ. ૨. અસ્તમસ પાદશાહ બહાદુર હતો. ગાદીએ બેઠા પછી ચોડાંજ વરસમાં ગીજનીનો પાદશાહ હિંદનું રાજ્ય પાછું મેળવવાને દિલ્લી છૂટી ચઢી બાબરે પણ અસ્તમસે તેને હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૨૧૫. વળી તેણે પંજાબ ને અંબાળાના ફત્ત'ત્ર થઇ ગએલા સુબાને હરાવીને તેમનું રાજ્ય દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દાખું. એના વખતમાં જધિસખા નામે બહાદુર પણ

કુર મોગલ પાદશાહ કાબુલ જીતીને ખારીજમ (ખીવા) ના શાહ-
જાદાની પાછળ પડી સિંધુ નદી સુધી આવ્યો. પણ ત્યાંથી તે
આગળ નહિ વધતાં ધરન તરફ ગયો, એ ભરતખંડના લોકોનાં
નસીબ જાણવાં કેમકે તે વખતમાં મોગલો મુસલમાન થયા નહોતા,
તો પણ તેઓ કુર ને લુટારા હતા. જંધિસખાંના ડરથી મુકત થયા
પછી અલ્તમસે લશ્કર જમાવીને માળવા ઉપર ચઢાઇ કરી તથા
તે રાજ્ય જીતીને ત્યાંના પરમાર રાજ્યની આખર આણી. ઇ. સ.
૧૨૩૧. એ સાલથી માળવા દિલ્લીના રાજ્યનો પ્રાંત થયો. કુતુબ-
દીને ચણાવવા માંડેલો કુતુબમિનારો એણે પૂરો કરાવ્યો. એ મિ-
નારો દુનિયાના કોઇ પણ મિનારા કરતાં ઉંચા છે. એની ઉંચાઇ
૧૬૦ હાથ છે. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૨૩૬ માં ૨૫ વરસ રાજ્ય
કરી મરણ પામ્યો, ત્યારે ગુજરાત, મેવાડ ને દક્ષિણ સિંધ સિ-
વાયનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ એના તાબામાં આવ્યો હતો.

રજઆબેગમ. ૪. અલ્તમસ પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો.
પણ તે નહારો હોવાથી અમીર ઉમરાવોએ એજ સાલમાં એને
ઉઠાડીને એની બેન રજઆબેગમને ગાદી આપી. મુસલમાનોને તખ્તે
દિલ્લીની ગાદીએ માત્ર એજ બેગમ થઇ. એ બહુ બહાદુર, બહુલી
ઉઠોગી ને દૃઢ મનની હતી. પણ તેના હંબસી ગુલામ ઉપર તેની
મહેરબાની થવાથી તેના પઠાણ સરદારોએ તેને મારી નાંખી. ઇ.
સ. ૧૨૩૬. તેની પછી સરદારોએ અલ્તમસના બીજા છોકરા બ-
હેરામને ગાદી આપી. પણ બે વરસમાં તે મરાયાથી તેના જાત્રિને
મસાઉદ પાદશાહ થયો. ૧૨૪૧. એ પાદશાહની પણ સરદારોએ
એવીજ વલે કરીને તેના કાકા નાસરૂદીનને ગાદી આપી. ૧૨૪૬.
બહેરામ ને મસાઉદના સમયમાં મોગલોએ પંજાબ ને બંગાળા ઉ-
પર સ્વારીઓ કરી. પણ પડાણોએ તેમને હરાવીને પાછા કાઢ્યા.

નાસરૂદીન. ૪. નાસરૂદીન બહુ બોલો ને સહગુણી પાદશાહ હતો.
તેને એકજ બેગમ હતી તેની કાચની રસોઇ તે જમતો. તે કુરા-
નની નકલો કરી તેના પૈસાવડે તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો તે
કહેલો હતો કે સરકારી ખજાનામાંથી ખાનગી ખર્ચ કરવાનો મને

હક નથી. એ પોતાનો બાઈનો વખત ખુદાની બંદગીમાં ને પુસ્તકો લખવામાં ગાળતો. તેના રાજ્યનો સુધનો કારભાર તેનો વિશ્વાસુ વઝીર બલબન ચલાવતો. તેના વખતમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ત્યાંના સુબા શિરખાંએ પાછા વાળ્યા, તથા ગીજની જીતી લીધું. વળી સિંધ, મેવાડ, ચંદેર ને બુદેલખંડમાં રજપૂતોએ બળવા કર્યા, તે પણ બલબને સમાવ્યા. એના સમયમાં મોગલોના રાજ હોલાકુખાંની તરફથી વકીલ આવ્યો હતો. તેને પાદશાહે બહુ માન આપ્યું. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૨૬૬ માં અપુત્ર મરવાઈ તેનો વઝીર બલબન પાદશાહ થયો.

બલબન. ૫. બલબનખાં પણ અલ્તમસનો ગુલામ હતો. તે પોતાના હોંશિઆરી ને બહાદુરીવડે વધીને પાદશાહ થયો. એ સમયે ઉમરાવો રાજ્યના ધણીરણી થઇ પડ્યા હતા. તેઓ મરજમાં આવે તેને ગાદીએથી ઉગાડતા ને મરજમાં આવે તેને બેસાડતા. એ ઉમરાવોની સત્તા એણે પ્રથમ તોડી. તેણે ખંડખોર અને ગુન્હેગાર ઉપર જીલમ કરી ત્રાસ બેસાડી રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. દિલ્હીની દક્ષિણના મેવાત પ્રાંતના લોકો વારે વારે બળવો કરતા, તેમાંના એક લાખ માણસો મારી નાંખી તેમનું મૂળ કાઢ્યું; તથા જે જંગલોમાં તેઓ ભરાઇ રહેતા તે જંગલો કપાવી નાંખી વસતી થવા જોગ સપાટ મુલક બનાવ્યો. બંગાળના સુબા તોમલબેગે બળવો કર્યો, તે સમયવાને લશ્કર મોકલ્યું, પણ તેનો સરદાર હારીને પાછો આવ્યો, તેથી તેણે પંડે જઈને તોમલને હરાવીને માર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ સરદારોમાં ત્રાસ બેસાડવા સાડ પેલા હારીને નાસી આવનાર સરદારને ફાંસી દાધો; ને બંગાળમાં પોતાના દીકરા બકારાખાને તેણે સુબો ઠરાવ્યો; તથા પંજાબના સુબા શિરખાંના મરણથી તેના જગાએ પોતાના વહાલા દીકરા મહમદને સુબો બનાવ્યો. મહમદે ધરાની મોગલો જંડે બેવાર લઢાઈ કરીને તેમને હરાવ્યા, ને તેમણે વ્યાવેલાં મુલક પાછો લીધો. પણ બીજી વારની લઢાઈમાં મહમદ માર્યો ગયો. પાદશાહ આં સમયે ૮૦ વરસનો વૃદ્ધ થયો હતો, તેવામાં પોતાના બહાદુર ને વહાલા પુત્રના મરણના

સમાચાર મળ્યા તેના શોકમાંજ તેણે પ્રાણ તજ્યા. ઇ. સ. ૧૨૮૭.

અલખનના ગુણ. ૬. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર પશુ હતો. એનો મોટો દાકરો મહમદ વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો હતો. એના વખતમાં મધ્ય એશિયામાંના મોગલોના જૂલમથી નાસી આવેલા પંદર પાદશાહો એને આશ્રયે રહ્યા હતા. તે પાદશાહોએ ખોએલાં રાજ્યો (બગદાદ, ખારીજમ, ઘોર) ના નામ દિલ્હીના મહોલ્લાએને આપ્યાં હતાં.

કૈકુઆદ. ૭. અલખને મરતા વખતે મહમદના દીકરા કૈખુશહને રાજ્ય આપવા ઠરાવ કર્યો હતો, પણ ઉગતાને પૂજનાર એના અમીરોએ બગાળાના સુબા કારાખાંના દીકરા કૈકુઆદને ગાદી આપી એ પાદશાહ બદ્દેલીમાં પડ્યાથી તેનો કારભાર નાજમુદ્દીન નામે વજર કરવા લાગ્યો. એ વજરે મુસલમાન ન થએલા મોગલોને કાપી નાંખ્યા; તથા પાદશાહને તેના આપ સાથે કચ્છએ કરાવ્યો. કૈકુઆદ અકારાખાંની સામે લડવાને ઉઠ્યો, પણ ચતુર અકારાખાંએ પોતાના દીકરાને પોતાના પક્ષમાં લઈ વજરનો ઘાત કરાવ્યો. વળી પાછો કૈકુઆદ બદ્દેલીમાં પડ્યો, તેથી તેના નવા વજર જલાલુદ્દીને તેને મરાવી નાંખ્યો ને તે પોતે પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૨૯૦.

પ્રકરણ ૬ હું.

સ્વીલજી વંશ.

૧. જલાલુદ્દીન ૨. અદ્દાદ્દીન. ૩. ગુજરાતું જતાવું. ૪. રણથંભોની જત. ૫. ચીતોડગઢની જત. ૬. દક્ષિણ ઉપર જત ૭ મોગલોની કતલ. ૮. રજપૂતોના બળવા. ૯ પાદશાહની ધાત. ૧૦. સુખારક. ૧૧. ખીલજવંશની આખર. ૧૨. ઉપદેશ.

જલાલુદ્દીન. ૧. જલાલુદ્દીન જતે ખીલજ પઠાણ હતો, માટે એના વંશજોને ખીલજવંશના કહે છે, જો કે એ પોતાના પાદશાહને

મારીને ગાદીએ બેઠો હતો. તોપણ પાદશાહ થયા પછી એણે એના
 દુશ્મનો ઉપર દયા કરી. તે એટલો તો દયાળુ હતો કે ગુન્હેગારો
 ને પણ છોડી દેતો. પણ એવી અયોગ્ય દમાનું ફળ સાફ થયું
 નહિ. રાજ્યમાં ખૂન, ચોરી ને લૂટ વધી પડ્યાં. બલબનનો બ-
 ત્રિજો કરાનો સૂચો હતો તેણે બંડ કર્યું. પાદશાહે તેને હરાવી
 મુસલમાનની સુખાગીરી ઉપર નીમ્યો. એના વખતમાં મોગલો પંજાબ
 ઉપર ચઢી આવ્યા તેમને તેણે હરાવ્યા. પણ તેમના પર કુરતા ન
 કરતાં સલાહ કરી, તેથી ૩૦૦૦ મોગલો તેની આકરીમાં રહ્યા ને
 મુસલમાન થયા. ઇ. સ. ૧૨૬૨ તેમને રહેવાને દિલ્લીમાં જગા
 આપી, તે મોગલપરાને નામે હજુ પણ જાણીતી છે જલાલુદ્દીનનો
 બત્રિજો અક્ષાઉદ્દીન પ્રયાગની પાસે કરાનો સૂચો હતો. તે બહુ
 બહાદુર અને છાતીઘડો પણ જૂલમી ને કુર હતો. તેણે ૮૦૦૦
 સ્વારો લઈ વિંધ્યાચળની દક્ષિણમાં સ્વારી કરી દક્ષિણદેશ ઉપર
 સ્વારી કરનાર આ પહેલોજ મુસલમાન સંદાર હતો. અક્ષાઉદ્દીન
 જાહેર કર્યું કે પાદશાહની નોકરી છોડી રાજ્યમહેંદ્રિના મહારાજને
 ત્યાં નોકર રહેવા જાઉં છું. તેથી રજપૂતોએ એને અટકાવ્યો કે
 હેરાન કર્યો નહિ. એવી છેતરપંડી કરીને એણે મહારાજની રાજ્ય-
 ધાની દેવગીરી ઉપર છાપો માર્યો ને જણાવ્યું કે આખી પાદશાહી
 હોજ પાછળ આવે છે, તેની હરોલનો ભાગ લેજ હું આવ્યો છું.
 રજપૂતો આથી ડર્યા અને સામા થયા નહિ. તેથી અક્ષાઉદ્દીન
 પુષ્કળ લૂંટ લઈ પાછો ગયો. ઘરડો જલાલુદ્દીન પોતાના બ-
 ત્રિજાની શીકરમાં હતો, તે પાછો આવ્યાના સમાચાર સાંભળીને
 તેને મળવા ગયો. અના સરદારોએ એને ચેતાવ્યો કે અક્ષાઉદ્દીનની
 ઈચ્છા રાજ્ય મેળવવાની છે, માટે તેને મળવા ન જવું. પણ પા-
 દશાહે તે મથકાર્યું નહિ. તે જોવે અક્ષાઉદ્દીનને મેટવા જાય છે તેવોજ
 ખૂની અક્ષાઉદ્દીને તેનો ઘાત કરાવ્યો ઇ. સ. ૧૨૮૫. દેવગીરીથી
 આણેલી લૂંટવડે લશ્કર તથા ઉમરાવોને રાજી કરી તે પાદશાહ
 થયો. ગાદીએ બેઠો પછી રાજ્યનો ઘવો કરનાર પાદશાહી કુટુંબનો
 એણે ઘાત કરાવ્યો. જલાલુદ્દીન દયાળુ છતાં સ્વાર્થને લીધે એણે

ખૂન કર્યા હતા. કૈકુબાદને મરાવી ગાદી લીધી તે પ્રથમ ખૂન. એના બીજા ખૂનની વાત આ પ્રમાણે છે. સીદી મૌલા કરીને એક ફકીર બાણું ધર્મદાન કરતો હતો. તેની પાસે પારસમણી છે એવું સાંભળ્યા ઉપરથી તે લેવાને તેને મરાવ્યો. તે પછી વાવંટાળ થયો, તેનો વડો પુત્ર મૂઓ, વરસાદ ન થયો, દુકાળ પડ્યો ને થોડી મુદતમાં પાદશાહ પણ મરાયો. આ અનર્થ ફકીરે મરતી વખતે દીધેલા શાપથી થયો એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

અક્ષાઉદ્દીન. ૨. પદાણુ પાદશાહના વારામાં મુખ્યત્વે કરીને ચાર બનાવ બનતા. ૧. જેનું બળ હોય તે સામાને મારીને પાદશાહ થાય; ૨. ખંડીઆ રજપૂત રાજાઓ ને મુસલમાન સુબાઓના બળવા; ૩. વાયવ્યકાણુના ઘાટોને માર્ગે મોગલોની સ્વારીઓ. ૪. સ્વતંત્ર રજપૂતરાજ્યો જીતવાને સ્વારીઓ. એ બધા બનાવોમાં મારામારી અને કાપાકાપી બણી થતી, લૂંટફાટથી રૈયત હેરાન થઈ પામમાત્ર થતી.

ગુજરાતનું જીતાવું. ૩. અક્ષાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૨૯૬માં ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના વાઘેલા રાજા કરણધેલા પાસેથી ગુજરાત જીત્યું, ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું. કરણધેલો દેવગીરીના રાજાના આશ્રય નીચે બાગલાણમાં નાસી ગયો. સન ૧૨૯૮. મોગલ સરદાર તખલખખાં દિલ્હી સુધી ધસી આવ્યો. તેને અક્ષાઉદ્દીનના સરદાર જંઘરખાંએ હરાવ્યો ને તેની પાછળ પડ્યો. પણ અક્ષાઉદ્દીન તેને મદદ નહિ મોકલતાં મોગલોને હાથે મરવા દીધો.

રણસ્થંભોરની જીત. ૪. ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં પાદશાહે રણસ્થંભોર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. એ ગઢ ઘણો મજબુત હોઈ રજપૂતોના તાબામાં હતો. પાદશાહે ઘેરો ઘાલી એ ગઢ લીધો. એવામાં જે રીતે જલાઉદ્દીનને મારી અણે રાજ્ય લીધું હતું. તે રીતે રાજ્ય મેળવવાને એના ત્રણ ભત્રિજાઓએ યત્ન કર્યા. તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ ને માર્યા ગયા.

ચિતોડગઢની જીત. ૫. ઇ. સ. ૧૩૦૩માં પાદશાહે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. કેટલાક કમાન્દકા ને બહાદુરી વડે એ ગઢ જીત્યો,

પણ ત્યાંના સિસોદીઆ રાણા તાબે થયા નહિ. થોડી મુદતમાં રાણા હમીરે ચિતોડગઢ પાછો જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૩૮૪-૫ માં મોગલો પંજાબ ઉપર પાંચ વાર ચઢી આવ્યા, પણ તેમને પંજાબના મુખ્યા ગાજખાંએ હરાવ્યા. એ લઢાઈમાં પકડાયલા મોગલોને પાદશાહે હાથીને પગે બાંધી છુંદી માર્યા.

દક્ષીણ ઉપર જીત. ૬. ગુજરાત જીત્યું ત્યારે ખંભાતથી કાઠુર નામે એક ગુલામ પકડાયો હતો. તેના ઉપર પાદશાહની પ્રીતિ થવાથી તેને લશ્કર આપી ઇ. સ. ૧૩૮૬ માં દક્ષિણ જીતવાને મોકલ્યો. તેણે પ્રથમ દેવગીરીના રાજા રામદેવ ઉપર સ્વારી કરીને તેને પકડીને દિલ્હી આવ્યો. પાદશાહે રાજા થઈને તેને ખંડીઓ રાજા બનાવ્યો. ત્યાંથી કાઠુરે તૈલંગણની ઉપર સ્વારી કરીને મહા પરાક્રમે તૈલંગણની રાજ્યધાની વરંગુળ જીત્યું, ને એ રાજ્ય પણ ખંડીઉ બનાવ્યું ઇ. સ. ૧૩૮૯. આગળ જતાં ઇ. સ. ૧૩૯૨ સુધીમાં કાઠુરે ખીજી સ્વારીઓ કરીને મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, મહીસૂર ને મલખાર એ સઘળું જીતીને સેતુબંધ રામેશ્વરમાં મસીદ બંધાવી. કાઠુરે આખા દક્ષિણ દેશ ઉપર દિલ્હીના પાદશાહની આણુ ફેરવી. દિલ્હીના આગલા કોઈ પણ પાદશાહની સત્તા દક્ષિણમાં એટલે લગી જામી નહોતી.

મોગલોની કતલ. ૭. ગીજનીના ઘોર, ગુલામ ને ખીલજ વંશના પઠાણ ને તુર્ક મુસલમાનો ને મોગલ એ રીતે મધ્ય એશિયામાંથી ત્રણ ટોળાં ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં આવ્યાં, તેથી ત્યાં મુસલમાની વસ્તી બહુ થઈ. મોગલો પ્રથમ તો પંજાબ જીતવાને આવ્યા હતા, પણ તે નહિ જીતાવાથી દિલ્હીના પાદશાહની નોકરીમાં રહ્યાં. ગુલામવંશના વારામાં એ મોગલ સિપાઈઓ અગત્યન થવાથી ઇ. સ. ૧૨૮૬ માં તેમની કતલ કરાવી એ મોગલમાંના ત્રણ હજાર પ્રથમ ઇ. સ. ૧૨૯૨ માં મુસલમાન થયા. આગળ જતાં મોગલોની સ્વારી વધી પડી ને તેઓ દગો કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૩૧૧ માં અલાઉદ્દીને પંદર હજાર મોગલોને કપાવી નંખાવ્યા.

રજપૂતના બળવા. ૮. અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં તુર્ક, પદાણુ ને મોગલ લશ્કરની ખૂબ ભરતી થવાથી તે દક્ષિણ ભરતખંડ જીતવાને સમર્થ થયો. તોપણ રજપૂતો નિરાશ થયા નહિ. ગુજરાતના રજપૂતોએ ખંડ કર્યું. ને રાણા દમીરે ચીતોડ પાછું લીધું, તથા દક્ષિણમાં રામદેવના જમાઇ હરપાળે ખંડ કરીને મુસલમાન કિલ્લેદારોને કાઢી મુક્યા.

પાદશાહની ઘાત. ૯, દિલ્હીમાં દારૂના ઢેફથી પાદશાહનું મન બગડ્યું તેમાં તેણે પોતાના ભાઈ અલ્લખખાં તથા બહાદુર સરદાર અલ્લખખાંને મરાવ્યા. તેથી ઘણે ઠેકાણે ખંડો ઉઠ્યાં. એવામાં પાદશાહના વહાલા સરદાર કાપુરે તેને ઝેર દઈને માર્યો ઈ. સ. ૧૩૧૫.

મુખ્યારક. ૧૦ કાપુરે અલ્લાઉદ્દીનના દીકરા ઉમરને માદીએ ખેસાડ્યો ને પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો, તથા ઉમરના બે ભાઈઓની આંખો ફેડીને ત્રીજા મુખ્યારકને મારવાને મારા મોકલ્યા. એ મારાને પોતાના ધરેણીગાંઠા આપી મુખ્યારક ઉગર્યો. આ વાત ઉમરાવોની જાણમાં આવ્યાથી, તેમણે કાપુરને માર્યો ને મુખ્યારકને ગાદી આપી. પણ તે બહુ દુષ્ટ ને રંડીમાજ હતો. એણે મહારાષ્ટ્રના રાજા હરપાળની જીવતાં ચામડી ઉતરાવી મરાવી નાખ્યો. એના કારભાર ખુશરખાં નામે મુસલમાન થયેલા દેડ કરતો હતો. એ ખુશરખાં મુસલમાન સુધા સ્વામી કરીને મુલક હુટ્યો ને મુખ્યારકને મારા રાજ્યના ધણી ચયા.

ખાલજીવંશની આખર. ૧૧. ખુશરખાં ખાલજી વંશના ઢોધ પણ બાળકને જીવતો રહેવા દીધો નહિ. એ અંતઃકરણથી મુસલમાન થયો નહોતો, તથી પાદશાહ યથા પછી મસાદોમાં સૂતિઓ ગાઠવી ને પોતે કુરાન ઉપર બેસવા લાગ્યો. એણે દિલ્હીમાં ફરીને દેશી રાજ્યો સ્થાપવા મહેનત કરી, પણ એ દેડ હોવાથી રજપૂતો એના પક્ષમાં આવ્યા નહિ. જાતિખંધન ને જાતિ-અભિમાને આર્યોનું એકત્ર બળ થતું અટકાવ્યું. આ બધું મુસલમાન સામા સંખ્યા મુસલમાનો ઉઠ્યા. તેવામાં પંજાબના સુખા માણખાં તખલખે ખુશરખાંને હરાવીને માર્યો, ને દિલ્હીનું રાજ્ય જીત્યું. ઈ. સ.

૩૨૦. એ રીતે ખીલજી વંશની આખર આવી.

ઉપદેશ. ૧૨. એ વંશના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે માણસ રાજ્યલાભથી પાપ કરે છે, પણ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં એ પાપનો બદલો પરમેશ્વર તરફથી મળ્યા વગર રહેતો નથી જલાલુદ્દીન, અલ્લાઉદ્દીન, કાકુર, ખુશરુએ બધા ખૂન કરી સત્તાધારી થયા, પણ મહુ સંભાગે રાખ્યા છતાં તે સર્વનાં ખૂનજ થયાં હતા. માટે પાપ કરવાનો વિચાર કરેલા એ પણ પાપ છે, એમ સમજી તેથી વેગળા રહેવું.

પ્રકરણ ૭ મું.

તઘઝઘ વંસ.

૧. ગ્યાસુદ્દીન, ૨. મહમદ. ૩. સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૪. પાદશાહનાં ગાંડાકાનાં કામ. ૫. ફીરોઝશાહ, ૬. હોદોપયોગી કામ. ૭. મહમદ. ૮. સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૯ તૈમુરની સ્વારી.

ગ્યાસુદ્દીન. ૧ રાજ્ય હત્યા પછી ગાજીખાંએ (ગ્યાસુદ્દીને) બધા લોકો ભેગા કરીને રાજ્યકુળના કોમ પોતે પુરુષને ગાદી આપવાને કહ્યું, એ સર્વેએ એકે જાગજો એનેજ પાદશાહ માન્યો તે મહુ ગણે પાદશાહ હતો. તેણે મહુને ના હકમાં કે ત્રાસ લાભકારી કામ કર્યા તે વખતે નગરગામ અકારાખાં સ્વતંત્રપણે કાલેબાર કરતો હતો. તેને પાદશાહે બંગાળ જઈને અહમદ રાખ્યો. તથા સોનારગામ (લાકા) નો બંદોબસ્ત કરીને તે પાછો આવ્યો, એના મોટા દીકરા મહમદે દક્ષિણમાં તૈલંગણ ઉપર સ્વારી કરી હતી તે જીત કરીને પાછો આવ્યો. તેની મુલાકાત લેવાને પાદશાહ સામે ગયો. બંનેની મુલાકાત માટે મહમદે લાકડાનો એક માંડવો કરાવ્યો હતો. તે એકદમ પડવાથી પાદશાહ તેની નીચે ચગદાર્ધ મૂક્યો. એ ગ્યાસુદ્દીન દિલ્લીની નજીક તખતખાયાદ નામે એક ખડી બંધાવી ત્યાં રહેતો હતો. ગ્યાસુદ્દીનના મૃત્યુથી ઈ. સ. ૧૩૨૫

માં તેનો દીકરો મહમદ રાજ થયો. એને જુમાખાં પણ કહે છે.

મહમદ. ૨. એના વારામાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ધન આપીને પાછા કાઢ્યા, એ પાદશાહ લલાઇમાં શુરો, વિદ્વાન, વૈદકમાં કુશળ, ઇશ્વરભક્ત ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો, પણ અવિચારી ને ગાંડો હતો. પણ એના વખતમાં મહારાષ્ટ્ર ને તૈલગણ ખાલસા કર્યાયા બધા પકાણુ પાદશાહો કરતાં એના રાજ્યની હદ વધારે થઇ; પણ અવિચાર ગાંડાઇ ને કુરપણાથી રાજ્યમાં હિંદુ મુસલમાનોએ બળવા કર્યા ને તેઓ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એના જૂલમથી પ્રજા નાસા જવા લાગી અને કનોજ વગેરે ઠેકાણે ઘેરા ઘાલા હજારો માણસોને તેણે મારી નાંખ્યા, વળી એણે મનુષ્યનો શિકાર કરવાની યુક્ત કરીને કુરતાની હદ વાળી. લશ્કર વડે ગોળ ચકાવો ઘેરા અ ચકાવો નાનો કરતાં કરતાં છેવટે તેમાં જે માણસો ઘેરાય તેમનો તે શિકાર કરાવતો. માળવા ને પંજાબમાં બંડ થયાં તે એણે સમાજ્યાં.

સ્વતંત્ર રાજ્યોનાં સ્થાપના. ૨. બંગાળામાં એક ફકરહીન નામે સરદારે બળવા કરી તે રાજ્ય સ્વતંત્ર કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૯ ક્લૉટકના બક્ષાળ રાજ્યે તુંગભદ્રાને કાઠે પંજાબનગરમાં એક જોરાવર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તથા તૈલગણના રાજ્યે વરંગુળમાંથી મુસલમાની લશ્કર હાંડા કાઢીને ત્યાં રજપૂત રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી ઇ. સ. ૧૭૪૪ દિલ્લીમાં ગંગુ નામે એક ખાલજીને ત્યાં જાફરખાં નામે ગુલામ હતો, તે આગળ જતાં પાદશાહ થશે એવું ભવિષ્ય કહીને તેને તે ખાલજી છોડી દીધો. જાફરખાં છૂટો થઇને દક્ષિણમાં ગયો ને ત્યાં તેણે જુમાખાંના વખતમાં બળવો કરીને ગુલબર્ગમાં મુસલમાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૭૪૭. પોતાને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરી સારું ભવિષ્ય ભાખનાર ખાલજીનું નામ રાખવાને પોતાના રાજ્યનું નામ તેણે ખાલજી રાજ્ય પાડ્યું. તથા તે ખાલજીને બોલાવાને પોતાના જમદારખાનાનો ઉપરી નીમ્યો. ગુજરાતમાં તથા માળવામાં બીજા બળવા થયા, તે સમાવવાને પાદશાહ ગુજરાતમાં આવ્યો, ને સુરત તથા ખંભાત

ડીને બળવા ખોરાને ગાંડળ આગળ દરાવ્યા. તેથી બળવાખોર સિંધમાં નાહા. પાદશાહ તેમની પળવાડે ગયો, પણ માદો પડી ઠાકામાં મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૩૫૧.

પાદશાહનાં ગાંડાધનાં કામ. ૪. એ પાદશાહ ગાંડો ને અવિચારી હતો, તેથી પ્રજાને ઘણું નુકસાન થયું. મોગલોને પૈસા આપ્યાથી ખજાનો ખાલી થયો; તેવામાં ચીન ને હરાન જીતવાનો તેને તરંગ આવ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ઉઠેલા બળવા તો સમ્યા નગોતા, ને એક પછી એક સ્વતંત્ર રાજ્યો ઘણા પ્રાંતો છૂટા પડતા હતા. તો પણ એક લાખતી ફોજ તૈયાર કરી હિમાલયને માર્ગે ચીન ઉપર મોકલી. ચીના લોકો તેમને દરાવી નસાડ્યા, તથા પાછળ પડી તેમનો નાશ કર્યો. બીજી એક ફોજને હરાન ઉપર જવાને તૈયાર કરી, પણ ખજાનો ખાલી થવાથી તે ફોજને ઇરાન ઉપર નહિ મોકલતાં રજા આપી. તેણે દેશમાં પસરીને રૈયતને લૂંટી, હરાન કરી, મુસલમાન સત્યાનાશ વાળ્યું. આ પ્રમાણે ખાલી થએલો ખજાનો ભરવાને એણે રૈયત ઉપર નવી જમાવંધી કરી. દસથી વીસ ગણો કર વધારી મૂક્યો. તેથી જમીન ખેડાયા વગર પડતર રહી ને ખેડુનો દુઃખી થયા. વળી ખજાનો ભરવાને રૂપાને બદલે પીત્તળનું નાણું ચકાવવાનો દરાવ કર્યો. પણ તે પરદેશીઓએ લીધું નહિ, તેથી માત્ર એનાજ રાજ્યમાં એના જૂઠામથી ચાલ્યું. તે નાણું ખેડુનો પાસેથી એની પાસે આવી એનાજ ખજાનામાં ભરાયું. ને રૈયતને વેપાર રોજગારમાં આપદા ભોગવવી પડી. વળી દેવગીરી ગામ એને પસંદ પડ્યાથી ત્યાં રાજ્યધાની કરવાનો વિચાર કરી દિલ્હીના લોકોને ત્યાં ઝઘ્ઘ વસવા એ ત્રણ વાર હુકમ કર્યો તેથી પ્રજાને મહા આપદા પડી, તથા ઘણું નુકસાન થયું. છતાં તેનો વિચાર પાર ન પડ્યાથી અંતે તે વાત પડતી મૂકવી પડી. વળી પોતાનો દાંત પડી ગયો, તેના ઉપર તેણે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચી મસીદ બંધાવી હતી.

હીરોજશાહ. ૫. મહમદ પછી તેનો ભત્રિજો હીરોજશાહ તેની

ગાદીએ બેઠા. એણે સિંધનો બળવો સમાવ્યો, ઈ. સ. ૧૩૧૩. પણ બંધાવાની ને પાદશાહી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કબ્જ કરી. ઇ. સ. ૧૩૫૬. આગળ જતાં ગુજરાતમાં બળવો થયો, તે સમાવવાને પાદશાહે ગુજરાત ઉપર ઇ. સ. ૧૩૭૨ માં સ્વારી કરી પણ તે બરાબર સમજા નહિ.

હોદ્દાપરાગી કામ. ૬. એ પાદશાહ બહુ પરાપકારી, બોળો અને દયાળુ હતો. એના હાથ નીચે તૈનંગણના એ હિંદુ વજીર હતા તેમની સલાહથી એણે ખંડુનો ઉપરના કર ઓછા કર્યા. વમુલાત બાકી રહે તો તે બાકી રાખવાના કરાવ કરી ખંડુનો ઉપરનો જીલમ બંધ કર્યો. મુસલમાની રાજ્યમાં રીયાતી રીયાતીને મારવાની, હાથ, નાક, કાન કાપવાની જેરે કૂર સજા કરતા ને બંધ પાડી. તથા દેહાત દંડ પણ જેમ અને તેમ થોડો કરવાનો કરાવ કર્યો. એણે ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવા બંધ બંધાવ્યા, તળાવો ખોદાવ્યા, નહેરો કરાવી, ને મુસાફરો માટે પુલ તથા ધર્મશાળા બંધાવી; વગી રસ્તા ને હમામખનાં બંધાવ્યાં. નિશાળો તથા દવાખાનાં ચાલુ કર્યાં. એણે બંધાવેલી નહેરોમાંથી જમના નદીથી સતતજ નદી સુધી ખોદાવેલી નહેરુ હતી, ને તે ગંગેજ સરકારે સમી કરાવી છે. એ બંધો પાદશાહ ૯૦ વર્ષની વયે ૩૭ વર્સ રાજ્ય કરી. ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

મહમદ. ૭. શીરખાદીન પછી તેનો પૌત્ર ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ થયો. પણ પાંચ માસમાં ન મરાય ત્યાં અબુલકાસ ગાદીએ બેઠો. એક વર્સમાં તે પણ મરાય ત્યાં નાસરુદ્દીન પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૩૬૦. એણે ચાર વર્સ રાજ્ય કર્યું. તેના પછી ઇ. સ. ૧૩૬૪ તેનો ભાઈ મહમદ તખ્તનશીન થયો.

સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૮. મહમદ નાનો હોવાથી તથા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હોવાથી ગુજરાત, જુવાનપુર, માળવા ને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયાં.

તૈમુરની સ્વારી. ૬. એના વખતમાં તાતાર દેશની મોઝલ-

ખાદશાહ તૈમુર હિંદુસ્તાન

હિપર ચઢી આવ્યો. મહ

મહ ગુજરાતમાં નાસી ગયો

તૈમુરે દિલ્લી જીતી ને ત્યાં

કતલ તથા હુટ ચલાવી.

છેવટે લોકોના જીવ લેતાં

લેતાં તેની ફાજ ચાકી

ને હુટવાનું કાંઈ ન રહ્યું

ત્યારે તે જાણ્યો. એ પ્રમાણે

પાંચ દિવસ સુધી શહેર

હુટ્યું તથા બાણ્ય ને મહા

અનર્થ કર્યો. તૈમુર અખુટ

હુટ લઇને પાછો ગયો.

જતો વખતે પંજાબમાં પો-

તાની વતી ખીજરખાં

નામે સુખો મૂક્યો. તૈમુર ગયા પછી મહમદ પાછો આવ્યો,

ને મરતા સુધી રાજ્ય કર્યું ઇ. સ. ૧૪૧૨. મહમદ પછી દોલતખાં

લોહીએ પંદર માસ સુધી રાજ્ય કર્યું. પણ ઇ. સ. ૧૪૧૪માં ખી-

જરખાંએ તેને કાઢાને દિલ્લીની ગાદી લોવી.

તૈમુર.

પ્રકરણ ૮ મું.

સૈયદ તથા લોરી વંશ.

૧. ખીજરખાં. ૨. ખીજરખાંના વંશજ. ૩. બહિલોલ લોહી. ૪. સિકંદર લોહી. ૫. હમ્માઝમ લોહી.

ખીજરખાં ૧ ખીજરખાં હજરત મહમદનો વંશજ હતો, એ-
મ કહેવાય છે. ને તેથી તેના વંશજો સૈયદ કહેવાય છે. એણે તૈમુરની
વતી સાત વરસ સુધી દિલ્લીનું રાજ્ય બોગવ્યું ને તે મુઠતમાં રૈય-

તને ન્યાય ને સુખ આપી તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો.

ખીજરખાંના વંશજ ૨. ઇ. સ. ૧૪૨૧ માં ખીજરખાં મૂઆ પછી તેની ગાદીએ અનુક્રમે મુબારક મહમદ અને અલ્લાઉદ્દીન એવા ત્રણ પાદશાહ થયા. તેમના વખતમાં દિલ્હીની પાદશાહત પડી જાગી તેમનો અમલ તૂટીને રાજ્યની હદ છેક દિલ્હીની પાસે આવી ગઇ. અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં તો દિલ્હી શહેર પણ તેની પાસેથી જાય એવી રાજ્યની સ્થિતિ થઇ ગયાથી પંજાબના સુબા બહિલોલ લાદીએ આવીને દિલ્હી લીધું. અલ્લાઉદ્દીને એ રાજ્ય બહિલોલને સોંપી પોતે રાજનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૦.

બહિલોલ લાદી. ૩. બહિલોલ લાદી બહુ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો. તેણે પંજાબ તથા મુલતાનના બળવા સમાવ્યા. એવામાં જુવાનપુરનો રાજા દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી પાદશાહે તેની સાથે ૭૫૧૬ વરસ સુધી લડાઇ કરીને તેને હરાવ્યો. ને રાજ્ય દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. ઇ. સ. ૧૪૭૮. તે પછી તે ૬૬ વરસમાં મરણ પામ્યો. તે વખતે હિમાલય, કાશી, બુદેલખંડ ને પંજાબ સુધીના મુલક તેના તાબામાં હતા. એના પછી એનો દીકરો પાદશાહ થયો.

શિકંદર લાદી. ૪. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર અને વિદ્વાન પણ ધર્માધ ને જૂલમી હતો. તે મુસલમાનો તરફ દયાભાવ ને ન્યાયથી વર્તતો ને હિંદુ પ્રજા ઉપર જૂલમ કરતો. તેમના દેવળો ને મૂર્તિઓ તોડી તેમની ધર્મક્રિયા અટકાવતો. એના સમયમાં યુરોપના પોર્તુગીઝ લોક હિંદમાં વેપાર કરવાને પહેલાવહેલા દક્ષિણ હિંદના કલિકટ ખંદરમાં આવ્યા ઇ. સ. ૧૪૯૮. એણે એના બાપના રાજ્યમાં કેટલાક હિંદો કચે એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં મરણ પામ્યાથી તેનો વડો દીકરો ઇબ્રાહીમ પાદશાહ થયો.

ઇબ્રાહીમ લાદી. ૫. એણે ગાદીએ બેઠા પછી એના સામાન્ય વળીઆમાંથી કેટલાકને મરાવી નાખ્યા તથા કેટલાકને કેદ કર્યા. તે ઉપરથી કેટલાક સરદારોએ બળવા કર્યા. બહાર માંત્રો સુભો પાદશાહથી સ્વતંત્ર થયો, તથા પંજાબના સુબા ફોલજખાંએ કાશુલ

જર્મ બાગરની મદદ માગી. બાગર એ તૈમુરથી છટ્ટો પુરુષ હતો. ને તેની રાજ્યધની કાબુલમાં હતી. તૈમુરનો વંશજ હાવાથી હિંદની ગાદી ઉપર તેનો હક છે, એવું સમજાવી દાલાખાંએ બાગરને હિંદનું રાજ્ય જીતવાને ઉશ્કેર્યો, તેથી તે ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવ્યો, ને પંજાબ જીતી પાણીપતના રજુમાં ઇબ્રાહીમને હરાવીને માર્યો. ત્યાંથી દિલ્લી આવી મોગલાઇ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૬ મું.

મોગલાઈ રાજ્ય થયું તે વખતમાં બીજાં
સ્વતંત્ર રાજ્યો,

૧ કાશ્મીર. ૨. સિંધ. ૩. મેવાડ. ૪. જોધપુર. ૫. જે-પુર. ૬. જેસલમેર. ૭. બુંદી ને કોટા. ૮. બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૯ દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૧૦ ઓઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૧. ગુજરાત. ૧૨. માળવા. ૧૩. બંગાળા ૧૪. આન્દેશ. ૧૫ બ્રાહ્મણી રાજ્ય.

પઠાણ પાદશાહોએ હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય ફેલાવું. તેમણે મથ્ણા હિંદુ રાજ્યો ખાલસા કર્યા ને કેટલાંક તાબે કર્યા. મહમદ ગાઝના વખતમાં એ રાજ્ય સૌથી વધારે વિસ્તારવાળું હતું. તેની દક્ષિણે હદ કૃષ્ણા નદી સુધી ગઈ હતી, તો પશ્ચ રજપૂત રાજ્યો બીલકુલ નાબુદ થયાં નહોતાં. કાશ્મિર, દક્ષિણસિંધ, રજપૂતસ્થાન, દક્ષિણ ઓઢીઆ, ઇત્યાદિ ઠેકાણે ઘણાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. તેઓ જોરાવર પાદશાહના સમયમાં તાબે થઈ ખંડણી આપતાં, ને નખાના વખતમાં સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા. વળીજીખાખાં ને બીજાં દિલ્લીના નખાના પાદશાહના વખતમાં ઘણા મુસલમાન સુબા પશ્ચ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા થયા હતા.

કાશ્મીર: ૧. ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦ થી ને ઇ. સ. ૧૨૯૪ સુ-ખીમાં કાશ્મીરમાં ગોનાદ, આદિલ, નાગ ને ઉત્પાળ વગેરે કુળનાં રાજ્યો થયાં હતાં, તેમાં ૧૧ કેટલાંક બ્રાહ્મણધર્મી, કેટલાંક બૌદ્ધ.

મી, કેટલાક અભિપૂજક ને કેટલાક નાગપૂજક હતા. એ સમયનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણી નામે ગ્રંથમાં છે. ને પાછલા વખતનો ઇતિહાસ મુસલમાનોએ લખેલો છે. ઇ. સ. ૧૩૧૫ માં ત્યાં સેનદેવ નામે રાજા હતો. એણે મીર નામે મુસલમાનને પ્રધાન નીમ્યો. સેનદેવ પછી રાજા આણંદરાયે મીરને કાઢી મૂક્યાથી તેણે બળવો કર્યો. એ દુઃખમાં રાજા મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીને પરણી મીર પાદશાહ થયો. ત્યાર પહેલાં મુસલમાનોએ કાશ્મીર જીતવાને બહુ મહેનત કરી હતી; પણ તેઓ કાશ્મીરને પાછા મચા હતા. મીરે રૈયતપરત્તા કર કમી કરી તેને સુખી કરી. કાશ્મીરનું શાસન લેવાને આગળ જતાં મહિમાદેવે વઢવાડ ચાલી. પણ બાબરના પૌત્ર અકબરે કાશ્મીર જીત્યું, ત્યાંસુધી એ રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યું.

સિંધ. ૨. મહમદ દાસમ પછી સુમરા જાતના રજપૂતોએ સિંધ જીતીને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય તેરમા સેંકડા સુધી ચાલ્યું. તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં શાહજુદીન ધોરીના સરદાર નાસરૂદીને સિંધનો ઉત્તર ભાગ જીતી લીધો ને તે ભાગ આગળ જતાં અલમસે જીતીને દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. પરંતુ દાક્ષણસિંધમાં સુમરા રજપૂતો નમળા થવાથી સુપરાના રજપૂતો ગાદી ઉપર આવ્યા. તેમને જામ કહેતા. એ રજપૂતો આગળ જતાં મુસલમાન થયા, ને તેમણે દિલ્લીના પાદશાહની તાબેદારી કબુલ કરી, પણ દિલ્લીના નમળા પાદશાહની વખતમાં તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તતા એ પ્રાંત અકબરે દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર રહ્યો.

ગુજરાત. ૩ પ્રથમની રાજ્યધાની ચિતોડમાં હતી. ત્યાંના રાજા અયોધ્યાના સર્વવંશી પ્રતાપી રાજા રાગના વંશજો છે એમ કહેવાય છે. તેઓ પ્રથમ ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય કરતા હતા. વલ્લભીપુર તૂટ્યા પછી કેટલોક મુદત સુધી તેમણે ઈસરમાં રાજ્ય કર્યું. ત્યાંથી આઠમા સૈકામાં બાપારાવજે ચિતોડ જીતી ત્યાં રાજ્ય ધાની કરી, બાપારાવજના વંશજો ઘેલોદી કે સિસોદિયા રજપૂતો

કહેવાયછે. પૃથુરાજને શાહજીનીની લઠાઈમાં સમરમાં રાજો ઘેરોડી
 સેન્ય લઈ પૃથુરાજની મદદે ગયો હતો. આગળ જતાં અઢતાઉદીને
 મિત્રોઃ જીતી લીધું. પંદરમા સૈકામાં મેવાડમાં કુભારાજો બહુ પ્ર-
 ખ્યાત થયો. તે વખતે ગુજરાત અને માળવામાં સ્વતંત્ર મુસલમાન
 પાદશાહો હતા, તેમણે સંપ કરીને મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેમાં
 કુભારાજાએ માળવાના રાજાને દરવાજાને ઢેક કર્યો. એ વિજયની
 નિશાની હાખત બંધાવેલો છાંનિત્યંમ દળુ મિત્રોમાં વિલો છે.
 મીરાંબાઈનું નામ ગુજરાતમાં જાણીતું છે. એ મીરાંબાઈ કુભારાજાની
 રાણી હતી. આખા રજપૂતસ્થાનમાં મેવાડના રાજા વધારે કુળવાન
 ગણાય છે, તે ધણા વખત સુધી આખા રાજ્યસ્થાનની સરદારી
 મેવાડના રાજા ભોગવતા હતા. આખરે હિંદમાં આવ્યો, ત્યારે કુભારા-
 જાનો પૌત્ર મંગરાજો રજપૂત રાજ્યોનો આગેવાન હતો.

જેઠપુર. ૪. કોનોજના રાઠોડ રાજ્ય તૂટ્યા પછી ત્યાંના રજ-
 પૂતો રાજ્યસ્થાનમાં આવી વસ્યા. તેઓ મંડારના રાવના આશ્રયમાં
 રહ્યા હતા. આગળ જતાં તેઓ જાળવાન થયા. કુભારાજાના આ-
 પનો મામો જેઠો રાઠોડ હતો. તેણે જેઠપુર આધીન ત્યાં ગાદી
 કરી. ઇ. સ. ૧૪૫૯. તેમજ એ જેઠાના બાઈ વિકાએ વિકાનેર
 વસાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યગાદી કરી. એ જેઠાના વંશજો આગળ
 જતાં દિલ્લીની પાદશાહત સાથે ટક્કર ઝીટી શકે એવા જોરાવર
 થયા. જ્યારે બાગરે બરતખંડ જીત્યો ત્યારે જેઠાના વંશમાં માલ-
 દેવ રાજા હતો.

જેપુર. ૫. જેપુરમાં કછવા જનના રજપૂતોનું રાજ્ય છે. પ-
 હેલાં આ રાજાઓની રાજ્યવાની અંતરમાં હતી. તે અકબરના
 વખત સુધી ત્યાંજ રહી. એ રાજ્ય કાંઈ ગણ્યીમાં નહોતું પણ
 અકબરે પાદશાહ અંતરના કછવા રાજાની કન્યા વેરે રણ્યો ત્યા-
 રથી એ રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

જેસલમેર. ૬. એ રાજ્યના રાજાઓ બાડી રજપૂતો છે. તેઓ
 કુળજીના વંશજ ગણાય. છે કાણુડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારે
 ત્યાંથી જાહેર નાસીને સિંધુની આ તરફ આવ્યા. ઇ. સ. ૭૩૧

માં સિંધની પાસે તાનોટમાં ગાદી કરી. ત્યાંથી બાવલપુર પાસે આવી ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં જસલમેર વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સુવત્તાન મહમદે ભાટી રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને ખંડીઓ ખનાવ્યો, પણ આગળ જલદીજ તે સ્વતંત્ર થયો.

ખુંદી ને કોરાં ૭. એ ઠેકાણે હાડા રજપૂતો રાજ્ય કરે છે. પ્રથમ તેમની રાજ્યધાની હાડાવતીમાં હતી. ત્યાંથી તેમણે ઇ. સ. ૧૩૪૨ માં ખુંદી વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. એ રાજા પ્રથમ અજમેરના ખંડીઆ હતા. ને પછી ચિતોડના રાણાના ખંડીઆ થયાં બાબરના વખતમાં તેઓ બહુ જાહેર નહોતા. પણ અકબરના વખતમાં તેઓ પ્રખ્યાતી પામ્યા. હુમાયુના વખતમાં રણથંભોરનો જખરો કિલ્લો એમને મળ્યો. હાડાનું રાજ્ય તો ખુંદીમાંથી છેક અઢારમાં સૈકામાં છુટું પડ્યું.

બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૮. એ સિવાય પારકર ને અમરકોટના રજપૂત રાજ્ય મારવાડના રણની પશ્ચિમમાં હોવાથી તેમને મુસલમાનો ઝાઝી ઇજા કરી શકતા નહોતા. શિરોહીનું પરમાર રાજ્ય ગુજરાતની હદ ઉપર હતું, તેથી તેના ઉપર ગુજરાતના પાદશાહ ઉપરીપણાનો દાવો કરતા હતા. ગ્વાલિયર ને ચંદેરીનાં રજપૂત રાજ્યો કોઈવાર ખંડીઆ ને કોઈવાર સ્વતંત્ર થતા.

દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. વરંગળનું રજપૂત રાજ્ય ભુઆખાંએ દિલ્હીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધું હતું, પણ એજ પાદશાહના વખતમાં તે રાજ્ય પાછું ફરીને સ્વતંત્ર થયું. હતું એ રાજ્ય આગળ જતાં આલ્મણી પાદશાહોએ જીતી લીધું ઇ. સ. ૧૪૨૧. વિજયનગરનું રાજ્ય દક્ષિણમાં સૌથી બળવાન ગણાતું હતું. ત્યાં નરસિંહકુળના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજાઓ કોઈના તાબેદાર કે ખંડીઆ નહોતા. તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણનો સધળો પ્રદેશ તેમના તાબામાં હતો ઇ. સ. ૧૫૬૫માં વિજયપુર, અહમદનગર ગોવળકોડા ને બેદરના મુસલમાન પાદશાહોએ પોતાનું એકત્ર સૈન્ય લેઈ વિજયનગરના રામરાજને કૃષ્ણના કાંડા ઉપર તાલકાંદાનના રણસંગ્રામમાં હરાવીને માર્યો ને, એ રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ

રાજાઓના વંશને હજુ પણ છે. તેઓ પોલીગાર કહેવાય છે. તેમાં સૌથી મુખ્ય પોલીગાર આગળ જતાં મહીસરનો રાજા થયો. રામ-રાજાનો ભાઈ ચંદ્રગીરીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એના વંશને પા-સેથી અંગ્રેજોએ મદ્રાસની જગા વેચાતી લઈ કિલ્લો બાંધ્યો. એ ચંદ્રગીરી મદ્રાસની વાયવ્ય કોણમાં ૭૦ મૈલ પર હતું.

ઓઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૦. ઓઢીઆ પ્રાંતમાં પણ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો બાબર આવ્યો ત્યાં સુધી મુસલમાનોને તાબે થયાં નહોતાં. એ રાજ્યો અકબર પાદશાહે જીતીને દિલ્હીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધાં.

આ રજપૂત રાજ્યો સિવાય બાબર ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે ઘણા મુસલમાન સુબાઓ પણ દિલ્હીના પાદશાહથી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં ગુજરાત, માળવા, અંગાળા, ખાનદેશ ને બ્રહ્મણી વંશના રાજ્યો એ મુખ્ય હતાં.

ગુજરાત. ૧૧. ગુજરાતનું રાજ્ય મુઝફરશાહે છેલ્લા મહમદ તખલખથી સ્વતંત્ર થઈ ઇ. સ. ૧૩૯૬માં સ્થાપ્યું. તેના રાજ્યમાં મહમદ બેગડો નંદરાવર પાદશાહ થયો. એણે ચાંપાનેર ને જૂનાગઢ એ બે ગઢ જીત્યા, ને મહંમદાવાદ વસાવ્યું. બાબર આવ્યો ત્યારે ત્યાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. એણે માળવાનું રાજ્ય જીતી લીધું તથા પોર્તુગીઝ લોકો સાથે લડાઈઓ કરી. એ રાજ્ય અકબર પાદશાહે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી લીધું.

માળવા. ૧૨. માળવામાં દિલાવરખાન ધોરીએ ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમની રાજ્યધાની ધારામાં હતી. દિલાવરના દીકરા હુસંગ ધોરીએ માંડુગઢ બંધાવ્યો. એ હુસંગના દીકરા મહમદ ધોરીના વખતમાં મહમદ ખીલજીએ એ રાજ્ય જીતી લીધું. એ મહમદ ખીલજીએ ગુજરાતના પાદશાહ સાથે એકથ કરી મેવાડ ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ કુંભારાણાએ મહમદને હરાવી કંદ કર્યો, ને છ માસ પછી તેને માન સહીત છોડી દીધો. એ મહમદના વંશજ પાસેથી ગુજરાતના બહાદુરશાહે માળ-

વાનું રાજ્ય હતીને ગુજરાત સાથે જોડી દીધું.

ખંભાળા ૧૦. ખંભાળામાં ૩૧ સ. ૧૩૩૬ માં ફરફીને સ્વ-
તંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આખર આઝી. ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર
હતું. આખરના દાકરા હુમાયુ ૧૧ વખતમાં ફરફીના વંશજ પાસેથી
શેરખાએ તે જીત્યું. તેના વંશજ દાઉદ પાસેથી અઝખરે હતીને
એ રાજ્યની આખર આજી.

ખાનદેશ. ૧૪. શીંગણુદોન તથાખના સુખા મલેક પુરકીએ
ફીરોજના સુખા પડી ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું ઇ. સ.
૧૩૮૬. તેણે આસપાસના હિંદુ રાજ્યો હતી લં.વાં. તોપણ તેણે
પોતાના હિંદુ પ્રજાને દુઃખ દાધું નહ. તેણે ખતાને તથા વંપારને
ઉતોજના આપ્યું. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૩૯૬ માં નૂઆથી મલેક
નાસાર પાદશાહ થયો, તેણે દગાયા આસારગદનું રાજ્ય હતું,
તથા ભુરાનપુર વસાવો ત્યાં રાજ્યવાની કરી. એ રાજ્ય ગુજરાતના
પાદશાહાએ હતીને ખંડાઉ ખનાલ્યું. આગળ અહમદનગરના ખા-
લિણી રાગઆએ ખાનદેશ હતીને એ રાજ્યનો આખર આજી.
તેમના પાસેથી અઝખરે હતીને તે દક્ષિણના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

ખાલિણી રાજ્ય. ૧૫. ઇ. સ. ૧૩૪ માં બહરમાં હસન ગં-
ગુએ ખાલિણી નાન ધારણ કરી એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એના રાજ્ય-
ધાના ગુજાગેમાં હતી. એના વંશમાં એ રાજ્ય સુધારે ૧૭૫
વરસ આલ્યું છેલ્લા પાદશાહ નખળા થયા તેમના વખતમાં એ
રાજ્યના સુખા જુદા જાગ પચાવી પડી સ્વતંત્રણે રાજ્ય કરવા
લાગ્યા. એ રાજ્યમાં ૧૧ પાંચ સ્વતંત્ર રાજ્યો થયાં. ૧. હમાદશા-
હી. ૨. આલિશાહ. ૩. નાગમશાહી. ૪. કુતુબશાહી ને ૫. ખ-
રીદશાહી, હમાદુઝનુલે ગારિઝમદમાં ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં. આલિ-
શાહે વિગ્નપુરમાં ૧૮૮૬ માં, નાગમશાહે અહમદનગરમાં ૧૪૬૦
માં, કુતુબશાહે ગાગળકોડમાં ૧૫૧૨ માં, ને ખરીદશાહે એકરમાં
ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં અનુક્રમે પાંચ રાજ્યો સ્થાપ્યાં. હજી રાજ્ય
સ્થાપનાર ખરીદશાહ છેલ્લા ખાલિણી પાદશાહના વંશજ હતા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મોગલ રાજ્ય થયું ત્યારે ભરતચંડની સ્થિતિ.

૧. પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૨. પઠાણ પાદશાહોના જૂલમનું પરિણામ. ૩. પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૪. હિંદુધર્મ. ૫. સામાન્ય ધર્મ. ૬. વેપાર રોજગાર ૭. યૂરોપ સાથે વેપાર.

પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૧. આગરે ભરતચંડ જત્યો ત્યારે પઠાણ રાજ્યોને આ દેશમાં રાજ્ય કરતાં (ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬) ૩૨૦ વરસ થયાં હતાં. એ મુદતમાં બધા પઠાણો આ દેશમાં ધરત્યાર કરીને રહ્યા હતા. આ પઠાણ પાદશાહોમાં હિંદુ મુસલમાનને સરખા ગણી રૈયતને સુખ આપ્યું હોય એવો પાદશાહ કોઈ જાગ્યેજ થયો હશે. અક્ષાઉદ્દીન ખૂનીએ જે ધોર કર્મો કર્યા તે નહિ બૂલાય એવાં હતાં. તેથી ગુજરાતમાં તે આજ પણ “ અક્ષાદીઆ ખૂની ” ને નામે મશહુર છે. જુમા-આએ તો દૂર કર્મો કરવામાં અદ્વાઉદ્દીનને પણ બૂલાવ્યો હતો. સિદ્દેકર લોદીએ પણ ધર્માધપણુથી હિંદુઓનાં દેવળો તોડીને, નદી સ્નાન કરવાની બંધી કરીને હિંદુઓ ઉપર જૂલમ કર્યો હતો. એ સિવામના પાદશાહો પણ અકુધા જૂલમી, દૂર ને ધર્માધ હતા. તેમણે હિંદુઓને પીડી, હુડી તથા બધાને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. મેમણ, વડોરા, ધાંચી છત્યાદિ જાતના મુસલમાનો વિશેષ કરીને આ જૂલમી પાદશાહોના વારામાં હિંદુઓને વટાળી ને મુસલમાન કર્યા હતા તે છે.

પઠાણ પાદશાહોના જૂલમનું પરિણામ. ૨. એ પ્રમાણે મુસલમાનોએ હિંદુઓને જૂલમથી માર્યા, વટાળ્યા, ગુલામ કર્યા, તેમના દેવળો તોડ્યા, મુર્તિઓ જાગી, તેમની ધર્મક્રિયાઓ અટકાવી તેમને રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા નહિ આપતાં તેમના ઉપર જત્રાન વેરા ને માથાવેરા નાખ્યા, તેપણુ ભરતચંડમાં આર્યધર્મ નાશ પામ્યો નહિ. વળી પ્રાચીન કાળથી આમતો આવેલો આર્યપંથ

પતનો રીવાજ દરેક ગામમાં ચાલુ રહ્યાથી તેઓ આમ્ય સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યા; પરંતુ આપણે રાજ્યપીડાના સમયમાં આર્ય વિદ્યાનો વધારો ન થતાં જ હવું તેમાંથી પણ દેખો. ગુમાસ્તા આલ્સા.

પઠાણ પાદશાહોના સારાં ઠામ. ૩. પઠાણ પાદશાહોમાં કુટુમ્બીન, આસુદીન, ને શીરાજીદીન આ સારા પાદશાહ થયા. તેઓ ન્યાયી, ધર્મી, બલા ને સદગુણી હતા. તેમણે લોકોપયોગી કામો કર્યા હતા, તથા નિર્દય શિક્ષા બંધ પાડી હતી. પરંતુ તેમનાં લોકોપયોગી કામોમાંનાં ધણાંખરાં મુસલમાન પ્રજાને મારે હતાં. હિંદુ પ્રજાને એ કામોથી લાલ થોડોજ થતો. ધર્મશાળા, હમામખાના, નિશાળો ઇત્યાદિ મુસલમાનોનાજ ઉપયોગમાં આવતા. તોપણ એટલું તો ખરું કે એવાં સારા પાદશાહોના વખતમાં હિંદુ પ્રજા થોડી પીડા પામતી. તેમના સુખાઓ તેમના જોવીજ વૃત્તિના ન હોવાથી તેઓ હિંદુઓને હેરાન કરતા. તેથી હિંદુ રાજાઓ એ પાદશાહોના સમયમાં પણ ભાગ્યેજ જીતે એસતા. ન્યારે લાગ આવતો ત્યારે બળવા કરતા ને ધણીવાર તો દિલ્લી સુધી ચઢી જઈ પઠાણ રાજ્ય લૂંટતા દક્ષિણના બ્રાહ્મણી રાજાઓ દિલ્લીના પાદશાહો કરતાં સારા હતા. તેમનો ધણો ભાગ પ્રજાને રાજી રાખી રૈયતના બળભાલનું રક્ષણ કરતા, ને વર્ષમેદ થોડો રાખતા, તેથી તેમની હિંદુ પ્રજા સંતોષથી રહેતી.

હિંદુધર્મ. ૪. બાબરે હિંદુશત્રુ તરીકે ત્યારે બૌદ્ધધર્મી ભરતખંડમાં નહોતા. ને જૈનધર્મનું જોર પડી ભાગ્યું હતું. તે સમયે શંકરાચાર્યે ચલાવેલા શૈવમાર્ગનું જોર વધારે હતું. તેથી સમજા રાજાઓ એ પંથમાં મળ્યા. પાછળથી વિષ્ણુપંથ ફેલાયો. એ પંથ ઇ. સ. ના બારમા સૈકામાં રામાનુજસ્વામીએ દક્ષિણમાં ચલાવ્યો. તેમણે પ્રથમ મહિસૂરના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે આવક રાજાને વૈષ્ણવધર્મમાં આણ્યો. એ સ્વામી સમાધિસ્થ થયા ત્યારે એમના પંથના ૭૦૦ મઠ હતા. એમની ગાદીએ પાંચમા રામાનંદ સ્વામી થયા. તેમણે પોતાની માઠી કાશીમાં કરી તથા ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મ ધણો ફેલાવ્યો. એ રામાનંદસ્વામીનો શિષ્ય કૃષ્ણીર હતો, કૃષ્ણી-

રનાં પદો ધણા લોકો હજી પણ લાવથી ગાય છે. સોજમા સૈકામાં વિષ્ણુમર્ગની પડતી થતી જોઇ તેવંગણમાં જન્મેલા વલ્લભસ્વામીએ એ પંથમાં થોડો ફેરફાર કરી એજ સૈકામા કૃષ્ણનો ભક્તિનો પુ-
ષ્ટિમર્ગ ચલાવ્યો. આજે વાણીઆ, ભાટીઆ, લવાણા વગેરે ધણા લોક એ પંથમાં છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મનું જોર વિશેષ છે.

સામાન્ય ધર્મ ૫. પઠાણ નજીયાના વારામાં મુસલમાનો તર-
ફથી આર્યપ્રજા વારંવાર પીડાતી જોઇને તથા એ જાને ધર્મવાળા
માંહોમાંહે ધર્મયુદ્ધ કરતા જોઇ પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય થાય ને ધર્મ-
યુદ્ધ અટકે તે સારૂ કેટલાક આચાર્યોએ એ જાને ધર્મનાં થોડાં થોડાં
મૂળતરવો લેઇ નવા પંથ ઉભા કર્યા. એમ કરવાથી જાને પ્રજા
વચ્ચે ધર્મટંટા થતા અટકશે એમ તેમણે ધાર્યું. તેમાં પડેલો પંદ-
રમા સૈકાને આરંભે કખીર થયો, તથા ખીજે એજ સૈકાના પા-
છલા ભાગમાં કખીરનો શિષ્ય નાનક થયો. એ જાને પંથના ધણા
લોક આજે પણ છે.

નાનકનો ધર્મ માનના-
રા શીખ કહેવાય છે.
તેમની વરતી પંજાબમાં
ધણી છે. શીખ આચા-
ર્યનું મથક અમૃતસરમાં
છે. નાનકે ને કખીરે જે
છઠ્ઠાથી એ પથો ઉભા
કયા હતા, તે છઠ્ઠા ધણું
કરીને પાર પડી નહિ.

વેધારસેજગાર. ૬.
ધર્મની બાબતમાં ભર-
તખંડની પ્રજા મતભેદથી
જુદી પડી ગઈ હતી. તેમ
વેધાર રાજાનારમાં પણ

નાનક.

તે પહેલાંના જેવી આગળ પડતી ને ચઢીઆતી નહોતી. ચીન, જાપાન, વગેરે તરફનો તે માર્ગનો વેપાર પ્રથમ કરતાં ધણે પરી ભાગ્યે જ હતો. જમીન માનવના માર્ગનો પ્રથમ કરતાં ધણે પરી ભાગ્યે જ હતો. એ લોકો પૂર્વના દેશોમાં પ્રથમની પેઠે વ્યાપારાર્થે ગયાં અને અંધ પડ્યા હતા. પણ તે ખોટા પશ્ચિમના અંદરમાર્ગે ચાલતા વેપારમાં વધારો થવાથી પૂરાઈ હતી. મુસલમાન પાદશાહોની નબળાઈના વખતમાં પરાયાં લોકો આ દેશની પ્રજાને લુંટતાં, તો પણ તે લુંટનારા આ દેશમાં રહેતા હતા. તેથી તેમનો ધનસંગ્રહ આ દેશમાંજ વપરાતો હતો. એટલે વાસ્તવિક રીતે દેશમાં ધનની ખુર પડતી નહિ. તેમજ પાદશાહો અને ઉમરાવો ઉંચા પ્રકારની કારીગરીનો માલ ખરીદ કરતા ને કરાવતા, તથા મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવતા, તેથી આ દેશના વિદ્યા હુન્નરને પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજન મળતું. મુસલમાનોના જૂલમથી હિંદુઓ વટલાવાની દહેશતે પરદેશ જતા અટક્યા, જાતિબંધન મળ્યુંત થયું ને તેમનામાં ઓઝ લપડવાની નવી રીત દાખલ થઈ.

યુરોપ સાથે વેપાર ૭. પ્રથમ આ દેશનો માલ સિરિયા અને મિસર તરફથી ગ્રીસ ને વેનિસના વેપારીઓ યુરોપમાં લઈ જઈ વેચતા, તેથી તે બહુ મોંઘો પડતો. પંદરમા સૈકાની આખરે યુરોપના પોર્તુગીઝ ને સ્પાનિયર્ડ લોકો આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આ વખતે જળમાર્ગ ખોળવા લાગ્યા. અને દેશના રાજાઓ સારા સારા વહાણવટિઓને પૈસાની ને વહાણની મદદ આપી એ માર્ગ ખોળવા મોકલવા લાગ્યા. સ્પેનના રાજાએ ઇટાલીના જીનોઆ અંદરના વહાણવટી કાલંબસને એ માર્ગ શોધવા મોકલ્યો; તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકાખંડ શોધી કાઢ્યો, એટલે સ્પાનિયર્ડ લોક તે તરફ વસાયત કરવામાં ને વેપારમાં રોકાયા. પોર્તુગીઝોએ વારંકાડીમાં નામે સરદારને વહાણ આપી મોકલ્યો. તે કેપ આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં મલબાર કાંઠે કલિકટ બંદરમાં ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં આવ્યો, ત્યાંથી માલ ખરીદ કરી યુરોપમાં લેઈ ગયો. એ પ્રમાણે પોર્તુગીઝ જેઓ ફિરંગીને નામે જાણીતા છે તે લોકો આ દેશ સાથે વેપાર કરતાં નહોતે મેળવતા.

જોઇને આગળ જતાં વધંદા, ગંગેજ ને કૈંચ લોક પણ આ દેશમાં વ્યાપાર થેં આવ્યા, તે વાત આગળ આવશે આ પ્રમાણે જેમ જેમ ભરતખંડના માલની ખ્યાલિ ને ખપત વધતી ગઇ, તેમ તેમ ભરતખંડી કરીગરા પોતાની કરીગરી ઉત્તમ પ્રકારની બનાવી ભરતખંડના હુમર પ્રદેશ કરતા ગયા.

માગ ૩ જો.

મોગલ રાજ્ય

પ્રકરણ ૧ હું.

બાબર.

૧. બાબર. ૨. રાણા સંગની રંગરી. ૩. સંગની હાર. ૪. બીજા મુલક છતવા ૫. બાબરનું મરણ. ૬. બાબરના શુભ.

બાબર. ૧. એ તૈમુરથી ૪૬૦ પુરુષ હતો. એ તુર્કી જાતનો હતો, પણ તેની મા મોગલ બી હતી. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં બાબરના વંશજનું નામ મોગલ પડ્યાથી તથા તે તેમણે કશુલ રાખ્યાથી એના રાજ્યને મોગલરાજ્ય કહ્યું છે. બાબરના પાપનું રાજ્ય તુર્કિસ્તાનના ફર્ગાન (ખાકાન) પ્રાંતમાં હતું. એના જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૨ માં થયો હતો. એ બાર વરસની

બાબર.

બાળવયે એના બાપની ગાદીએ બેઠો. એની રાજ્યધાની સમરકંદ-
માં હતી. ત્યાં એની બાળવયને લીધે એના પીતરાઈઓ સામા
ઉઠ્યા ને ઉશ્મેગ લોકો તેમાં સામેલ થયા. બાળરે ત્રણ વાર સમ-
રકંદ જીત્યું ને ત્રણ વાર ગુમાવ્યું. અંતે ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં તે
કાબુલમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સયદ પાદશાહોના વખતમાં દિ-
લ્હીની પાદશાહત પડી લાગી હતી. તે લોકો પાદશાહો ગરાબર
સુધારી શક્યા નહોતા. દિલ્હી ને આગ્રા સિવાય બીજા પ્રાંતો તે-
મના તાબામાં નહોતા. એ સમયે દિલ્હીથી ઘણા પ્રાંતોના હાકોમો સ્વ-
તંત્ર થઈ ગયા હતા. ભરતખંડના રાજ્યોની આવી ફાટકુટનો લાભ
લેવાને બાબર ઇ. સ. ૧૫૧૯ માં પંજાબ ઉપર આવ્યો, ને તેણે
તાબે કર્યો. સાત વરસ પછી તેણે ઇબ્રાહીમ લોકો પાસેથી દિલ્હી
ને આગ્રા પણ જીતી લીધાં. એ રીતે બાબર દિલ્હીની પાદશાહતનો
ઘણો થયો. એ વખત રાજ્યધાની આગ્રામાં હતી.

રાણા સંઘની સ્વારી. ૨. તેજ સમયે રજપૂતસ્થાનમાં સ-
ર્વોપરી રાણો સંગ હતો આસપાસનાં સર્વ રજપૂત રાજ્યો એની
આજ્ઞામાં હતાં. તેણે એકવાર ઇબ્રાહીમ લોકોને હરાવ્યો હતો. તથા
પોતાના રાજ્યની હદ વધારી હતી. વળી તેણે રણથંભોરનો મજપૂત
કિલ્લો જીતી લીધો હતો. તે દિલ્હીનું રાજ્ય જીતીને રજપૂત રાજ્યની
પુનઃ સ્થાપના કરવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં બાબર આવ્યો.
સંગે તેના ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરી. બાબર મોગલ હોવાથી
તથા તેણે પઠાણ રાજ્ય જીત્યાથી પઠાણ રાજ્યના વંશજો પણ
બાબર સામે ઉઠ્યા. તેમાંના ઘણાખરા સંગરાણને મળી ગયા. ઇ-
બ્રાહીમ લોકોનો છોકરો તો સંગને આશ્રયેજ હતો. મેવાડનો રાજા
હસનખાન પોતાનું લશ્કર લઈ સંગને આવી મળ્યો. જોધપુર, જો-
ધુર, કુંગરપુર, બુંદા, ઝાઝાર, ચંદેરી રાયસન, વગેરે ઠેકાણાના રજ-
પૂત રાજાઓ પણ પોતપોતાનું સૈન્ય લઈ તેમની સહાયે આવ્યા.
એ પ્રમાણે એક જોરાવર લશ્કર લઈ સંગરાણે આગ્રા ઉપર ચઢ્યો.

સંગરાણો. ૩. સંગની સ્વારીની વાત સાંભળી બાબર પણ
પોતાનું લશ્કર લઈ સામે આવ્યો. એના લશ્કરના આગલા ભ-

અને રજપૂતોએ કાપી નાંખ્યાથી બાબર મોરચો બાધી છાવણી નાંખી પડ્યો. પંદર દિવસ સંધિ કરવામાં રોકાયો, તેમાં બાબરે સંગને દર વરસે ખંડણી આપવાની કમ્બલ કરી, પણ એ સંધિનું છેવટ નહિ આવ્યાથી બંને લશ્કરો લઢવાને તૈયાર થયાં. બાબરે દારૂ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લેઇને તથા અસરકારક બાષણ કરીને પોતાના લશ્કરને હિંમત આપી. ફતેહપુર સીકી આગળ મ. સ. ૧૫૨૭ માં લઢાઇ થઇ. એ વખતે મુસલમાનો નાસવાની તૈયારીમાં હતા, અને રજપૂતો જોસમેર મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યા હતા, તેવામાં રાયસેનનો તુંવાર રાજા શિલાદિત્ય જે બાબર સાથે પ્રથમ સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો ને જે રજપૂત લશ્કરની હરોલમાં હતો, તે દગો કરી બાબરને મળી ગયો. હરોલનો ભાગ કુટ્યાથી રજપૂતો ગભરાયા, ને તેમના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. એથી મુસલમાનોએ જોરપર આવી મારો ચલાવ્યો ને રજપૂત સૈન્ય તારાજ કરી નાંખ્યું. સંગ એક હાથે ફુઠો, એક આંખે કાણો, ને એક પગે લંગડો હતો. એના શરીર ઉપર ૮૦ જખમો ગણી શકતા હતા.

બીજા મુસલક જીતવા. ૪. સંગ જેવા બળવાન શત્રુને જીત્યાથી બાબરને પોતાનું રાજ્ય મજબુત કરવામાં કોઈ આડે આવનાર રહ્યું નહિ. તેથી તેણે જીતેલા રાજ્યનો પાકો ખંદોબસ્ત કરી ચંદેરીના રાજા મેદનીરાય ઉપર ચઢાઇ કરી. એ રાજા બહાદુરીથી લઢ્યો ને કેસરીયાં કરી મરણ પામ્યો. મ. સ. ૧૫૨૮ એટલે એ રાજ્ય બાબરને હાથ આવ્યું, બાબરના પાટવી કુંવર હુમાયુએ જુવાનપુર સુધીનો દેશ તામે કર્યો. ગ્વાલીઅર ને ગોહદ (ધોળપુર) નાં રાજ્ય પણ જીત્યાં. વળી તેણે બિહાર પ્રાંત કબજે કરી ખંગાળાના સ્વતંત્ર રાજાને વશ કર્યો.

બાબરનું મરણ. ૫ હિંદમાં આવ્યાને ચાર વરસ થયાં તેવામાં એનો વહાલો દીકરો હુમાયુ મદિરા પડ્યો. ત્યારે મુલ્કાંએ કહ્યું કે દીકરા કરતાં પણ વધારે વહાલી વસ્તુ ખુદાને અર્પણ કરવાથી તમારો દીકરો બચશે, માટે કોહીનૂર અર્પણ કરો. એ સાંભળી બાબરે કહ્યું કે તે કરતાં પણ વધારે વહાલો મારો માણુ છે, એમ

કહી હુમાયુ પાછળ પ્રદક્ષિણા કરી ખુદાની ખંડમી કરી કે હુમાયુને ખમાવી મને લ્યો. આ અંતઃકરણની પ્રાર્થનાથી પામર માદો પડીને ૪૮ વરસની ઉંમરે મનુષ્ય પામ્યો. ૯ સ. ૧૫૩૦. એનું મુડકું એની ઇચ્છા પ્રમાણે કાબુલમાં લઈ જઈને દાન્યું. એના મરણ વખતે કાબુલથી બિહારપ્રાંત સુધીનો મુલક એના તાબામાં હતો.

આખરના ગ્રણ્ય. ૬. બાબરે પોતાનું જન્મભરિત પોતાના હાથે તુર્કી બાગમાં સળેલું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ ચાર વરસની વયે ગાદીએ બેઠો ત્યારથી મરતાં સુધી એનું આયુષ્ય લગભગ એક લાખમાં ગયું છે. એને પ્રસંગોપાત કાબુલ તથા હોરાતા કરવી પડી હતી, તે છતાં તેનો મૂળ સ્વભાવ નિર્દય નહોતો. તે પોતે વિદ્વાન હોઇને ફારસી તથા તુર્કી બાગમાં કાવ્ય બનાવતો હતો. વળી અવકાશના સમયમાં રસ્તા બંધાવવા, ઝાડો રોપાવવાં, કુવા, તળાવ બોદાવવાં તથા પાણીના નળ બંધાવવા તરફ તે હમેશાં લક્ષ આપતો. એ લઘુર્જમાં હારે તોપણ હિંમત હોડતો નહિ, ને તાબે થનાર ઉપર ઘા કરતો નહિ.

પ્રકરણ ૨ નું.

હુમાયુ.

૧. મોગલાધના ભાગ. ૨. અશ્વ નોના બગવા. ૩. ગુજરાતના બાહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઈ. ૪. હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૫. બંગાળા ઉપર ફારી. ૬. હુમાયુની હાર. ૭. હુમાયુની છેલ્લી હાર ને નાસતું. ૮. હુમાયુનું મૃત્યુ.

મોગલાધના ભાગ. ૧. બાબરને ચાર દીકરા હતા હુમાયુ કામરાન, હિંદાન ને મીરજાઅશ્કરી તેમાં કાબુલ તથા કંદહાર કામરાનને, બિહાર પ્રાંત અને મેવાત પ્રાંત મીરજાઅશ્કરીને આપીને બાકીનું આગ્રા અને દિલ્હીનું રાજ્ય હુમાયુ કરવા લાગ્યો. ૯ સ. ૧૫૩૦ હુમાયુએ મોટા મનથી રાજ્યના ભાગ પાડી પોતાના બાઈએને તે વહેંચી આપ્યા. પણ તેથી મોગલાધ બંધાઈ કટક થયા ને તે નાશ પડ્યું. પછાણ રાજ્ય ગયાને માત્ર ચાર વરસ

થયા હતા તેથી હજી તે-
મનુ પ્રબળ તટ્યું નહોતું.
વળી તેઓ મોગસોને અ-
તઃકરણથી ધિક્કારતા હતા,
તેથી તેને માત્ર પોતાનાજ
લશ્કર ઉપર અધાર રાખ
વાનો હતો. પરંતુ લશ્કરમાં
ઝરતી કરવાનું ક્ષેત્ર માત્ર
કાબુલ હતું. તે કામરાનને
આધ્યાથી બંધ થયું.

અફઘાનોના બળવા
ર હુમાયુ ગાદીએ બેઠો કે
જીવાનપુરના અફઘાનોએ
બળવો કર્યો. હુમાયુએ તે
સમાવ્યો, એવામાં શેરખા
નામે પહાણે ચૂનારમદનો કિલ્લો લઇ લીધો. હુમાયુએ ત્યાં જઈ
ચૂનારમદ છત્યો ને શેરખાને વશ કર્યો.

હુમાયુ.

ગુજરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઇ. ૩. ગુજરાતનો પા-
દશાહ બહાદુરશાહ હતો. તેણે માળવાનું રાજ્ય જીતીને ખાનદેશ,
વરાડ ને અહમદનગરના રાજાઓને તાબે કર્યા હતા. વળી તેણે
દિરંગીઓ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો. એણે હુમાયુના
એક બંડખોર સાળાને આશ્રય આપ્યો હતો. તેને તે હુમાયુને
સ્વાધીન કરતો નહોતો. વળી તેણે પાછલા લોદી પાદશાહના વંશજ
અક્ષાહીન લોદીને લશ્કર તથા નાણાંની મદદ આપી દિલ્હીનું રાજ્ય
જીતવાને મોકલ્યો, અને પોતે લશ્કર લેઈ ચિતોડ ઉપર ચઢ્યો.
સંગના મૂચ પછી રજપુતો નમળા પડી ગયા હતા, તેથી સંગના
પુત્રને નસાડી તેણે ચિતોડ જીતી લીધું. બહાદુરશાહ ચિતોડ ઉપર
ચઢ્યો ત્યારે સંગની સ્ત્રી કર્ણાવતીએ હુમાયુને બાઇતુલ્ય ગણી રક્ષા

મોઢલીને પોતાના કુંવરની મદદે જોડાવ્યો. એ કરજાવતીનો સ્વામી સંગ, જો કે બાપર સામે ચઢ્યો હતો તોપણ હુમાયુએ મોટા મનથી કરજાવતીની રક્ષા બાંધી. તેને પોતાની બેન પ્રમાણે મણી તેના કુંવરની મદદે આવવા નીકળ્યો. એ વખતે હુમાયુ બંગાળામાં હતો, તે શેરખાને હરાવીને ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડતો હતો તેવામાં અલ્લાઉદ્દીન લોદી આગ્રા ઉપર આવવાના તથા બહાદુર ચિતોડ ઉપર ચઢવાના સમાચાર મળ્યા, તેથી તે તાજડતોળ આગ્રે આવ્યો ને અલ્લાઉદ્દીનને હરાવી ચિતોડ આવવા નિકળ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૩.

હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૪. હુમાયુ આવ્યો ત્યારે બહાદુર ચિતોડ જીતીને મંદેસરમાં જાવણી નાખી પડેલો હતો. તેથી હુમાયુ મંડુગઢ જીતી મંદેસર આવ્યો. ત્યાં બહાદુરની જાવણીમાં અતપાણીનો તોર પડવાથી તે નાસીને ચાંપાનેર થઈ ખંભાત ગયો, ને ત્યાંથી દીવ ગયો. હુમાયુ તેની પાછળ પડ્યો ને ચાંપાનેર જીતીને આખો ગુજરાત પ્રાંત તેણે વશ કર્યો ઇ. સ. ૧૫૩૪.

બંગાળા ઉપર ફરી સ્વારી. ૫. હુમાયુ ગુજરાતમાં હતો. તેવામાં શેરખાંએ ફરીને અગવો કરી બંગાળા જીત્યું. આવા સમાચાર મળવાથી મીરજી અશ્કરીને ગુજરાતનો સુબો હરાવી હુમાયુ બંગાળા ઉપર જવા નીકળ્યો. હુમાયુ ગયા પછી બહાદુરે ફરીને ગુજરાત જીતી લીધું ઇ. સ. ૧૫૩૬.

હુમાયુની હાર ૬. હુમાયુ આગ્રે થઈ બંગાળે ગયો ને ચુનારગઢ જીતી (ગોડ) ઢાકા સુધીનો મુલક તેણે તાબે કર્યો. પણ વર્ષાઢાળ આવ્યાથી લડાઈ બંધ પડી. એવામાં એની ફોજ એને છોડી જવા લાગી એના લાઇ હિંદાલ પાતાની સુબાગીરી ઉપરથી જતો રહ્યો. તથા શેરખાંએ કતોળ સુધીનો મુલક જીત્યો. એવા સમાચાર મળ્યાથી તે આગ્રે આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મોગીર આગળ શત્રુ ફોજ એને હરાવ્યો. શેરખાંએ બકસર આગળ એના ઉપર જાપો માર્યે તેમાં હુમાયુનું લશ્કર નાશ પામ્યું ને તે એકલો મહા મુસ્લેલીથી બચીને આગ્રે પહોંચ્યો અને એની

રાણી શત્રુને હાથ પકડાઈ ઈ. સ. ૧૫૩૯. પણ શેરખાએ તેને માનભેર આગ્રે મોકલી દીધી. તે પછી એણે પાદશાહ પદ ધારણ કર્યું.

હુમાયુની છેલ્લી હાર અને નાશવું. ૭. થોડી મુદતમાં હુમાયુ. કામરાન ને દિલાવ ત્રણે ભાઈઓએ દિલ્હીમાં એકઠા થઈ એકમતથી લડાઈની તૈયારી કરી લશ્કર જમાવી ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુ શેરખા સામે લડવાને ચાલ્યો. કોનોજ આગળ બંનેનાં લશ્કર સામસામે થયા. હુમાયુએ એ લડાઈમાં સત્જનક હાર ખાધી તેથી તે પોતે નારી ગયો, ત્યાંથી તે દિલ્હી થઈ લાહોર ગયો, પણ કામરાન તેને મદદ કરે એમ નહિ જણાયાથી તથા પંજાબ પ્રાંત કામરાને શેરખાને આપી દીધાથી તે સિંધ જીતવાને ગયો. ત્યાં દોઢ વરસ મથ્યો પણ તે નહિ મળવાથી તે અમરકોટ ગયો. અહિં તેની રાણી હમીદાએ મહાન્ અકબરને જન્મ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૫૪૨.

હુમાયુનું ધરાન જવું. ૮. અમરકોટના સોડા રાજા રાણા પ્રસાદે એને પંદર હજાર માણસની ફોજ મદદમાં આપી તે લેઈ હુમાયુ પહેલો સિંધ જીતવાને નીકળ્યો, પણ તે જીતી શક્યો નહિ, ને મહા મુશ્કેલીથી ચાળીસ-પચાસ આદમીની સાથે તે દંદહારને માર્ગે ધરાન ગયો. ૧૫૪૩. તે વખતે મીરજાઅલ્લકરી કંદહારમાં અધિકારી હતો. તેનો ધરાદો હુમાયુને પકડવાનો હતો, પણ તેમ બની શક્યું નહિ. માત્ર તેની રાણી હમીદા ને બાળકુંવર અકબર તેના તાબામાં આવ્યા તેમને એણે કેદ કર્યા.

પ્રકરણ ૩ જું

પુનઃ પઠાણ રાજ્ય.

સૂરકુલના પાદશાહ.

૧. શેરખા. ૨. શેરખાની બેઘપુર ઉપર સ્વારી. ૩. શેરખાનું મરણ. ૪. શેરખાની રાજનીતિ ૫. સલીમશાહ. ૬. આદીલશાહ. ૭. મોગલાઈ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના ૮. હુમાયુના મૃત્યુ.

શેરખાં. ૨. શેરખાંનો દાદો પેશાવર નજીક રહેતો હતો. ત્યાંથી તે બહિસોત્ર લોદીના વખતમાં ચાકરી ખોળવાને દિલ્લી આવ્યો; તેના દીકરાને બંગાળના સુબાએ ૫૦૦ સ્વારોની સરદારી ને બંગોર આપી. શેરખાંનું મૂળ નામ ફરીદખાં હતું ને તે સૂરકુળનો પઠાણ હતો. ઇસ્લાહીમ લોદીના વખતમાં બહાર પ્રાંતનો સુબો સ્વતંત્ર થયો હતો, તેને ત્યાં ફરીદ નોકર રહ્યો. તે સુખાની સાથે તે એક વખત શિકારે ગયો હતો ત્યાં તેણે એક વાઘને એકજ ઝડપથી મારી નાંખ્યો, તેથી તેણે તેને શેરખાંનો ઇત્તફા અપાડ્યો. ને ત્યારથી તે તેજ નામથી ઓળખાયો. એ પોતાની ચતુરાઈ, બહાદુરી ને લઢાઈમાં કુશળતા, બતાવી, પઠાણગણ એકત્ર કરી મોગલોને હરાવી પોતે રાજ્યનો ધણી થયો.

શેરખાંનાં જોધપુર ઉપર સ્વારી. ૨. ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં ગાદીએ એકા પછી એણે માળવા પ્રાંત જીત્યો ને ત્યાંથી તે ઇ. સ. ૧૫૪૧ માં જોધપુરના રાજા માલદેવ ઉપર ચડ્યો. ત્યાં ધણી દિવસ સુધી લઢાઈ ચાલી પણ તેનો જય થયો નહિ, ત્યારે તેણે રાઠોડના એક મોટા સરદારને ફોડવાની યુક્તિ કરી. તેણે તે રાઠોડ સરદારના નામથી પત્ર લખી માલદેવના હાથમાં જાય એવી રીતે મોકલ્યો તેમાં તે સરદારે કૂટવાનું કળુવ ક્યાંથી તેને જોધપુરની જગીર આપવાની શેરખાંએ કળુવ કરી હતો. આ કાગળ માલદેવના હાથમાં આવ્યાથી તેણે તે સરદારને બોલાવીને વંચાવ્યો. ત્યારે તેણે કળું કે શેરખાંએ મારી નેમકહવાથી ને સ્વામી ભક્તિને બદો લગાડવાને આ જો ક્યાં છે, પણ હું તેને ખાતરી કરી આપીશ. એમ કહી તેણે માત્ર પોતાનાજ લશ્કરવડે શેરખાંના અસાવધ લશ્કર ઉપર એકદમ છાપો માર્યો ને તેને નસાડ્યો. આખું રાઠોડ સૈન્ય એ જોધ શેરખાંના લશ્કરના ઉપર તુટી પડ્યું. તેથી તે હારીને પાછો ગયો.

શેરખાંનું મરણ. ૩. ખીજે વર્ષે તેણે રાયસેનના કિલ્લા ઉપર ઘેરા લાલ્યો. ઘેરાયલા લશ્કરે બહાદુરી બતાવ્યાથી તેને અભય વચન આપી કિલ્લો સર કર્યો, ને કિલ્લેદારોને જોઈ કરી મારી નાં

ખધા, ત્યાંથી તે કચિંગર ઉપર ચઢ્યા. ત્યાં એનું દારૂખાનું સંજ-
ગી હિઠવાથી ત્યાં તે દાઝયો ને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૫.

શેરખાંનો રાજ્યનોતિ ૪. એ પાદશાહ બહુ ડાહ્યો ને પ-
રાકમી હતો. એણે બીજા પડાણ પાદશાહની પેઠે એની હિંદુ પ્ર-
જાને દુઃખ નહિ દેતાં તેને શાંત ને આશાદ કરી. બંગાળાથી સિંધુ
નદી સુધી એક મોટો રસ્તો કરાવ્યો હતો, ને તેની ઉપર ઝાડો
રોપાવ્યાં હતાં કેકાણે કેકાણે ધર્મશાળા. કૂવા બંધાવી અન્નક્ષેત્ર
બંધાવ્યાં હતાં. લોકોને લાંબે (વર્ષાસંવત કરીને રાયમેનના કિલ્લે-
દારોને માર્યા, એજ માત્ર એણે મોટું પાપ કર્યું હતું, ને તેનું ફળ
પરમેશ્વરે તેને બીજે વરમે આપ્યું.

સત્તીમશાહ ૫. શેરખાંના મોગ દીકરા આદીલમાં રાજ્ય
કરવાનો દમ ન દેવાથી સરદારેએ શેરખાંના નાના દીકરા સ-
લીમશાંત મારો આગી. એ પાદશાહ શૂન ને હોશિઆર હતો.
એણે દિલ્હીમાં એક રાજ્યમહેલ બંધાવ્યો. એણે એના બાપનું મે-
ળવેલું રાજ્ય સાચવીને આશાદ કર્યું. તથા શેરખાંનાં લોકોપયોગી
કામો પૂરાં કરી તેમાં વધારો કર્યો. એ પાદશાહ નવ વરસ રાજ્ય
કરી ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં મરણ પામ્યો.

આદીલશાહ ૬. સત્તીમશાહના બાળકુંવરને મારીને શેર-
ખાંના મોટા રોકે પાદશાહ થયો. પણ ને જીને નબળો હતો.
તેણે ધોનાળાણાથી ખજાનો ખાતો કર્યો, તથા મોટા મોટા સ-
રદારોની જાતીના ખર્ચ નાવનક માણ્યોને આપ્યા. માંડી, તેથી
દેશમાં બેઠો હોવા. એમ આગ મુઘલદારૂ તમરો કરી દિલ્હી
ને આશ્રા કરતા લીધાં. આદીલશાહ બંગાળમાં નાસી ગયો. ત્યાં
ઇબ્રાહીમે તેમ ઉપર સ્થાવી કરી; પણ આદીલશાહના વજીર હે-
મુએ તેને દરબ્યો. પંડતખનાં શેરખાંના લાતિજ અહમદખાં સુમો
હતો. તેણે ખમરો કરી દિલ્હી ને આશ્રા લઇ લીધાં, ને સિકંદર
એ નામથી તે પાદશાહ થયો.

મોગલાહ રાજ્યનો પુનઃ સ્થાપના. ૭. ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં
હુમાયુ ઇરાનમાં નાસી ગયો હતો, ત્યાં તે માત્ર ત્રણ વરસ રહ્યો.

ત્યાના પાદશાહ તમરે ચૌદ હજાર સ્વાર હુમાયુને મદદમાં આપ્યા તે વડે મીરજાઅશકરી પાસેથી કંદહાર જીતી લીધું બીજો ભાઈ કામરાન કાણુત્રમાં હતો, તેણે હુમાયુની રાણી તથા કુંવર અકબરને કેદમાં રાખ્યાં હતાં. તેના ઉપર હુમાયુએ સ્વારી કરી હરાવ્યો, ને તેની આખો ફેાડી ત્યાંથી પંદર હજાર માણસની ફોજ લઈ હુમાયુ પંજાબમાં પેઠો ને તે પ્રાંત તેણે કબજે કર્યો. ત્યાંથી આગળ વધી સિકંદર પાસેથી દિલ્લી તથા આગ્રા પણ જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૫૫૫ પરંતુ થોડીજ મુદતમાં તે દાંદરા ઉપરથી પડીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૫૬.

હુમાયુના ગુણ. ૮. હુમાયુ સ્વભાવે ક્યાળ, માયાળુ, નમ્ર, સારો, મોટા મનનો ને આદુર હતો. તોપણ લશ્કરી સરદાર તરીકે કુશળ ન હોવાથી, શેરખાં જેવા કુશળ સરદારથી તે હાર પામ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

મોગલાઈ રાજ્ય.

અકબર.

૧. હેમુની સ્વારી. ૨. હેમુના ગુણ. ૩. અકબર બહે-રામથી છુટો થાય છે. ૪. શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૫. મોગલ સરદારોને વશ કરવા. ૬. અકબર હિંદુઓને મળવી લે છે. ૭. ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ ૮ રાણા પ્રતાપસિંગ ૯. શુજરાતનું જીતાડું. ૧૦. ઓઢાઆની જીત. ૧૧. બંગાળા. ૧૨. મીરજા હાકીમનો બળવો. ૧૩. કાશ્મીર. ૧૪. ચુસકજી લોકોનો બળવો. ૧૫. સિંધ. ૧૬. દક્ષિણના રાજ્ય. ૧૭. અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૮. અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૯. ખાનદેશ ખાલિસા કર્યો. ૨૦. સલીમનો બળવો. ૨૧. પાદશાહનું મરણ. ૨૨. અકબરના ગુણ ૨૩. અકબરનો નવો પંથ. ૨૪. હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. સ્થા પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૬. જમાબંદો. ૨૭. રાજ્ય વહીવટ. ૨૮. અકબરના વિદ્વાનો. ૨૯. અકબરની મહત્તા.

હેમુની સ્વારી. ૧. હુમાયુ મઘળ પામ્યો ને વખતે અકબર પંજાબમાં હતો. એવામાં આદીલના વજીર હેમુએ મોગલો પાસેથી દિલ્લી ને આગ્રા પાછા જીતી લેવાનું સ્વારી કરી. આગ્રા જીતીને દિલ્લીના કિલેદાર તારનીમેગ પાસેથી દિલ્લી પણ તેણે જીત્યું. આ સમાચાર સાંભળી અકબર પોતાનું સૈન્ય લેઇ તેની સામે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બંને વચ્ચે યુદ્ધ થયું, હેમુની આંખમાં એક તીર વાગ્યું, તોપણ તે બહુ બદાદરીયા લઢ્યો, પણ અંતે તે હાર્યો ને ડેદ પકડાયો. એ વખતે પાદશાહને મુખ્ય મદદગાર તેનો વજીર બહેરામખાન હતો. પાદશાહ નાનો હોવાથી તેના રક્ષકનું ને રાજાના બંદોબસ્તનું કામ તે કરતો. બહેરામખાને પરધર્મી હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાનું પાદશાહને કહ્યું, ત્યારે અકબર મોટા મનથી પણ દઢનાથી બોલ્યો કે તામે થયેલા ધ્રાવણ શત્રુ ઉપર હું ધા કરવાનો નથી, એથી બહેરામને માફ લાગ્યું ને એણેજ તેને શિરચ્છેદ કર્યો. નાની વય છતાં અકબર કેવા દયાળુ ને મોટા મનનો હતો !

હેમુના ગુણ ૨ હેમુ પતનો વાણીઓ હતો, છતાં તે બહાદુર, શુદ્ધિવાન, દીર્ઘદષ્ટિવાળો ને શાણો હતો. તે હલકી પક્ષી ઉપરથી પોતાના સારા ગુણો વડે પાદશાહની વજીરાત પામ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ પઠાણ જેવા અભિમાની ને તોફાની લોકોને વશ કરી તેનો સેનાપતિ થયો, અને પોતાના સ્વામીની વતી દિલ્લી ને આગ્રા જીતીને મોગલોના બહાદુર સરદારો સામે યર્ધ શક્યો. પઠાણ પાદશાહના સમ્યમાં દિલ્લીમાંથી માત્ર હેમુજ એટલી ઉચી પાયરીએ ચઢ્યો હતો. એના મરણથી આદીલનો મુખ્ય આધાર ગયો, ને તે પોતે પણ બંગાળીનું એક બંડ સમાવર્તા મરણ પામ્યો.

અકબર બહેરામથી છૂટો થાય છે. ૩. બહેરામ બહાદુરને નિમદ્વંદ્વાલ પણ નિર્દય અને અતિવેદી હતો. એણે બાપનો સોગંદી ને હુમાયુને ઉપયોગી થઇ પડેલા દિલ્લીનો સુખો તારનીમેગ હતો તેને મરાવ્યો. તેમજ બીજા એક અમીરને પણ નાના સરખા અપરાધ માટે મરાવ્યો, તથા પાદશાહના ગુરૂને દેશપાર કર્યો. આવી વર્તણૂકથી અકબરને માફ લાગ્યું. બહેરામના કંઠથી સ્વભા-

વળી બીજા મોગલ સરદારે પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી અકબરે બહેરામથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છ્યું તેણે આગ્રેથી જિલ્લા જઈ દહેરા પીટાએ કે આજથી હું પાદશાહ છું. રાજ્યમાં મારા સિવાય કોઈનો હુકમ માનવો નહિ. આ સાંભળી બહેરામને માફ લાગ્યું તેથી તેણે પંજાબમાં જઈ બળવો કર્યો, પણ પાદશાહે તેને હરાવ્યાથી તે શરણે આવ્યો. અકબરે તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારીને તેનો ગુન્હો માફ કર્યો. ને તેને કહ્યું કે તમે કાનો દરબારમાં મોટા અધિકાર ઉપર રહો અથવા કોઈપણ ઠેકાણે સુખાનું કામ કરો કે મકરે જાઓ. બહેરામે મકરે જવાનું પસંદ કર્યું. ને ત્યાં જવાને તે ગુજરાત ભણી આગે, તેણે પહેલાં કોઈ અધવાનનો ઘાત કરાવ્યો હશે, તેથી તેના છોકરાએ આવીને તેને માર્ગમાંજ મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૦.

રાજઆનની મુશ્કેલીઓ. ૪. બહેરામથી છુટ્યા પછી આખા રાજ્યનું જોખમ અકબરને માથે આવી પડ્યું. તે વખતે તે માત્ર ૧૮ વર્સની કાચી વયનો હતો; પણ તે એટલો બુદ્ધિમાન, દીર્ઘ દષ્ટિવાળો, ચપલ, બહાદુર ને દલ હતો કે તે વડે તેણે પોતાનું રાજ્ય સાચવ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ તે પોતાનું નામ અમર કરી ગયો. ભરતખંડના સધળા પાદશાહો કરતાં ને ઉત્તમ નીવડે એને દુનિયામાં પણ એના જેવા પદશાહો થોડાજ થયા છે. મોગલો પરદેશી ને પરદર્શી હતા, તેથી ભરતખંડની પ્રજા તેમને આડતી નહોતી. વળી આગલા પદાણ પાદશાહોની જાતના સિપાઇ, સરદાર ને સૈન્ય એકધર્મી, છતાં હિંદુ કરતાં મોગલોને વધારે ધિક્કારતા; કેમકે મોગલો તેમનું રાજ્ય પચાવી પડનારા હતા મોગલો પણ અકબર આગક હોવાથી તથા બહેરામનો ભય ગયાથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છતા હતા, આ પ્રમાણે અકબરને હિંદુ, પદાણ ને મોગલ સધળા તન્હથી ભય હતું, ને તે સધળાનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. ધણી સમયસૂચકતા વાપરી અકબરે તે સધળામાંથી સલામત પાર ઉતર્યો, ને તેણે મોગલાઈ રાજ્ય મજબુત કર્યું, પદાણ ને તુર્ક શાસકોના વખતમાં અધવાનિરતાન, ઇરાન ને તુર્કસ્તાનમાં-

થી ધણા લોક આવી લસકરની ભરતી કરતા, તેમ આ દેશમાં પણ એ લોકની વસ્તી ઘણી હોવાથી તેઓ પણ લસકરમાં નોકર રહેતા; પણ અકબરને તો ઘાઈ તરફથી મદદની આશા નહોતી. તેના વખતમાં કાબુલ, મીરજાહકીમ (કામરાગના દીકરા) ના તાઆમાં હતું. અકબર નાનો હોવાથી તે તેની વીરુદ્ધ હતો તથા રાજ્ય પચાવી પડવાની તેની ઇચ્છા હતી. વળી ખીજ પણ કેટલાક મેગલ સરદારો સ્વતંત્ર થવાને ચલાતા હોવાથી તેમની મદદની પણ આશા નહોતી. પરંતુ આ સર્વ સંકલ્પને પૂરો પડે તેવો અકબર હતો.

મોગલ સરદારોને વશ કરવા પ અકબરે મોગલ સરદારોને બંદોબસ્ત કરવાનું પ્રથમ ધાર્યું. તેના ખાનજમાન નામે સરદારે પ્રથમ બળવો કર્યો; તથા માળવાના બંદોબસ્ત માટે મોકલેલો અખદુ-લાખાન ગુજરાતના પાદશાહને મળી ગયો. ખાનજમાને અયોધ્યા ને પ્રયાગ જતી લીધાં તેથી અકબરે પડે થોડાજ લસકરવડે એકદમ એચિના જઈને છાપો મારી ખાનજમાનને હરાવ્યો, ને મા-ર્યો. બહારપ્રાંતની ઉત્તરના સખલપ્રાંતના હાકેમ સુલતાન મિરજા-ના છોકરાઓએ બળવો કર્યો. પાદશાહે તે બળવો સમાધાની એ છોકરા ગુજરાતના પાદશાહને આશ્રયે ગયા. અકબરના ભાઈ મી-રજાહકીમે આવી પંજાબ જતું. પણ અકબરે તેને હરાવીને પાછો કબુલ કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૬. એ રીતે એણે છ વરસની અંદર પોતાના રાજ્યના સધળા મોગલ બળવા સમાધી સમાધાની કરી, તથા બંડખોરો ઉપર દયા બતાવી, ને મોગલ સરદારોના મામાં ભયની સાથે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો.

અકબર હિન્દુઓને મેળવી લેછ. ૬. અકબરની ધારણા એ-વી હતી કે હિન્દુ પ્રજાને સુસલમાન પ્રજાની સમાન પાળીને તથા સધળી પ્રજા તરફ સમાન દષ્ટિ રાખીને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવો. જેથી પદાણુ પાદશાહોના વારામાં જેમ હિન્દુપ્રજા વારંવાર આમી થતી તેમ સામી થાય નહિ; તથા તેમની સાથે સગપણની માંડથી બંધાવાય તો તેઓ પોતાને જરૂર પડે તો પૂર્ણ પ્રેમથી મદદ કરે. આ ધારણા પાર પાડવાને તેણે પ્રથમ તો હિન્દુઓ

ઉપરના જાત્રા તથા જળ-
આવેશ કાઢી નાંખ્યા. મન-
બ્ય પોતાને પમંદ પડે તે
ધમ પાળે તેમાં રાજ્ય
તરફથી અડચણ નાંખતા કે
જૂલમ કરવો નહિ, એવું
જાહેર કર્યું. એણે રાજ્ય
ધનથી મુસલમાની ધર્મને
ઉત્તેજન આપ્યું નહિ ને
હિંદુ ધર્મને અડચણ કરી
નહિ; તેથી એની મુસલ-
માન પ્રજા એને નાસ્તિક
કહેતી તોપણ તેથી એની
પ્રજા હિંદુ સંતોષાઇ.

માનસિંહ.

જોધબા.

હિંદુઓને વશ કરવાને એણે
ખીજી યુક્તિ આ પ્રમાણે ક-
રી. પ્રથમ એણે જયપુરના
રાજા અદારમલ ઉપર સ્વારી
કરીને તેને હરાવ્યો ને તેની
કુંવરી વેરે પોતે પરણ્યો.
તેમજ જોધપુરના રાજા
માલદેવની કુંવરી* વેરે
પણ તે પરણ્યો. પોતાના
હોકરાને પણ રજપૂત ક-
ન્યા પરણાવી હતી. એ
પ્રમાણે રાજ્યસ્થાનમાં મો-
ટા રાજ્યો સાથે સગાઇ
કરીને તેમને પોતાના પ-
ક્ષમાં લીધાં, એટલુંજ નહિ,

* એ કુંવરીનું નામ જોધબા હતું ને તેનો દીકરો સહીમ હતો.

પણ ત્યાંના રાજાએને પોતાના રાજ્યમાં સુખાઓની તથા સરદારોની જગા આપી. જ્યપુરના રાજા બહારમલ પછી થએલા બગવાનદાસને પંજાબની સુખાગીરી ઉપર નીમ્યો. તથા એ બગવાનદાસના દીકરા માનસિંગને પોતાના લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા આપી એ સિવાય બીજાં રજપૂત રાજ્યો પણ તાએ કરીને તથા સગપણ કરીને ત્યાંના રાજાએને લાયકી પ્રમાણે સરદારો બતાવ્યા.

ચિતોડ ઉપર ચઢાઇ. ૭. ચિતોડના રણા માત્ર અકબર સાથે સગપણ કરવામાં ન બળ્યા. મુસલમાનોને દીકરી દેવી એ હલકુ' કામ ગણી તેમણે પોતાની કન્યા ન દીધી; એટલુંજ નહિ, પણ તેમના પટાવતોએ પણ ન દીધી. ચિતોડના સિસોદીઆ હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રજાબાવ ઉત્પન્ન કરવાના અકબરના એ મહાન કાર્યમાં ન બળ્યા, અને જે બળ્યા હતા તેમને દલકા ગણી અપમાન આપવા લાગ્યા; તેથી અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૫૬૮. તે વખતે ચિતોડમાં સંગનો પુત્ર ઉદયસિંગ રાજ્ય કરતો હતો. તે અકબર આવ્યાની વાત સંભળીને ડુંગરમાં નાસી ગયો. પણ તેના સરદારો અને લશ્કર નાકા નહિ. તેમણે અંતલગી ચિતોડનો જ્યાંવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. રજપૂતોની દૃઢતા આગળ હલો કરીને ચિતોડગઢ લેવાય તેમ ન હોવાથી સુરંગ ફેડવાનો અકબરે ઠરાવ કર્યો. ઉદેસિંગ નાસી ગયો હતો તેથી તેનો મુખ્ય પટાવત સલુઅરા ચિતોડી લશ્કરનો આગેવાન હતો. તે મરાયાથી તેની જગાએ તેનો નાનો ભાઈ પ્રતાપસિંગ થયો તે સોળ વરસનો હતો. તે, તેની સ્ત્રી અને માતા બહાદુરીથી લઢતાં લઢતાં રણમાં પડ્યાં એ પ્રમાણે રાણાનાં સર્ગા મરાયાથી લશ્કરની સરદારી જયમલે લીધી. એ જયમલ મેદનુરનો મેડતીઆ જાતનો રાઠોડ પટાવત હતો. તેણે બહાદુરીથી અકબરના હુમલા પાછા વાળ્યા. સુરંગ પુટવાથી કિલ્લો તુટ્યો હતો, તે જગા રાત્રે જયમલ સમી કરાવતો હતો, તેવામાં અકબરે ગોળી મારીને તેને મારી નાંખ્યો, તેથી ચિતોડ જીતાયું. સવળા રજપૂતો કેસરીઆં કરી રણમાં પડ્યા ને સ્ત્રીઓ મહેસમાં આગ લગાડી બળી મૂકી; પ્રતાપે ને જયમલે પોતાના

રાજના નાહા પછી પણ જે પરાક્રમ કર્યું તે જોઇ અકબર તાજુ થયો તેથી દિલ્હીના પોતાના મહેલના દરવાજા આગળ એ ખાનુએ જે હાથી ઉપર એ બંને પરાક્રમી યોદ્ધાની યાદગીરી રાખવાને જે બાવલાં કરી બેસાડ્યાં. ચિતોડ જત્યું પણ સિસોદીઆ છતાંયા નહિ. એ પછી ચાર વરસમાં ઉદેસિંગ મરી ગયો, તે અશ્વત્થીની ખીણમાં પોતાના નામથી ઉદેપુર નામે ગામ વસાવી રહેતો હતો. ત્યાંજ રાજ્ય ગાદી કરી સિસોદીઆ રાણા રહેવા લાગ્યા.

રાણો પ્રતાપસિંગ. ૮. ઉદેસિંગ પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંગ

રાણો થયો, તે ઉદેસિંગ જેવો ખીકણુ નહોતો. એના વડોવા કુંભા ને સંગ જેવો પરાક્રમી હતો. તે અકબરને નમ્યો નહિ. તેને નમાવવા માટે અકબરે પોતાના દીકરા સલીમને તથા જેપુરવાળા માનસિંગને મોકલ્યા. પાછલી લડાઇઓમાં સિસોદીઆ ને તેમના મદદગાર પટાવતોનાં સૈન્ય કપાઇ ગયાથી પ્રતાપસિંગ માત્ર બાવીશ હજારનું લશ્કર જમાવી શક્યો. તેટલા વટે તેણે

પ્રતાપસિંગ

હલદીધાટ શેક્યો. ત્યાંથી તેઓ મોગલોના જોરાવર લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યા, તેમાં રજપુતો ઘણા કપાઇ ગયા અને પ્રતાપસિંગ મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૬. મુસલમાનો તેને પકડવા પાછળ પડ્યા. પાંડાઇ જવાના નિરંતર ભય વચ્ચે માત્ર પોતાના થોડાજ આગ્રહી સરદારો સાથે તે ધણાં ધણાં કડ વેડી આ ડુંગરેથી આ

કુંગરે એમ લલકર્યો. અને આમ્રદ, ધીરજ, હિલોગ, ફલતા ને બદાદુરીથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાપું મેળવ્યું. તે સમયે અકબરનું બક્ષ ખીજાં રાજ્યો જીતવા તરફ લાગ્યાથી તથા પ્રતાપ જેવા વીર પુરુષને હવે વધારે હંદસાન કરવો નહિ, એવા મોટા મનથી પ્રતાપ સિંહ મરનાં સુધી નિરાંતે રાજ્ય કરી શક્યો. તથા રજપૂતોની આબરૂ જાળી શક્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૭.

ગુજરાત જીતવું. ૬. એ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યો વશ કરીને તથા સગપણની સ્નેહગાંઠ બાંધી તેમની સહાય મેળવીને તેણે નર્મદાની ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર થઇ ગયેલાં મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. પ્રથમ તેણે પંજાબથી બહાર સુધીના નાના દાકેમોને જેર કર્યા એટલે માળવા, ગુજરાત, ઓઢીઆ, અંગાળા, કાશિપર ને સિંધ એટલાં સ્વતંત્ર રાજ્યો તેને જીતવાનાં હતાં. પ્રથમ તેણે ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં માળવા જીત્યું. તે વખતે ગુજરાતને બાદશાહ નબળો હતો, તથા ધણા અંડખોરો ત્યાં એકઠા થયેલા હતા. બાદશાહ ત્રીજા મુગલ પાસેથી અતિમાદખાન નામે ઉમરાવે રાજ્યસત્તા લેઇ લીધી હતી. પણ તે અંડખોરોનું સમાધાન કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે એ પ્રાંત જીતી લેવાને અકબરને તેડું મોકલ્યું. અકબરે આવીને ગુજરાત જીત્યું, ને રાજ્યને બંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૩ અકબરના ગયા પછી વળી બળવો થયો. તેથી એમાસામાં લાંબી લાંબી મજલો કરી બાદશાહ નવ દિવસમાં આગ્રેથી ગુજરાતમાં આવ્યો. ને થોડું લશ્કર જતાં હિંમતથી ને ચતુરાઈથી બળવાખોરોને તેણે જેર કર્યા; તથા સમાધાની કરીને તે પાછો ગયો. આગળ જતાં બાદશાહ મુગલે બળવો કર્યો, પણ તે પકડાયો ને આગ્રે લઇ જતાં રસ્તામાંજ આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૩.

ઓઢીઆની જીત. ૧૦. તે સમયે ઓઢીઆ પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસેથી અકબરના સેનાપતિ ટોડરમલે ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં આખો પ્રાંત જીતીને દિલ્લીની બાદશાહતમાં મેળવ્યો.

બંગાળા. ૧૧. બંગાળામાં શેરખાના વંશજ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં દાઉદ નામે રાજા હતો. તેના ઉપર સ્વારી કરીને અકબરે બહાનુપ્રાંત સધાનો મુલક જીત્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં અકબરના સરદાર ગોડરમચે તથા માનસિંગે બંગાળા ઉપર ચઢાઈ કરી દાઉદને માર્ગે ને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો. તે પંછી ત્યાં ઇ. સ. ૧૫૮૦, ૧૫૬૨ ને ૧૬૦૦ માં બંડ થયાં. તે રાજા માનસિંગે તથા ગોડરમચે સમાવ્યાં, ને બંડખોરના આજવાનોને જગીર આપી શાંત પાડયા.

મીરજ હકીમનો બળવો. ૧૨. અકબરના સંદર્શે બંગાળામાં રાકાયા હતા, તેવામાં ઇ. સ. ૧૫૮૧ માં તેના ભાઈ કાબુલવાળા મીરજહાદમાં પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના સુખાને ઘાટી મૂક્યો, તેથી અકબરે પંડે પંજાબમાં આવે ને હકીમને નસાડ્યો. અકબરે આગળ વધીને કાબુલ પણ જીતી લીધું. હકીમ શરણે આવ્યાથી તેને કાબુલને સુખો જનાવી અકબર પંજાબમાં પાછો આવ્યો. ત્યાં આવતાં સીંધની આ પાર તેણે અટક નામે કિલ્લો બંધાવ્યો, તે હજુ પણ છે. પંજાબમાં રાજા જગવાનદાસને સુખો કરાવી પોતે રાજ્યધાનીમાં આવ્યો.

કાશ્મિર. ૧૩. ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં મીરજહકીમ મરી ગયાથી પાદશાહ અટકને કિલ્લે આવ્યો. ત્યાંથી તેણે રાજા જગવાનદાસને લશ્કર આપી કાશ્મિર જીતવાને મોકલ્યો. તે વખતે કાશ્મિરમાં પાછળ કહેલા મીરના વંશજે રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસે અકબરનું હિપરીપણું મુલ કરાવી જગવાનદાસ પાછો આવ્યો. બીજે વરસે પાદશાહે બીજી વાર લશ્કર મોકલ્યું ત્યારે કાશ્મિરનો રાજા શરણે આવ્યો. અકબરે તેને બહાનુપ્રાંતમાં જગીર આપીને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૮૬.

ચુસક જી લોકનો બળવો. ૧૪. દિંદી વાયવ્ય કોણમાં આવજી નામે અફઘાને રોશનચે નામે એક નવો પંથ ફેલાડ્યો. તે લોકોનો જલાલ નામે એક સંદાર ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં કાબુલ તરફ લૂટફાટ કરતો હતો. તેનો બંદોબસ્ત કરવાને અકબરે રાજા બીરપલ

તથા પોતાના દૂધમાઘ જૈનખાંને લશ્કર આપીને મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૫૮૬. એ સરદારોનું પ્રથમ કાંધ ન ચાલ્યું ત્યારે અકબરે ખીજું સૈન્ય તેમની મદદે મોકલ્યું. પણ અકબરનોએ તેમને આચિંતા ઘાટમાં ઘેરી લીધા. રાજા ખીરખલ મરણો ને અકબરના સઘળા સૈન્યનો નાશ થયો. જૈનખાં એકલો નારીને અટક આવ્યો. એ સમાચારથી અને તેમાં પોતાના મિત્ર ખીરખલના મોતથી અકબર બહુ ખિન્ન થયો. તેણે જૈનખાંનું મોં પણ ન જોયું અકબરે તરતજ રાજા માનસિંગ તથા ટોડરમલને બોલાવીને લશ્કર આપી જલાલના ઉપર મોકલ્યા. તેમણે કેટલીક વારે જલાલને હરાવીને તેનો પરાજય કર્યો ઇ. સ. ૧૫૮૬. પરંતુ તે ઇ. સ. ૧૬૦૦માં મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી ટોડર કરતો બંધ પડ્યો નહિ. એ યુદ્ધજી અથવા રોશનચે લોક પૂરેપૂરા કાદને તામે ન થતાં આજ સુધી સ્વતંત્ર છે.

સિંધ. ૧૫. સિંધમાં તે વખતે મુસલમાન થઈ ગયેલો સુમાના જાતનો જામ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના ઉપર અકબરે એ વાર લશ્કરને મોકલીને એ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૫૪૨માં ખાલસા કર્યો. તથા ત્યાંના રાજાને જાગીર આપી. અકબર ગાદીએ બેઠો એવામાં કંદહાર ધરાની લોકોએ જીતી લીધું હતું. એ લોકને આગળ જતાં માહોમાંહે કજીઓ થયાથી એ પ્રાંત પણ અકબરને મળ્યો. ૧૫૬૪.

દક્ષિણનાં રાજ્યો. ૧૬. એ પ્રમાણે નર્મદાની ઉત્તરનો સઘળો મુલક તામે કર્યા પછી અકબરે દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દક્ષિણમાં આહલણીવંશનું રાજ્ય તુટીને તેના પાંચ ભાગ પડી ગયા હતા. વરગુળનું હિંદુરાજ્ય આહલણી રાજ્યમાં જોડાઈ ગયું હતું. વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય રામરાજાને હરાવીને વિજયપુરવાળાએ જીત્યું હતું. વિજયનગરના તાખાના નાના નાના ખંડીઆ રાજા ખંડણી આપીને બચી ગયા હતા. ગાવિલગઢનું રાજ્ય અહમદનગરના મુલતાનોએ જીત્યું હતું. અકબરે દક્ષિણ જીતવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે ત્યાં ખાનદેશ, અહમદનગર, ગોવળકાંડા, વિજયપુર ને બેદર એ પાંચ રાજ્યો હતાં.

અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૭. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અહમદ-

નગરનો હાકેમ પુરલાન
મરણ પામ્યાથી તેની
ગદીના દાવા માટે ચાર
પક્ષ બંધાયા. તેમાંના
બળવાન પક્ષે અકબરને
દક્ષિણપાંતેડાગ્યાથી નેણે
પોતાનો દીકરો મુરાદ જે
ગુજરાતનો સુબો હતો,
તેને અહમદનગર જવાને!
હુકમ કર્યો. તે જતા
પહેલાં ત્યાં બહાદુર નામે
એક છોકરો ગાદી ઉપર
બેઠો, ને તેની ફાઈચાંદ-
બીબી રાજ્યના સમગ્રો

ચાંદબીબી

કારભાર કરવા લાગી. એ બાઇ વિગ્નપુરના રાજા અલીઆદિલ
શાહની વિધવા હતી ને તે બહુ બહાદુર હતી. તેણીએ દક્ષિણના
બીજાં સુસલમાની રાજ્યોમાં સંપ કરી વિગ્નપુરના સુલતાન પાસેથી
મદદ મેળવી. મુરાદે આવીને અહમદનગરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમાં
તેનો કાંઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ. તેના સમગ્રો હુમલા ચાંદબીબીએ
બહાદુરીથી પાછા વાળ્યા. અહમદનગરના હાકેમે વરાડપ્રાંત છૂટી
લીધો હતો તે અકબરને આપવાની ચરતે મુરાદે સલાહ કરી; પણ
તે પ્રાંતની સરહદ બાળત તકરાર ઉડતાં ફરીને લઢાઈ સળગી.
ગોદાવરીને કાંઠે બંને લશ્કરની વચ્ચે લઢાઈ થઇ, તેમાં મુરાદ જ્ય
પામ્યો. એવામાં અહમદનગરમાં ફાટફુટ થઇને ચાંદબીબીને કોઇએ
મારી નાંખી. એ ચાંદબીબી જેવી બીજી કોઇ મુસલમાન સ્ત્રી
બહાદુર થઇ નથી. તે ખૂબસુરત હતી ને જુવાનીમાં વિધવા થઇ
હતી, છતાં પોતાનું શીબળ માયતી રહી. વળી તેણે સમયસૂચકતા

વાપરી બહાદુરીથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું; ચાંદબીખી મૂઆ પછી અકબરના દંકરા દાનીઆલે અહમદનગર જીતી લીધું એવામાં અકબર પણ દક્ષિણમાં આવ્યો.

અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૮ અહમદનગર મોગલોએ લીધું. પણ તે રાજ્ય તેમનાથી જીતાયું નહિ. બાકી રહેલા રાજ્યનો ફેટલોક ભાગ મલીકઅર નામે સરદારે કબજે કરીને મિર્જા નિગમશાહને પાદશાહ કરાવી ઔરંગઝાબમાં ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રાજ્યની આખર શી રીતે આવી તે વાત આગળ આવશે.

ખાનદેશ ખાલસા કર્યા. ૧૯. અહમદનગર જીત્યા પછી અકબરના એક સરદારે આસીંગદ જીતીને ખાનદેશના રાજ્યની આખર આણી; તેવામાં અકબરના દીકરા સલીમે ખંડ કર્યાના સમાચાર સાંભળી ખાનદેશ ને વાડની સુઆગીરી પોતાના દીકરા દાનીઆલને આપી તે ઉત્તરમાં જવા નીકળ્યો.

સલીમને બળવો. ૨૦ પાદશાહના વડા દીકરા સલીમને અફીણ તથા દારૂનું વ્યસન લાગેલું હતું. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો તેવામાં તેણે પ્રયાગ, બહાર ને અયોધ્યા એ પ્રાંતો કબજે કર્યા, તથા ખજનામાંથી ત્રીશલાખ રૂપિયા ઉપાડ્યા. એ સાંભળી પાદશાહ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૧. તેણે સલીમને આગ્રે બોલાવી શિખામણ દીધી તથા બંગાળા ને એઢીઆ પ્રાંતો તેને આપવાના ઠરાવ્યા; પરંતુ સલીમના મનમાંથી કપટ થયું નહિ. તેણે અબુલફઝ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવતો હતો તેને બુદ્ધેલખડમાં મરાવી નાખ્યો. એ અબુલફઝ પાદશાહનો વજર હતો. વળી તે વિદ્વાન હોવાથી અકબર તેને આહતો હતો; તેથી તેના મોતથી પાદશાહે બે દિવસ સુધી તો અન્ન ખાધું નહિ. તેણે અબુલફઝને મારનાર ઉપર સૈન્ય મોકલીને તેનો નાશ કરાવ્યો; પણ એ મારનારને ઉશ્કેરનાર સલીમ હતો, એવું આખર પર્યંત અકબરના જાણ્યામાં ન આવ્યું. આગળ જતાં પાદશાહે સલીમ ઉપર વિશેષ પ્રતિબંધ બતાવીને તેને રાજ્યચિન્હ ધારણ કરી પ્રયાગમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાની છૂટી આપી; પણ ત્યાં અતિશય દારૂના

વ્યસનમાં તેના વડા દીકરા અશર માથે કળ્લઓ કર્યો. તેથી ખુશ
હતી મા (માનસિંગની પત્ની) જેર ખામને મરણ પામી, એથી
સલીમ વધારે હોલેદિલ થયો.

પાદશાહનું મરણ. ૨૧. એવામાં અકબરની મા મરણ પામી.
એના બે દીકરા મુરાદ ને દાનીઆલ દાડના વ્યસનથી મરણ પામ્યા
ને અબુલફઝલનો કારી ઘા હતોજ. એ સંજોગથી અકબરની
પ્રકૃતિ બગડી તેણે પોતાનો અંતકાળ સમીપ આવેલો જોઈ
સલીમને બોલાવ્યો, ને પોતાના મરદારોને બેળા કર્યા. સલીમને
શિખામણ દીધી કે આ મરદારો, સર્ગાવહાલા ને આશ્રિતોની સંભાળ
રાખજે. મરદારોને તેણે કઢું કે આજ સુધી જેવા મારી સાથે
એકનિષ્ઠાથી ચાલ્યા હો, તેવીજ રીતે મારા દીકરા સાથે પણ
ચાલજો. એમ કહી પોતાની તલવાર સલીમની કમરે બંધાવી. તે

પછી એક મુદ્દાને
બોલાવી તેની સાથે
નિમાજ પઢીને એક
ખરા મુસલમાન મા-
ફક તે મરણ પામ્યો,
ષ્ટ સ ૧૬૦૫. તે
વખતે તેના રાજ્યને
૫૦ મું વરસ ચાલતું
હતું, ને તેની વય
૬૩ વરસની હતી.

અકબરના ગુણ.

૨૨. અકબર શરીરે
મજબુત, સ્વરૂપે રૂ-
પાળો ને સ્વભાવે
શૂરો, ઉદ્યોગી અને

અકબર.

માયાળુ હતો તેની છાતી પહોળી ને હાથ લાંબા હતા. તે પોતાનું
મન સ્વચ્છ રાખવાને માટે બાર મહિનામાં ત્રણ માસ માંસજન્ય

નહિ કરતાં માત્ર અન્નનો મિતાહાર કરતો. તે થોડું એટલે ચારે પાંચ કલાક ઉંઘતો. એણે વખતના ભાગ પાડી નિયમસર કામ કરવાની યોજના કરી હતી. તેથી એનો ધણો વખત લઢાઈઓમાં જવા છતાં એને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો તથા વિદ્વાનોનો વાદ-વિવાદ સાંભળવાનો વખત મળતો. તેને વાદ અને દાથીના શિકારનો શોખ હતો. વળી તે શરીર કસરત માટે થોડા ઉપર લાંબી લાંબી મજલો કાઢતો, ને કોઈયાર તો દિવસમાં વીસ કોશ સુધી પગે ચાલીને જતો. તે ન્યાયી ને દિવ્વનો દયાળુ હતો. જરૂર વગર તે લઢાઈ કરતો નહિ. ને લઢાઈમાં પકડાયતા ઉપર નિર્દયતા વાપરતો નહિ. તે સંસ્કૃત, ફારસી ને હીંદી ભાષા-શિખ્યા હતા. એ વિદ્યા, કાવ્ય ને ઇતિહાસના ગ્રંથો વાંચતો. તે કોઈપણ વિદ્યાને કે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો; તથા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો, ને તેમની આખાદી વધારવા તરફ લક્ષ આપતો.

અકબરનો નવો પંથ. ૨૪. અકબરને ધર્મની શોધ કરવાનો બહુ શોખ હતો. તેને મુસલમાની ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેથી તેણે મુસલમાની ધર્મની કેટલીક રૂઢીઓ-દાઢી વધારવી, મંજુકા બાંધવા વગેરે બંધ કરી, પગલા ધર્મની ઉપર સરકારની જખરજરતી હતી તે આઠાવી. સર્વ કોઈ પોતાને સારો લાગે તે ધર્મ પાળવાને સ્વતંત્ર છે એવો એનો અભિપ્રાય હતો. અકબરે હિંદુઓની પણ કેટલીક રૂઢીઓ અટકાવીને કેટલીક નવી ચલાવી. હોમમાં પશુવધ કરાવાની, ખુશી વગર સતી થવાની, ને બાળલગ્ન કરવાની બંધી કરી; તથા પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી. બધા ધર્મોનું સંશોધન કરવાને એણે વંદ, મહાલાલંત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથોના ફારસીમાં અનુલક્ષજલના ભાષા ફૈજ પાસે તરજુમા કરાવ્યા. અનુલક્ષજલ પાસે બાહબલનો તરજુમો કરાવ્યો. ગોવેથી એક પાદરીને બોલાવી તેને ગ્રીકમાંથી કેટલાક ગ્રંથોનો ફારસીમાં તરજુમો કરવાનું કામ સોંપ્યું. એણે શાસ્ત્રી, કાજી, ગોરજી, પાદરી ને મોખેદોને બોલાવાને ધર્મ સંવાદ કરાવ્યા. આ ઉપરથી એનો મત કબીરપથી જન્મે હતો; એટલે પેગંબર કાઠ થયો નથી એવું તે માનતો.

માણસ બુદ્ધિઅળથી ઇશ્વરના સમજી શકે છે. જગતના કર્તા એક છે, તેને ભજવો. ને જેન જડ પદાર્થની જરૂર હોય તે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે દૃશ્ય પદાર્થો બેઠા ઇશ્વરને ભલે સંભારે. એના દરખાસો એ પણ એનાજ જેવા અભિપ્રાયના હતા. તેથી અકબરનો એ નવો પંથ ચાલ્યો. સત્તીમ પણ એજ વિચારનો હતો. પરંતુ અકબરના મૂળા પગી તે પંથ નાશ પામ્યો, ને સલીમના વિચાર પણ બદલાઈ ગયા.

હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૪. અકબરે જાતિનો તફાવત નહિ રાખતાં લાયકી પ્રમાણે હોદ્દા આપ્યા, તેથી એના રાજ્યમાં હિંદુઓને પણ મુસલમાનોની માફક નાના મોટા હોદ્દા મળ્યા. એના પ્રધાન મંડળમાં સરદારોમાં, સુબાઓમાં, ને વિદ્વાન મંડળમાં હિંદુઓ પણ ધ ૧ હતા. તેણે ધર્મભેદ કઢાડી નાખવાને હિંદુઓ ઉપરનો જજીઆ ને જત્રાવેરા બંધ કર્યો.

પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૫. અકબર પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવાને તેને પુત્ર સમાન પાળતો. તેના ઉપરના કરમોજ ઓછા કરીને અધિકારીઓ જૂઝમ ન કરે તેની સંભાળ રાખતો. બરાબર ન્યાય મળે તેની દેખરેખ રાખતો. તેણે કાંડાં, નાક, કાન વગેરે અવયવો કાપવાની સજા બંધ કરી. દેહાંતદંડ પણ પોતાની પરવાનગી વગર કરવાની કોઇને છુટ નહોતી. લઢાઇમાં પકડાએલા કેદીઓને ગુલામ કરવાની કે વેચવાની મના કરી. વળી કોઇ પણ અરજદારની અરજ સાંભળી તે ઉપર તરત ખાન આપતો. એની પ્રજા એના ઉપર પ્રેમ રાખતી ને ગુન્હો કરતાં ડરતી; એના શત્રુ એનાથી ડરતા.

જમાબંદી ૨૬. વેરો ઉધરાવનાર વધારે લે નહિ કે રૈયતને માથે વધારે બોજન પડે નહિ, માટે તેણે ટોડરમત્ર પાસે જમાબંદીની નવી રીત કરાવી. તેણે બધી જમીન ફરીને માપવાની તેની ત્રણ પ્રત બાંધી. ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ એ પ્રત જમીનમાં નીપજતા પાક ઉપરથી બાંધી હતી. પાકનો ત્રોજો બાગ સરકારમાં લેવાને ફરમાવ્યો. એ સિવાય બીજા અમલદારોના સંબંધા ભાગા બંધ કર્યા.

સરકારમાં દાણ ન આપતાં રોકડ આપે તો તે પણ લેવા માટે આંકડો નક્કી કર્યો. આંકડો નક્કી થવાથી ઉધરાતદારનો જૂલમ અટક્યો.

રાજ્ય વહીવટ ૨૭. રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને એણે અઢી અઢી લાખ રૂપિયાની ઉપજના તાલુકા ઠરાવી તેના ઉપર નવાજ નામ્યા. એવા કેટલાક નવાખોનો ઉપરી સુખો હતો. એના આખા રાજ્યમાં એવા અઢાર સુખો હતા. એ સુખાઓને પણ પાદશાહની મંજૂરી સિવાય ખૂન કરવાની સત્તા નહોતી. ચોર વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખવાને મૂઠ્ઠી સીરબંધી રાખી હતી. એ સીરબંધીનો ઉપરી ફોજદાર હતો. ન્યાય કરવાને કાજ રાખેલા હતા. ને ગામનો બંદોબસ્ત રાખવાને કોટવાળ હતા. ફોજમાં દશ સ્વારોથી દશ હજાર રૂબરોના સરદારો હતા. તેમાંથી ૫૦૦૦ કરતાં વધારે સ્વારોની સરદારી શાહજીના કે રજપુત રાજાઓ પાસે હતી. એવા મોટા સરદારો ત્રીસ હતા. એથી ઉતરતા દરજ્જાના સરદારો ધણા હતા. નોકરીના બદલામાં જમીન આપવાનો રિવાજ કહાડી નાખી એણે સર્વેના પગાર બાંધી આપ્યા.

આ બધી બ્યવસ્થા “આઈ ને અકબરી” નામે અકબરના ઇતિહાસમાં અબુલફઝને લખી છે.

અકબરના વિદ્વાનો

૨૮. એના વખતમાં અબુલફઝને ફૈજ નામે એ વિદ્વાન બાઈઓ થાણા સલાહકાર હતા, તેમાં અબુલફઝને એનો મિત્રને પ્રધાન હતો. ટોડરમલ પણ એનો મિત્ર, પ્રધાન ને સલાહકાર હતો. એ વગર માનસિંગ, બિરખલ, ખાનખાનાન ને અકબરેના વગેરે વિદ્વાન

ભીરખલ.

ને શરા સરદારો હતા. વળી એના વખતમાં તાનસેન નામે ગરૈયો ગાયનમાં, તે ગંગ નામે કવિ કાવ્યમાં કુશળ હતા.

અકબરની મહત્તા. ૨૯. અકબરને સર્વ વાતે સુખ હતું. રાજ્ય, પ્રજા, વૈશ્ય, સરદાર, સલાહકાર એ સર્વ તરફથી સુખી છતાં, એના પુત્રાથી એને મહા દુઃખ થયું. એના બે પુત્રો દારૂના વ્યસનમાં મરણ પામ્યા, ને એને મોટે દીકરે બળવો કર્યો, તથા એના વડાદા મિત્ર અબુલફઝલને ઇ. સ. ૧૬૦૩ માં મરાવ્યો. એજ છોકરાની માઠી ટેવથી ખિન્ન થઈને પોતે મરણ પામ્યો. એટલું છતાં એણે પોતાના પુત્ર ઉપરનો પિતૃપ્રેમ તજ્યો નહિ. સલીમ નદારો નીવડયાથી સલીમના દીકરા ખુશરૂને અકબરની પાછળ ગાદી આપવાનો વિચાર ખુશરૂના મામા માનસિંગ તથા બીજાઓએ કર્યો, પરંતુ અકબરે તો સલીમનેજ શિખામણુ દેઈ પોતાની સમક્ષ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો તથા એને મળીને ચાલવાને સરદારોને આજ્ઞા કરી. એવો એ મોટા મનનો હતો. અકબર એ હિંદમાં સર્વોત્તમ મુસલમાન પાદશાહ થઈ ગયો. ક્ષત્રી રાજાઓમાં જેવા રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અશોક ને વિક્રમ થયા, તેવો મુસલમાન પાદશાહોમાં અકબર થયો; પણ હિંદને કમનસીમે એની પછી એવો બીજો કોઈ પણ પાદશાહ થયો નહિ, તેથી એણે ચલાવેલી રાજ્યનીતિ ધણીખરી એની સાથેજ નાશ પામી.

પ્રકરણ ૫ મું.

જહાંગીર,

૧. જહાંગીરની વર્તણૂક. ૨. ખુશરૂનો બળવો. ૩. તુર-જહા સાથે લગ્ન. ૪. અહમદનગર ઉપર ચઢાઈ. ૫. ઉદેપુર ઉપર ચઢાઈ. ૬. મલીકુંબર ઉપર પુનઃ સ્વારી. ૭. શાહ-જહાં ઉપર પાદશાહની અપ્રીતિ. ૮. મહોબતખાનનો બળવો. ૯. જહાંગીરના મૃત્યુ.

જહાંગીરની વર્તણૂક. ૧. પાછળ દલા પ્રમાણે સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી તખ્ત પર બેઠો. રાજ્યની શરૂઆતમાં તે ન્યાયથી તથા સારી રીતે વર્ત્યો. તેણે ફરિયાદોની અગત્યજ દાખવા

જહાંગીર.

લશ્કરને રીખાવીને મારી નાખ્યું.

નુરજહાં સાથે લગ્ન. ૩. અકબરના સમયમાં કોઇ ધરાની વખાનો માર્યો પોતાનાં બે છોકરાં લેઇ ભરતખંડમાં આવ્યો. અકબરે તેને આશ્રય આપ્યો. એ ધરાનીને એક નુરજહાં નામે દીકરી અને અશોકપા નામે દીકરો હતો. નુરજહાં બહુ ખુબસૂરત હોવાથી સલીમને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું મન ચ્યું, પણ એ વાત અકબરને નહિ ગમ્યાથી તેણે નુરજહાંને કોઇ શેરઅફઘાન સાથે પરણાવી

માટે પોતાના મહેલની દીવાલે એક સાંકળ લટકાવી હતી; તે સાંકળ હલાવ્યાથી ધરમાં ધંટ વાગીને પાદશાહને જાહેર થતું. તેણે અકબરના સમયના કામદારો કાયમ રાખ્યા અકબરના ચલાવેલા સુધારા જારી રાખ્યા તથા ધર્મની ખાબતમાં પ્રજા ઉપર બળાત્કાર ન કર્યો. એ પડે દાક પીતા હતો, પણ લોકોને દાક પીવાની તેણે મનાઇ કરી હતી.

ખુશનૌ બળવો ૨. જહાંગીર ગાદીએ બેઠો એવામાં તેનો પાટવી પુત્ર ખુશરૂ કેદમાં હતો, તે ચાર માસ અંદર છૂટ્યો. તેણે પંજાબમાં જઇ બંડ કર્યું. જહાંગીરે તેને પકડી કેદ કર્યો તથા તેના

નુરજહાં.

તથા તે સંહારને યંગાળામાં જગા આપી. નૂરજહાને તેની સાથે મોકલાવી દીધી. પણ અકબર મરણ પામ્યા પછી નૂરજહાને મેળવવાને જહાંગીરે શેરઅફઘાનને મરાવી નાંખ્યો. ને પોતે નૂરજહાને પરણ્યો. એ બાઇ જેવી ખુબસુરત હતી તેવીજ સલહ આપવામાં શાણી, ધણીને વશ કરવામાં ચતુર, મંકટ સમયે સાવધાન ને સ્વાર્થ સાધવામાં હોશિયાર હતી, જહાંગીરની ડેટલીક કુટેવો એણે ઠોડાવીને તેને સુધાર્યો. રાજ્યકારભારમાં પણ જહાંગીરને તે સારી સલાહ આપતી. જહાંગીરે નૂરજહાના બાઇ અસોફખાને સંહારની જગા આપી ઉમરાવ બનાવ્યો. તે અસોફખા પણ બહાદુર, ચતુર ને હોશિયાર હતો.

અહમદનગર ઉપર સ્વારી. ૪. અકબરે અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું નહોતું. ત્યાંના રાજા મિર્તુજ નિઃશસ્ત્ર હતા, ને તેને મલીકંબર નામે એક હબસી વજીર હતો. મલીકંબરે અહમદ નગરના રાજ્યનો ધણો ભાગ જીતીને ઔરંગાબાદમાં રાજ્યધાની કરી હતી. તેણે દક્ષિણમાં જમાયંદાની રીત બાંધી હતી. એ રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધેલી રીતને મળતી હતી. એણે જહાંગીરના સરદાર ખાનખાનાનનો પરાજય કરી અહમદનગર જીતી લીધું ઇ. સ. ૧૬૧૦. તેથી જહાંગીરે પોતાના દીકરા પરવીજ તથા ખાન-જહાન લોદી અને રાજા માનસિંગ એ ત્રણેને મલીકંબર ઉપર મોકલી ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાનને પણ તેમની મદદે જવાનો હુકમ કર્યો. પણ અબદુલ્લા પહેલો જમ પડ્યો; તેને મલીકંબરે દરાવીને નસાડયાથી ઉપર કહેલા ત્રણે મોગલ સરદારો ખુરાનપુરમાં ધાવણી નાંખીને રહ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૨.

ઉદેપુર ઉપર ચઢાઈ. ૫. ઉદેપુરનો રાણો પ્રતાપસિંગ ઇ. સ. ૧૫૯૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પાટવી પુત્ર અમરસિંગ ગાદીએ બેઠો. અકબરે મોટા મનથી પોતાના મરણ પર્વત અમરસિંગનું નાજ્ય શાંતિમાં ચાલવા દીધું. પણ જહાંગીરે ઉદેપુરને વશ કરવાનું ધાર્યું. તેણે પ્રથમ શાહબક્ષ પરવીજને મોકલ્યો; પણ તે રાજા સાથે સંધિ કરીને પાછો ગયો. બીજવાર મહોબતખાન નામે

સરદારને મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૭. તેણે એકવાર રાણા ઉપર જય મેળવ્યો. ગુજરાતના સુખા અમલદારાખાને પણ રાણા ઉપર ચઢાઈ કરી એક વાર જય મેળવ્યો. પણ એ કશાથી અમરસિંગ નમ્યો નહિ. તેણે પાદશાહ સાથે સગાઈ કરવાની તો નાજ પાડી, પણ તામેદારી સુદ્ધાં કબુલ કરી નહિ. આ ઉપરથી પાદશાહે પોતાના વહાલા પણ બહાદુર મેટા ખુરમને એક જમડે લશ્કર આપી ઉઠે-પુર મોકલ્યો. તેમણે અમરસિંગને નમાવ્યો, ત્યારે તે શરણે આવ્યો. ખુરમે તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું, ને તેના પાટલી કુવરને પોતાની સાથે પાદશાહની હજુરમાં લેઈ જઈ પોશાક અપાવ્યો. તથા લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા અપાવી. ખુરમના આ પરાક્રમથી પાદશાહે ખુશી થઈ તેને શાહનો ઇલકામ આપ્યો ને તેજ ઉપરથી તેનું નામ શાહજહાં પડ્યું. ઈ. સ. ૧૬૧૪.

મલીકંબર ઉપર સ્વારી. ૬. એવામાં માસિંગ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યો, તથા મલીકંબરને પાદશાહી લશ્કર જેર કરી શક્યું નહિ. તેથી પાદશાહે શાહજહાંને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તથા પોતે પણ માળવામાં જાવણી નાખી પડ્યો. શાહજહાંએ દક્ષિણમાં જઈ વિજયપુરના રાજાને મલીકંબરના પક્ષમાંથી ફેડીને પોતાના પક્ષમાં લીધો. તેથી મલીકંબર તેને તામે થયો. ઈ. સ. ૧૬૧૭. ને અહમદનગર વગેરે લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. શાહજહાં આ જય મેળવી માંડુમાં જહાંગીરને જઈ મળ્યો. ત્યાંથી બંને ગુજરાતમાં ગયા. ત્યાંથી પાદશાહ શાહજહાંને ગુજરાતનો સુખો બનાવી કાશ્મિર ગયો. કેમકે એ દેશ જીત્યા પછી દિલ્લીના પાદશાહેએ હવા ખાવાની જગા ત્યાં ઠરાવી હતી. આગળ જલદીજ મલીકંબરે ખોએલો મુલક પાછો જીતી લીધાથી, પાદશાહે શાહજહાંને ફરીને દક્ષિણમાં મોકલ્યો તેણે બીજીવાર મલીકંબરને હરાવીને નમાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૨૧.

શાહજહાં ઉપર પાદશાહની અપ્રીતિ. ૭. જહાંગીરને ચાર દીકરા હતા. ખુશરૂ, પરવીજ, શાહજહાં ને શહરિયાર. તેમાંથી ખુશરૂ ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં મરણ પામ્યો. શાહજહાં બહાદુર હોવાથી પાદશાહની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ હતી. વળી નરજહાંના લાઈ

અસોફખાની દીકરી સાથે તે પરણેલો હોવાથી તેની મરજી શાહજહાનને રાજ્ય અપાવવા તરફ હતી; પણ નૂરજહાની શેરઅફઘાનથી થએલી દીકરી શહરિયાર વેરે દીધેલી હોવાથી નૂરજહાનું વલણ શહરિયાર તરફ હતું; તેથી જહાંગીરની પ્રીતિ શાહજહાં ઉપરથી કમી થાય એવો ઉદ્યોગ નૂરજહાંએ આરંભ્યો. તેનામાં ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં ઇરાની લોકે કંદહાર જીતી લીધું. શાહજહાની સત્તા દક્ષિણમાં જામેલી હોવાથી તે તોડવા અને કંદહાર પાછું લેવા સાથે શાહજહાનને મોકલવાને નૂરજહાંએ જહાંગીરને સમજાવ્યો. તેથી પાદશાહે કંદહાર ચઢવાને શાહજહાંને હુકમ કર્યાથી તે માંડુ સુધી આવ્યો. પણ ત્યાં તેને પાદશાહની મતલબ સમજવાથી તેણે પાદશાહને લખ્યું કે લશ્કર તૈયાર ન હોવાથી હું જઈ શકતો નથી. ત્યારે નૂરજહાંએ શાહજહાંનું લશ્કર મંગાવી શાહરિયારને મોકલવાને કહ્યું. પણ શાહજહાંએ લશ્કર નહિ મોકલતાં જાળે ક્યો ને જહાંગીર તથા શાહજહાંની ફેાળે મેલાતના જંગલોમાં મળી. શાહજહાં દહીને બુગાનપુર આવ્યો. તેની પછવાડે પાદશાહે પરવીજ, ખાનખાનાન ને મહોબતખાનને મોકલ્યા. તેથી શાહજહાં નાશીને બંગાળે ગયો ને બંગાળા ને બહારખાંતો તેણે જીતી લીધા. પરવીજને મહોબતખાન તેની પછવાડે પડવાથી તે ફરીને દક્ષિણમાં આવ્યો ને મત્રીકંબરને મળી ગયો. છેવટે ઈ. સ. ૧૬૨૫ માં તે પાદશાહને શરણે ગયો.

મહોબતખાનનો જાળવો* ૮. હવે પરવીજ અને મહોબતખાન ઉપર આજ મૂકી તેનો જવાબ દેવાને હજૂરમાં બોલાવ્યા. મહોબતખાન બંગાળામાં ગયો ત્યારે ત્યાંથી કાંઈ સરકારી રકમ તેણે ઉચાપન કરી હતી, એવું તેના ઉપર આજ હતું; પણ તે નૂરજહાંનું કાવતરું છે એમ સમજવાથી મહોબતખાનને પોતાના

* મહોબતખાનનો બાપ સગર ઉદેપુરના રાજા પ્રતાપસિંહનો ભાઈ હતો, પણ મહોબતખાન મુસલમાન થઈ ગયો હતો.

પાંચ હજાર રજપૂતો લઈ પાદશાહ પંજાબમાં હતો, ત્યાં જઈ તેને કેદ કર્યો, ને પાદશાહના નામની પોતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. પરંતુ જલદીજ નુરજહાની હાંશિયારીથી પાદશાહ દૂર થયો, એટલે મહોબતખાન શરણે આવ્યો. પાદશાહ તેને દક્ષિણમાં શાહજહાં ઉપર મોકલ્યો, ત્યાં તેઓ બંને જણ મળી ગયા. એવામાં પરવીજ તથા મલીકંબર મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૬૨૬. મલીકંબર લઢાઈમાં શૂં ને રાજપૂતપટમાં પુરો હતો. તેના મૂઆથી અહમદનગરનું રાજ્ય નાશનું થઈ ગયું. પાદશાહ પણ દમના રોગે કાશ્મિરથી લાહોર આવતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૭.

જહાંગીરના ગુણ. ૬. જહાંગીર સ્વભાવે લડો ને ઉદાર પણ દારૂડીઓ, સ્વહંદી ને વિપયી હતો. નુરજહાને મેળવવા માટે એણે શેર અફઘાનનો ઘાત કરાવ્યો, એ પાપી કર્મ કર્યું. એ વાત એણે પોતાને હાથે પોતાની નિત્યનોંધમાં લખી છે. એના સમયમાં ઇલાહના જેમ્સ પાદશાહ તરફથી સર ટામસરો નામે અંગ્રેજ વકાલ ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં વેપારના કરાર કરવા આવ્યો હતો, તેણે એ પાદશાહના દરબારની હકાકત લખી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે એના દરબારીઓ લાંચીઆ ને સિપાઇઓ કાંઇક સુસ્ત હતા, તથા અકબરના વખતના જેટલી એના વખતમાં રાજ્યની આબાદી ને બંદોબસ્ત નહોતાં.

પ્રકરણ ૬ હું.

શાહજહાં.

૧. શાહજહાં ગાદીએ બેસે છે. ૨ ખાનજહાન લોહિનો બળવો. ૩. અહમદનગરનું રાજ્ય જીત્યું ૪. અલીમર્દાન-ખાન. ૫. હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૬. પોર્તુગીજોની કતલ. ૭. જમાબંદિની રીત. ૮. શાહજહાંના શાહબદા. ૯. ઔરંગઝેબનો દક્ષિણમાં જય ૧૦. શાહબદાઓના બળવા.

૧૧. ઔરંગઝેબ પાદશાહ થાય છે. ૧૨ પાદશાહને દુઃખ
૧૩. શાહજહાંના ગુણ ૧૪. શાહજહાંનાં મકાનો ને કામ
શાહજહાં ગાદીએ બેસે છે. ૧. ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં જહાંગીર

મરણ પામ્યો. ત્યારે શાહજહાં દક્ષિણમાં હતો. તેના સસ. અસોફખાએ શાહજહાંના મે.ટા ભાઈ ખુશરના દીકરા દાવરને પાદશાહ ઠરાવી શાહજહાંને તેડું મોકલ્યું, ને તુરજહાંને કેદ કરી. શાહજહાંએ આગ્રે આવીને રાજ્ય સ્વાધીન લીધું. દાવર ઇરાનમાં નાસી ગયો, ને શહરિયાર તથા દાનીઆલના દીકરાઓએ પંજાબમાં બળવો કર્યો. તેમને પાદશાહે મરાવી નાખ્યા. તેણે પોતાને રાજ્ય મળવામાં રદદ કરનાર અસોફખાં તથા મહોબતખાંને જર્જીરો આપી, તથા તુરજહાંને પચીસ લાખનું શાલીઆનું ખાંધી આપ્યું.

ખાનજહાનો બળવો. ૨. શાહજહાં દક્ષિણમાંથી આવ્યો ત્યારે ખાનજહાં લોદીને ત્યાંનો સુબો ઠરાવ્યો હતો. તેણે અહમદનગર તથા વિજયપુરના રાજાઓને પક્ષમાં લઈ બંડ કર્યું. પાદશાહે તે બંડ સમાવ્યું. ખાનજહાં ઉત્તર ભણી નાહો, ત્યાં શુદેલખંડના રજપૂત રાજાએ તેને મારી નાખ્યો.

અહમદનગરનું રાજ્ય હતું. ૩. મલીકબરના મરણ પછી તેના પુત્ર ફતેખાંએ મિર્જા નિજમને મારીને એક બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે ખાનજહાંને આશ્રય આપ્યાથી મહોબતખાંએ તેને ઠરાવ્યો, તેથી તે તાબે થયો. એણે બેસાડેલા રાજાને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. આગળ સાહજ બેસલેએ બીજા બાળકને ગાદી આપી અહમદનગરનો કેટલોક મુલક કબજે કર્યો; તેથી શાહજ દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજયપુર તથા ગોવર્ધનમાં

સંજ્ઞાને જીતીને ખંડીઆ બનાવ્યા. તેથી શાહજી ભોંસલે પણ પાદ-
શાહને શરણે આવ્યો. હવે અહમદનગરને સહાય કરનાર કોઇ ન
રહ્યાથી પાદશાહે તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૩૭. શાહજી
વિજયપુરના રાજાની આકરમાં રહ્યો.

અલીમર્દાનખાન. ૪. જહાંગીરના સમયમાં કંદહાર ઇરાની
લોકોએ જીત્યું હતું. ત્યાં તેમનો સુબો અલીમર્દાનખાન હતો. તે તેમ-
નાથી કંટાળીને શાહજહાને આશ્રયે આવ્યો. તેથી કંદહાર દિલ્હીની
પાદશાહતમાં ફરીને આવ્યું. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને મોટી
સરદારી આપી. તે રિદ્દપત્તિમાં કુશળ હતો. પાદશાહને લગ્ય
મકાનો બંધાવવાનો શોખ હતો, તેથી તે કામમાં બહુ ઉપયોગી
થયો. મકાનો સિવાય તેણે દિલ્હીને પાણી પૂરું પાડવા માટે જમ-
નામાંથી એક નહેર બંધાવી લીધી તે હજી પ્રસિદ્ધ છે.

હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૫. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને
લશ્કર આપી બહુ જીતવા મોકલ્યો. તે એ પ્રાંત હિંદીને ટાકને
લાંબે પાછો આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૪૪. ખીજો વરસે ઉદેપુરના કુંવર
જગતસિંહને ૧૪૦૦૦ સ્વાર આપીને મોકલ્યો; ને પંડે પણ કાબુલ
આવી શાહજહાદ મુરાદ તથા અલીમર્દાનખાનને તેની સહાયે મોકલ્યા.
રજપૂતોએ બહાદુરીથી એ પ્રાંત જીત્યો ને પાદશાહે તે ખાલસા
કર્યો. ખીજો વરસે ઉગ્રેગ લોકે બળવો કર્યો તે સમાવવાને શાહ-
જહાદે ઔરંગઝેબ આવડો. તે બહુમાં ઘેરાઈ ગયો ને મુશ્કે-
લીથી કાબુલ આવી શક્યો. સન ૧૬૪૮ માં ઇરાનીઓએ કંદહાર
જીતી લીધું ને પાછું લેવાને પત ૧૬૫૩ સધીમાં પાદશાહે પોતાના
શાહજહાદેને મોકલી મૂક્યો. પણ તે નિષ્ફળ જવાથી તેઓ
પાછા ફર્યા. એ પછી કોઇ મોગલ પાદશાહે કંદહાર જીતવાનો
ફરીને યત્ન કર્યો નહિ.

પોર્તુગીઝોની કતલ. ૬. શાહજહાં પોર્તુગીઝોને ધિક્કારતો
હતો. જહાંગીરના વખતમાં જ્યારે પોતે બળવો કરી બંગાળમાં
આવ્યો ત્યારે એણે તેમની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ,

પોતુંગીજને હુગલી નદી ઉપર થાણું બેસાડવાને આજરે પરવાનગી આપી હતી. તે જગાં તોપો ગોઠવી મજબુત કરે છે, એવી શાહજહાંને ખબર મળવાથી તેણે તે જતી લીધી તથા જે ખિસ્તઓ મુસલમાન થયા નહિ તેમને મારી નાખી તેમની સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી.

જમાબંદીની રીત. ૭. શાહજહાંને વજીર સાયદુલ્લાખાન બહુ ચતુર ને પ્રમાણિક હતો. તેની સલાયતથી જમાબંદીની જે રીત ઉત્તરમાં ટાડરમલે બાધી હતી, તેજ ધોરણે એણે એના દક્ષિણના રાજ્યમાં જમાબંદીની રીત ચલાવી.

શાહજહાંના ૨૧ જાદા. ૮. પાદશાહનો ચાર પુત્રો હતા, દારા, ઔરંગઝેબ, શુજા ને મુરાદ. તેમાં દારા બહાદુર, ઉદાર, સ્વતંત્ર વિચારનો, પણ ભોળો ને અવિચારી હતો. ઔરંગઝેબ બહાદુર, અકબરખાન ને ચતુર, પણ કપટી, લોભી ને ધર્મીય હતો. શુજા દાડીઓ ને વિષયી હતો. મુરાદ બહાદુર પણ અકબરજીન ને વિશ્વાસુ હતો. સૌથી મોટો દારા પાદશાહ પાસે હતો. ને ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં, શુજા બંગાળામાં ને મુરાદ ગુજરાતમાં સુબ.ગીરીપર હતા.

ઔરંગઝેબનો દક્ષિણમાં જય. ૯. ઔરંગઝેબે ગોવળકોંડાના વજીર મીર જુમલાને ફોડીને પોતાના પક્ષમાં લીધાથી તેણે દર વરસે એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી આપવાનું કબુલ કરી સત્તાહ કરી. એજ રીતે વિજયપુરના રાજાને પણ હતાવીને તાબેદાર બનાવ્યો. આ સમયે બેદરનું રાજ્ય ઘણી નબળી હાલતમાં હતું, તેથી તેના ઉપર સ્વારી કરીને તે રાજ્ય ઔરંગઝેબે ખાત્રસા કર્યું ઈ. સ. ૧૬૫૫. બાહાણીરાજ્યના પાંચ ભાગ થયા હતા. તેમાંથી હવે માત્ર એજ રાજ્ય દિલ્હીના પાદશાહની તાબેદારીમાં હયાતી ભોગવતા રહ્યા,

શાહજાદાએના ખગવા. ૧૦. ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાં
મોદો પડયાથી એનો ત્રીજો પુત્ર દારા રાજ્યનો કારભાર કરવા લાગ્યો,
પણ તે એના પ્રીતિ લાભએને નહિ ગમ્યાથી તેઓ પોતપોતાને
પાદશાહ કહેડાવવા લાગ્યા. શુભ રાજ્ય લેવાને યંગાળી લશ્કર
લઈ કાશી સુધી આવ્યા, તેની સામા દારાએ પોતાના દીકરા
સુલેમાનને જયપુરના રાજા જયસિંહ સાથે મોકલ્યો. તેમણે શુભને
હરાવી પાછો કાઢ્યો. દારાએ મુરાદ તથા ઔરંગઝેબ સામા જોધ-
પુરના રાજા જશવંતસિંગને મોકલ્યો. આણી તરફ ઔરંગઝેબે

જશવંતસિંહજી-જોધપુર.

મુરાદને લખ્યું કે હું રાજ્યપાટ
ધરજીતો નથી ને મારે તો મઠે
જઈ ખુદાની ભક્તિ કરવી છે.
પણ આપણા પિતા પછી કાફર
ધર્મી દારા પાદશાહ થાય તે
મને પસંદ નથી, ને શુભ દારા-
ડીએ હોવાથી રાજ્ય યોગ્ય
નથી. તું ખરો મુસલમાન હોઈને
રાજ્યને યોગ્ય છે, માટે મારે
વિચાર તને સહાય કરવાનો છે.
તારી મરજી હોય તો આપણેએ
એકત્ર થઈને દારાને હરાવીએ.

ધર્મના કામમાં દારા અકબરની માફક સ્વતંત્ર વિચારનો હોવાથી
એને કાફર કહેતા હતા. બોળો મુરાદ ઔરંગઝેબની કપટબોળમાં
ફસાયો. એનેએ ઐક્ય કરીને દારાને હરાવવાનું ઠરાવ્યું. ને પોત-
પોતાના લશ્કર લઈ તેઓ ઉત્તરમાં આવવા નીકળ્યા. મુરાદ માળ-
વામાં પ્રવેશ આવ્યો. તેને રાકવાને જશવંતસિંગ પડેલોજી હતો,
તેણે મુરાદ એકલાને હરાવવાને બદલે ઔરંગઝેબને આવવા દેઈ
એનેનું એકત્ર બળ થવા દેવાનો વખત આપ્યો, એ મોટી બૂલ

કરી. બંનેને જુદા જુદા હરાવવાનો લાગુ ગુમાવ્યો તે ફરીને મળ્યોજ નહિ. ઉજ્જવન આગળ રજપૂતોએ બંને લશ્કર ઉપર બહાદુરીથી ને દહતાથી હુમલો કર્યો. પણ તેમાં તેઓ કપાઈ ગયા, ને થોડાક શાહજાદાનું લશ્કર બેદીને નેપથુર પહોંચ્યાં- ઇ. સ. ૧૬૫૭. આ જ્ય મેળવી બંને બાઈઓ આગ્રા તરફ ચાલ્યા. અહીં દારાનો દીકરો મુલેમાન શુજાને હરાવીને હજુ પાછો આવ્યો નહોતો, તેથી દારાના સલાહકારોએ તેના આવતા મુખી રાહ જોવાને કહ્યું; પણ અવિમારી ને ઉતાવળીઆ દારાને તે વાત ગમી નહિ. તે લશ્કર જમાવી આગ્રાની બહાર ઔરંગજેબને અટકાવવા આવ્યો. બંને તરફનાં લશ્કરો આગ્રાના મેદાનમાં સામસામાં થયાં. બંને બાજુનાં સૈન્યો ને સરદારોએ મહાદુરી બતાવી. દારાના રજપૂત લશ્કરે રાજબક્તિ બતાવવામાં મણા રાખી નહિ. પણ એટલામાં દારાના હાથીને બાણ વાગ્યાથી તે થોડા ઉપર ખેડા. પોતાના સરદારને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી તે મરાયાની જુમ ચાલી, ને લશ્કર ગભરાટમાં પડ્યું. સરદારનેજ માટે લડનારા લશ્કરે તેને ન દેખવાથી નાસવા માંડ્યું. જે રીતે અનંગપાળ પૂર જતના સમયમાં હાર્યો, તેજ રીતે દારાનું પણ થયું, ને ઔરંગજેબ જ્ય પામ્યો.

ઔરંગજેબ પાદશાહ થાય છે. ૧૧. ઔરંગજેબ જ્ય પામ્યા પછી મુરાદ પાસે જઈ તેને રાજ્ય મળવા બાબત મુખ્યારક્ષાદી આપી; પછી બંને બાઈઓ આગ્રામાં પેઢા. ત્યાંથી બંને જણાદારાની પછગાડે દિલ્લી તરફ જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં એક દેવસે મુરાદને ખુબ દારૂ પાઈ તેણે જ હેર કર્યું કે તે તો દારૂડીઓ છે, માટે મુસલમાની મહજબ પ્રમાણે તે રાજ્યચોગ્ય નથી; એમ કહી તેને ફેદ કરી દિલ્લી મોકલી દીધો; તથા પોતાના પિતાને ફેદ કરી તે પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૬૫૮.

મોગલાઈ પાદશાહોને ક્રમ. ૧૨. મોગલાઈનું રાજ્ય થયું.

ત્યારે શરૂઆતના પાદશાહ બહાદુર ને રાજ્ય ચલાવવામાં ડાહ્યા છતાં તેમને પોતાના પુત્રો તરફથી પીડા ભોગવવી પડી. પછાણ પાદશાહોના વારામાં સરદારના બળવા, મોગલ લોકની સ્વારીઓ અને રજપૂત રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થવાથી એ પાદશાહો કાયર થઇ દુઃખી થતા. મોગલોએ અકબરની રાજ્યનીતિથી રજપૂતોને વશ કરી તેમની પ્રીતિ મેળવી હતી. બહારના હુમલા થવાના બંધ પડ્યા હતા, ને તેમના સરદારો ઉપર દાબ હોવાથી તેઓ કવચિતજ સામા થતા; પણ તેમને તેમના શાહગદા તરફથી પીડા હતી અકબર સામે સત્તીમ, સત્તીમ સામે શાહજહાં ને શાહજહા સામા તેના ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાં ઔરંગઝેબે તેને ફેદ ક્યો; ત્યાં તે લગભગ ૧૦ વરસ જીવી ૭૭ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં મરણ પામ્યો.

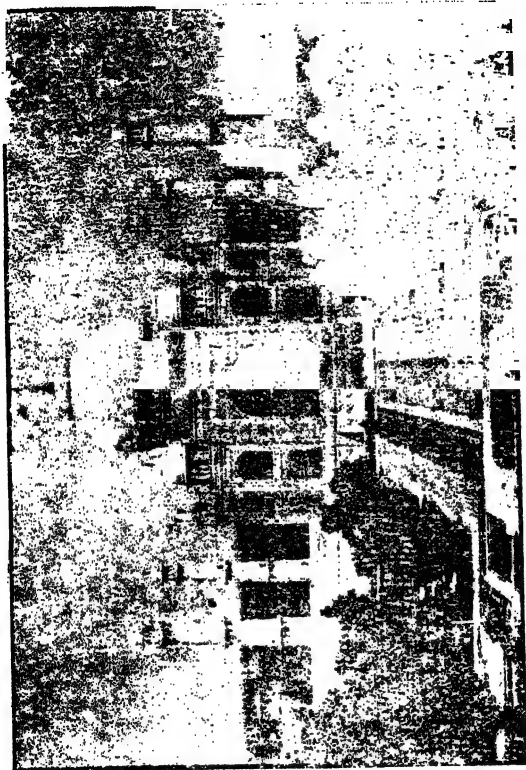
શાહજહાંના ગુણ, ૧૩. શાહજહાંએ ગાદીએ બેઠા પછી એના લાઠ લત્રીજનો નાશ કરાવ્યો, એ એણે મોટું પાપીકર્મ કર્યું. એ વાત ખરી, તથાપિ તે પછી એવું પાપી કામ એણે ફાઇવાર કર્યું નથી, તેને જાતિસ્વભાવ પાપી નહોતો. એ સ્વભાવે ભલો ને દયાળુ, પણ બોળો હતો. શાહજહાંની મા રજપૂતાણી હતી; એને મકાનો બંધાવવાનો બહુ શોખ હતો. તે અમદાવાદમાં સુખો હતો. ત્યારે ત્યાં તેણે પોતાને માટે બંધાવેલ મહેલ હતું પણ શાહી-બાગને નામે મશહુર છે. એ શોખ એણે પાદશાહ થયા પછી પૂરો કર્યો. કામદાર પસંદ કરવામાં શાહજહાં ધણો ચતુર હતો. તેણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત એવો કર્યો કે આખા મોગલરાજ રાજ્યમાં શાંતિ રહી એના સમયમાં દક્ષિણમાં, કંદહારમાં તથા બલ્ખમાં થયેલી લડાઈઓ એના રાજ્યની હદ બહાર હતી. એના ત્રીસ વર્ષના રાજ્યમાં ખાનજહાન તથા શાહગદાઓના બળવા સિવાય કોઇ વખત લડાઈ થઈ નહિ, તેથી તથા એણે પોતાની પ્રજાને પુત્રસમાન પાળ્યાથી, અને ધર્મ સંબંધો જૂલમ નહિ થવા દીધાથી એની પ્રજા અકબરના સમય કરતાં પણ વધારે આખાદ, સુખી ને સંતોષી હતી.

શાહજહાંના મકાનો ને કામ. ૧૪. રાજ્યમાં શાંતિ ને આ-
બાદી હોવાથી એણે લોકોપયોગી કામોમાં ને શોભાયમાન મકા-

નોમાં રાજ્યધનનો ઉપ-
યોગ કર્યો. એણે દિલ્હીમાં
રાજ્યધાની કરી ત્યાં સુંદર
આરસની સોનેરી ધુમટ-
વાળી હવેલી બંધાવી ઝાડો
રોપાવ્યા હતાં; વળી શહે-
રને પાણી પુરું પાડવાને
જમના નદીથી એક નહેર
કરાવી હતી, તે વાત ઉપર
આવી છે. તેણે બંધાવેલી
સુંદર મસીદ હતી પણ છે.
એની બેગમ મુમતાઝ મ-
હાલે (અસોફખાંની દીક-
રીએ) મરતી વખતે શાહ-

જહાં પાસે વચન માગી લીધું, કે તમારે બીજી બેગમ કરવી નહિ,
ને મારી ઘેર ઉપર સુંદર મસીદ બંધાવવી, જેથી આપણું નામ
અમર થાય. પાદશાહે તે વચન પાળ્યું. તેણે બીજી બેગમ ન કરી
અને એ બેગમની ઘેર ઉપર આગ્રામાં આરસનો એક ભવ્ય સુંદર
ઠાંરીમરીનો મહેલ બંધાવ્યો. તેની બરાબર કોઈ મહેલ દુનિયામાં
નથી. તેની પાછળ સવા ત્રણ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું.
વળી એણે કાઠ કરોડ રૂપિયા ખર્ચીને હીરા, માણેક ને રત્ના-
દિથી જડિત પુંછડીનું મયુરાસન (મોરના આકારનું આસન)
બેતાને બેસવા માટે બનાવ્યું હતું. એટલું ખર્ચ કર્યો છતાં, એ
પદ્મજય થયો ત્યારે સોનું, હીરા વગેરે ઝવેરાત સિવાય ૨૫ કોટી
રૂપિયા ખજાનામાં સિલકે હતા,

તાજગરેલ

પ્રકરણ ૭ મું.

ઔરંગજેવ.

૧. ભાષભત્રિજ્યોતો નાશ. ૨. ઉત્તર હિંદનો ઝંદાબસ્ત.
૩. ધર્મપક્ષપાત ૪. હિંદુઓના બળવા. ૫. મરેઠી રાજ્યના

કથાપના. ૬. રજપુતો સાથે લઢાઇ. ૭. તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૮. વિજયપુર ને ગોવળદેવેડા છતી લેછે. ૯. સંભા-
છનો નાશ. ૧૦. મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૧. આ
લખમગીરના રાજ્યદ્વારોશ્વરના ખામી. ૧૨. આલખમગીરનું
મરણ. ૧૩. આલખમગીરના ગુણદોષ.

ભાઈ ભત્રિજભોનો નાશ. ૧. પિતાને કેદ કરી આલખમગીર
નામ ખારણુ કરીને ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૬૫૮. તે
પછીનાં આર વરણ પોતાના ભાઈભત્રિજભોનો નાશ કરવામાં ગયા.
દ્વારા દિલ્લી બહુ નાશ, તેની પછવાડે ઔરંગઝેબ પડ્યો. દ્વારા
ગુજરાતમાં ગયો, ને ત્યાંથી લશ્કર જમાવી અજમેર આવ્યો. ઔર-
ંગઝેબે ત્યાં આવી તેને હરાવ્યાથી તે સિંધમાં ગયો; ત્યાંના એક
તાલુકદારે પકડીને પાદશાહ પાસે મોકલી દીધો. ઔરંગઝેબે તેનો
ધાત કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૯. શુળ અબ્દાબાદ આગળ લશ્કર
જમાવી પડ્યો હતો. ત્યાં શાહજહાં સુનેમાન તથા જસવંતસિંગ
તેને જઈ મળ્યા, પણ આ-
ળસુ શુળ એ સમયનો લાભ
લઈ શક્યો નહિ; તેથી જસ-
વંતસિંગનેધપુર જતો રહ્યો.
ને શાહજહાં પાદશાહને જઈ
મળ્યો; તેથી શુળ દારીને
આરાકાનમાં નાઠો ને ત્યાં
માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૬૦.
મુરાદને પાદશાહે કેદખાના-
માંજ મરાવી નંખાવ્યો. ઇ.
સ. ૧૬૬૧. અંતે દ્વારા તથા
મુરાદના પુત્રોગ્વાલિયરના કિ-
લામાં કેદ હતા, તેમને પણ
તેણે મરાવી નંખાવ્યા.

ઔરંગઝેબ.

ઉત્તરહિંદનો અંદાજસ્ત. ૨. બાઇબલિજમઓનો નાશ કરાવ્યા પછી એણે ઉત્તર હિંદનો અંદાજસ્ત કરવામાં લક્ષ લગાડ્યું. મધ્યમ તેણે વિકાસનેના રાજાને વશ કર્યો, ને પછી મીરજુમલાને આજ્ઞામ જલવાને મોકલ્યો. પણ ત્યાંના રાજાએ અંડણી આપવાનું કષ્ટુક કર્યાથી તે પાછો આવતો હતો, ત્યાં રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો, ઇ.સ. ૧૬૬૨.

ધર્મપક્ષપાત. ૩. અકબર પોતાની સર્વ પ્રજાને સમાન ગણીને હિંદુ પ્રજાનું મન વશ કરી લેવાની જે રાજ્યતીતિ ચલાવી હતી, તે શાહજહાં સુધી ચાલી. એ વખતે હિંદુઓએ હમાનહારીથી પાદશાહોની નોકરી બળવી; પણ આલમગીરે એ રીત તોડી. તેણે મુસલમાનોના કેટલાક વેરા માફ કર્યા, ને હિંદુઓના ન કર્યા. હિંદુઓને સરકારી નોકરી આપવી બંધ કરી તથા જાત્રાઓ બરાતી તે બંધ પાડી. પછાણ પાદશાહો હિંદુઓ પાસેથી જે જજીઆવેરા લેતા હતા, ને જે અકબરે બંધ કર્યો હતો, તે વેરા ઐરંગઝેબે નાખ્યો. એ વખતે દિલ્હીના લોક ટોળે મળી એ વેરા નહિ નાખવાની અરજ કરવાને પાદશાહ પાસે ગયા, ત્યારે પાદશાહે ગુસ્સે થઈ એ લોકો ઉપર પોતાના હાથીઓ છોડી મૂક્યા, તેમાં હળરો માણસો છુંદાઇ, ચગદાઇ મરણ પામ્યા. આ પ્રમાણે ધર્મમાં પક્ષપાત કર્યાથી એની હિંદુ પ્રજા નારાજ થઇ; ને તેમણે મુસલમાનોથી છૂટા પડવાનું ધાર્યું. ઐરંગઝેબ યુદ્ધકળામાં કુશળ હોવાથી એના સમયમાં મોગલાઈ રાજ્ય સર્વ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામ્યું હતું, તોપણ એના મુઝા પછી એનું રાજ્ય જલદીજ પડી જાયું. તે માત્ર એના ધર્મપક્ષપાતથી હતું, તેથી મુસલમાનો એના વખાણ કરવા લાગ્યા ને અકબર જેવા ઉત્તમ પાદશાહ કરતાં પણ એને વધારે સાબાશી આપના લાગ્યા. પણ તેથી હિંદુઓ નારાજ થયા ને હિંદુમુસલમાન વચ્ચે હાડવેર બંધાયાં તે મટ્યાંજ નહિ.

હિંદુઓના બળવા. ૪. ધર્મ પક્ષપાતથી એના રજપૂત સરદારો એનાથી છૂટા પડ્યા. પંજાબમાં નાનકપંથીઓના ગુરુ ગોવિંદસિંહે શીખ લોકોને હથિયાર બંધાવી લલ્લેયા કર્યા. જે કે ઐરંગઝેબ

તેમને વશ કર્યા, તો પણ એના વંશજોના વખતમાં તેઓ બહુ બળવાન થયા. દ્વિતી પાસેના નારનોલ ગામમાં સતરામીજીતના વેરાગીઓએ બળવો કર્યો. ને તેમણે પાદશાહી લશ્કરને એ ત્રણ વાર હરાવ્યું. એ બળવો આલમગીરે મહા મુશ્કેલીએ સમાવ્યો. દક્ષિણમાં શિવાજીની સરદારી નીચે મરેઠા લોક મોગલાઇ સામા ઉઠ્યા. આલમગીરે ચપળતાથી, હોશિયારીથી ને યુદ્ધકૌશલ્યથી જો કે હિંદુઓને દાવમાં રાખ્યા, તોપણ એના રાજ્યની સંધળી મુદત એ લઢાઇઓ લઢવામાંજ ગઈ.

મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના. દક્ષિણમાં શિવાજીએ કોકણપટ્ટી ને ઘાટ ઉપરનો ફેટલોક મૂલક જીત્યો, તથા વિજ્ઞપુરના પાદશાહના લશ્કરનો પરાજય કરી તેના અફજલખાં નામે સરદારને માર્યો. વળી પાદશાહના મામા સાહિસ્તખાનને પણ ધાયલ કરી નસાડ્યો, ને સુરત લૂટ્યું. એજ સાલમાં શિવાજીનો બાપ શંહાજી મરણ પામ્યાથી તેણે રાયગઢમાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. શિવાજીને બળવાન થતો જોઇ ઐરંગઝેમે તેનું જોર તોડવાને પોતાના સરદાર દીલીરખાન, જશવંતસિંગ શાહજાદા મોઆજમ, આજમ વગેરેને લશ્કર આપી વારાફરતી મોકલ્યા. પણ શિવાજી તે સર્વને પૂરો પડ્યો. તેણે હિંદુઓમાં ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું.

અફજલખાં.

તથા મોગલોને થકવવાની યુદ્ધકળા મરેઠાને શીખરી. એ યુદ્ધકળાથી શિવાજી મૂઝા પડી પણ મરેઠા આલમગીર જેવા બળવાન પાદશાહને પૂરો પડી શક્યા. એણે મોગલો સાથે મેદાનમાં ઉભા રહીને ક્વચિતજ લઢાઇ કરી છે. મોગલો ધણા ને પોતાનું લશ્કર કમી-

હોવાથી તેમના ઉપર છાપો મારવાનું તેણે દુરસ્ત ધાર્યું. મોગલો સામા આવે તો હુગરમાં લરાઇ જઇ ગામડાં લૂટવા ને તેમને હેરાન કરી પાછા કદાડવાની યુક્તિ કરી. એ યુક્તિથી શીવાજી કતેહ પામ્યો, તથા તે મરણ પામ્યો ત્યારે એનું રાજ્ય મોગલાઇ સામું ટકર લેવા જોટલું બળવાન થયું.

રજપૂતો સાથે લડાઈ. ૬. જજીઆવેરો નાખ્યાથી, જત્રાઓ બંધ પાડવાથી, હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી બાતલ કર્યાથી તથા ધર્મ પક્ષપાત કરવાથી રજપૂતો આલમગીર ઉપર નારાજ તો હતાજ- એવામાં નંધપુરનો રાગ્ન જશવંતસિંગ કાબુલમાં સુખો હતો, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તેથી તેના બેરાં છોકરા દિલ્લી આવ્યા. ત્યાં પાદશાહે તેમને કેદ કર્યા જશવંતસિંગના બધા છોકરા પ્રથમ મરણ પામ્યાથી આ સમયે એક ધાવણો પુત્ર માત્ર હયાત હતો એ

દુર્ગાદાસ.

છોકરાને રજપૂતોના સરદાર દુર્ગાદાસે યુક્તિથી બહાર મોકલી બાબુ-

માં રખાવ્યો ને તેની જગાએ એક બીજા છોકરાને ઓઠવ્યો. આલમગીરે તે છોકરાને માગ્યો ત્યારે તેને પણ નહિ આપતાં રજપૂતો સામા થયા, ને લઢતાં લઢતાં જોટલા બચ્યા તેમણે જઈને પોતાના બાળા રાજને ઉછેરવા માંડ્યો. રજપૂત સ્ત્રીઓ સર્વ જમના નદીમાં ફૂદી પડીને મરણ પામી. એ સમયે ઉદેપુરની ગાદીએ રાણો રાજસિંગ હતો. તેણે જજીઆવેરો નહિલેવાને પાદશાહને શિખામણ પત્ર લખ્યો; પણ આલમગીરે તે ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. એવામાં જોધપુરનું રાજ્ય પાદશાહે ખાલસા કરવાનું ધાર્યું. રાઠોડ સરદારો એથી ગુસ્સે બરાયા ને રાજસિંગ રાણો તેમની વહારે ચઢ્યો; તેથી પાદશાહે જમરું લશ્કર જમાવી અજમેર આવી રાજ્યસ્થાન ઉજડ કરવાનું ધાર્યું. રાજસિંગ સપાટ મુલક છોડી હુંગરામાં બરાયો, ને રાઠોડો ખૂબ જુરસાથી લઢી પાદશાહને થકવવા લાગ્યા. તેમનો સરદાર દુર્ગાદાસ હતો. તેણે યુક્તિથી શાહજાદા અકબરને ફાડ્યો ને તેના ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. એ સમયે આલમગીર બહુ સંકટામણમાં ફસાયો. ને જો એની જગાએ કાઠ થોડી ધીરજવાળો ને કમ અકલનો પાદશાહ હોત તો તેનો નાશ થયો હોત; પણ તે ધીરજ રાખી નહિ ગબરાતાં શેરખાંએ માલદેવને ફસાવવાને જે યુક્તિ કરી હતી, તેવી જાતની યુક્તિ કરીને છુટી ગયો. અકબરનું લશ્કર પાદશાહને મળી ગયું ને તેમનો સરદાર તૈયરખાન માર્યો ગયો. અકબર નાસીને દુર્ગાદાસ પાસે આવ્યો. આ સમયે દુર્ગાદાસને ફાડવાને બહુ લાલચો આપવા માંડી તથા રોકડ લાંચ મોકલી; પણ દુર્ગાદાસે અચળ રહી ઔરંગઝેએ મોકલેલી લાંચ અકબરને વાપરવા માટે આપી તથા તેને સલામત રાખવા સારૂ દક્ષિણમાં મરેઠાના રાજાના આશ્રયમાં મૂકી આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૧. એ વખતે શિવાજીનો દેહ પડ્યો હતો. ને તેનો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ હતો; તોપણ પાદશાહના શત્રુને મરેઠા સલામત રાખી શકશે એવો રજપૂતોના મનમાં મરેઠાના બળ વિષે વિશ્વાસ બેઠો હતો; પણ અકબર સંભાજીથી કંઠાળીને ધરાન ગયો ને ત્યાં થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યો. અકબરનું બંક સમાવીને

રજપૂતોને વશ કરવામાં પાદશાહે બહુ જૂલમ કર્યો. તેમનો મુલક લુટીને ઉજડ કર્યો. રૈયતની કતલ કરાવી, તેમની સ્ત્રીઓને પકડી લઈ જવા માંડી, તથા હિંદુદેવજો તોડીને મસીદો બનાવી. આ કુરકમોનો બદલો રજપૂતોએ પણ વાળવા માંડ્યો. તેમણે મસીદોલુટી, મુલ્કોઓને બેઆબરૂ કરી કુરાનો બાળી નાખ્યા. આ પ્રમાણે કરતાં કોઈ પણ થાક્યું નહિ. છેવટ દક્ષિણમાં મરેઠી રાજ્ય વધારે બળવાન થવાથી તથા બંડખોર શાહજાદો તેમને આશ્રયે જવાથી પાદશાહને ચિંતા પેઠી, તેથી જશવંતસિંગનો કુંવર અજીતસિંગ મોટો થાય ત્યારે જોધપુરનું રાજ્ય તેને પાછું આપવાની શરતે રજપૂતો સાથે સંધી કરી. પાદશાહ પોતાનું સર્વે સૈન્ય લખ દક્ષિણ ઉપર ચઢ્યો. ઈ. સ. ૧૬૮૩. આલમગીરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેની અર્ધ મુદત એણે ઉત્તરમાં રહી લઢાકોએ કરી, ને દક્ષિણ દેશ વશ કરવાને સરદારો મોકલ્યા; પણ તેમનાથી તે કામ ન થયું ત્યારે પંડે દક્ષિણમાં આવ્યો તે મરતાં મુધી ત્યાંજ રોકાયો.

તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્યો. ૧. આલમગીર દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે પ્લાહણી રાજ્યનાં વિજયપુર ને ગોવળકોડા એ બેજ રાજ્યો હયાતીમાં હતાં. મરેઠી નવું રાજ્ય બળવાન થયું હતું. એ સિવાય દક્ષિણમાં નાના નાના જગીરદારો તથા વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યના વારસોનાં નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. લોદી પાદશાહીની પડતીના સમયમાં પોર્તુગીજોએ ગોવામાં નાનું સરખું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ને વલંદા લોકોએ વેપાર અર્થે સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, મુંબઈ, પાંદિચેરી, કારીકલ, માહીમ ને મદ્રાસમાં વખારો કરી હતી. મદ્રાસમાં તેમણે શાહજહાંના સમયમાં કિલ્લો પણ બાંધ્યો હતો, પણ તે વખતે તેઓ રાજ્ય મેળવવાની લાલચમાં પડ્યા નહોતા; માત્ર વેપાર ઉપરજ તેમનું લક્ષ હતું, તેથી પાદશાહનું ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચાયું નહિ, તે તો સુમારે દસ લાખ સૈન્ય લાવી દક્ષિણનાં બે મુસલમાની રાજ્યો તથા મરેઠી રાજ્ય જીતવા આવ્યો હતો.

વિજયપુર ને ગોવળકોડા જીતી લે છે. ૮. પાદશાહે દક્ષિણમાં

આવીને શાહજહાં મોઆજીમને મરેઠા ઉપર ને આજીમને વિજ્ઞપુર ઉપર મોકલ્યા. મરેઠા રાજા સંભાજીએ મોઆજીમના લશ્કરનો નાશ કર્યો. તેથી પાદશાહે તેને લશ્કર આપી ગોવળકોંગા ઉપર મોકલ્યો; ને આજીમે વિજ્ઞપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તેની મદદે પોતે ગયો. ત્યાં વિજ્ઞપુરના લશ્કરને અન્ન પાણીનો તોટો પાડી એ રાજ્ય જીતીને ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૮૬. મોઆજીમે ગોવળકોંગા ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના સેનાપતિને ફેડાયો ને હૈદરાબાદ હાંટી લીધું, તેથી ગોવળકોંગાના પાદશાહે પુષ્કળ ધન આપી સલાહ કરી. પણ ખીજે વરસે એ રાજ્ય ઉપર તેણે અણચિંતી સ્વારી કરીને એ રાજ્યની પણ આખર આણી. ઇ. સ. ૧૬૮૭. ખીજે વરસે કર્ણાટક ઉપર સ્વારી કરીને તંજાવર સુધીનો મુલક તાબે કર્યો.

સંભાજીનો નાશ. ૯. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો જીત્યા પછી પાદશાહે પોતાનું સર્વ સૈન્ય મરેઠાને તાબે કરવામાં રોક્યું. તે વખતે સંભાજી આગસુ ને વિષયી થઈ હંદમાં પડ્યો હતો. તેને સલાહકાર કલુષા નામે કનોજીએ પાલણુ હતો. શિવાજી જેવી અંચળતા ને હોંશિયારી ન રાખ્યાથી પાદશાહના સરદાર તુકારમખાનને હાથે તે પકડાયો ને માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૮૯.

મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૦. સંભાજી મરાયાથી મરેઠા નરમ પડશે એમ ધારી મોગલોએ ત્વરાથી મરાઠી કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને રાજ્યધાની રાયગઢ જીતી લીધું. તેમાં સંભાજીનો બાળક દીકરો શિવાજી કેદ પકડાયો; તેથી સંભાજીનો ભાઈ રાજરામ શિવાજીને નામે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦માં મરણુ પામતાં તેના દીકરાને નામે રાજરામની સ્ત્રી તારાબાઈએ હોશિયારીથી રાજ્યનું તથા લઢાઇનું કામ ચલાવ્યું. એ પ્રમાણે વીસ વરસ સુધી પાદશાહે મરેઠાને વશ કરવાને લઢાઇ જરી રાખી, પણ તે સફળ થઇ નહિ. મરેઠાઓમાં શિવાજીએ આણેલું આર્યત્વનું અભિમાન ઔરંગઝેબથી તુટ્યું નહિ, તેમજ તેમને મોગલો સામે લડવાની જે પદ્ધતિઓ શિવાજીએ શિખવી હતી, તે પદ્ધતિ

પ્રમાણે થાલી તેમણે આલમગીરને કાયર કર્યો. તેનો ખજાનો મરેઠા લુંટી લેવા લાગ્યા, ને પાદશાહી છાવણી ઉપર છાપો મારવા લાગ્યા; તેથી મોગલાઈ લશ્કર કંટાળી ગયું. તેમનો પગાર ચઢવા લાગ્યો, ને તેઓ એશઆરામમાં પડ્યા, તેથી અંતે પાદશાહે થાકાને મરેઠા સાથે સંધી કરવાનું કહેણ મોકલ્યું. પણ મરેઠાની માગણી પાદશાહથી કબુલ થઈ નહિ તેથી તે નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા ને તે કેદ પકડાતા મુશ્કેલીથી બચીને અહમદનગર પહોંચ્યો.

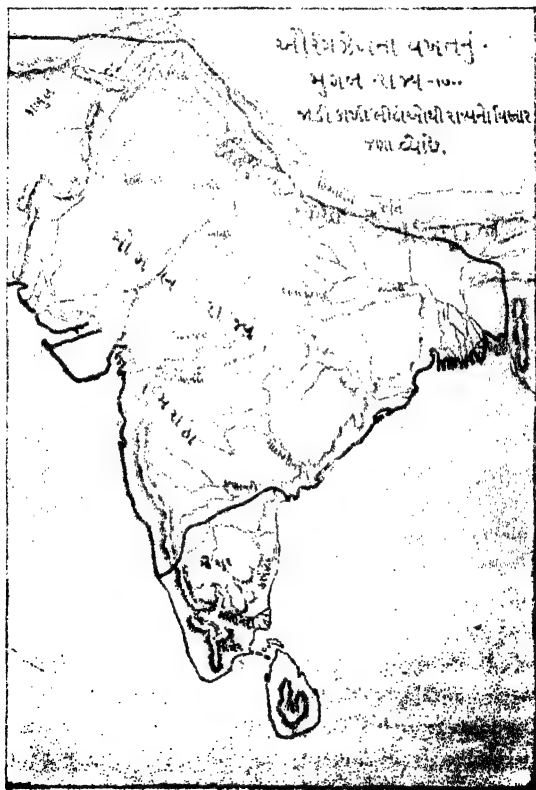
આલમગીરના રાજ્યકૌશલ્યમાં ખામી. ૧૧. એણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી તે વખતે ત્યાં ત્રણ સત્તા હતી. વિજાપુર, ગોવળકોડા ને મરેઠા. તેમાં વિજાપુર ને ગોવળકોડા જીતવામાં પોતાનું બળ ગુમાવ્યાને બદલે તેમને મેળવી લેઈ એણે પ્રથમ મરેઠીબળ તોડ્યું હોત તો પાછળથી બાકાનાં બે મુસલમાની રાજ્ય જીતવાં એને બારે ન પડત; એટલુંજ નહિ, પણ એના પછી એના વંશજો મરેઠા આગળ નરમ પડી ગયા, ને મરેઠાને લીધેજ મોગલાઈ તુટી; તે વખત પણ કદાચ ન આવત. પણ બે મુસલમાની રાજ્યો પ્રથમ જીતવાની એની ઇચ્છાએ અને મરેઠીબળની ખરી તુલના એના મનમાં ન હોવાથી એણે ભૂલ કરી.

આલમગીરનું મરણ. ૧૨. એણે મોગલાઈ રાજ્ય વધાર્યું ખરૂં, પણ હિંદુઓ તે ટકવા દેશે નહિ, તથા પોતાના છોકરા માહોમાહે લઠી રાજ્યની પાયમાલી કરશે, તેની ફિકરમાં તે પડ્યો. એવામાં અંતકાળ પાસે આવ્યો હોય એમ તેને જણાયું. તે વખતે તેને પોતાનાં કરેલાં પાતકો દષ્ટિએ પડ્યાં. પોતાના બાપને દુઃખ દીધું હતું. તથા બાઈબિત્રિમ્મનો નાશ કરાવ્યો હતો, તે સર્વ સાંભરી આવ્યું. માંડે શું થશે, ખુદા મને શી શિક્ષા કરશે ને મારાં પાપકર્મોનો શો જવાબ દેઈશ, એવા પસ્તાવામાં ૮૯ વરસની ઉંમરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૭

આલમગીરનાં ગુણદોષ. ૧૩. ઔરંગઝેબ શરો, બુદ્ધિવાન, હક મનનો, ઉદ્યોગી, હિંમતવાન, દીર્ઘદષ્ટિવાળો તથા યુદ્ધમાં કુશળ

(૧૩૪)

હતો; પણ તે કપડી, અણુવિશ્વાસુ, સાંકડા મનનો, પક્ષપાતી, નિર્દય, પાપી ને ધર્મોષ હતો. ગમે તેવા સંકટમાં તે ધીરજ મૂકતો નહિ, ને પોતાના કાષ્ટપણ સરદારનો વિશ્વાસ કરતો નહિ. તેને

તેના પુત્ર ઉપર પણ ભરેસા નહોતો. દરેકના ઉપર દેખરેખ રાખવાને એણે આતમીદારની જાળ ગુંથેલી હતી; તેથી તેના સરદારોની પણ તેના ઉપર પ્રીતિ રહેતી નહિ. તે પોતાની મતલબ સાધવાને કપટ રચના કે પાપ કરતાં લગારે ડરતો નહિ. તે દેખાવમાં સાદો, શરીરે પાતળો, પણ મજબુત બાંધાનો હતો. આખા રાજ્યનાં દરેક કામ ઉપર તે જાતે નજર રાખી હુકમ આપતો. ઘડપણમાં પણ તે ચરમા વગર અરુણ્યો વાંચી પોતાના હાથે શેરો કરતો. તેનો ચહેરો હમેશાં હસમુખો રહેતો. તેનાથી દરેક જણ ડરતા રહેતા. પણ એને કોઈજ ચલાતું નહિ. મુન્દલમાત્ર પ્રજાને માટે એ બહુ સારો પાદશાહ હતો. એને મોજમજનો શોખ નહોતો. રાજ્યધન પોતાના ખાનગી કામમાં વાપરતો નહોતો. પોતાના ખર્ચ માટે તે ટાપીઓ બનાવતો ને તપ્ત ઉપર ન હોય તે વખતે સાદો પોશાક પહેરતો તથા તે ગાયન ને નાચને ધિક્કારતો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

મોગલાઈ રાજ્યની પડતી.

આલમગીર પછીના પાદશાહ.

૧. બહાદુરશાહ. ૨. રજપૂતો સાથે સંધિ. ૩ શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૪. બહાદુરશાહના ગુણ. ૫. જહાંદારશાહ. ૬. ફરોખશીર ૭. મરાઠા સાથે સંધિ. ૮. અંગ્રેજોને બંગાળમાં જમીનદારી મળી. ૯. અહમદશાહ. ૧૦ સૈયદનો નાશ. ૧૧. પાદશાહીના ભાગાતું છુટા પડવું. ૧૨. મરેઠાની ચલતી. ૧૩. તાદિરશાહની સ્વારી. ૧૪. રોહીલખંડ ૧૫. અહમદુરાનીની સ્વારી. ૧૬. અહમદશાહ. ૧૭. આલમગીરખીજો. ૧૮. અહમદઅબ્દુલલીનીત્રીજીસ્વારી. ૧૯. અહમદ અબ્દુલલીની ચોથી સ્વારી. ૨૦ પાદશાહીનો અંત.

બહાદુરશાહ. ૫. આલમગીરના મરણ સમયે એના ત્રણ દીકરા મોઆજમ, આજમ ને કામઅખસ હયાત હતા. મોઆજમ કાશુમખાને કામઅખસ વિજાપુરમાં મુબેદાર હતો. આજમ પાદશા-

હતી સાથે હતો. તે પોતાને પાદશાહ કહે-
વડાવવા લાગ્યો ને આગ્રે જવા નીકળ્યો.
ઉત્તરમાં જતી વખતે તેણે મંભાજીનો દો-
કરો શિવાજી જે કદમાં હતો તે દક્ષિણમાં
જઈ મરેડી રાજ્યનો ધણી થાય ત્યારે
પોતાને મદદ કરે, એ શરતથી તેને
છોડી મૂક્યો. મરેડી રાજ્ય સ્થાપનાર શિ-
વાજી ઔરંગઝેબની કદમાંથી નાસી

ગયો માટે મોગલો તેને ચાર કહંતા, બહાદુરશાહ.
અને આ શિવાજી નાસી ગયો નહિ માટે એને શાહુ
કહેતા. એ નામ આગળ જતાં ગાદીએ બેઠા પછી પણ કાયમ
રહ્યું. મોઆજીમે કાચુલમાં લશ્કર જમાવી આજીમ ઉપર ચઢાઈ
કરીને આગ્રા આગળ તેને દરવાજો માર્યો. તે પછી તેણે દક્ષિણમાં
સ્વારી કરી હૈદરાબાદ આગળ કામબખ્શને માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૮
પરંતુ ગાદીએ બેઠા પછી એણે પોતાના ભત્રિજા તથા મંડળોર
ભાઈઓના મળતીઆ સરદારો વગેરે સર્વેને મારી આપી. મોઆજીમ
બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પાદશાહ થયો, ને જુલ્હીકારખાને
તેણે પોતાનો વજર ઠરાવ્યો.

રજપૂતો સાથે સંઘી. ૨. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો, તેવામાં
પંજાબમાં નાનકપંથી શીખ લોકોએ બળવો કર્યો, તેમને સળ
કરવા તે ઉત્તરમાં ગયો. એ વખતે રજપૂતોએ જજીઆવેરો
આપવાની ના કહી બંડ કર્યું. પાદશાહે તેમના ઉપરને જજીઆ-
વેરો માફ કર્યો તથા અકબરના સમયની રાજનીતિ ચલાવવાનું
કહ્યું કરી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

શીખલોકોનો બંદોબસ્ત. ૩. શીખ લોકોમાં ઔરંગઝેબના
સમયમાં ગોવિંદસહે જે જુસ્સો આણ્યો હતો, તે તેના મરણ
પછી કાંઈ નાશુદ થયો નહિ. બહાદુરશાહ ગાદીએ બેઠો ત્યારે
શીખ લોકોનો ગુરુ બંધુ હતો. તેણે પોતાના લોકોને ઉશ્કેરી
મુસલમાનોની મસીદો ભાંગી, મુસ્લાઓને માર્યા તથા જમના ને

સતતજન વચ્ચેના મુસલમાનોનો સંહાર કર્યો, તેમજ લાહોરથી દિલ્હી સુધીનો મુલક હુડીને પોતાનો અમલ એસાડ્યો. શીખ લોકોને સજા કરવા સારૂ રજપૂતો સાથે સંધિકરીને, પાદશાહ પંજાબમાં આવ્યો. તેણે એ લોકોને હરાવીને ઘેરી લીધા. ત્યાં બંધુ નાસીને ફુગરામાં જઈ બરાયો. પરંતુ એવામાં પાદશાહ લાહોરમાં મરણ પામ્યો ઇ.સ. ૧૭૧૨.

પાદશાહના ગુણ, ૪. શીખ લોકોના બળવા સિવાય એના શત્રુમાં શાંતિ રહી હતી. એણે એના ભત્રિજાઓને નહિ મારતાં જાગીરો આપી હતી. એ પાદશાહ જેમ આલમગીર જેવો ચપલ નહોતો, તેમ તેવો તે પાપી પણ નહોતો.

જહાંદારશાહ. ૫. બહાદુરશાહના વજીર જુલ્હીકારખાની મદદથી ખીજા શાહજાદાઓને મારી જહાંદારશાહ પાદશાહ થયો. પણ તે રંડીખાજ ને દુરાચરણી થવાથી તેના ભત્રિજા ફરોખશીરે બળવો કર્યો, ને તેને તથા જુલ્હીકારખાને મારી નાંખ્યા.

ફરોખશીર. ૬. ફરોખશીરના મુખ્ય સહાયક બહાર ને અલ્લા-બાદના સુબેદાર સયદ હુસેન ને સયદ અબ્દુલ્લા નામે એ બાઈઓ હતા; તેમનો અબદુલ્લા વજીર થયો ને હુસેન સેનાપતિ થયો. હુસેને બેંધપુરના રાજા અજીતસિંહ સાથે સત્તાઈ કરી તેની દીકરી સાથે પાદશાહનું લગ્ન કરાવ્યું. ત્યાંથી હુસેન પંજાબમાં ગયો ને શીખ સરદાર બંધુને તથા સાથીઓને પકડીને રીયાઝી રીયાઝી માર્યા. આ પ્રમાણે રીયાઝી મરવાનું કબુલ કર્યું, પણ તેમણે પોતાનો ધર્મ ન તજ્યો. શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત કરી હુસેન દક્ષિણમાં ગયો.

મરેઠા સાથે સંધિ. ૭. હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંના સુબેદાર ચીનકીલીચખાં અથવા અયોદ્ધાજી જેને નિજામ ઉલમુલક કહે છે તે હતો. તેની પાસેથી ત્યાંની સુબાગીરીનો અખત્યાર હુસેને લેઈ મરેઠા સાથે સંધિ કરી. એમાં એવું હતું કે મરેઠાએ આજ સુધીમાં જીતેલો મુલક તેમણે રાખ્યો ને દક્ષિણની ચાથ તથા સરદેશમુખી એટલે કુલ ઉપજનો દશાંશ તેઓએ લેવો, ને તેના બદલામાં તેમણે પાદશાહને દર સાલ પંદર લાખ રૂપિયા બંડણી આપવી, ને પંદરહજાર સ્વારોથી ચાકરી કરવી, એ વખતે

(૧૩૮)

મરેઠાની ગાદીએ શાહુ રાજા હતો; તે તેના મુખ્ય પ્રધાન બાલાજી વિશ્વનાથ મહા અતુર પુરુષ હતો. ઉપરના કરાર પાદશાહ પાસે કબુલ કરાવવા માટે હુસેન ફશ હજાર મરેઠા સાથે બાલાજી વિશ્વનાથને લેઈ ઉત્તરમાં આવ્યો, પણ પાદશાહે એ કરાર કબુલ નહિ કર્યાથી તેણે પાદશાહને મરાવી નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

અંગ્રેજને બંગાળમાં જમીન-દારી મળવી. ૮. ફરોખશીરના નિજમ ઉલમુલક.

વખતમાં બંગાળના સુબા મીરજાદર સામા ફરિયદ કરવાને અંગ્રેજ કંપનીના માણસો આવ્યા. તેમાં પાદશાહ મંદિર હતો તેના હકીમે તેને આરામ કરી શક્યા નહોતા, તેથી આવેલા અંગ્રેજોમાં ડાકટર હેમીલ્ટન હતો, તેણે દવા કરી પાદશાહને આરામ કર્યો; તેથી પાદશાહે તેને ધનામ માગવા કહ્યું, સારે તેણે બંગાળના ૩૭ તાલુકાની જમીનદારી તથા કંપનીના માલના હાસલની માંશીની સનંદ માગી, તે પાદશાહે આપી. ઈ. સ. ૧૭૧૫.

મહમદશાહ. ૯, ફરોખશીરના મૂઆ પછી સૈયદલાઇઓએ પાદશાહી કુળના એક નાના બાળકને ગાદી આપી તે ત્રણ માસ માં મરણ પામ્યો; તેથી તેમણે બહાદુરશાહના એક પૌત્ર મહમદશાહને ગાદી આપી. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

સૈયદનો નાશ ૧૦. મહમદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી એની માની મસલતથી સૈયદનો નાશ કરી તેમનાથી છૂટા થવાનું ઇચ્છ્યું. એ સૈયદના સામાવળીઆમાં દક્ષિણનો સુબો અસોફજી ને અયોધ્યાનો સુબો સાદતખાં મુખ્ય હતા. અસોફજીએ દક્ષિણમાં બળવો કર્યો; તેને સજા કરવાને પાદશાહને લઈ હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો. પણ રસ્તામાંજ પાદશાહે હુસેનને મરાવી નાખ્યો. તેનું વેર લેવાને સૈયદ અબદુલ્લા લશ્કર લેઈ પાદશાહ સામે આવ્યો, તેને પાદશાહે હરાવી માર્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૦. પાદશાહે અસોફજીને વજીર નીમ્યો, પણ તેને પાદશાહનો સ્વભાવ નહિ ગમ્યાથી તે દક્ષિણની સુઆગીરી ઉપર ગયો. તે સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૪.

પાદશાહીના લાગોતું છુટા પડ્યું. ૧૧. અયોધ્યાનો સુબેદાર સાદતખાં પાદશાહનો વજીર થયો, પરંતુ તે પણ ઈ. સ. ૧૭૩૨ થી સ્વતંત્રપણે અયોધ્યાની સુઆગીરી કરવા લાગ્યો, બંગાળના,

સુભેદાર મુર્શિદકુલીખાને હાકાથી મુર્શિરાખાદમાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૭૨૫ થી સ્વતંત્ર થયો, કર્ણાટકનો નવાબ પણ દિલ્લીથી છૂટો થઈ નિજામ અસોદગ્નને તાબે આબો. અજમેરની આસપાસનો મુલક ભેંધપુરનો રાજા અજીતસિંહ પચાવી પડ્યો.

મરેઠાની ચઢતી. ૧૨. ખાલાજી વિશ્વનાથ ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો ખાજીરાવ પેશ્વા થયો. તે બહુ બહાદુર ને રાજ્યનીતિનુ પુરુષ હતો. પિત્રાજી ગાયકવાડ, રાણોજી સિંધીઆ, ઉદયજી પરમાર ને મલાવરાવ હોશ્કર એ એના મુખ્ય સરદારો હતા. ભેંધપુરના રાજા અજીતસિંહનો કુંવર અબેસિંગ ગુજરાતનો ને જુરનો રાજા જસિંગ માળવાનો સુભેદાર હતો. ગાયકવાડ ગુજરાત, હોશ્કર માળવા, ને સિંધીઆ બુદ્ધિબંધ જીતવાને યત્ન કરવા લાગ્યા. તેમાંથી ગુજરાતનો થોડો ભાગ, માળવા અને બુદ્ધિબંધ એટલું મરેઠાઓને મળ્યું.

નાદીરશાહની સ્વારી. ૪૩. ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં ઇરાનની ગાદીએ નાદીરશાહ નામે પાદશાહ થયો. તેણે એક જોરાવર સૈન્ય લેઈ કાબુલ ને કંદહાર જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૩૭. કાબુલમાં હિંદની પાદશાહતની નબળી હાલત એના સાબિજવામાં આવી, તેથી તેણે બીજે વરસે હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી. કરનાલ આગળ હિંદી ને ઇરાની લશ્કરનો મુકાબલો થયો. તેમાં મોગલ સૈન્ય હાર્યું ને પાદશાહ, નિજામ ને સા-

નાદીરશાહ.

હતખા નાદીરશાહને શરણે આવ્યા. ઇ.સ. ૧૭૩૯. નાદીરે દીલ્લી આવી લોકોને દુઃખ નહિ દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ ખીજે દિવસે નાદીરે મરાયાની જીમ ચાલ્યાથી શહેરના લોક ધરાનીએ ઉપર તુટી પડ્યા ને તેમને મારી નાખ્યા. તેથી નાદીરે શહેરમાં કતલ ચલાવવા આજ્ઞા કરી, ને થોડા વખતમાં ૩૦ હજાર માણસોનો ધાણ કાઢાયો. નાદીરે પૈસા મેળવવાને આ સ્વારી કરી હતી, તેથી તેણે ખજાનામાંથી રોકડ, ઝવેરાત વગેરે લીધું. ખીજા અમીર ઉમરાવ ને રૈયતને લુંટી તથા સુબેદારો પાસેથી ખંડણી મેળવી સુમારે ૨૦ થી ૩૦ કરોડ સંધીનું રોકડ તથા મયુરાસન ને કોહીનૂર હીરો લેધ પાછો તે ધરાન ગયો; તથા સિંધ, મુલતાન, કાશુલ ને કંદહારના મુલક તેણે પોતાના રાજ્યમાં મેળવ્યા. પણ ધરાન ગયા પછી નાદીરશાહ માર્યો ગયો, તેથી તેના એક સરદાર અહમદ દુરાનીએ કંદહાર ને કાશુલ કબજે કરી ત્યાં દુરાની રાજ્ય સ્થાપ્યું.

રોહીલખંડ. ૧૪. મહમદશાહના વખતમાં યુસફખાન જાતના રોહીલા નામે પકાણ લોક અથોખ્યા ને હિમાલયની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા ને લુંટફાટ ચલાવી બરેલીમાં ગાદી કરી સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. પાદશાહે તેમના ઉપર સ્વારી કરી તાબે કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૫.

અહમદ દુરાનીની સ્વારી. ૧૫. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અહમદશાહ દુરાનીએ પૂર્વજ ઉપર ચઢાઈ કરી ને સરહિંદ જીતી લીધું; તેથી શાહજહાં અહમદ તેની સામે આવ્યો ને તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો. મોગલોએ આ છેલ્લોજ નય મેળવ્યો, તે પછી થોડીજ મુદતમાં પાદશાહ મરણ પામ્યો. શાહજહાંના મયુરાસન ઉપર બેસનાર ને તાજમાં કોહીનૂર પહેનાર છેલ્લો મોગલ પાદશાહ એજ હતો. એજ સાલમાં મરેઠાનો રાજા શાહુ તથા અંગ્રેજોજ પણ મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૮.

અહમદશાહ. ૧૬. મહમદશાહ પછી તેના શાહજહાં અહમદશાહે ગાદીએ બેસીને સાદતખાંના દીકરા સફરજખાને વજરાત આપી, તે રોહીલાને વશ નહિ કરી અથ્યાથી મલારાવ ફોલ્કર

તથા જ્યાપા સિંધીઆને ચોથાઇ વસુલ કરવાની રજા આપી ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે રોહીલાને વશ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૨. એવામાં અહમદ દુરાની બીજાવાર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો, પાદશાહે તેને પંજાબ પ્રાંત આપી પાછો કાઢ્યો. એ વાત સફદરજંગને નહિ ગમ્યાથી તે અયોધ્યા ને અદલ્લાખાદ પ્રાંત લઇ છુટો થયો; તેથી નિજામ અસોફખાનો પાટવી પુત્ર ગ્યાસુદ્દીન વજર થયો. તેને પાદશાહ સાથે અણખનાવ થવાથી તેણે પાદશાહને મારી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૪. ને પાદશાહના કાકાને આલમગીર બીજાએ એવું નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો.

આલમગીર બીજા. ૧૭. હવે પાદશાહના હાથમાં સત્તા રહી નહિ. જે બળવાન હોય તે વજર થઇ પાદશાહને કપજે રાખે કે ગમે તેને પાદશાહ બનાવે. મોગલાઇ નખળી થઇ. સુખા સ્વતંત્ર થયા ને પાદશાહી ખંડણી અટકી. મરેઠા બળવાન થયા ને આખા હિંદમાં લૂંટફાટ કરીને પોતાની સત્તા બેસાડવા લાગ્યા. બીજા આલમગીર માત્ર નામનો પાદશાહ હતો. સધળી સત્તા ગ્યાસુદ્દીનના હાથમાં હતી. તે સ્વભાવે ચપલ, અવિચારી ને ઉતાવળાઓ હતો. તેણે દુરાની પાસેથી પંજાબ જીતી લીધો.

અહમદ અમદલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૮. પંજાબની જીતનું વેર વાળવાને અમદલ્લીએ હિંદ ઉપર ચઢી આવી હુંદ ચલાવી ધન મેળવ્યું. અયોધ્યાના નવાબ સુજાઉદ્દલા પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા ભરતપુરના જાટ રાજા ઉપર સ્વારી કરીને મથુરાના હજારો જાતીઓને વિના વાંકે માર્યા. આ પ્રમાણે ફેર કરીને નજીબુદ્દલા નામે એક રોહીલા સરદારને પાદશાહનો સેનાપતિ ઠરાવી તે પાછો ગયો.

અમદલ્લીની ચોથી સ્વારી. ૧૯. અમદલ્લી ગયા પછી ગ્યાસુદ્દીને રઘુનાથરાવ પેશ્વાની મદદથી દિલ્લી લીધું ને નજીબુદ્દલાને નસાડ્યો. પેશ્વા ત્યાંથી પંજાબ ગયો ને તે પ્રાંત જીતી ત્યાં એક મરેઠા સરદારને સુબો ઠરાવી પોતે દક્ષિણમાં ગયો. આ સમાચાર સાંભળી પેશ્વાને સજા કરવાને અમદલ્લીએ ચોથી સ્વારી કરી. એવામાં ગ્યાસુદ્દીને બીજા આલમગીરને મારી નાખ્યો ને એક બીજા

છોકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઈ. સ. ૧૭૫૮. પણ તેને કામએ માન્ય કર્યો નહિ. વડો શાહજાદો શાહઆલમ નાશી ગયો; તે આગળ જતાં પાદશાહ થયો. દક્ષિણમાં મરેઠાએ નિગ્મને હરાવી તામે કર્યો હતો; હવે તેમનો કાર્મ શત્રુ રહ્યો નહોતો. તેથી તેમણે અખદશીને હરાવી મોગલાઇ ઉધી વાળવાની જગ્ગરી તૈયારી કરીને પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં અખદશી સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં તેમનો નાશ થયો.

પાદશાહીનો અંત.

૨૦. અખદશીએ પાછા જતાં શાહઆલમને ગાદી આપી હતી, એ શાહ-આલમ નામનો પાદશાહ થયો. એ સમયે અયોધ્યા ને પ્રયાગ સુ-જીવિત્વલા પચાવી પડ્યો. રોહિલાનો સરદાર નજી-મુદવજા પણ સ્વતંત્ર થયો. દક્ષિણમાં નિગ્મ ને કર્ણાટકનો તથા ઈંગાળાનો નવાબ સ્વ-તંત્ર થયા. મહીસૂરમાં હૈદરઅલીએ સ્વતંત્ર

શાહઆલમ.

મુસલમાની રાજ્ય એજ અરસામાં સ્થાપ્યું. ગુજરાત, માળવા, મુદ્દેલખંડ, ઓઢીઆ ને મહારાષ્ટ્ર પેશ્વાને તામે હતાં. સિંધમાં જુદા જુદા અમીરો સત્તાધારી હતા. ને તેઓ અખદશીના ખંડીઆ હતા. કાબુલ, કંહદાર, પંજાબ ને મુલતાન અખદશીના તાબામાં હતાં. એટલે દિલ્લી ને આગ્રા એ બેજ પ્રતિ પાદશાહના તાબામાં હતા. ને તે પણ માત્ર નામના હતા; કેમકે એ પ્રતિ મરેઠા વારંવાર હુમ્મી લેતા. છેવટે ગુલામકાદરે ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં પાદશાહને આંધળો કરી કેદ કર્યો; તેને સિંધીઆએ છોડાવી પોતાને કબજે લીધો. સિંધીઆ પાસેથી અંગ્રેજ સરદાર લેક સાહેબે તેને

છોડાવ્યા. શાહઆલમ ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં મૂઆથી તેનો શાહ-
જહો અકબર નામનોજ પાદશાહ થયો. અંગ્રેજ સરકાર એને જે
આપતા તે ખાદને જેસી નહેતો. તેની પાસે કાંઈ નાન્ય નહોતું.
ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં તે મરણ પામ્યાથી તેની જગ્યાએ મહમદ
ખાદાદુરશાહ થયો; તેણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધાથી
તેને પકડી રંગુનમાં કેદ કર્યો; ત્યાં તે ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ
પામ્યો. એ સર્વથી છેલ્લો પાદશાહ ગયો.

મકરણ ૯ મું.

મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરાવલોકન.

૧. સારા મોગલ પાદશાહો. ૨. પાદશાહીનાં પડતીનાં
કારણ. ૩. મોગલ પાદશાહોનાં કામ ૪. વેપારનો વધારો.
૫. હિંદનો ધણી કોણ થાય?

સારા મોગલ પાદશાહો. ૧. મોગલોના ૧૭ પાદશાહ થયા,
તેમાં પાદશાહ નામને યોગ્ય એવા તો ૧૪ પાદશાહ થયા. છેલ્લા
ત્રણ પાદશાહ તો માત્ર નામનાજ હતા. એ પાદશાહોમાં મહાન
અકબર સર્વોત્તમ હતો. એણે હિંદુઓ ઉપરથી જત્રાવેરો, માથા-
વેરો વગેરે વેરા કાઢી નાંખ્યા. હિંદુ રાજાઓ સાથે લમસંબંધ
કરી તથા તેમને ગેટા હોદ્દાની નોકરીઓ આપી તેમનાં મન
મેળવ્યાં. એ રીતથી હિંદુઓ પાદશાહના મદદગાર થયા. શાહ-
જહાં સુધી એ રીત ચાલી, શાહજહાં પણ જલો ને અકબરને
પગથે ચાલનારો હતો. ઔરંગઝેબના પુત્ર ખાદાદુરશાહે પણ રજ-
પૂતાનાં મન મેળવી લેઈ પાદશાહી તારવાને મુક્તિ કરી, પણ તે
જલદીથી મરણ પામ્યો. તેથી તે પાર પડી નહિ.

પાદશાહીની પડતીનાં કારણ. ૨. અકબરે સર્વને સરખા
મણી ધર્મભેદ કાઢી મોગલાઈ મજબુત કરવાને જે રીત ચલાવી
હતી, તે ઔરંગઝેબે તોડી. તેણે હિંદુઓ ઉપર જઠ્ઠાવેરો

નાખ્યો, જૂલમ ર્યો, ને તેમને નોશરીમાંથી બાતલ ર્યા. આ પ્રજે
 ધર્મભેદ પ્રસિદ્ધ કરવાથી હિંદુઓ નેમના ઉપર કોપે બરાયા; પરંતુ
 તે યુદ્ધકૌશલ્યમાં કુશળ હોવાથી સમયસૂચકતા ને ચપળતા વાપરી
 પોતાનું રાજ્ય સાચવોને વધારી શક્યો, પણ એણે કુસંપના જે
 બીજ રાખ્યાં તેનાં કડવા ફળ એના વંશજોને આપવાં પડ્યા
 એના વંશજો નયગા નાકળ્યાથી તેમના સરદારો માંહેમાંહિ લઢી
 મરવા લાગ્યા, ને તેમાંનો જે વેરાવર હોય તે વજર થઈ પાદ-
 શાહને રમકડા માફક નચાવવા લાગ્યો; તથા પોતાની મરજીમાં
 આવે તેને પાદશાહ બનાવે ને હિડાડે. એવા વજર પાદશાહ બનાવનાર
 કહેવાતા. પાદશાહ બનાવનાર વજરોમાં જુદીકારખાં, એ સૈયદ
 બાઘઓ, ને ગ્યાસુદ્દીન ગણાય છે. પાદશાહો નયગા ને વજરો
 કુસંપી ને આપમતલગીઆ જોઈ દૂરના સુખાઓ પણ પાદશાહતથી
 છૂટા પડી સ્વતંત્ર થઈ ગયા. પાદશાહત આવી સ્થિતિમાં આવી
 છતાં બહાદુરશાહ સિવાય કોઈ પણ પાદશાહે હિંદુઓને મેળવી
 લેવાની મહેનત કરી નહી. અરે કહીએ તો તેમનામાં દીર્ઘદ્રષ્ટિ ને
 રાજ્યકૌશલ્ય હતુંજ નહિ. પાદશાહતની પડતીના વખતે રજપૂતોની
 પડતી થઈ હતી, પણ મરેઠા પોતાનું બળ નિરંતર વધાર્યા જતા
 હતા, તેથી તેમણે અંતે મોગલાઈ વૃદ્ધનું મૂળ કાપ્યું.

મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૩. મોગલ પાદશાહો જો કે
 આગલા પદાણુ પાદશાહો કરતાં સારા હતા, તોપણ તેમણે રૈયતને
 માટે સારા કામો થોડાંજ કર્યા છે. લોકકલ્યાણનાં અને પ્રજાની
 આબાહીનાં કામ કરવામાં તેઓ પદાણુ પાદશાહો કરતાં બાગ્યેજ
 સારા હતા. અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની, ન્યાય
 આપવાની ને આબાહી રાખવાની મહેનત કરી હતી. પણ એ એ
 બાદ કરતાં બાકીનાં રાજ્યવૈભવ ને મોજશોખ ભોગવવામાં તથા
 મુલકો જીતી મોટાઈ વધારવામાં પોતાનો કાળ ગુમાવ્યો હતો.
 અકબરેવિદ્યાને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત કરી. તે વખતે રાજ્યમાં
 દરબારી બાપા દારસી હતી, તેમાં તેણે સંસ્કૃત - ગ્રંથોના, તરજુમા
 કરાવ્યા. વળી આધને અકબરી અને અકબરનામું નામે ઇતિહાસના

મંથો એના વજર અણુત્રફળલે લખ્યા હતા. જહાંગીરે પોતાની હકીકત પોતેજ લખી છે, પણ એ સિવાય કંઈ વિશેષ કાંઈ કર્યું નથી. તેમણે હિંદુ પ્રજામાં વિદ્યાભ્યાસ વધારવા તરફ કંઈ લક્ષ્ય ન આપ્યું તેથી હિંદી વિદ્યા ધટી, ખંધ પડી ને અંતે નાશ પામવાની સ્થિતિમાં આવી; તેથી તેમનામાં વહેમ વધ્યા ને કેટલાક નકારા રિવાજો દાખલ થઈ તેઓ અધમ સ્થિતિમાં આવતા ગયા.

વેપારનો વધારો. ૪ મોગલાઈ વારામાં પહેલાં કરતાં યુરોપ સાથે વેપારનો ધણો વધારો થયો. એ વધારો આ દેશના વેપારીઓએ પરદેશમાં જઈને કર્યો નહોતો, પણ પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં આવવાથી થયો હતો. સિકંદર લોદીના સમયમાં પોતુંગીને આ દેશમાં આવી યુરોપ સાથેનો વેપાર ચલાવવા લાગ્યા તેમને નફા મળતો જોઈ યુરોપના ખીજ દેશોના લોક પણ આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવવા લલચાયા, ને અકબર તથા જહાંગીર પાદશાહોના સમયમાં તેઓ આ દેશમાં આવવા લાગ્યા; તેથી આ દેશના માલનો પુષ્કળ ઉઠાવ થવા માંડ્યો. કારીગરો કમાવા લાગ્યા ને તેથી તેઓ નવા નવા જર ઉત્પન્ન કરી આ દેશની કારીગરી ખીલવવા લાગ્યા.

હિંદનો ધણી કેણુ થાય ? ૫. મોગલ પાદશાહો નબળા થયા, શરદારો કુસંપી થયા ને સુઆઓ સ્વતંત્ર થયા; તથા તેઓ મોગલાઈનું ધણીપણું રાખવાને ઇચ્છતા ન હતા. મોગલની નબળાઈ જોઈ તથા તેમનો પોતાના તરફ ધર્મબેદ ને જૂલમ જોઈ હિંદુઓ મોગલાઈ તોડીને હિંદના ધણી થવા ઇચ્છવા લાગ્યા, પણ હિંદુઓ તરફથી લકનાર માત્ર મરેઠાજ હતા. તેમણે સંપ કરી હિંદુજન એકત્ર કર્યું નહિ. રજપુતોને લુટીને પાયમાલ ક્યાંથી તેઓ તેમની સહાયે આવે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા, તેથી હિંદ તરફથી મરેઠા એકલા મોગલાઈ સામા થયા. એ રીતે હિંદુ મુસલમાન મહોમાહે લડીને નબળા થયા અને અંતે એની લડાઈમાં ત્રીમલે દાવ્યું, અને ૧૭૬૧ ની હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની મોટી લડાઈમાં મરેઠીજન તુટ્યું; અને મોગલાઈનો તો અંતજ આઓ. એ લડા-

છઝો વખતે એક ત્રીજી પ્રજા તટસ્થપણે જોતી હતી, તે પ્રજાનો તે વખતે પૂર્વમાં સૂરોદય થયો હતો. યુરોપથી વેપાર કરવાને જે પ્રજા આ દેશમાં આવી હતી તેમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ સુખ્ય હતી. તે પણ હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને ઉત્સાહી હોવાથી પોતપોતાની સત્તા જમાવવાને માહોમાંહે લઢી મરી. તેમાં આખરે અંગ્રેજ લોકો ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં ફતેહ પામ્યા. ફ્રેંચને હરાવી અંગ્રેજોએ હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને યતન કર્યો. માહોમાંહે લઢીને નખળા થએલા હિંદના જુદા જુદા મુસલમાન લોકોએ તેમણે પ્રથમ હરાવ્યા. પછી મરેઠાને અને છેવટે શીખને હરાવી તેઓ હિંદના ધણી થયા.

માગ ચોથો.

મરેઠા રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

શિવાજી.

૧. મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૨. મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૩. મરેઠા સરદારો. ૪ શાહાણ. ૫. શિવાજીનો જન્મ. શિવાજીનો ઉદય. ૬. શિવાજી રાજા થાય છે. ૮. આર્યધર્મ તારણુ યુક્તિ. ૯. શિવાજી કેદ પકડાય છે. ૧૦. શિવાજી કેદમાંથી છુટે છે. ૧૧. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. શિવાજીનો અંત. ૧૩. રાજ્યની મજબૂતી.

મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૧. ઇ. સ. ની શરૂઆત સુધી મહારાષ્ટ્રમાં જળુવાનગ રાજ્ય નહોતું. આગળ જતાં તેનો કેટલોક ભાગ શાહાજીના રાજ્યોના તાબામાં આવ્યો. તે પછી એ દેશમાં આલુક્યોનું રાજ્ય થયું. આલુક્યો પછી દેવગીરી કે દોલતાનાદમાં જાદવોનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય અક્ષાઉદાન ખૂતીએ લેયું, ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત દિલ્લીની પાદશાહતમાં બળ્યા.

મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૨. મહમદ ગાંડાના વખતમાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં હુસેન ગંઝુએ આઘણી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ત્યારે મહારાષ્ટ્ર દેશ તેના તાબામાં આવ્યો. એના વંશજોની નબળી સ્થિતિમાં એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થયા. તે વખતે મહારાષ્ટ્ર દેશ અહમદનગર ને વિજ્ઞપુરના રાજાના તાબામાં વહેંચાઈ ગયો.

મથેડી સરદારો ૩. એ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર મુસલમાની રાજ્યમાં વહેંચાયો, તોપણ જુના રાજ્યકુળના વંશજો ને નાના નાના જગીરદારો રહ્યા હતા. તેઓ જગીર ખાઈ, એ મુસલમાની રાજ્યોમાં નોકરી કરતા. એ વગર મુસલમાની લશ્કરમાં પણ ખણા મરેઠા નોકર હતા. મુઝ્ડા કારખાતે ત્યાંના પાલિકા કરતા હતા. આ પ્રમાણે અહમદનગરના મલીકાંચરના લશ્કરમાં જાદવરાય કરીને એક જાદવકુળનો દશ હજાર સ્વારનો સરદાર હતો. તેની સહાયતાથી ભોંસલે કુળનો માલોજી કરીને એક મરાઠો હતો, તે પાંચ હજાર સ્વારોનો સરદાર થયો. એમ કહેવાય છે કે ઉદેપુરના રાજા અજી-સિંગના જે કુમાર દક્ષિણમાં જતા રહ્યા હતા, તેના વંશનો એ માલોજી હતો. એ કુંવરથી માલોજી દશમો પુરુષ હતો*.

શાહાજી ૪. માલોજીને શાહાજી નામે દીકરો હતો. તેનો વિવાહ જાદવરાયની દીકરી જીજ્ઞાષા વેરે થયો હતો; તેથી શાહાજી અહમદનગરના રાજ્યમાં આગળ પડતો થયો. મલીકાંચર મૂઆ પછી તેનો દીકરો કુતેહખાન શાહજહાંને તાબે થયો. ત્યારે શાહાજીએ એક બીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો ને અહમદનગરનો કુટૂંબો મુલક પાછો મેળવ્યો, તેથી શાહજહાં પડે દક્ષિણમાં આગ્યો. તેણે વિજ્ઞપુરનું રાજ્ય ખંડીઈ બનાવ્યું ને અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. તેથી શાહાજી વિજ્ઞપુરની નોકરીમાં રહ્યો. એ શાહજીને જે જગીર મળેલી હતી. એક સતારા પાસે ને બીજી તંજવરમાં.

શિવાજીનો જન્મ. ૫. શાહાજીને જીજ્ઞાષાથી શિવાજી નામે પુત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૬૨૭. એને કેળવણી આપવાને શાહાજીએ

* અહમદાબાદના સામા યનાર ઉદેપુરના રાજા ભીમસિંહના દીકરા અલેસિંહનો કુંવર સનનસિંહ દક્ષિણમાં ગયો. એ સનનસિંહથી દશમી પેઢીએ માલોજી થયો. સનનસિંહ, કુલીપજી, શિવાજી, ભોરાજી, દેવરાજ, જયસેન, મોહજી, ખેલુજી, જનકોજી, માલોજી.

(૧૪૮)

કોડદેવ નામે બ્રાહ્મણને રાખ્યો: તેણે તેને સાક્ષર નહિ કરતાં રા-
જ્યનીતિ ને યુદ્ધકળા સારી રીતે શીખવી. શિવાજીની મા પણુ એક
રજપુતાણીને છાજે એવો એને ઉપદેશ આપતી. શિવાજીના ગુરુ
રામદાસ સ્વામી હતા. શિવાજી

શિવાજીનો ઉદય. ૬. શિવાજી મોટા થતા ગયો તેમ તેમ એણે પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા માંડ્યું. એણે આસપાસના બાટી લોકો પોતાના લશ્કરમાં એકઠા કર્યા. એ લોક એતીનું કામ કરતા ને શિવાજી બોલાવે ત્યારે આતીને તેના હુકમમાં રહી આસપાસના મુલકો લૂંટી લેતા. એ લૂંટમાંથી શિવાજી તેમને ભાગ આપતો. તેથી તેમને પગાર આપવાની ગરજ પડતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ શિવાજી બોલાવે ત્યારે લૂંટની લાલચે તેઓ ખુશીથી હાજર થતા. આ પ્રમાણે મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષે પ્રથમ લૂંટનો ધંધો આરંભ્યો. આગળ જલદીજ એણે વિજ્ઞપુરના તાબાના કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને ત્યાં પોતાનો લૂંટનો ખજાનો ભરવા માંડ્યો. આ વખતે શાહાજી વિજ્ઞપુરના રાજ્યમાં નોકર હતો. તેથી તેના ઉપર વિજ્ઞપુરવાળાએ દબાણ કર્યું. ત્યારે શિવાજીએ મોગલાઇ મુલક ઉપર લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે એક વખત મોગલોનો તો ખીજી વખત વિજ્ઞપુરનો મુલક લૂંટવા લાગ્યો. અંતે શિવાજી વિજ્ઞપુરનો મુલક લૂંટતો બંધ ન પડ્યો, ત્યારે ત્યાંના હાકેમે શાહાજીને કેદમાં નાખ્યો; તેથી શિવાજી શાહજહાંને શરણે આવ્યો. ને તેની સહાયતાથી પોતાના પિતાને છોડાવી, પ્રથમ પ્રમાણે તેનો ઉશ્ચોગ જારી રાખ્યો; ત્યારે વિજ્ઞપુરના હાકેમે અફજલખાં નામે એક મોટા સરદારને લશ્કર આપી શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. આ સરદાર સાથે રણુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી જય મેળવાય તેમ નહિ હોવાથી તેણે જીત કરી જય મેળવવાની યુક્તિ કરી. પ્રથમ તેણે સલાહનું કહેણું મોકલ્યું પ્રતાપગઢના કિલ્લા આગળ તેની મુલાકાત લેવાનું ઠરાવ્યું. એ મુલાકાત વખતે દગાથી તેને મારીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૬. અફજલખાં મરાયાથી વિજ્ઞપુરને વધારે જય પેઠા ને શિવાજી વધારે જોરપર આવ્યો તેણે લશ્કરનો વધારે જમાવ કરી મોગલાઇ મુલકમાં લૂંટ ચલાવી. એ સમયે દિલ્લીની ગાદીએ ઔરંગઝેબ હતો. તે પોતાના બાઇઓનો નાશ કરવામાં રોકાયેલો હોવાથી તેણે શિવાજીને છેડયો નહિ, પણ તેમાંથી પરવાયા પછી તરતજ સાહિસ્તખાંને જોરાવર સૈન્ય

આપી શિવાજીનો નાશ કરવા મોકલ્યો. શિવાજી મોગલો સામા નહિ થતા કુંગરામાં ભરાયો. મોગલોએ પુના જીતીને ત્યાં મુકામ કર્યો. શિવાજીએ ઓચિંતાં આવીને રાત્રે તેમના ઉપર હાથો માર્યો. તેથી મોગલો ગજરાયા ને સાહિસ્તખાં નાસતાં નાસતાં ધાયલ થયો. ઇ. સ. ૧૬૬૨. એ પ્રમાણે વિજયપુરને બાદશાહી લશ્કર ઉપર જય મળ્યાથી તેનું લશ્કર વધારે તેજ પર આવ્યું.

શિવાજી રાજ થાય છે. ૭. એ વખતે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સુરત એ મોટું બંદર હતું. મોટા મોટા વેપારીઓ અને સાહુકારો ત્યાં રહેતા હતા. તેઓ દુનિયાના બધા ખરા જાણીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. ત્યાં ચોરાશી બંદરના વાવટા ઉડતા હતા, ને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજનું મુંબઈ તે વખતનું સુરત હતું. એ સુરત લુંટવાની શિવાજીએ હિંમત કરી ને એક દમ સુરત ઉપર ચઢ્યો ને તે હુડીને ખૂબ ધન તથા માલ લઈ ગયો. એવામાં એનો બાપ શાહાજી મરણ પામ્યાથી શિવાજીએ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવી, રાયગઢમાં રાજ્યધાની કરીને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૪.

આર્યધર્મ તારણુ યુક્તિ. ૮. કૌડદેવ બ્રાહ્મણના ઉપદેશથી, મહાભારત ને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી, તથા તેની મા અને ગુરુની શિખામણથી, શિવાજીનાં આર્યત્વનું અભિમાન આવ્યું હતું. નાનપણથીજ તેને આર્યધર્મ તારવાની અને મુસલમાની ધર્મનો નાશ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ હતી. જે અભિમાન અને ઉત્કંઠા એનામાં આવ્યાં હતાં, તે એણે પોતાના લશ્કરમાં ને લોકોમાં આપ્યાં; તેથી તેના લોકો પણ તેની સાથે શુભ પ્રેરણાથી દોરાયાથી એણે આખા મહારાષ્ટ્રમાં જાગૃતિ પ્રદિત કરી. તેણે પોતાનું કાર્ય સાધવાને જ્યાં બળ ચાલે એવું નહોતું ત્યાં પ્રારંભમાં જી ને કળ વાપર્યા. નાનપણથી મહાન કાર્ય કરનારને કાંઈ કાંઈ વાર એવા જીભેડ કર્યો કરવાની દરજ પડે છે; તે પણ તેથી એ કાર્ય સ્તુત્ય તો નાજ ગણાય.

શિવાજી કેડ પકડાય છે, ૯. શિવાજી બગવાન ધવાથી મો-

ગલ પાદશાહને તથા વિઞ્નપુરવાળાને તેનો ડર લાગ્યો. અને તેનો નાશ કરવાનું ઇચ્છવા લાગ્યા. શાહાજી વિઞ્નપુરની નોકરીમાં હોવાથી શિવાજીને તેના તરફનો લય હતો, તે શમ્યો એટલે તે છૂટથી મહાલવા લાગ્યો. તેને મે ગત્રાઈ ને વિઞ્નપુરના ગામ લુંદ્યા, છત્યા ને તાળે કર્યા તેમના કિલ્લા લીધા ને બીજા કટલાક બંધાવ્યા, એ પ્રમાણે તેને મજબૂત થતો જોઈ પાદશાહે પ્રથમ જોધપુરના રાજા જયસિંગને તેના ઉપર મોકલ્યો; પણ એ રજપૂત રાજા અંદરખાનેથી શિવાજીની ચઢતી ને મુસલમાનોની પડતી ઇચ્છતો હતો, તેથી તે શિવાજીને મળી ગયો. આ સાંજળી ઔરંગઝેબે તેને ત્યાંથી ખસેડી પ્રથમ પંજાબમાં ને પછી કાશ્મીરમાં સુબો બનાવ્યો. ને શિવાજી ઉપર જેપુરના રાજા જયસિંગને મોકલ્યો. શિવાજી સમય વરતી જયસિંગની સલાહથી પાદશાહને શરણે ગયો. ઔરંગઝેબે તેને દિલ્લી બોલાવ્યાથી જયસિંગની બાહેધરીથી તે તથા તેનો કુંવર સંભાજી દિલ્લી ગયા, પણ એ બાપ દીકરાને પાદશાહે કપટથી કેદ કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૬.

શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૦. જયસિંગની બાહેધરીથી શિવાજી આવ્યો હતો, છતાં તેને કેદ કર્યો એ વાત તેને ગમી નહિ. તેથી તે તેનો છૂટકારો ચઢાતો હતો. શિવાજી પણ ઔરંગઝેબના માથાનો કપટી હતો. તેણે પોતાનો છૂટકારો થવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો ને તેમાં જયસિંગે સહાય કરી. શિવાજી માંદો થયો હોય એવો દાવો કરી સાધુ-સંતોને મોટા મોટા ટોપલામાં મિઠાઈ વહેંચવા લાગ્યો. પ્રથમ તો પાદશાહે મીઠાઈના ટોપલાની પણ બરાબર સંભાળ રખાવી હતી, પરંતુ કેટલીક મુદતે એ દેખરેખ નરમ પડી એટલે શિવાજી અને તેનો પુત્ર અને મીઠાઈના ટોપલામાં બેસી નાસી ગયા. એ રીતે કપટથી છૂટીને શિવાજી અને તેનો પુત્ર રાયગઢ આવ્યા. ત્યાં આવી તેણે વધારે જોસથી મુલકો લૂંટવા તથા જીતવાનું કામ ચલાવ્યું. પાદશાહી સરદારોને યુક્તિથી તથા કપટથી વશ કરીને તેણે પોતાનું કામ કાઢી લીધું. ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં એણે બીજીવાર સુરત લુંટીને ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં પોતાની ટુંગા સોનાથી કરાવી તેનું દાન કર્યું.

શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. શિવાજી જેવો લઠાઇમાં શરો, કામ કાઢી લેવામાં ચતુર ને મુલકો જીતવામાં ચપલ હતો, તેવોજ તે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં હોશિયાર ને કાળજીવાળો હતો. પોતાની રૈયત દુઃખી ન થાય તેવી તે કાળજી રાખતો. મુલક લુટીને, જીતીને અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાનું કામ કાઢીને શિવાજી જેટલો પ્રખ્યાત થયો છે, તેટલો કે તેથી વધારે પ્રખ્યાત તે મુલકો સાચવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં ચતુરાઇ બતાવ્યાથી થયો છે. તે કામ કાઢી લેવામાં કપટ ને કરતા કરતો. પણ કામ સાધ્યા પછી દયા બતાવતો; એટલે એનો જાતિ સ્વભાવ કૂર કે નિર્દય નહોતો. અને તેથીજ તે મુલકો જીત્યા પછી તેનો બરાબર બંદોબસ્ત રાખતો. એણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને, ઇન્સાફ આપવાને, શુન્હો અટકાવવાને, જમા વસુલ કરવાને અને તે બધા ઉપર કેબરેખ રાખવાને અધિકારીઓ નીમ્યા હતા; તેજ પ્રમાણે પોતાની હજુરમાં એણે આઠ મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યા હતા. દીવાની, ફૈજદારી, લશ્કરી, પગાર આપનાર, દફતરી વગેરે ખાતાનો ઉપરી એક એક પ્રધાન હતો, અને તે બધાનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન કે પેશ્વા હતો.

શિવાજીનો અંત. ૧૨. રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તે દક્ષિણમાં તંજવર ગયો; ત્યાંની પોતાના આપની જગીરની અરધી ઉપજ લેવાનો કરાવ કરી ત્યાં પોતાના ભાઇ બેંગાજીને કારભારી નીમ્યો. ઈ. સ. ૧૬૭૬ તંજવરથી પાછા આવી તેણે કિલ્લા બંધાવ્યા. લશ્કરનો બંદોબસ્ત કર્યો ને રાજ્યની મજબુતી કરી. એ ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

રાજ્યની મજબુતી. ૧૩. શિવાજીએ એક નાના જગીરદાર-માંથી વધીને ઔરંગઝેબ જેવા જોરાવર પાદશાહના સમયમાં મન્દી વખતે એક બળવાન મરેડી રાજ્ય પોતાના પુત્રો માટે વારસામાં મૂક્યું; પણ તેના પુત્રો તેના જેવા નીકળ્યા નહિ; તેથી એ રાજ્યનો પાદશાહે જડમૂળથી નાશ કર્યો હોત. પણ શિવાજીએ મરેડી રાજ્યની ઇમારતનો પાયો એવો મજબૂત ચણ્યો હતો કે

તે ટપા રહી. તેણે મરેડા લોકોમાં જે ચૌર્ય, સાહસ, યુદ્ધકળા, આ-
ર્થભિમાન ને મ્લેચ્છતિરસ્કાર ઉત્પન્ન કર્યા હતાં, તે ગુણોથી એના
સરદારોએ પોતાના નજીબા રાજ્યના સમયમાં પણ મરેડી રાજ્યની
પડતી થતી અટકાવવામાં સહાય કરી.

પ્રકરણ ૨ જી.

શિવાજી પછીના રાજાઓ.

૧. સંભાજી. ૨. રાજારામ. ૩. તારાબાઈ. ૪. મરેડી
રાજ્યના બે ભાગ. ૫. શાહુરાજ. ૬. રામરાજ. ૭.
મરેડી રાજ્યની આખર.

સંભાજી. ૧. શિવાજીને બે પુત્ર હતા—સંભાજી ને રાજારામ,
તેમનો વડો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ બેઠો. તે શિવાજી જેવો બહા-
દુર, પણ મૂર્ખ હતો. કલુષ નામે પાદશાહની સોળતમાં પડી તેણે
રાજ્યની ખરાબી કરી. સન ૧૬૮૩ માં ઔરંગઝેબ દક્ષિણ જત-
વાને આવ્યો ને પાંચ વરસમાં તેણે વિજ્ઞપુર ને ગોવળકોડાના
રાજ્ય જીત્યાં ત્યાં સુધી સંભાજી સુસ્ત થઈ બેસી રહ્યો. મુસલમા-
નોની માંહેમાંહેની લઠાઈનો લાભ એણે લીધો નહિ. વળી વિજ્ઞ-
પુર ને ગોવળકોડાનાં રાજ્યો ખાલસા થયાથી તે બંને રાજ્યના
સિપાઈઓ મરેડાને આવી મળ્યા, તેમણે સંભાજીએ એના પાપ
જેવી અપંગતા ને હોંશિયારી રાખી તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. એ
અમૂલ્ય સમય એણે મોજમજમાં ગુમાવ્યો. એવામાં પાદશાહના
સરદાર તુકારમખાંએ સંગમેશ્વરમાં એને પકડી લીધો. પાદશાહે તેને
મુસલમાન થવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારી શાહજાદી પર-
ણાવે તો થાઉં, એમ કહી તેણે પેંગળરને ગાળો દીધી, તેથી પા-
દશાહે તેને મરાઠી નાંખ્યો. સંભાજી પકડાયા પછી તેની સ્ત્રી તથા
બેકસ પણ પકડાયાં, તેમને ઔરંગઝેબે કેદમાં રાખ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૮૬.

રાજારામ ૨. મરેડાનો રાજા પકડાયાથી પાદશાહ ખુશ થયો.
તે સમયથી કે હવે મરેડી રાજ્યનો નાશ નજીક આવ્યો; પણ તે

એની ભૂલ હતી. રાજ પકડાયાથી મરેઠા નાકમેદ થયા નહિ. શિવાજીએ આણેલું આર્યત્વનું અભિમાન અને જુસ્સો હજી નરમ પડ્યા નહોતાં. સમ્રાજા મરેઠા સરદારને એક માત્રી મંગાળના દીકરા શિવાજીની વતી કારભાર કરવાર મંગાળના લાખ રાજરામને ઠરાવ્યો; ને ઔરંગઝેબ સામા શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઇ ચલાવી. પાદશાહ સામે આવે તો નાસી જતું ને ખીજે ઠેકાણે જઇ તેના લશ્કર ઉપર છાપો મારવો, ને તેનો ખગ્નતો લુંટી તેને નાણાંની તાણ પાડવી. પાદશાહ મરેઠા કિલ્લા જતે તો મરેઠા મોગલાઇ મુલકમાં જઇ લુંટ કરે. આ પ્રમાણે મરેઠા મોગલોને હેરાન કરવા લાગ્યા. મોગલ સિપાઇઓ પણ પડેલા જેવા ચંચળ નહોતા. તેમના સરદાર મોજલા ને આગસુ થઇ ગયા હતા. વળી મોગલ સરદારો લાંચીઆ પણ હતા, તેથી વખત આવે મરેઠા તેમને લાંચ આપીને છુટી પણ જતા. એ લાંચ પણ 'તેરા પુણ્ય તેરે દારે' જેવી હતી. મોગલાઇમાં લુંટ કરી તેજ પૈસા મરેઠા લાંચમાં આપતા. એક તરફ મોગલો મરેઠા મુલક જતના, તો ખીજી તરફથી જઇ તેમનો જતેલો મુલક મરેઠા પાછો લેતા. મરેઠાએ રાજરામને કર્ણાકટના જંજગઢમાં રાખ્યો હતો; તેથી મોગલોએ જંજગને ઘેરો બાંધ્યો, ઇ. સ. ૧૬૬૪. ઘેરો બાલનાર કામખક્ષ ને જુલ્હીકારખા હતા. તેમને અણખનાય થવાથી મરેઠાએ હેરાન કર્યા, તેથી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી વાંદીવાસ ગયા. એ ઉપરથી પાદશાહે શાહજહા કામખક્ષને બોલાવી લીધો ને જુલ્હીકારને જંજગ જતવા ફક્ત કીધો. તેણે જંજગઢ જત્યો પણ લાંચ લઇ રાજરામને નાસી જવા કીધો, ઇ. સ. ૧૬૬૮. રાજરામે જંજગથી સતારે આવી રાજધાની કરી ને ગોદાવરી સુધીના મોગલ મુલકમાંથી ચોથ ઉધરાવી. એવામાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦.

તારાબાઇ. ૩. પોતાના પુત્ર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી રાજશામની સ્ત્રી તારાબાઇ રાજ્યકારભાર કરવા લાગી. એ બાઇએ પણ બહાદુરી ને અપજતાઈ લઢાઇનું કામ આગળ ચલાવી મોગલોને કામર કરવા માંડ્યા. પાદશાહે પોતાનું કેટલુંક લશ્કર ઉત-

રમા મોકલતું પડ્યું, તેથી તેનું
દક્ષિણુમાં લશ્કર કમી થયું.
પગાર ચઢી ગયાથી લશ્કરના
લોકાનુમ મારવા લાગ્યા. આથી
અંતે ઔરંગઝેબે ચાકાને સ-
લાહનું કહેણ ચલાવ્યું. તેથી
મરેઠા ઉન્મત્ત થયા ને મોટી
મોટી માગણી કરવા લાગ્યા;
તે પાદશાહથી કબુલ ન થઈ
અને તે નિરાશ થઈ પાછો
ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા,
તેથી તે કેદ પકડાતો મુશ્કેલીથી
બચી અહમદનગર પહોંચ્યો. ને
થોડી મુદતમાં ત્યાંજ મરણ

તારાબાઈ.

પામ્યો. તે પછી આજમે સંભાળના દીકરા શિવાજી (શાહુ)
ને છોડી મૂક્યો.

મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૪. શાહુએ દક્ષિણમાં આવી મ-
રેઠી રાજ્યનો દાવો કર્યો. પરંતુ તારાબાઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે એ
સંભાળનો ખરો દીકરો નથી. કોઈ ધુતારો છે; પણ ધણા મરેઠી
સરદારો શાહુને આવી મળવાથી તેનું ઠંડર વધ્યું; તેથી તારા-
બાઈ કોલ્હાપુરમાં જઈ રહી. એ પ્રમાણે શિવાજીના રાજ્યના બે
ભાગ થયા. મોટા દીકરાના વંશજ સતારામાં ને નાનાના વંશજ
કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

શાહુરાજ. ૫. શાહુને ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં ગાદી મળી. તેણે
ખાત્રાજીન પોતાના પેશ્વાની જગા આપી. શાહુ મોગલ દરબારમાં
ઉછરેલો હોવાથી તેને મોજમજ ભોગવવાનો શોખ હતો; તેથી
એણે રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. સમગ્રો કારભાર પેશ્વાને સો-
ંપાવી તેઓ રાજ્યમાં કરતા કારવતા થયા. ખાલાજી ઇ. સ. ૧૭૨૦

માં ગુજરી ગયાથી શાહુએ તેના મોટા દીકરા બાહુરાવને પેશ્વાઈ આપી. બાહુરાવ પણ એના આપ જોવો બહાદુર હતો. તે પોતાના રાજનો મત લેઈ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે પણ પોતાનું ધાર્યું તેના મનમાં ઉતારી, તે પ્રમાણે કરતો. તે રાજને નામે કારભાર કરતો. તેથી સઘળા મરેઠી સરદારો તે માન્ય કરી તેની આજ્ઞામાં રહેતા. તે ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં મરણ પામવાથી તેના વડો પુત્ર બાહુરાવ પેશ્વા થયો. બાહુરાવને પેશ્વાઈ ન મળે માટે કેટલાક મરેઠી સરદારો સામા થયા; પણ બાહુરાવને ચતુરાઈથી તેમનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહિ, શાહુરાજ ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો.

રામરાજ. ૬. શાહુને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના નામનું એક વશીયતનામું બાહુરાવ પેશ્વાએ રજુ કર્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે શિવાજીના વંશમાં ગાદી રાખી રાજની વતી રાજ્યનો કુલ કારભાર પેશ્વાએ કરવો. એ રીતે બાહુરાવને રાજની મંજૂરીથી પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની કરવાનો યત્ન કર્યો. મરેઠી રાજ્યમાં એ પક્ષ હતા. મરેઠા ને બ્રાહ્મણ. પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થાય તો રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોનું ચલણ થાય. તેથી મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ અંતે એ વશીયતનામું મંજૂર રહ્યું ને પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થઈ પેશ્વાએ રાજરામના દીકરા શિવાજીના પુત્ર રામરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રામરાજને સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવાનો યત્ન કર્યો. પણ તે નિષ્ફળ થયો. તેથી સતારાની આસપાસનો કેટલોક મુલક રાખી બાકીના રાજ્ય ઉપર પેશ્વાને કારભાર કરવા દીધો. નવા પેશ્વાને પાછડી બંધાવવાનું કામ માત્ર રાજ પાસે રહ્યું. રામરાજ ઇ. સ. ૧૭૭૮ માં મરણ પામ્યો.

મરેઠી રાજ્યની આખર. ૭. રામરાજને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેણે બોંસલેના કુળના એક શાહુ નામે છોકરાને દત્તક લીધો, ને બીજા શાહુને નામે રાજ થયો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં પેશ્વાઈ સ્વતંત્ર થવાને મહેનત કરી. પણ પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે દીકરાને કેદ કર્યા. એ શાહુ કેદમાં મરણ પામ્યો. પણ જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લીધું ત્યારે

અંગ્રેજ સરકારે સતારાની ગાદીએ શાહુના દીકરા બાળાસાહેબ ઉર્ફ પ્રતાપસિંગને બેસાડ્યો. પંદર લાખની ઉપજનો મૂલક તેને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં તેના ઉપર ફીતુરનું તહોમત આવ્યાથી તેને ગાદીએથી ઉઠાડી તેના ભાઈ આપાસાહેબને બેસાડ્યો તે ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મુઆથી તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું. એ રીતે શિવાજીના સ્થાપેલા મરેઠી રાજ્યની આખર આવી. એ રાજ્ય ૧૮૫ વરસ ચાલ્યું. એ રાજ્યની કાલ્હાપુરની શાખા અઘાપિ હયાત છે.

પ્રકરણ ૩ નું.

પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું.

૧. બાલાજી, વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૨. બાજીરાવ, ૩. મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૪. બાજીરાવના ગુણ ૫ બાજીરાવ. ૬. પેશ્વા રાજથી સ્વતંત્ર થાય છે.

બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૧. શિવાજીએ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી જે આઠ પ્રધાન નીમ્યા હતા, તેમાં પેશ્વા સર્વનો ઉપરી હતો. શાહુ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી પેશ્વા માત્ર નોકરી કરતા. રાજ-મરજીમાં આવે તેને પેશ્વાનો જગા ઉપર નીમી શકતો. પણ શાહુ રાજ મોજશોખમાં પડ્યો ને રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. રાજ્યકારભાર સર્વ પેશ્વાને સોંપ્યો, તેથી તેનું 'પળ વધ્યું. પહેલો પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ મહુ બુદ્ધિવાન ને પહોંચેલો હતો. તે પ્રથમ તલાટીનું કામ કરતો; ત્યાંથી વધતાં વધત્કં તે પોતાની હોંશીઆરી વડે પેશ્વા થયો. ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા મજબુત કરવાને પોતાની જાતના ધણા બાહુણીને નોકર રાખ્યા. મરેઠા કંઈ બળેલા નહોતા. તેથી મુઠ્ઠી તથા હિસાબકિતાબ ને લખાણ વગેરેનું કામ કરવાને બાહુણી વગર તેમને ચાલે તેમ નહોતું. પોતાની મજબૂતી થયા પછી બાલાજીએ મરેઠી રાજ્ય વધારવા

તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દિલ્હીના પાદશાહ નબળા હતા ને તેમનાં સરદારોમાં કાટપુટ ચાલતી હતી, તેથી સૈયદહુસેને ખાલાજીની મદદ માગી. ત્યારે ખાલાજી દશ હજાર મરેઠા લેખને તેમની મદદે ગયો. એ મદદના બદલામાં દક્ષિણની ચોથ ને સરદેશમુખી લેવાનો કરાર કરાવી લીધો. પાદશાહી નબળી થવાથી મરેઠા ખીજા પ્રાંતોમાં પણ ચોથ ઉઘરાવવા લાગ્યા. એ રીતે મરેઠા રાજ્યની ચઢતી કરી ખાલાજી ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં ગુજરી ગયો. ખાલાજીના વખતમાં મરેઠી લશ્કરનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાલાડે હતો. તેનો એક બહાદુર સરદાર દામાજીરાવ ગાયકવાડ કરીને હતો તેની બહાદુરીથી રાજી થઈ દાલાડેએ તેને સારી નોકરી આપવાને શાહુને ભલામણ કરી. શાહુએ તેને સમશેર બહાદુરનો ઇલકાબ અને સેનાપતિથી ઉતરતા દરજ્જાની સેના ખાસખેલની જગા આપી.

ખાજીરાવ. ૨. ખાલાજીને એ દીકરા હતા. ખાજીરાવ ને ચીમનાજી. તેમના મોટા દીકરા ખાજીરાવને શાહુએ પેશ્વા બનાવ્યો. સેનાપતિની જગા ખંડેરાવના દીકરા અંબકરાવ એને સેના ખાસખેલની જગા દામાજીના ભાત્રજા પિલાજીને આપી. બહાદુર અને શૂરા આપનો પુત્ર ખાજીરાવ પણ બહાદુર ને શૂરા હતો. શિવાજીની ધારણા બરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી આર્થ રાજ્ય સ્થાપવાની હતી. તે ધારણા બર લાવવાને ખાજીરાવે મહેનત કરી. આ સમયે મોગલાઈની નમતી બેઠી હતી. તેમના પાદશાહ બુદ્ધિહીન ને નબળા હતા. અને તેમના સરદારોમાં કાટપુટ હતી. આવી સ્થિતિનો લાભ લેવાને ખાજીરાવે વિચાર કર્યો. મરેઠી દરબારમાં મોગલાઈ તોડવાને બે અભિપ્રાય હતા, એક પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મોગલાઈ સુખાનાં રાજ્યો જીતી લેઈ પાદશાહીનો નાશ કરવો. બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે થડ કાપ્યું એટલે ડાળાં પાંદડાં એની મેળે ખરી પડશે. પાદશાહી જીતી કે સુખાનાં રાજ્ય જીતવાં મુશ્કેલ નહિ પડે. ખાજીરાવ આ બીજા પક્ષના અભિપ્રાયનો હતો. તે બરી દરબારમાં બોલ્યો કે “ મહારાજ બરતખંડમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢી આર્થ રાજ્ય સ્થાપી અમર

નામ કરવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં સ્વારી કરી પાદશાહ તોડયાથી મહારાજનો ભગવો ઝુંડો અટક સુધી ઉડશે. મહારાજ સાહેબ, ક્ષય પામતા ઝાડને થડમાંથી કાપ્યું એટલે એના ડાળા ને પાંખડાં આપોઆપ ખરી પડશે.” બાહુરાવનાં આ શરભયાં વચનથી રાજા પણ આવેશમાં આવ્યો ને બોલ્યો. કે ”સાચાશ, બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા ધન્ય છે તને! તું મારા વાવટાને હિમગીરીથી પણ પેલે પાર ઉડાવશે.” એમ બોલી તેણે પેશ્વાનો વિચાર મંજુર કર્યો.

મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૩. રાજાએ મંજુરી આપ્યાથી બાહુરાવે મરેઠી લશ્કર તૈયાર કરી મરેઠી રાજ્ય શી રીતે વધારવું તેની વ્યવસ્થા કરી. પ્રથમ મરેઠી લશ્કર ગુજરાતમાં ને માળવામાં પેહું. ગુજરાતમાં પાદશાહી સુબેદાર જંધપુરનો અબોસિંગ અને માળવામાં જેપુરનો જોસિંગ હતો, તેમની પાસથી ધીરે ધીરે તે પ્રતિ જીતી લીધા. માળવા ઇ. સ. ૧૭૪૪ માં ને ગુજરાત ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં પૂર્ણ તાબે થયાં. બાહુરાવનો સામાવળાઓ નિજમ-ઉસ્મદક હતો, તેનાથી બાહુરાવનો અટકાવ ન થયો; ત્યારે તેણે મરેઠી રાજ્યની બે શાખા, સતારા ને કોલ્હાપુરને લઢાવી મારી. પણ બાહુરાવે અપળતાથી કોલ્હાપુરના સૈન્યને હરાવી શાંત પાડ્યું. એટલે નિજમે પાછાણાનો સામા મરેઠાને ઉશ્કેર્યો, મરેઠી ટાળાનો આગેવાન સેનાપતિ અંબકરાવ દાભાડે હતો; પણ એ સમાચાર મળતાંજ નિજમની મદદ આવી પહોંચતાં અગાઉ બાહુરાવ લશ્કર લેઈ ગુજરાતમાં આવ્યો ને ડોહાઈ આગળ દાભાડેને તેણે માર્યો. જીતાયલા શત્રુ ઉપર વેર લેવાને બદલે તેમને શાંત પાડવાને બાહુરાવે અંબકરાવના દીકરાને સેનાપતિ નામી, તે બાળક હોવાથી ગાયકવાડ પિલાજીને તેનો રક્ષક ઠરાવ્યો. હવે બાહુરાવ મોટું સૈન્ય લેઈ ઉતરમાં આવ્યો. તેથી પાદશાહે ડરીને નિજમની મદદ માગી. નિજમ બોપાળ આગળ બાહુરાવની સામે થયો. ઇ. સ. ૧૭૬૬. એ લડાઈમાં નિજમ હામાયી તેણે માળવા, નર્મદા ને અંબલ વચ્ચેનાં મુલક ને ૫૦ લાખ રૂપીઆ એટલું પાદશાહ પાસે

અપાવવાનું કબુલ કર્યું. નિગમ એ કરાર કબુલ કરાવવાને પાદ-
શાહ પાસે ગયો, પણ એવામાં નાદીરશાહ આવ્યાથી દિલ્હીમાં અ-
નર્થ થયો. તેથી એ કરાર બાજરાવના મરણ પર્વત મંજુર થયો
નહિ. બોપાળથી બાજરાવ દક્ષિણમાં આવ્યો, એવામાં એના બાઇ
ચીમનાબ આપાએ યુદ્ધ કરી પોર્તુગીઝને પાસેથી સારી, વસાઇ
વગેરે જીતીને આખા કાકણમાં મરેઠી સત્તા ખસાડી. પેશ્વાના સ-
રદાર રાધાજી ભોંસલેએ કટક સુધી લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે મરેઠા
સર્વત્ર લૂંટ ચલાવીને ચાથ ને સરદેશમુખી ઉધરાવવા લાગ્યા; એ
વામાં બાજરાવનો કાળ થયો, ઇ. સ. ૧૭૪૦.

બાજરાવના ગુણ. ૪. બાજરાવ બજોલો ને સમર્થ બુદ્ધિવાન
હતો. વળી તે શૂરો, ચતુર ને
સ્વદેશાભિમાની હતો, તે નિ-
બક્ષપાત હોઇને ગુણવાનની
બુજ કરી તેને લાયકા પ્રમાણે
દરજે ચઢાવતો. એ પ્રમા-
ણે એના હાથ ન.એના ધણા
માણસો હલકે દરજેથી ઉંચી
પાયરીએ ચઢ્યા હતા. મલા-
વરાવ હોલકર ને રાણાજી સિ-
ધીઆ તેમાં મુખ્ય છે. એ બંને
પોતાની લાયકી વડે બાજરા-
વના સરદારો થયા, ને અ-
ગળ જર્તા રાજ્ય સ્થાપક થયા.
માધવરાવના વંશજને ઇંદોરમાં,
રાણોજીના વંશજ ગવાવિયરમાં
હજી રાજ્ય કરે છે. એ સિવાય

બાજરાવ,

પણ જે જે લાયક માણસો હતા, તે સર્વે ને બાજરાવે જગીરો
આપી થોડા દરજે ચઢાવ્યા, તેના મરણ સમયે વરાડમાં રાધાજી
ભોંસલે, ગવાવિયરમાં રાણોજીનો પુત્ર જ્યાપા સિધીઆ, ઇંદોરમાં
મલાવરાવ હોલકર, બારામાં આનંદરાવ પવાર, વડોદરામાં પિલાજીનો

પુત્ર દામાજી ગાયકવાડ, અકલકોટમાં ફતેસિંહ બેસિલે, રાજ્ય રતા સરદારો હતા આ સરદારો પોતાની જાગીરના બદલામાં પોતાના સૈન્ય લેખ પેશ્વાની સહાયે આવતા બાજરાવ સ્વભાવે સાદો ને વહેમ રહિત હતા. એણે પોતાના પરાક્રમને હોશીઆરી વડે મરેઠી રાજ્યની સીમાને કાર્તિ વધારી. એણે રાજ્ય મેળવ્યું,

મહાવરોવ દિલ્હર

પણ રાજ્યનો બરોબર બંદોબસ્ત રાખીને શિવાજીની પેટે રૈયતને ઇન્સાફ મળે એવી સંભાળ રાખી નહિ એ એની કાર્તિને કાંપ લગાડનાર ખોડ હતી. મરેઠામાં શિવાજી ને બ્રાહ્મણમાં બાજરાવ જેવા મરેઠી રાજ્યમાં બીજા પુરૂષો થયા નથી.

બાલાજી પ. બાજરાવના મરણ સમયે તેને બે દીકરા હતા. બાલાજી ને રઘુનાથરાવ કે રાધેબા. તેમાં મોટો બાલાજી પેશ્વા થયો એને પેશ્વાઈ નહિ મળવા માટે રાધેજીએ અને બીજા મરેઠા સરદારોએ મહેનત કરી, પણ તે બાલાજીની ચતુરાઈથી બચ

ગઇ, પરંતુ તેથી રાધોજી ને બાલાજી વચ્ચે અણબનાવ થયો. દક્ષિણમાં સમાધાની કરીને બોપાળ મુકામે બાજરાવ સાથે નિળમે જે સંધિ કરી હતી, તે કરાર મંજુર કરાવવાને પેશ્વાએ હિતર હિંદુસ્તાનમાં સ્વારી કરી. પાદશાહે તે કરાર મંજુર રાખ્યા. તેવામાં ઇ. સ. ૧૭૪૨માં રાધોજી ભોંસલેએ બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી, તેથી ત્યાંના મુખેદાર અલ્લિવર્દિખાને પાદશાહની મદદ માગી; તે ઉપરથી તેણે બાલાજીને તેની કુમરે મોકલ્યો. તે વખતે રાધોજીથી બચવા માટે અંગ્રેજોએ ડરીને કલકત્તાની આસપાસ ખાંધ ખોદાવી હતી તે હજી મરેઠી ખાંધ કહેવાય છે. પેશ્વાએ બંગાળા જઈ રાધોજીને નસાડી મૂક્યો ને પછી પોતે સતારે ગયો. ઇ. સ. ૧૭૪૩. સને ૧૭૪૮ માં શાહુરાજ ગુજરાત પછી ફરીને મરેઠી ખાંડોની સત્તાની સામા થયા, વિરૂદ્ધ પક્ષનો આગેવન રાધોજી હતો; તેનું સમાધાન કરવાને બાલાજીએ રાધોજીને બંગાળા તથા બહાર-પ્રાંતની ચોથ લેવાની રજા આપીને મેળવી લીધો. રાધોજીએ તેથી રાજ થઈ કટક પ્રાંત જતી લીધો તથા બંગાળાના નવાબ પાસથી ચોથને બદલે દરવરસે બારલાખ રૂપિયા લેવાના કરાગા. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પેશ્વા રાજથી સ્વતંત્ર થાય છે. ૬. બાલાજીએ યુક્તિથી પોતાનો પ્રતિપક્ષ તોડીને સ્વપક્ષ મજબુત કર્યો, તથા ડરવાનું કારણ મરુ એટલે તેણે પોતાની માદી પુનામાં કરી, ને સતારાના રાજથી સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પ્રકરણ ૪ થું.

પેશ્વાઈનો મધ્યાહ્ન.

૧. નિઝામ સાથે લડાઈ. ૨. પેશ્વાઈનો વધારો. ૩. પાણીપતનું યુદ્ધ. ૪. માધવરાવ. ૫. મરેઠી સરદારો. ૬. અહ-લ્યામાઈ. ૭. મરેઠાની પુનઃ કળા. ૮. માધવરાવનાશુણ.

નિઝામ સાથે લડાઈ. ૧. સને ૧૭૫૨માં નિળમની ગાદીએ સલાબતજંગ હતો તેની પાસે છુત્તી નામે ફ્રેંચ સરદાર તથા તેનું ૫૦૦ માણસનું કવાયદી ગોરૂ લશ્કર હતું; તેની મદદ લઈ નિળમે પેશ્વાપર ચઢાઈ કરી, પણ, એટલામાં રાધોજીએ નિળમના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાથી તે સંધિ કરી પાછો ગયો.

પેશ્વાઈનો વધારો. ૨. સને ૧૭૫૮માં પેશ્વાએ પોતે કર્ણા-

• હક ઉપર ચઢાઈ કરીને ત્યાંના નવાખ પાસેથી તથા મહીસરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી; વળી એજ સાલમાં દામાજી ગાયકવાડે અમદાવાદ જીતીને ગુજરાતનો પૂર્ણ કબજો લીધો. એવામાં પાદશાહના વજીર આસદીને પેશ્વાની સહાય માગ્યાથી રાધોબા એક બળવાન મરેઠી સૈન્ય લેઈ ઉત્તરહિંદમાં ગયો. તેણે દિલ્હીમાં જઈ અહમદ દુરાનીએ મોકલા સેનાપતિ નજીબુદ્દવલાને નસાડ્યો, ત્યાંથી પંજાબ જઈ તે પ્રાંત દુરાનીના સુખાને નસાડીને જીતી લીધો, તથા ત્યાં પોતાનો સુબો મૂક્યો. ઇ.સ. ૧૭૫૮. એ પ્રમાણે પચીસ વરસમાં બાજીરાવનું બલિષ્ઠ ખરૂં પાડી, મરેઠાએ અટક સુધી પોતાનો ખુડો રાખ્યો. દક્ષિણમાં પેશ્વાનો મુખ્ય શત્રુ નિજામ હતો. તેના ઉપર ચીમનાજી આપાના પુત્ર સદાશિવભાઈને જોરાવર સૈન્ય આપી મોકલ્યો તેણે ઇ.સ. ૧૭૭૦ માં ઉદગીર આગળ નિજામને હરાવ્યો, તથા તેની પાસેથી પુષ્કળ ધન તથા મુલક લઈને નખજો કરી નાખ્યો. એ રીતે હિંદમાં અંગ્રેજ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે વખતે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

પાણીપતનું યુદ્ધ. ૩. અહમદ દુરાનીનો પંજાબ પ્રાંત પેશ્વાએ લીધો હતો, તેથી પેશ્વાને સજા કરવાને બળવાન પઠાણ લશ્કર લઈ તે ભરતખંડમાં આગ્યો. આ તરફ આખા ભરતખંડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી. તેણે સખળા નાના મોટા રાજા ને નવાખને હરાવી તાબેદાર બનાવ્યા હતા. હવે તેઓ ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી હદ રાજ્ય સ્થાપવાને તૈયારી કરતા હતા; તેથી મુસલમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં બળવાને તૈયાર થયા ને હિંદુઓ પેશ્વાની સહાયે આવવાને તત્પર થયા. મરેઠા ને અમદાવાદની આ લઢાઈ તે હિંદુ મુસલમાનની લઢાઈ હતી હિંદુની પાદશાહત કાને હાથ જશે એ નક્કી કરવાની આ લઢાઈ હતી. તેથી બંને પક્ષે એક મહા યુદ્ધ કરવાને જાજરી તૈયારી કરી પેશ્વા પાસે ૧૫૦૦૦ કતાયતી લશ્કર હતું; ને તેનો સરદાર ઇબ્રાહિમખાં ગારદી હતો. એ વગર ૨૦૦ તોપો, ૫૫ હજાર સ્વાર; ને એ લાખ લૂંટારા તથા નોકરા હતા. અહમદશાહ પાસે ૪૬૮૦૦ સ્વાર, ૩૮૦૦૦ પાયદળ ને ૭૦ તોપો હતી, તથા નજીબુદ્દલા ને અયોધ્યાના નવાખ તેની મદદમાં હતા. ને હોલ્કર, સિંધીઆ ગાયકવાડ વગેરે પેશ્વાના સરદારો સિવાય રજપૂત રાજાઓ ને જાટોનો રાજા સૂરજમલ પેશ્વાની પક્ષમાં હતા. મરેઠી સૈન્ય પહેલાંના જેવું લૂટારા લોકોથી બનેલું

નહોતું. તે ક્વાયતી, કસાયેલું ને નિજમને ઉદગીર આમળ હરાવી
 છતમાં ઉન્મત્ત થએલું હતું. એ સૈન્યનો સેનાપતિ સદાશિવ બાઉ
 હતો. તે ઉદગીરના યુદ્ધમાં જય પામ્યાથી ઉન્મત્ત થયો હતો. તે
 અભિમાની, અવિચારી ને સ્વેચ્છાચારી હતો. સદાશિવરાવે દિલ્હી
 જઈ રાજમહેલ લાંટયો તથા પેશવાના દીકરા વિશ્વાસરાવને પાદ-
 શાહની ગાદીએ બેસાડવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ એ વિચાર
 એના સલાહકાર તથા મદદગારને ગમ્યો નહિ. એમ ઉતાવળ
 કરી હિંદની આખી મુસલમાન કામને ગુસ્સે કરવામાં લડાપણ
 નથી એવી સલાહ મળવાથી બાઉ તેમ કરતો અટક્યો. હવે લડાઈ
 કેમ ચલાવવી તે બાબત વિચાર ચાલ્યો. સૂરજમલ, રજપૂતો ને
 કેટલાક મરેઠા સરદારોનો વિચાર એવો હતો કે, શિવાજીની પદ્ધતિ
 પ્રમાણે લડાઈ કરવી અપદ્ધતી સામા રણયુદ્ધ ન કરતાં આસપાસનો
 મુલક ઉજડ કરવો ને તેને ધાસ દાણાનો તોટો પાડવો. એટલે
 તે આપોઆપ કાયર થઈ પાછો જશે. અપદ્ધતી ચતુર લઠવૈયો
 છે ને તેનું લશ્કર કસાયેલું ને બળવાન છે. તેના સામા આપણું
 સૈન્ય ટકી શકશે નહિ, એવી વાજખી સલાહ ઉદગીરની લડાઈના
 જયથી છેકલા બાઉને ગમી નહિ. તેણે તો રણક્ષેત્રમાં અપદ્ધતીને
 હરાવી રાજ્ય મેળવી અમર કીર્તિ કરવાનું ઇચ્છ્યું. આ વખતે
 રાધોબા જેવો અનુભવી ને ઠરેલ સરદાર મરેઠાને માથે ન હોવાથી
 બાઉના અવિચાર ને ઉદ્ધતપણાનું ફળ તેમને મળ્યું હિંદુ સૈન્યમાં
 મતભેદ પડ્યાથી સૂરજમલ તથા રજપૂતો ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા ગયા.
 એક તો મરેઠા લાંટારા હતા ને તેમના તરફથી તેમને બહુ સોસવું
 પડ્યું હતું, તેથી તેમની ઉપર તેમને બાવ થોડાજ હતા. તેમાં
 બાઉ જેવો અવિચારી ઉપરી હોવાથી જે સ્વદેશાભિમાનના આવે-
 શથી તેઓ મરેઠાની મદદે આવ્યા હતા, તે અભિમાન જતું રહ્યું
 ને તેઓ મરેઠાથી દૂર જઈ તટસ્થ બિલા. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં
 જ્યાં પહેલાં પાંડવ ને કૌરવ, શાહજુદાન ને પૃથ્વીરાજ, ઇબ્રાહીમ
 ને બાબર તથા હેમુ ને અકબર લડ્યા હતા, ત્યાંજ હિંદુ મુસલ-
 માનનાં સૈન્ય સામસામાં થયાં. સન ૧૭૬૧ ની સાલમાં આ
 મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં મરેઠાનો સરદાર બાઉ તથા પેશવાનો
 દીકરો વિશ્વાસરાવ મરાયા. ઇબ્રાહિમખાં ને તેનું ક્વાયતી લશ્કર
 તથા બીજા ઘણા મરેઠા સરદારો ને માણસો મરાયાં. ફક્ત બે લાખ

મરેઠા રણમાં પડ્યા ને અબદ્ધો વિજયશાળી થયો; પણ તે વિજય મેળવી પાછો વળ્યો તે ફરી હિંદમાં આવ્યોજ નહિ. મરેઠા સૈન્યનો એ પ્રમાણે નાશ થવાથી આખા મહારાષ્ટ્રમાં ધેર ધેર રહારોળ થઇ રહી. પેશ્વા પણ આ હારથી ખાડું ખિન્ન થયો. હિંદમાં હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાની તેની આશા લંગ થઇ, તેના મોટા મોટા સરદારો બાઇ ને દીકરા મરણ પામ્યા. તેનું અનુભવ સૈન્ય નાશ પામ્યું. હવે શું થશે એવી હાયવરાળમાં તે પણ તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો. એ પેશ્વા બહાદુર, પહોચેલો. પણ આળસુ ને રંડીબાજ હતો.

સન ૧૭૪૮ ની સાલ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા લાયક થઇ; કેમકે તે સાલમાં દિલ્હીનો પાદશાહ મહમદશાહ સતારાનો રાજ શાહુ, ને નિજમુલમુલ્ક મરણ પામ્યા. ને અહમદશાહ અબદ્ધીએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી. વળી તે સાલમાં અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે સલાહ થવાથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું. એજ રીતે ઇ. સ. ૧૭૬૧ ની સાલ પણ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા જોગ થઇ. એ સાલમાં હિંદના ધણીપણા માટે પાણીપતમાં મરેઠા મુસલમાન લઢી મુઘ્લા, તેમાં મરેઠા હાર્યા; તથા અંગ્રેજને ફ્રેંચો લઢી મુઘ્લા, તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા, ને નિજમની માદીએ સલામત-જંગને મારી નિજમઅલી બેઠો. તથા મહિસુરમાં હૈદર પાદશાહ થયો.

માધવરાવ. ૪. બાલા-જીના મરણ સમયે તેના બે દીકરા હયાત હતા, માધવરાવ ને નારાયણરાવ. તેમાંથી મોટો દીકરો માધવરાવ પેશ્વા થયો. એ વખતે એની ઉંમર ૧૭ વરસની હતી; તેથી તેનો કાકા રાધોબા રા-

માધવરાવ પેશ્વા.

જન્યનો સંધો કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ જીવાન પેશ્વા પોતાના કાકાના તાબામાં રહેવાને ચલાતો નહતો. તેથી રાજ્યમાં કુસંપ પેઠો. પાણીપતમાં મરેઠી સૈન્યનો નાશ થવાથી હિંદમાં તેમનું વજન ઘટ્યું હતું. તેવામાં તેમનામાં કુસંપ પેઠેલો જોષ્ઠ નિજામે એ તકનો લાભ લેઈ પુના ઉપર ચઢાઈ કરી તે લૂટ્યું. તેથી મરાઠાઓએ મહિમાહેનો કુસંપ કાઢી નાંખી નિજામને હરાવી વેર લીધું. એ યુદ્ધમાં જીવાન પેશ્વાએ બહુ બહાદુરી દેખાડી. એવામાં મહિસૂરના હૈદરઅલીએ મરેઠી રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી; પણ માધવરાવે તેને પણ હરાવી તેની પાસેથી ઠર લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૪.

મરેઠી સરદારો, પ. માધવરાવ નાનો હોવાથી મરેઠા સરદારોએ ધાઠાણ સત્તા 'તોડવાને ફરી યત્ન કર્યો તેમનો આગેવાન રાધોજીની ગાદીએ થયેલો જનોજી ભોંમલે હતો; પણ માધવરાવે તેને હરાવીને તાબે કર્યાથી વિરૂદ્ધ પક્ષનું બળ તૂટ્યું. રાધોબાએ તેની સ્ત્રી આનંદીબાઈની શિખામણથી માધવરાવ પાસે અર્થ રાજ્ય માગ્યું; પણ પેશ્વાએ તેને હરાવીને કેદ કર્યો; રાધોજીનો પુત્ર જનકાજી સિંધીઆ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાયાથી મહાદજી સિંધીઆને પેશ્વાએ ગાદી આપી. મહાવરાવ હોલકર ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર તેની પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો; તેથી તેનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો. તે પણ તરતજ મરણ પામ્યાથી રાજ્યની હકદાર તેની મા અહલ્યાબાઈ હતી, તેણે પેશ્વાની પરવાનગીથી તુકાજીને દત્તક લીધો. એ તુકાજી લઢાઈનું કામ કરતો ને અહલ્યાબાઈ રાજ્ય કારભાર ચલાવતી. આ વખતે ગાયકવાડ તો માત્ર શુજરાતના રાજ્યનીજ વ્યવસ્થા કરવામાં ધ્યાન આપતો. તેમણે મરેઠાના બહારના કે મહિમાહેના વિગ્રહમાં ભાગ લીધો નહિ. તેમણે શુજરાતની ઉપજ પેશ્વાને પહોંચાડી ને તેમનું ઉપરીપણું બહાલ રાખ્યું હતું. એ રીતે માધવરાવે ચપળતા, ચતુરાઈ ને યુદ્ધકૌશલ બતાવી મરેઠી સરદારો કબજે રાખી તેમના ઉપર દાબ બેસાડ્યો.

અહલ્યાબાઈ. ૬. અહલ્યાબાઈ બાળવિધવા છતાં બહુ પવિત્ર

અહલ્યાબાઈ.

ને ધાર્મિક હતી. તેણે ઠામ ઠામ બંધાવેલાં ધર્મ ક્ષેત્રો હજી સુધી તેની પવિત્રતા દર્શાવે છે. એ બાઈ ભણેલી, સદ્ગુણી, દયાળુ ને હિંમતવાન હતી. તેણે રૈયતને ન્યાય આપી, સંરક્ષણ કરી સુખી કરી તેના પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેની રાજ્યધાની ઇંદોર એક નાના ગામડામાંથી વધીને આખા શહેર થયું. વળી તેણે પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન પાળ્યાથી તેના મરણ પછી તે દેવી તરીકે આજ પર્યંત પૂજાય છે. એણે પસંદ કરેલો સેનાપતિ તુકાજી પણ લઢાઈમાં અનુભવી ને બહાદુર હતો.

મરેઠાની પુત્ર: પૂર્ણ કર્ણા ૭. મરેઠાઓનો માંહિમાદિનો વિગ્રહ પતાવ્યા પછી માધવરાવે ઉત્તર ભરતખંડમાં મરેઠાની ગએલી આખર પાછી મેળવવા માટે યત્ન કર્યો. તેણે પોતાના સરદાર વિસાજી કૃષ્ણને મરેઠી સૈન્ય આપી ઉત્તરમાં મોકલ્યો. તથા સિંધીઆ ને હોલકરને તેની સહાયે જવા હુકમ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૬, તેમણે રજપૂત, જાટ વગેરે પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા રોહિલાનો મુલક લૂંટીને ઉજ્જડ કર્યો. વળી દિલ્લી તથા આગ્રા જીતીને શાહઆલમ પાદશાહ અંગ્રેજોને આશ્રયે હતો તેને પોતાના આશ્રયમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૧. એ પ્રમાણે મરેઠાએ ઉત્તર હિંદમાં જ્યાં મેળવી પોતાની ગયેલી આખર પાછા મેળવી એવામાં દક્ષિણમાં હૈદરે ફરીને મરેઠા સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું; પણ માધવરાવે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવીને તાબે કર્યો ને પોતાને ફાવતી શરતો કરી સંધિ કરી. તેજ સાલમાં માધવરાવ ભર જીવાનીમાં

પડેલી પેશ્વાઇને ફરીથી સજીવન કરી મરણુ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૨.

માધવરાવના શુભ ૮. માધવરાવ પણ બાજીરાવની માફક માણસ પસંદ કરવામાં ચતુર હતો. તે પોતાના સરદારોને તાબે રાખતો ને નહિ રહેનારને શાસન કરતો. એણે કુટલાક પ્રકારની વેઠ કરાવવાની બંધ કરીને તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરી, ન્યાય આપી જી-લમ અટકાવ્યો; તેથી મરેઠી પ્રજા એનાં વખાણ કરવા લાગી. વળી તે હુદ્દમાં કુશળ, ચતુર ને શૂરો હોવાથી મરેઠી રાજ્યને તારી શક્યો; અને જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો કદાચ મરેઠી રાજ્ય વધારે મજબુત કરી શિવાજી જેવો નામગ્ન હોત. પણ મરેઠી રાજ્યને કમનસીબે તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું, ને એ રાજ્યની ખરાબી થઈ. માધવરાવનો દાગ જવાથી મરેઠામાં લોભ ને દ્વેષ પ્રદિત થઈ કુસંપ પેઠો. તેથી તેમની પડતી થઈ. માધવરાવના સમયમાં રામ-શાસ્ત્રી કરીને ન્યાયાધીશ, વ્યંબકમામા ને હરિપંત સરદારો તથા સખારામભાઈ ને નાનાફડનાં વિસ કારભારીઓ પ્રખ્યાત હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

પેશ્વાઈની પડતી ને અંત.

૧. નારાયણરાવ. ૨. રાધોબા. ૩. માધવરાવ નારાયણ
૪. સુરતની સંધિ. ૫. પુરંધરની સંધિ. ૬. મરેઠા સાથે
પહેલું યુદ્ધ. ૭. લઢાઇની પુનઃ શરૂઆત. ૮. રાધોબા. ૯.
મહાદજી સિંધીઆ. ૧૦. ખરડાની લઢાઇ. ૧૧. નાનાફડ
નાં વિસ. ૧૨. સવાઈ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૩. બાજી
રાવ બીજો. ૧૪. નાનાફડનાં વિસનું મરણ. ૧૫. વસાઈની
સંધિ. ૧૬. મરેઠા બીજું યુદ્ધ. ૧૭. મરેઠી ત્રાંજો વિમુક્ત.

નારાણરાવ. ૧. મોટા માધવરાવ પેશ્વાને કાંઈ સંતાન ન
હોવાથી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. માધવરાવનાં વખ-
તમાં રાધોબામાં પ્રદિત થયેલા રાજ્યલોભ પેશ્વાની ચાલાકીથી
ફાટી રહ્યો હતો, તેના મૂઆ પછી પાપી આનંદીઆઇએ જમૂત

કર્ચો. એ વાદની શિખવળીથી રાધોવાએ પોતાના જાત્રિજનો ધાત કરાવ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો. ઈ. સ. ૧૭૭૪.

રાધોવા. ૨. નારાયણરાવના ખૂનમાં રાધોવાનો હાથ હોવાથી રામશાસ્ત્રી વગેરે કારભારી ને સરકારે એની વિરૂદ્ધ થયા. એ સમયનો લાલ લેખ દેહરાવાદનો નિજમ અધી પેશ્વાઈ રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યો; પણ રાધોવાએ તેની સામા જઈ તેને હરાવ્યો.

માધવરાવ ના ૧૫૭. ૩. રાધોવા નિજમ અધી સાથે રોકાયો હતો. એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને એક પુત્ર આવતયો. તેનું નામ માધવરાવ આપીને તેને ગાદીએ બેસાડી રાજ્ય ચલાવનાર એક મંડળી ઠરાવી. તેનો આગેવાન નાનાફડનવિશ હતો. ઈ. સ. ૧૭૭૪. રાધોવાના પક્ષમાં કોઈપણ ન થયું આખી મરાઠી પ્રજા તેના ઉપર ક્રોધે બરાઈ, તેથી તે નાસીને સુરત ગયો.

સુરતની સંધિ. ૪ રાધોવાએ રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માગી; અને તેમને સાષ્ટી ને વસાઈ આપવાનું તથા લઢાઈના ખર્ચ બદલ ભરૂચ ને તેની આસપાસનો મુલક આપવાનું કબુલ કર્યું. પશ્ચિમ દિશમાં અંગ્રેજના તાબામાં મુંબાઈ સિવાય બીજો મુલક નહોવાથી તે મેળાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી, તેથી મુંબાઈ સરકારે રાધોવાની શરતો કબુલ કરી, તેને ગાદી આપવાનું ઠરાવીને સંધિ કરી. ઈ. સ. ૧૭૭૫.

પુરંધરની સંધિ. ૫. આ વખતે અંગ્રેજ કંપનીના અંધારણુમાં ફેરફાર થયો હતો. પ્રથમ મુંબાઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તાના ગવર્નરો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા, પણ ત્રણ ઠરાવથી મુંબાઈ ને મદ્રાસ કલકત્તાના ગવર્નરે જનરલના તાબામાં આવ્યા હતા. મુંબાઈ સરકારે કલકત્તાના ગવર્નરે જનરલને પૂછ્યા સિવાય સુરતની સંધિ કરી હતી, તેમણે તે નામંજુર કરીને પેશ્વાના કારભારી મંડળ સાથે પુરંધર મુકામે ફરીને સંધિ કરી. ને રાધોવાનો પક્ષ છોડી દીધો. ઈ. સ. ૧૭૭૬. એ સંધિમાં માત્ર સાષ્ટી અંગ્રેજને મળવાનો ઠરાવ હતો. પણ કલકત્તા સરકાર ઇંગ્લાંડની કંપનીના ડિરેક્ટરોની સલાહના તાબામાં હતી, તેથી એ સલાહ પુરંધરની સંધિ

ના ઇચ્છા કરી સુરનની સંધિ મંજૂર રાખી.

મરેહા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૧. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે યુરોપમાં લઢાઈ ઉઠાડીને મેલબ દેશાથી ફ્રેંચ સંસ્કારે નાનાકડન-વશને પક્ષમાં લીધો. નાન એ ફ્રેંચ નાયકો રાખી લશ્કરને કવા-યત શિખવવા માંડી. એ ઉપન્યાસ મુંઝાત સંસ્કારે યુદ્ધની તૈયારી કરી. કંપનીના ડિરેક્ટરોના હુકમ સુરનના સંધિ મંજૂર રાખ્ય નો આજ્ઞાથી તેમણે રાધોપાને ગાદીએ બેસાડાને એક દશકં મોકલ્યું. મુંઝાઈ સંસ્કાર તા મદદ માટે હલકતેથી ન કોણેલા લશ્કર તી રાહ નહિ જતાં મરેહાની સાથે ૧ લાં યુદ્ધ આરંભ્યું. ઇ સ ૧૭૫૮. પણ નવા વરસની શરૂઆતમાં મંડી લશ્કર તેમના ઉપર તુડી પડ્યાથી તેમને પાછું હટવ પડ્યું. તે ત વડગામ મુક મે સંધિ કરી તેમાં એવું હતું કે અંગ્રેજને લેધેના મુતક પાંચ આપવો. ભર્ય સિધાઅને આપવું, બંગાળથી આવતું લશ્કર પાછું વળાવું ને એ શરતો અમલના લાવવાને એ આધિકારીઓ બાહેંચરીમાં આપવા. સન ૧૭૬૯.

લડાની પુનઃ શરૂઆત. ૭. એવામાં મરેહા, નિનમ ને હૈદર અલીએ અંગ્રેજને રાંદનાંયો કાઢાને તૈયાર કર્યું. અંગ્રેજને પણ વડગામની સંધિ પસંદ પડી નહિ એ સંધિ કરનાર અધિકારીઓને સંધિ કરવાને અધિકાર નહોતો એમ કહી તે નામંજૂર કરી તેમને બરતરફ કર્યા અને બંગાળથી જનનલ ગોડડ લશ્કર તેમ આપવો હતો, તેને મંડી રાજ્ય પર જવાનો હુકમ કર્યા, તેવી ફરિને લઢાઈ શરૂ થઈ. ગોડડે સન ૧૭૮૧ માં અમલ તાલ પાછું. પણ ફેલકવાર બંને પક્ષની દાર જીત થયા પડી ઇ સ. ૧૭૮૨ માં સાલયાઈ મુદ્દામે સંધિ થઈ તેમાં એવું હતું કે રાધોપાએ ૬૨ વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઈ કોપરગામમાં રહેવું; સપ્ટી અંગ્રેજને લેઈ બીજા જીનેલાં મરેહા મુતક ઉપરથી દાવા છેડવા ને ભર્ય સિધાઅને આપવું પેશાએ પોર્તુગીઝ સિવાય કોઈ યુરોપીયન મજને નોકર રાખવી નહિ.

રાધોપા. ૮. રાધોપા શરૂ પણ રાજ્યભોખી ને અમલથી આલ-

નારો હતો. તેણે મહેકામાં કાગળ ઉત્પત્ત કરી રાજ્ય નામનું કર્યું. તેથી મહેકા સરદારોને કળાને રાખનાર ગણવા થયું, તેઓ રવ- તંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. રાધોઆ ધ. સ. ૧૫૫૩ માં મરણ પામ્યો.

મહાદેવ સિંધીઆ. હ. સાલગાઠની સંધી સિંધીઆના મધ્ય- રથપણાથી થઈ હતી, તેથી તેની મોટાઈ વધી.

હોદ્દર તેની મરખાબ કરવા લાગ્યાથી એ જાને વચ્ચે અગરમેર પાસે પુલ્લ થયું, તેમાં હોદ્દર હાર્યો; તેથી હોદ્દરને બદલે સિંધીઆએ ર- જપુતસ્થાનમાંથી અડ- ણી લીધી, તથા ગોદદ (ધોળપુર) ના રાજા પાસથી ગાગિયર છી લીધું. વળી ડી. બોન નામે ફ્રેંચ સરદારને

મહાદેવ સિંધીઆ

નોકર રાખી પોતાના લશ્કરને કવાતી બનાવ્યું. તેણે બુદેલખંડ લૂંટી લીધો. એવામાં રેહિલા સરદાર ગુલામનદરે શાહઆલમ પાદશાહને અંધ કરાવી ને તેની મદદે ચડ્યો. તેણે દિલ્લી છતીને પાદશાહને છોડાવી પોતાના અશ્રયમાં લીધો. એ પ્રમ બે ઉત્તર- હિંદમાં મહાદેવ કરતો કારવો થયો. દક્ષિણમાં પેશ્વાએ ને નિઝમે હૈદરના પુત્ર ટીપુને હરાવી તેની પામેથી ૪૫ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૮૭. મહાદેવ સિંધીઆ ચતુર, શરો ને બાહુબળે સત્તાને વિહારનારો હતો. તે ઈ. સ. ૧૭૮૪ માં મરણ પામ્યાથી બાહુબળોનો ભય શાંત થયો. મહાદેવ પછી તેનો ભત્રાંજી હોઝતરાવ સિંધીઆ થયો. એ પછી બીજો વરસે બહ- બ્યાબાદ મરણ પામી.

ખરડાની લઢાઇ. ૧૦. ઉદગીરની લઢાઇમાં કણુજ કરેલી ખંડણી નિગમને આપી નહોતી. તે વસુલ કરવાને માટે પેશ્વાએ નિગમ ઉપર ચઢાઇ કરી. મહાદેવ મૂળાચી મરેઠી રાજ્યમાં કરતો કારવતો નાનાફડનવિસ હતો. તેના બોનાવ્યાથી આ સ્વારી કરવાને દોલતરાવ સિંધીઆ, તુકોણ હોદ્દર, ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ વગેરે સરદારો ચઢી આવ્યા. ખરડા આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં નિગમ હાર્યો ને તેણે ત્રણ કરોડ રૂપિયા ને કેટલોક મુલક આપી સંધિ કરી. મરેઠાનો આ છેલ્લો જ જય હતો. તેમજ સવળા મરેઠી સરદારો આ છેલ્લો જ વખતે પેશ્વાના વાવટા નાંચે એક દિલથી લઢવાને આવ્યા હતા. સખારામ, રામશાસ્ત્રી, હરિ રત્ન, વ્યાઘ્રકમામા, છત્યાદિ ચતુરને ને શરવીર મણસો મરણ પામ્યા હતા, તેમની જગાએ તેવા ખીગ્ગ પુરુષો થયા નહિ. તેથી તથા મરેઠી સરદારો આપ અખત્યાર થઇ પોતપોતાની ચઢતી કરવાને માંહેમાંડે લઢી નાજળા પડવાથી મરેઠી રાજ્યની પડતી થઈ,

નાનાફડનવિસ. ૧૧. મરેઠી રાજ્યની પડતી જલદી થતી અટકાવનાર ચતુર પુરુષ માત્ર નાના ફડનવિસ હતો. રાજ્ય નીતિન મરેઠામાં એ છેલ્લો પુરુષ હતો. મરેઠી રાજ્યનું એકય ને સ્વતંત્રતા સાચવવાને એ પુરુષ મહનત કરતો હતો. મહાદેવ તેમાં આડે આવતો હતો, પણ તેના મરણ પછી પોતાના મરણ પર્વત તેણે મરેઠી રાજ્યની પડતી થતી અટકાવી.

સવાઇ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૨. પેશ્વાઇ માધવરાવ કે નાનો માધવરાવ ૨૧ વરસનો થયો, પણ નાના

નાના ફડનવિસ.

ફડનવિશે સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો નહિ, તેથી, તથા રાધોબાનાં દીકરા બાહુરાવ ને ચીમનાજીને અદમદનગરમાં કેદ કર્યા હતા તેમને છોડાવી પોતાની પાસે રાખવાની તેની મરજી જતાં નાનો તેમ કરવા દેતો નહિ હતો, તેથી કંટાળીને માધવરાવે અગાશીમાંથી પડતું મૂકી આપવાત કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૫.

બાહુરાવ બીજો. ૧૩. હવે પેશ્વાદનો હકદાર માત્ર બાહુરાવ હતો. કેમકે માધવરાવને કાંઈ મંતાન નહોતું. બાહુરાવ આવસો, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હોઇ તેનામાં પેશ્વાઇ ગુમાવવાનાં સંજ્ઞાં અપલક્ષણ હતાં; અને તેથીજ માધવરાવને તેનો ચેપ લાગશે એ દહેશતથી નાનો એ બંનેને મળવા દેતો નહોતો. નાનાએ બાહુરાવને પેશ્વાઇ નહિ આપવાને મહેનત કરી, પણ અંતે દોલતરાવ સિંધીઆ તથા પોતે મળીને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. સન ૧૭૯૬.

નાના ફડનવિશત્ મરણ. ૧૪. પેશ્વાએ નાનાથી ને સિંધીઆથી છૂટવાને કાવતરાં કરી એ બંનેને લઢાવ્યા. દોલતરાવે પુના જીતીને નાનાને અદમદનગરમાં કેદ કર્યો. તેની જગ્યાએ દોલતરાવનો સસરો કારભારી થયો. તેનાથી કંટાળીને બાહુરાવે નાનાને ફરીને કારભાર સોંપ્યો. પણ તે ઇ. સ. ૧૮૦૦માં મરણ પામ્યો. એ મૃત્યુ ત્યાં સુધી મરેઠી સરકારે ઉપર જે કાંઈ પણ અંકુશ હતો, તે તેના મુઆથી ગયો.

વસાઇની સંધિ. ૧૫. નાનાના મરણ પછી દોલતરાવ સિંધીઆ ને જશવંતરાવ હોલકર લઢી મૂઆ. પેશ્વા સિંધીઆના પક્ષમાં હોવાથી હોલકરે પુના જીત્યું. ને બાહુરાવના ભત્રિજાને પેશ્વા બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૨. બાહુરાવ નાસીને વસાઇ આવ્યો, ને તેણે મુંબાઇના અંગ્રેજો સાથે મંધિ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે અંગ્રેજો બાહુરાવને ગાદીએ બેસાડે તેના બદલામાં તેણે પુનામાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ૨૬ લાખનો મુત્તક આપવો, સુરત ઉપરનો ક્ષત્રો છોડવો, અંગ્રેજના શત્રુને નોકર રાખવા નહિ, ને નિજમ તથા ગાયકવાડના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા.

મરેઠી બીજું યુદ્ધ. ૧૬. વસાઇની સંધિ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ

(૧૭૪)

સહાય કરી આજીરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ એ રીતે પેચા પરતંત્ર થયો, તે તેના સન્દાર સિધીઆ, બોસને ને હોલ્કરને ગમ્યું નહિ. માંદોમાંદોના મગેરો વિચદમાં પડવાના અંગ્રેજોના હકનો તેમણે ઇનકાર કર્યો, ને તેઓ અંગ્રેજો સાથે લડવાને ઉઠ્યા, તેથી બીજીવાર વિચદ થયો. તેમાં મરેઠા રાણા ને અંગ્રેજ વિજયી થયા *

મરેઠા સાથે ત્રીજો વિચદ. ૧૭. આજીરાવે વસાહતની મંધિ કાંઈ ખુશીથી કરી નહોતી; તેજે અંગ્રેજના તાઆમાંથી નીકળી જવાને યુદ્ધિ પ્રયત્ન કરવા માંડી. તેથી તેની સાથે વિચદ થયો. મરેઠા સાથે એ છેલ્લો વિચદ થયો x તેમાં ઇ. સ. ૧૮૧૮માં આજીરાવ હાર્યો. ને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લેઈ લીધું. ને તે આઠ લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લેઈ બીયુરમાં જઈ ગયા. એ રીતે અઢાર વર્ષમાં આજીરાવે ન ત ફરજનિશનું ભાંગેલું ભવિષ્ય ખરું કરી આપ્યું તે ઇ. મ. ૧૮૧૩માં મરણ પામ્યો તેનો દત્તપુત્ર ધોંડુપંત કે નાનાસાહેબ તેના આપને મળતું આઠ લાખનું વર્ષાસન મંધ થવાથી સન ૧૮૫૭ ના જળવામાં આગેવાન થયો ને દારીને નાસી ગયો.

ભાગ ૫ મો.

બ્રિટિશ રાજ્ય.

યુરોપી પ્રજાનું વ્યાપારાર્થે હિંદમાં આગમન.

૧. હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૨. હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીઝ આવ્યા. ૩. પોર્તુગીઝનું રાજ્ય. ૪. પોર્તુગીઝોની પડતી. ૫. વલ્લહોલક વેપાર કરવા આવે છે. ૬. વલ્લહોની ચઢતી. ૭. વલ્લહોની પડતી ૮ હિંદમાં અંગ્રેજ મુબદ્દર. ૯. વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ.

* આ યુદ્ધની વિગત આગળ છઠ્ઠા પ્રકરણમાં આવશે.

x આ વિચદની વિગત આગળ ૭ મા પ્રકરણમાં આવશે.

૧૦ અંગ્રેજ કંપનીના થાગાં ને વખારો ૧૧ ફ્રેંચ લોકોની વપારી કંપની ૧૨ બ્રાહ્મચરોની વેપારી કંપનીઓ ૧૩ કંપનીના મુલકનો માર્કિટ કોણ?

દિલ્હીમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ ૧. પંદરમા સૈકાની આખર સુધી ભરતખંડમાંથી ચોખા, ફળ, સુંક, તેળના નાળીએર, ખસખસ, ખાંડ, દેશની ને સુનરાઈ કાપડ વગેરે માલ અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન ને મિસરના વેપારીઓ લેખ જતા. તેમની પાસેથી મીસ ને મટાલીના વેપારીઓ ખરીદ કરી યુરોપના ખીજ દેશોમાં વેચતા. તેઓ મોં માગ્યા દામ લેતા તેથી એ માલ ત્યાં બહુ મોઢો પડતો. એ સમયે યુરોપનાખીજ દેશોને ભરતખંડમાં વેપાર કરવા મારું આવવાની મસ્જા થઈ: પરંતુ તે કાળે સ્વેજની નહેર ખોદાએલી નહોતી તથા એ માર્ગે લૂટારાને ને માલ બગડવાના ભય તથા ખર્ચ વધારે લાગતો સંભવ હોવાથી તેઓ આ દેશમાં આવવાને જળમાર્ગ ખોળવા લાગ્યા. દરિયાઈ મુસાફરી કરવામાં પોર્તુગલ ને સ્પેનની પ્રજા આ સૈકામાં આગળ પડતી હતી વળી એ બંને દેશના રાજા પણ ભરતખંડમાં આવવાના જળમાર્ગ શોધવા ને ઈનેબર દતા પોર્તુગલનો રાજા સરહારી વહાણો આપને મોટા મોટા નાવિકાને એ માર્ગ શોધવાને મોકલતો હતો. એ સમયે આફ્રિકાનો ઉત્તર ભાગ માત્ર યુરોપી પ્રજાના હાથમાં હતો. પોર્તુગીઝ નાવિકા આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો શોધતા આગળ ચાલ્યા. એવના રાજાને મટાલીના જીનો-આ બદલના વહાણવડી માર્ગએ આટલાંટિક ઓળંગીને ભરતખંડમાં આવવાનો દેખ માર્ગ શોધી આપાનું કહ્યાથી તેણે તેને વહાણો આપને મોકલ્યો. તેણે મ. સ ૧૪૯૨ માં અમેરિકા ખંડ શોધી હાલ્યો. આ નવા માર્ગની શોધ લાગ્યાથી સ્પેનના લોકોનું ધ્યાન તે તરફ વળ્યું. પોર્તુગલ ને સ્પેનના રાજાઓનો દાખલો લેઈ ઇંગ્લાંડના રાજાએ અમેરીકાની હિતમાં થઈને ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવા માર્ગ દર્શાવ. આફ્રીકા, ડેન્માર્ક વગેરેને મોકલ્યા, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા. તે પછી યુરોપ ને

એશિયાની ઉત્તરમાં થઇ એહરીંગની સામુદ્રધુની પસાર કરી પાક્ષિકમાં થઇ ભરતખંડનો માર્ગ ખોળવાને સરહુ નામે અંગ્રેજને મોકલ્યો, પણ તે ઉત્તર મહાસાગરના યરફવાળા દરિયામાં દુઃખી થઇ મરણ પામ્યો. હોલંડના વહાલ લોકોને પણ ભરતખંડનો વેપાર કરી કમાવાનો લોક થવાથી યુરોપ ને એશિયાની ઉત્તરમાં થઈ ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે ફતેહ પામ્યા નહિ.

હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીજ આવ્યા. ૨ ભરતખંડમાં આવવાનો ડુંકો જળ માર્ગ શોધવામાં માત્ર પોર્તુગીજ ફતેહ પામ્યા. તેમનો વારકોડીગામા નામે શરૂ નાવિક આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને ભરતખંડની દક્ષિણના કાલીકોટ મંદરમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૮. કાલીકોટમાં આરબ ને મુસ્લિમ લોક વેપાર કરતા હતા; તેમને આ યુરોપી વેપારીઓ ગમ્યા નહિ. તેથી તેમણે પોર્તુગીજો સાથે કળઓ કર્યો. પણ ગામા તેથી ડર્યો નહિ. તેણે ૭ માસ સુધી ત્યાં રહી ત્યાંના રાજા ઝામોરિનને મેળવી લીધો. ને તેની મદદથી હિંદી માલ લેઈને પોતાને દેશ ગયો ઇ. સ. ૧૪૯૯. એ વેપારમાં ઘણા નફા થવાથી પોર્તુગાલના રાજાએ એજ ગામાને વીશ વહાણ આપીને ફરીથી મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૨. તે કોચીન ને કાનાનોરના રાજાની મદદથી કોચીનથી માલ ભરી લેઇ ખીજે વરસે સ્વદેશ ગયો.

પોર્તુગીજનું રાજ્ય. ૩ હવે પોર્તુગાલના રાજાને વેપારની સાથે રાજ્યલોક પણ થયો. હિંદમાં ને તેની આસપાસના બેટામાં પોર્તુગીજ રાજ્ય સ્થાપવાની તેને ઇચ્છા થઇ. તેથી તેણે આલ્બુકર્ક નામે સરકારને ગવર્નર ઠરાવીને હિંદમાં મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૬ આલ્બુકર્ક અ કામને યોગ્ય પુરુષ હતો. તેની પહેલાં આવી ગએલા પોર્તુગીજ નાવિકો ચોર ને લૂટારાનું કામ કરતા, તેથી મહાપારકાઈના હિંદુ રાજાઓનો વિશ્વાસ તેમણે ગુમાવ્યો હતો; તેથી આલ્બુકર્કને તેમની તરફથી પ્રથમ અડચણ નહી; તોપણ તેણે બહાદુરીથી, ડહાપણ ને હોશિયારીથી હિંદના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર પો-

તુર્ગીજની સત્તા બેસાડી. તેણે પ્રથમ ગોવા જીતીને ત્યાં રાજધાની કરી, ઈ. સ. ૧૫૧૦. ને તે પછી દીવ ને દમણ જીત્યાં. આગળ મલાક્કા જીતીને શિયામ ને મસાલાના બેગે ગંડે વેપાર શરૂ કર્યો; તથા ઇરાની અખાતમાંનો હામજ બેટ જીતી તાબે કર્યો. એ સરદાર ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં ગોવામાં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે સોળમાં સૈકાની આખર સુધી યુરોપી પ્રજામાં પોર્તુગીજ લોકોજ હિંદમાં વેપાર કરનારા હતા. હિંદી મહાસાગરમાં સો વરસ સુધી એજ પ્રજા બળવાન વેપારી હતી.

પોર્તુગીજની પડતી. ૪. પોર્તુગીજને ભરતખંડમાં રાજ્ય સ્થાપવાને યોગ્ય નહોતા. તેઓ ધર્માધ હોવાથી હિંદના મૂર્તિપુજકોને ધિક્કારતા ને શત્રુ ગણતા; તેથી તેમણે જીતાયલી પ્રજાને મેળવી લેવાનો યત્ન કર્યાને બદલે તેમના ઉપર કરતા કરી તથા હિંદી રાજાઓ સાથે કજબ્યા કર્યાં. તેથી હિંદી રાજા ને પ્રજા તેમને દુશ્મન તુલ્ય ગણતા. પોર્તુગીજ ગર્વનરોમાં માત્ર આલ્બુર્કર્કેજ પોતાની પ્રજાને રાજ કરી, તેથી તેની પ્રજા તેને પૂજ્યભાવથી માન આપી સંભારતી. સોળમાં સૈકાની આખરે પોર્તુગીજની માફક બીજી યુરોપી પ્રજા પણ આફ્રિકા ફરીને ભરતખંડમાં વેપાર કરવાને આવવા લાગી. તેમાં ડચ (વલંદા), ફ્રેંચ, અંગ્રેજ એ મુખ્ય હતી. એ લોકોને હિંદી મહાસાગરમાં આવતા અટકાવવાને પોર્તુગીજોએ યત્ન કર્યો; પણ તેમાં તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ એ સમયે નૌકાયુદ્ધમાં પોર્તુગીજો કરતાં વલંદા, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ ચઢીઆતા થયા હતા. તેમણે ધારે ધારે પોર્તુગીજોનાં થાણાં જીતી લીધાં તથા તેમનો વેપાર તોડી પાડી પોતાને હાથ કરી લીધા હાલમાં પોર્તુગાલના રાજાને તાબે હિંદમાં માત્ર દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ ગામ છે.

વલંદા લોક વેપાર કરવા આવે છે. ૫. પોર્તુગીજ લોક હિંદી માલ ક્રુજ, આન્ટવર્પ ને આમસ્ટરડામમાં વેચતા, ને એ ત્રણ શહેરોનાં વેપારીઓ યુરોપમાં વેચતા. ફિરંગી લોકની કમાઈ બેઠ વલંદાએ એક કંપની કરી. અને હિંદમાં માલ લેવાને કાર્નિસિયસ હોટમાનને મોકલ્યો. તે આફ્રિકા ફરીને ઇ. સ. ૧૫૯૬

માં સુમાત્રાના ખંતામ ખંદરે આવ્યો. આ સમયે ફિરંગીનું દરિયામ્ર
ળળ કમી થયું ને વલંદા લોકની ત્રણી કંપની આ દિંદી મદાસાગરમાં
વેપાર કરવાને ઉભી થઈ; પણ ને સર્વ ૪. સ. ૧૬૦૨ માં
બેડાઈ ગઈ, તે “ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની” ના નામથી ઓળખાઈ.
એ કંપનીના માણસોએ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં પોર્તુગીઝના
તાળાનું અભિયના બંદ-છત્રી લઈયું. પછી તેમણે પોર્તુગીઝ
લોકાના કાર્મોસા, મલાટા, લંકામાનો બંદાગાદ નામે કિલ્લો,
મકાસર ને મલબાર કાંડાના સંસ્થાનો છત્રી લઈ દિંદી મદાસા-
ગરમાંની પોર્તુગીઝ સત્તાનો અંત આણ્યો.

વલંદાની ચઢતી ૬. ડચ લોકાનો વેપાર દિંદ કરતાં મશા-
લાના બેટામાં વધારે હતો. તેમણે નવાં નાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં
તથા નવા મુલક ખોળી કાઢ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૬ માં તેમણે બ-
વામાં ખાતેરીઆ શહેર વસાવ્યું. તે તેમના પૂર્વ તરફના સંસ્થાનોની
રાજ્યધાની થઈ. તે પછી તેમણે એક મોટા બેટ ખોળી દેહાડ્યો.
તેનું નામ ન્યુહાલાડ પાડયું, તેને આજે અસ્ત્રેલિયા કહે છે. વળી
ઉત્તર અમેરિકામાં તેમણે ન્યુઆમસ્ટરડમ નામે શહેર વસાવ્યું તે
આજે ન્યુયૉર્ક કહેવાય છે. એ વગર સુમાત્ર, મલા, સીડીપાસ
વગેરે મશાલાના બેટામાં તેમણે પોતાના થાણાં બેસાડી સત્તા
જમાવી. આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આવ ગુડ હોપ પામે તેમણે એક
ડચ સંસ્થાન વસાવ્યું, તે દબ્બુ છે. કલકત્તામાં તેઓ વેપાર
કરતા હતા. દક્ષિણમાં પત્તાર મદાને કાંડ સાદ્રસમાં તેઓ ૧૬૦૭
માં વેપાર કરવાને આવ્યા ને તે પછી મદ્રાસ કહે પાલકોદ્દુમાં
કોઠી કરી. વળી બંગાળામાં હુમલા નદીને કાંઠે ચિન્સુરામાં ને
ગુજરાતમાં સુરતમાં તેમના વખારો હતી.

વલંદાની પડતી ૭ ડચ લોક પૂર્વ તરફના દેશોમાં વેપાર
કરવાને આવ્યા, તે વખતે અંગ્રેજ પણ આવ્યા હતા. વેપારની

* દાન્સવાલ ને ઓરજ નદીના કાંઠા ઉપરના સરથાન. ત્યાંના
ડચ લોકાને ખોર લોકો કહે છે. ને તે ક્ષત્રિયાથી હાલ અંગ્રેજ સરકારના
તાબામાં રહી સ્વરાજ્ય લાગવે છે.

અડસાયડરીમાં એ બે પ્રજાને લદ્દાખનો ચાત્રી. આમ્મોયનામાં અંગ્રેજનું ચાલું હતું. ત્યાંના અંગ્રેજોની ડચ લોકો કતલ કરાવી. ઇ. સ. ૧૬૨૩. તેથી અંગ્રેજો મશાલાના બેઠામાં, વેપાર કરવાનું છોડી દમ ભરતખંડમાં આવ્યા, ને માત્ર ત્યાંજ વેપાર કરવા લાગ્યા તો પણ હિંદી મહાસાગરના ધણીપણા મટે એ બંને પ્રજા ઘણાં વરસ સુધી લડતી હતી. એ લદ્દાખનો ૧૬૮૯ સુધી ચાલો એ સાલમાં ઓરજનો વિલયમ બંને દેશના પાદશાહ થયા, ત્યારે બંને વચ્ચે સમાધાની થઈ. આગળ જતાં બંને દેશ જુદા પડયાથી વળી લદ્દાખનો ચાલુ થઈ. તેમાં અંગ્રેજોએ વતંદાના સત્તા ચિલકુલ તોડી નાંખી. હિંદમાં વલંદાનું મુખ્ય સંસ્થાન ચિન્નસરામાં હતું, તે ૧૭૫૮ માં અંગ્રેજો જીત્યું. આગળ જતાં ફ્રાન્સમાં મહાન પાદશાહ નેપોલીયન બોનાપાર્ટે હોલાંડ દેશ જીત્યો, ત્યારે હોલાંડના સંસ્થાનો ફ્રેંચોના તાઆમાં આવ્યા, પણ અંગ્રેજોએ તે રવું જીતી લીધાં, પરંતુ ફ્રેંચ ને હોલાંડ વચ્ચે ૧૮૧૬ માં સંધિ થઈ ત્યારે બનરાખેટ હોલાંડને પાછો મળ્યો. સન ૧૮૨૪ માં સુનાવા વતંદાને આખી મલાક્કા અંગ્રેજોએ લીધું. આજે વલંદાનું એક સંસ્થાન હિંદમાં નથી.

હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૮. કેપ આવ ગુડ હોપને રસ્તે અંગ્રેજો ભરતખંડમાં વેપારાર્યે આવાને ઉસ્કરાય ; તે પહેલાં કેટલાક મુસાફર આ દેશમાં આવી ગયા હતા. અકબર પાદશાહના વખતમાં ટામસ રટીવન્સ નામે અંગ્રેજ ૧૫૭૯ માં પહેલ વહેલો હિંદમાં આવ્યો હતો. તે પછી એથે વરંચે શીય, ન્યુપરી ને લીડસ નામે ત્રણ અંગ્રેજો આવ્યા. પણ પોર્તુગીઝોએ તેમને કેદમાં નાખ્યાં. તેમાંથી છુટીને ન્યુપરીએ ગાવામાં દુકાન માંડી. લીડસ અકબરશાહ પાસે નોકર રહ્યો ને શીય બંગાળા, પેશુ, લંકા વગેરે ઠેકાણે મુસાફરી કરતો હોવાંડ પાછો ગયો.

વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ. ૯ હિંદમાં અકબરશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે ઈંગ્લેડમાં મહિઝાપેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી; તેના વખતમાં લંડનના કેટલક વેપારીઓએ સલા બેલાવી ભરતખંડ સાથે વેપાર કરવાને એક કંપની ઊભી કરી; તેનું નામ

“ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” પાડયું. ઇ. સ. ૧૫૯૯ ને છેલ્લે દિવસે ઇલિઝાબેથ રાણીએ એ કંપનીને સનંદ આપી. તે પછી ૧૬૩૫, ૧૬૫૦, ૧૬૫૫ ને ૧૬૯૮ માં જુદી જુદી કંપનાઓ ઉભી થઈ. તેમને માંહેમાંહે ઘણી ચડસાચડસી ચાલતી હતી, તેથી એ સર્વ કંપનીઓ ૧૭૦૯ માં જંડાઈ ગઈ, ને “ યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” ને નામે વેપાર કરવા લાગી.

અંગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખારો. ૧. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વહાણો પ્રથમ સુમાત્રના આચીન ખંદરમાં આવ્યા વળી તેમણે ત્યાં ખંતામ ખંદરમાં ડાહી ધાલી, ત્યાં તેમના દુસ્મન વલંદા નડતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૨૩ માં અંગ્રેજનામાં વલંદાએ અંગ્રેજોની કતલ કરાવ્યાથી તેઓ એ તરફના ખેટોમાં વેપાર કરવો ખંધ કરી ભરતખંડમાં આવ્યા. હિંદને પાંચમ કાંઠે પોર્તુગીઝો તેમને કનડતા, તોપણ ૧૬૧૧ માં તેમના મીડલટન નામે કમાને ખંભાતથી માલ ભરી લાધો, તથા તેમણે ૧૬૨૫ માં સુરતમાં વખાર ધાલો. તાપીના મુખથી થોડે દૂર સુઆળીખેટ પાસે કમાન ખેરો પોર્તુગીઝોને દરિયાઈ યુદ્ધમાં હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૨૫. ઇંગ્લાંડમાં એ સાલમાં પહેલો જેમ્સ પાદશાહ હતો; તેણે સર ટામસરોને જહાંગીર પાદશાહ પાસે વજાવ કરાવાને મોકલ્યા. તેણે કંપનીના વેપારને લગતી કેટલીક બાલકારી શરતો પાદશાહ પાસેથી કરાવી લીધી. હિંદને પૂર્વકાંઠે અંગ્રેજ વેપારીઓનો અટકાવ કરનાર કોઈ નહોતું. તેથીપ્રથમ તેણે મહલીપટ્ટણમાં આડત ખાંધી. ઇ. સ. ૧૬૧૦ ત્યાં ૧૬૩૨ માં ગોવગકોડાના પાદશાહની પરવાનગીથી વખાર કરી, તે પહેલાં આર્મા ગામમાં ૧૬૨૬ માં વખાર કરી હતી. ત્યાંના ઉપરી ક્રાન્સાસ ઉએ ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી મદ્રાસની જમીન વેચાતી લાધી. ને ત્યાં ગામ વસાવી ફોટ સેન્ટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬૩૯. એજ પ્રમાણે હિંદના બીજા ભાગમાં પણ તેમણે વખારો કરી હતી. અજમેર આગ્રા ને પટણામાં પણ સુરતની શાખાઓ સ્થાપી હતી. શાહજહાંના પરવાનગીથી તેમણે જુગલીમાં ને બાલાશોરમાં પણ ડાહી ધાલી હતી. શાહજહાંની શા-

હબ્બી દાઝયાથી તેની દવા કરવાને સુરતથી અંગ્રેજ ડાક્ટર બો. લાવ્યો. તેણે આરામ કર્યાથી ડા. પ્લાઊટનની માગણીથી પાદશાહે અંગ્રેજ કંપની એક્ઝીનેજ બંગાળામાં વેપાર કરવાની સનંદ આપી. તેથી તેમણે હુગલી, કાશીમગજર, માલદા, ઢાકા વગેરે ઠેકાણે દુકાનો કરી. ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં બંગાળાના નવાબ સાહિસ્તખાંએ અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર ગુસ્સે થઈ સર્વ દુકાનો જપ્ત કરી, તેથી હુગલીના અંગ્રેજ વેપારીઓ નદીના મુખ તરફ સુસાંતી નામે ગામમાં ગયા ને ત્યાં જમીન વેચાતી લઈ ફોર્ટ વિલિયમ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૯. એસુસાંતી હાલમાં કલકત્તાનું એક પડ છે. કિલ્લો બાંધ્યા પછી શાહજહા આજમ પાસેથી સુસાંતી, કલિકટ ને ગોવિંદપુર એ ત્રણે વેચાતાં લીધાં. પશ્ચિમકાંડા ઉપર તેમનું મુખ્ય મથક સુરતમાં હતું. ત્યાંથી તેઓ ખંભાત, અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે વેપાર ચલાવતા. ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ પોતાની કન્યા ઇઝાંડના રાજાને દીધી, તેની પહેરામણીમાં મુંબઈ ખેટ આપ્યો. એ ખેટ ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં રાજાએ દર વરસે સો રૂપિયા લેવાના કરાવી કંપનીને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું ત્યારે સુરતની વખાર મુંબઈ લઈ જવાનું કરાવી સન ૧૬૬૭ માં મુંબઈમાં ફાંદી ધાલી. મુંબઈ ખેટ હોવાથી મરેઠી ઘોડેસ્વાર ત્યાં લૂટવાને જઈ શકે તેમ નહોતું, તેથી એ જગા સુરત કરતાં વધારે સલામત હતી. આ વખતે મુંબઈ એક નાનું ગામકુ હતું, ને ત્યાંના હવાપાણી સારાં નહતાં. એ પ્રમાણે જે કંપની આગળ જતાં ભરતખંડની માલિક થઈ, તે કંપની બીજી નાની નાની ઘણી વખારો છતાં મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તામાં મુખ્ય વખારો કરી વેપાર કરવા લાગી. એ સમયે તેની પાસે ફાંદ પશુ સંસ્થાન નહોતું. હિંદના ફરોખશીર પાદશાહે ડાક્ટર હેમીલ્ટનની માગણી ઉપરથી કંપનીને બંગાળાના ૭૭ તાલુકાની જમીનદારીની સનંદ આપી, તથા બંગાળામાં કંપનીના માલ ઉપર જે દાણ લેવાતું તે માફ કર્યું; તેથી ત્યાં તેમનું બળ વધ્યું ને તેમના વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું.

ફ્રેંચ લોકોની વેપારી કંપની. ૧૧. અંગ્રેજ કંપની થયા પછી તરતજ ૧૬૦૪ માં ફ્રેંચ લોકોની એક કંપની હિંદના વેપાર માટે ઉભી થઇ તે પછી ૧૬૧૧, ૧૬૧૫, ૧૬૪૨ ને ૧૬૪૪ માં જુદી જુદી ફ્રેંચ કંપનીઓ થઇ, પણ તે સર્વ ૧૭૧૯ માં જંગલ ગઇ. એ કંપનીએ મલબાર કાંઠે મદિમ, કાગળ, લ કાંઠે પાદ્મચેરી, કારીકલ, ચાનાન ને બંગાળામાં ચંદ્રાગરમાં ઝાડાઓ ધાલી હતી. એ કંપની ૧૭૯૬ માં વેપાર કરતી બિલકુલ અંધ પડી.

- બીજી યુરોપી વેપારી કંપનીઓ. ૧૨ ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં એક, ને ૧૬૭૦ માં બીજી એવા દેન લોકોની એ કંપનીઓ થઇ. તેમણે બંગાળામાં શ્રીરામપુર, પૂર્વ કાંઠે ગાંડીઆર ને પોર્ટોનોવો ને મલબાર કાંઠે છડોચા ને હોલ્ચેરીમાં સરચાનો કર્યા હતાં; તે ૧૮૪૫ માં અંગ્રેજ કંપનાંએ વેચાતાં લેવાં. વળી ૧૭૨૩ માં ઓસ્ટ્રિયન શહેરમાં એક કંપની થઇ હતી પણ તેણે ૧૭૮૧ માં દેવાળું કાઢયાથી તે અંધ પડી પૂર્વ તરફના બેટોના વેપાર કરવાને સ્વીડનના સ્ટોકહોમમાં એક કંપની થઇ હતી તથા દિલિપાદન સાથે વેપાર કરવાને સ્પેનના લોકોના એક કંપની થઇ હતી; પણ તેમણે ભરતખંડમાં કોઇ સંસ્થાન કર્યા નહોતાં.

કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ ? ૧૩ પોર્તુગલે આ દેશમાં આવ્યા તે રાજના નોકર હતા. રાજ તરફથી તેઓ માલ લઇ જતા, ને લીસબોનમાં વેચાતા. તે લીસબોનના વેપારીઓ યુરોપના બીજા બંદરોમાં લઇ જતા, તેથી પોર્તુગીઝો દિલ્હીમાં મેગવેલા મુલક રાજને હતા. ડચ લોક કંપનીને નામે માલ લઇ જતા. પણ મુલક રાજને નામે મેળવતા. તેથી મુલકના માલિક રાજને હતા. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ કંપની પોતાને નામે વેપાર કરતી ને મુલક મેળવતી, તોપણ તેઓ મુલકના સંબંધમાં રાજની સંજાળ નીચે હતા.

પ્રકરણ ૨ જી.

૧. વેપારીઓનો શક્ય મેળવવનો યત્ન. ૨. હિંદી શા.

જય. ૩ કર્ણાટકના નવાબો ૪. દુર્રેના ગુણ. ૫. અંગ્રેજ
ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વધારો. ૬. નિઝમની ને કર્ણાટકની
ગાદી માટે ચંપી. ૭. ફ્રેંચનાં ચઢતી ૮. રોમની કલાધવ.
૯. કલાધવનો જય અને મહમદઅલીનો છુટકો. ૧૦. ફ્રેંચ
સત્તાનો નાશ.

વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૧. પેર્તુગીઝ પછી
રાજ્ય સ્થાપવાનો યત્ન કરનાર ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ એ એ કંપનીઓ
હતી, તેમણે અહરમા સંતાની અપવચમાં હિંદમાં રાજ્ય મેળવ-
વાને દક્ષિણનાં રાજ્યોના વધારામાં વચ્ચે પડી દેઢઘઘો કરી, તેમાં
અતે અંગ્રેજ ફોદ પામ્યા ને ફ્રેંચ કંપનીનો અંત આવ્યો.

હિંદો રાજ્ય. ૨. અહરમા રૈકાની અપવચમાં દક્ષીમાં મહ-
મદશાહ પાદશાહ હતો, તેની નબળાઈને લીધે પાદશાહી સુખાઓ
સ્વતંત્ર જેવા હતા, તેમાં અયોધ્યાનો સફદરજંગ, બંગાળાનો અ-
લીવર્દીખાન, દક્ષિણમાં નિઝમ ઉમુદ્દ, ને કર્ણાટકનો દોસ્તઅ-
લી મુખ્ય હતા. વળી ઉત્તર હિંદમાં નેદિલા લોકાએ બળવાન થઈ
પોતાનું સ્વતંત્ર અરથાન સ્થાપ્યું હતું. મેઠાનો રાજા શાહુ સતા-
રામાં હતો. પણ એ રાજ્યનો ટરતા હતા પેશ્વા ખાલાજી ખાજી-
રાય હતો, તંગવરમાં વ્યંદાજીના વંદર્જન રાજ્ય કરતા હતા. મ-
હિસર ને ત્રિચિનાપટ્ટીમાં હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતા હતા; તે સિ-
વાય વિજયનગરમાં હિંદુ રાજ્ય સમયના પાલીગાર કે નાયર લોક
અર્ધા સ્વતંત્ર જેવા હતા. અંગ્રેજોનાં ટારોમરલ કાંઠો મદ્રાસ ને
કોર્ટકોવિડ, પશ્ચિમમાં મુંબઈ, ને બંગાળામાં કલકત્તા, એ મુખ્ય
થાણાં હતાં. ફ્રેંચાએ પબ્લપુરના સુલતાન પાસંથી જમીન વેચાતી
હતી મદ્રાસના દક્ષિણ પારાચેરામાં ચાણું કર્યું હતું. વળી ઓરંગ-
જેમ પાસંથી જમીન વેચાતી હાઈ બંગાળાના ચદ્રનગરમાં પણ
થાણું કર્યું હતું. એ વખતે રાજ્યસ્થાનના રાજાઓ મેઠા ॥ વારં-
વાર દુમલા થવાથી નબળા થઈ ગયા હતા.

કર્ણાટકના નવાબો. ૩. કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીને ચંદા-
આદેશ વાંચે જમીન હતી; તે પાદશાહીના મવર્ગર દુમાસનો મિત્ર

હતો, તેમણે ત્રિચિનાપલીનું રાજ્ય જીત્યું તથા તંજાવરના રાજા કનેથી કારીકવ ગંદર જીતી ફ્રેંચને આપ્યું. તે ઉપરથી રામોજી બોંસને અને મોરારીરાવ નામે મરેડી સરદારોએ કલ્ચાટક ઉપર ચઢાઈ કરી. અંબુર આગળ નવામ દોસ્તઅલીને હરાવીને માર્યો, તથા ચંદા સાહેબને પકડી સતારે મોકલી દીધો, અને દોસ્તઅલીના દીકરા સફરઅલીને નવામ હરાવ્યો, ઈ. સ. ૧૭૪૧. એજ સાલમાં દુપ્પે નામે નવો ગવર્નર આવ્યો. સફરઅલીને તેના કાષ્ટ સરદારે માર્યાથી તેના બેગમ અને કુંવર મદ્રાસના અગ્રિમંતે આશ્રયે ગયાં; પણ દક્ષિણના સુબા નિળમઉલ્મકે કલ્ચાટકમાં આવી એ છોકરાને નવામ હરાવી તેના રક્ષક તરીકે પોતાના અનરૂવદીન નામે સરદારને નીમ્યો, પણ એ બાળક નવામ થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યાથી અનરૂવદીન નવામ થયો.

દુપ્પેના ગુણ. ૪. પાંદોચેરીના નવા ગવર્નર દુપ્પેના મનમાં દિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રથમ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. દુપ્પે સાલસિક, ચતુર, ઉત્સુક અને કપરી હતો; પણ તેનામાં યુદ્ધકૌશલ્ય નહોતું. એના દાવ નીચે જુસ્સી નામે એક સરદાર હતો, તે લઢાઇનું કામ કરતો. દેશી લોકોને યુરોપી લોકોની માફક કવાયત શીખવ્યાથી તેઓ યુરોપી લોકોની પેઠે યુદ્ધ કરી શકે એવા છે, એવું તેને જણાવાથી પ્રથમ તેણે દેશી સિપાઈઓને કવાયત શિખવીને એક લશ્કર તૈયાર કર્યું. યુરોપી કરતાં દેશી લશ્કર સસ્તું પડતું. તેથી યુક્તિ

દુપ્પે.

વડે પોતાની ઉમેદ પાર પડશે એમ તેને પ્રથમ જણાયું.

અંગ્રેજ ને ફ્રેન્ચ વચ્ચે પ્રથમ વધરો. પ. એ સમયે યુરોપમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેન્ચ વચ્ચે લઢાઈ ચાલતી હતી. એ લઢાઈ દુપ્લેએ હિંદમાં ધાલીને હિન્દમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમાં આડે આવનાર અંગ્રેજ તેમના મુખ્ય દુશ્મન હતા તેમને હાંકી કાઢ્યા વગર પોતાની ઉમેદ પાર પડે તેમ એને જણાયું નહિ; તેથી તેણે અંગ્રેજ કંપની સાથે લઢાઈ જોડી. તેણે પ્રથમ અંગ્રેજના મુખ્ય મથક મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો. એ વખતે હિંદી મહાસાગરમાં બુર્મે વગેરે બેટા ફ્રેન્ચને તાબે હતા. ત્યાંના ગવનર લાભોર્દોન દુપ્લેની સહાયે આવ્યો. તેણે મદ્રાસ જીત્યું, તેથી અંગ્રેજને શરણે આવ્યા, ૧૭૪૫. દુપ્લે ને લાભોર્દોનની વચ્ચે સંપન હોવાથી તેમણે એકબીજી પોતાનું કામ ચલાવ્યું નહિ. દુપ્લેનો વિચાર હિંદમાંથી અંગ્રેજોનું મૂળ કાઢવાનો હતો. તેથી તે અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું આપવાની વિરુદ્ધ હતો, પણ લાભોર્દોન ૪૪ લાખ રૂપિયા લેઈ મદ્રાસ પાછું આપવાની શરત કરી બુર્મે ગયો. નવાબ અનવરુદ્દીને મદ્રાસ માગ્યું, તે દુપ્લેએ ના આપ્યું, ત્યારે તે દશ હજાર સૈન્ય સાથે મદ્રાસ લેવા આવ્યો; પણ તેને ફ્રેન્ચના હજાર માણસે હરાવ્યો તેથી નવાબ અંગ્રેજોના પક્ષે ગયો. અંગ્રેજોને ઇંગ્લાંડથી નવી કુમક આવી, તે વડે તેમણે પાંદીચેરી જીતવા મથન કર્યું પણ તે વ્યર્થ ગયું. એવામાં યુરોપમાં બંને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થઈ તેથી. સૌને પોતાનો મુલક પાછો મળ્યો. ૧૭૪૮.

નિજામની ને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધા, ૬. એજ સાલમાં મહમદશાહ, નિજામઉલમુલ્ક ને શાહુ રાજા મરણ પામ્યા. નિજામનો પાટવી કુંવર ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ બનાવનાર વજીર હતો. તેણે પોતાના બાપની જગા લેવાની ના કહી. તેનો પુત્ર મુજફ્ફરજી વારસ હતો, પણ તેનો કાકો નાસિરજંગ તેની સામે થયો ને ગાદીએ બેઠો. એ સમયે તેમની ગાદી ઔરંગાબાદમાં હતી. મુજફ્ફરજી મરેઠાની સહાય મેળવવા સતારે ગયો. ત્યાં શાહુની જગાએ રાજરામ ગાદીપતિ હતો, પણ તેના રાજ્યની ફૂલ લગામ બાંધી

પેશના દાથમાં દત્તી સતારામાં મુજરજંગને ચંદાસાહેબ સાથે પ્રીતિ થઈ. નિજમના રાજ્યનો ઉમેદવાર મુજર, ને કહ્યો કે તો નવાખીનો ઉમેદવાર ચંદાસાહેબ હતો. તેમણે પાંદોરની દુષ્ટની મદદ માગી, દુષ્ટેએ સાત લાખ રૂપિયા આપી ચંદાસાહેબને છોડાવે. હવે મુજરજંગ, ચંદાસાહેબ ને ફ્રેંચના લશ્કર કહોટક ઉપર ચાલ્યા.

ફ્રેંચની લડાઈ. ૭. ૧૭૮૬નો નવાખ અનવરદીન અંશુર આગળ ચંદાસાહેબની સામે લડ્યો તેમાં તે મર્યો ને તેને જીંદગદ ફ્રેંચ સંઘાર પુરસીએ જીત્યો, ૧૭૮૬. તેના દુષ્ટેએ ચંદાસાહેબને કહ્યો કે તો, ને મુજરને દક્ષિણનો સુબેદાર ઠરાવ્યો, તેના બદલામાં ચંદાસાહેબે પાંદોરની પાસેનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં.

અનવરદીનનો દીકરો મદમદઅલી ત્રિચિતાપ્લીમાં જન્મ્યો. આ સમાચાર સાંજળી દક્ષિણના મુજેદર નાસિરજંગે જળવાન લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવીને મુજરને દરવાજાને કેદ પકડ્યો. એવામાં પુરસી ફ્રેંચ ફોજ લઈને આવ્યો, ને તેણે નાસિરજંગ દરવાજા મુજરને છોડાવ્યો. પુરસી તેને વેંધને ઔંગાખાદ જવાને ન કહ્યો. ત્યાં મર્ગમાં મુજર મર્યાપ્ત પુરસીએ નિજમઉલ્લમુકના ખીજા કુંવર સંભાળતજંગને ઔંગાખાદની ગાદીએ બેસાડ્યો, ૧૭૫૧. ને ફ્રેંચનીજ સાથે તેના રક્ષણાર્થે ત્યાં ગયા. એ નોકરીના બદલામાં નિજમે ઉત્તરસરદાર પ્રાંત તથા મઝલી પટ્ટણ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ રીતે દક્ષિણ દિંદનાં ફ્રેંચ મર્યાપ્ત મૂર્ત સાથે આવ્યો. કહ્યું કે ને ઔંગાખાદના મોટા નવાખો તેમના તાગામાં આવ્યા; તથા તેમની પાસેથી તેમને કેટલાક મલક પણ મળ્યો. અંગ્રેજને માત્ર મદાસ ને ફોટરેલિક હતા. તેમનો મિત્ર મદમદઅલી ત્રિચિતાપ્લીમાં ચંદાસાહેબના લશ્કરથી ધેગાઈ પડ્યો હતો; એટલે દુષ્ટેએ ધાર્ણ આપણી ધરણા ફગામૂ થવાને હવે વાર નથી. ઇ. સ. ૧૭૫૧

રોબર્ટ કલકાવ. ૮. એવામાં દિંદમાં અંગ્રેજ સત્તાનો ઉદય કરનાર ને અંગ્રેજ નાજમનો પાયો નાખનાર વીર પુરુષ મદાસમાં ઉત્પન્ન થયો. એકપુરુષ તે રોબર્ટ કલકાવ નામે જુવાન અંગ્રેજ

હતો, પ્રથમ તે વેપાર ખાતામાં કંપનીના તાબામાં કારકુન હતો, પણ એનો હિઝાબજો સ્વભાવ કલમ કરતાં બરછીને વધારે યોગ્ય હતો. તેણે આજીજી દરીને લશ્કરી ખાતામાં નોકરી માગી લીધી, લારેન્સ નામે સેનાપતિ એવા લશ્કરી કળાનો શુરુ હતો. કલાઈવ પણ દુષ્ટેની માફક સાલ્સિક ચતુર, બુદ્ધિવાન ને કપટી હતો. પણ દુષ્ટેમાં યુદ્ધકૌશલ્ય ને શુરત્વ નહોતાં, તે કલાઈવમાં હતાં. ફ્રેંચની ચઢતી ને અંગ્રેજીની પતી વખતે તથા મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ધેરાઈ પડ્યો હતો, તે વખતે કલાઈવ મદ્રાસમાં હતો. તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને સૂચવ્યું કે મહમદઅલીને ઉગારવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે. જો આપણે ચંદાસાહેબની રાજધાની ઉપર હુમલો લઈ જઈએ તો તેના બચાવ કરવાને તે આવશે, એટલે મહમદઅલી છૂટો થશે. આ કામ જો તમે મને થોડું લશ્કર આપી મોકલો તો હું બળતું.

કલાઈવને જય ને મહમદઅલીનો છુટકો. ૯. કલાઈવના બોલ ઉપર ગવર્નરને હીંમત તો ન આવી, પણ ”વાગ્યું તો તીર નહિ તો તુકો” કરી ગેવાનો નિશ્રય કરી ૨૦૦ ગોરા ને ૩૦૦ કાળા સિપાઈનું લશ્કર આપી તેણે કલાઈવને મોકલ્યો, તે પાંચ-રોજ આર્કાટ ઉપર આવ્યો ત્યાંનું લશ્કર નાસી ગયું ને કર્ણાટકની રાજધાની કલાઈવને દાય આપી. ૧૭૮૧. તે પછી તરતજ તેણે કિલ્લા સમો કરાવી ધેરા ખમવાની તૈયારી કરી. આ સમાચાર સાંભળી ચંદાસાહેબે પોતાના પુત્ર રામસાહેબને દશ હજાર ફોજ આપી આર્કાટ લેવાને મોકલ્યો. બાવન દિવસ ધેરા રહ્યો, પણ કલાઈવ તામે થયો નહિ; કલાઈવને લાલચો પણ આપી, પરંતુ તે કલાઈવે ડબ્બો નહિ; ત્યાં રામસાહેબે એક જખરો હલ્લો કર્યો; પણ તેનાં તેનાં ૪૦૦ માણસ મનાવાથી તે હીંમત હારી ગયો; ને ધેરા હટાવી ચલ્યો ગયો કલાઈવને મદ્રાસથી નવા મદદ આપી મળી કે તે રામસાહેબની પુંડે પડ્યો ને તેને દરવાજાને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. એવામાં મંડલાડથી સન્યાસી લારેન્સ આ દેશમાં આવ્યો, એટલે શુરુ-શુભ્ય મહમદઅલીને હોડાવવા ત્રિચિનાપલી

મયા. તેમાં ચંદાસાહેબ હાર્યો ને મરાયો. એટલે અંગ્રેજો મહમદ-અલીને કર્ણાટકની ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રીતે કર્ણાટકમાં દુર્ભેની ધારણા ધુળ મળી, તોપણ હિમત નહિ હારતાં તેણે ફરીને ત્રિચિનાપક્ષીનો ઘેરા બાંધ્યો. લોરેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા આ લઢાઇથી કંટાળીને ફ્રેંચ સરકારે દુર્ભેને બોલાવી લઈ તેની જગાએ ગોખ્યુ નામે શાંત પ્રકૃતિનો ગવર્નર મોકલ્યો. તેણે હિંદમાં આવી સંધિ કરી કે કર્ણાટકનો નવાજ મહમદઅલી ખરો છે. એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપી હવેથી બેમાંથી એક પ્રજાએ હિંદની માહિમાલેથી લઢાઇમાં માથું મારવું નહિ એવું ઠર્યું ઇ. સ. ૧૭૫૫.

ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ. ૧૦. ગોખ્યુએ કરેલી સંધિ લાંબી મુદત ચાલી નહિ બંને પ્રજાને હાડવેર ખંધાયા હતાં, ને બંનેને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ હતો. તેથી ૧૭૫૬ માં વળી બંને વચ્ચે લઢાઈ ચાલી. અંગ્રેજોએ કલાઇવને મદ્રાસનો ગવર્નર ઠરાવી નૌકાસૈન્ય-ધિપતિ વાટસન સાથે હિંદમાં મોકલ્યો. ફ્રેંચોએ લાલી નામે સરદારને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ લાલી બહાદુર, ચંચળ, ઉત્સુક, પણ અવિચારી હતો. તે સમયે કર્ણાટકના દરબારમાં ફ્રેંચ સત્તા બિલકુલ નહોતી, પણ નિજમના દરબારમાં યુરસી ફ્રેંચવર્ગ સાચવી રહ્યા હતા; તેને લાલીએ અવિચારીપણાથી બોલાવી લીધો. યુરસીનો વિચાર તેથી વિરુદ્ધ હતો. પણ અંગ્રેજોને ભરતખંડમાંથી બિલકુલ હાકી કાઢવાની હેંશમાં યુરસીનો વિચાર તેણે લક્ષમાં લીધો નહિ. યુરસી નિજમના દરબારમાંથી ગયો તેની સાથે ત્યાંથી ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો. લાલી ને યુરસી બંને એક વિચારના ન હોવાથી તથા બંને વચ્ચે મતભેદ પડવાથી તેઓ ઐક્યથી વર્ત્યા નહિ. તેમણે ફાઈઝેવિડ લીધો ને મદ્રાસને ઘેરા બાંધ્યો. એવામાં અંગ્રેજોને વિલાયતથી કુમક આવી, એટલે લાલી અને યુરસીએ મદ્રાસનો ઘેરાઉઠાવી ૧૭૫૬ માં વાંદીવાસને ઘેરા બાંધ્યો. તે વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિ આયરક્રૂટ હતો તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા ને યુરસી કેદ પકડાવ્યો. આથી ફ્રેંચ નિરાશ થયા ને અંગ્રેજોમાં યુરસી આવ્યો; એટલે તેમણે ૧૭૬૧ સુધીમાં એક પછી એક એક

ફ્રેંચોનાં પાટિયેરી સુદ્ધાંત સર્વ થાણાં લીધાં. કલાઈવે બંગાળાનું ચંદ્રનગર જીત્યું, તથા કરનલ ફોર્ડે નિમ્નમે આપેલો ઉત્તર સરકાર તથા મજલીપટ્ટનું મુલક જીત્યો. એ રીતે હિંદમાંની ફ્રેંચ સત્તાનો ૧૭૬૧ માં અંત આવ્યો. એ પ્રમાણે હિંદનું ધણીપણું મેળવવાની અણીઉપર આવેલા મરેઠાને જે સાલમાં અહમદશાહ અબ્દલ્લીએ પાણીપતના રણમાં હરાવીને તેમની સત્તાની ખાખાવીખ કરી નાંખી. તેજ સાલમાં હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ઉમેદ-રાખનાર ફ્રેંચોની સત્તાનો અંગ્રેજે નાશ કર્યો. એ પછી સલાહ થઇ ત્યારે ફ્રેંચોનાં થાણાં તેમને પાછાં મળ્યાં પણ તેમણે ફરીને હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાને વધારે યત્ન કર્યો નહિ. ફ્રેંચ કંપનીની રાજ્યસત્તા રાજ્યએ લઇ તેમનાં થાણાં ખાલસા કર્યાં. ને ૧૭૮૬ માં કંપની હિંદમાં વેપાર કરતી બંધ પડી. હવે યુરોપી પ્રજામાં માત્ર અંગ્રેજ રહ્યા. તેમણે હિંદમાં કેવી રીતે મહાન રાજ્યની સ્થાપના કરી તે આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૩ જી.

બંગાળામાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના.

૧. સિરાજઉદ્દવલ્લા ૨. નવાબની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૩. અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે. ૪. એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૫. કલાઈવ બંગાળાનો ગવર્નર થાયછે ૬. મીર-જાફરને પદભ્રષ્ટ કરે છે. ૭ નવાબ મીરકાસમ ૮. મીરકાસમ સાથે અણબનાવ. ૯. મીરકાસમ સાથે લઢાઈ. ૧૦. કલાઈવ બીજીવાર ગવર્નર થઈને આવે છે. ૧૧. કલાઈવ બંદાબસ્ત કરે છે ૧૨. બંગાળાની ફોજદારી કંપની લે છે. ૧૩. કામદારોનો બંદાબસ્ત. ૧૪. નવી રાજપદ્ધતિ ને તેની અસર. ૧૫. હિંદના બીજા ભાગોના ખનાવ.

સિરાજઉદ્દવલ્લા ૧. હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને અંગ્રેજોએ તૈયાર થઈ બંગાળામાં પ્રથમ તેનો પાયો નાંખ્યો, તે વખતે ત્યાંનો નવાબ અલીવદિખાન ગુજરી ગયાથી તેની જગાએ તેનો દોહિત્ર સિરાજઉદ્દવલ્લા નવાબ થયો હતો, ૧૭૫૬. આજુબાન નવાબ બીકણુ, બાયલો, ફેર, જૂલમી ને દુરાચારી હતા.

નવાખની કલકત્તા ઉપર ચઢાઈ. ૨ નવાખને એક મગો-
નાસીને કલકત્તે અંગ્રેજોને એ શ્રેષ્ઠ ભદ્રાગો: તેને અંગ્રેજોએ
પાછો નહિ આપ્યાથા તેણે કલકત્તા ઉપર ચઢાઈ ફરી ને તે જીતી
લીધું, ત્યારે ફેટલાક અંગ્રેજ નાગી ગયા ને ૧૮૬૬ કેદ પકડાયા.
નવાખે તે બધાને એક નાની ફાટડીમાં પૂર્ણ. ૧૮૭૬. દિનાળાના
તાપની. ગરમીથી તથા હવા આપવાનાં જે નાનાં કળીઓ સિવાય
બીજું કંઈપણ સાધન ન હોવાથી અને પીણને પાનું પાણી ન
મળવાથી સવાર સુધીમાં ૧૮૬ માંના ૨૩ જીવતા રહ્યા. તે પણ
અર્ધા મુઆ જેવા હતા નવાખે મન્નારની દવા આપ્યા વગર કે
કારણ જાણવાના અગમ્યોદ્ધ કર્યા વગર માત્ર ધનની ખોજ કરવા
માંડી તે ઉપરથી તેના નિર્દય સ્વભાવ જાણી આવે છે.

અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે ૩. એ માઠા મવાચાર મદ્રાસ
પહોંચ્યા ત્યારે નોકમૈત્તવપતિ વાટમન આવે બન્યું નેટકું સૈન્ય
જમાવી કત્તાઇ વેર લેવાને મંગાળે આવ્યો ને કલકત્તા જીતી લીધું
નવાખ ફરીને કલકત્તા લે-
વાને આવ્યો, પણ હલા
ધવે તેને પાછો દડાવ્યો.
પણ ચતુર કલાધવને લા-
ગ્યું કે કળ વગર એકલા
બળથી કામ થાય તેમ
નથી. તેથી સમય વર્તી
તેણે નવાખ સાથે સંધિ
કરી. નવાખે અંગ્રેજનું જે
લીધું હતું તે પાછું આપ્યું.

દક્ષિણમાં ફ્રેંચાએ ક-
ક્ષાટક ને નિગ્ગમની ગા-
દીએ પોતાના મળતીયાને
બેસાડી જે રીતે પોતાના
સત્તાનો પાયો નાખ્યો

કલાધવ.

હતો, તેરીને કલાઈવે ખંગાળામાં પોતાની સત્તા બેસાડવાનો ચત્ત કયો સિરાજઉદ્દવલ્લાને તેના નોકર કે પ્રમુખાથી ઇશ્ત ચલાવું નહોતું. તેથી કલાઈવે તેને હલચલ્યા, તેનો એ પતિ મરગનકર પાછલા નવાખ અલીચાંદખાનો ખત્તયા હતો. તેને નવાખની ગાદી આપવાના લાલચ આપી નવાખને ખમનથી રાયદુર્ગલ ને મુશિંદા-આદનો જમનશંક એ બંને એ મકતમાં લખ્યા. મીરગનકરને ગાદી મળે તેના બદલામાં તેણે કંપાને, કલાઈવને ગવનને અને ખીન્ન અગ્રેજ અધિકરીઓ અને સૈન્યને નાણું આપવાનું કબુલ કર્યું. તથા કંપાને અને કલકાની પ્રમુખને ચયેતું નુકસાન ભરી આપવાનું સ્વીકાર્યું, આ હરાવ નક્કી થવા ત્યારે અગ્રેજનો એક દલાલ અમીચંદ નરીને હતો. તેણે માગણી કરી કે મીરગનકર જેટલી રકમ આપે તે ઉપર એક પાંચ ટકા મને દલ્લોના આપવા. એ રીતે ગણતાર ૩૦ લાખ રૂપયા દલાલ થતી હતી. એવી મોટી રકમ આપવાની કલાઈવની દરજ્જા નહોતી. અમીચંદે કહ્યું કે બે મારી દલાલો કબુલ નહિ કરે તો હું સખળી વાત નવાખને ગાહેર કરી દશ, પણ કલાઈવ જેવા યુરો હતો તેવોજ વિચારવાળો પણ હતો. તેથી તેણે અમીચંદનું તરતને માટે મન મનાવ્યું.

કલાઈવનું યુદ્ધ. ૪. એ વખતે ખંગાળામાં ત્રણ મુઝાંપી પ્રમુખા થાંહી હતાં. કલકાનાં અગ્રેજનું, ચંદ્રનગરમાં ફ્રેંચનું, ને ચિન્સુ-રામાં વજદાનું. તેમાંથી અગ્રેજને હિદરાઈની ગાદી મૂકવાને દલાલ-માં ફ્રેંચના આગેવાન લાતી તથા યુરુસો મંડ્યા હતા નવાખ ફ્રેંચને મળીને ખંગાળામાંથી અગ્રેજને કાઢી મૂકવાના તૈયારી કરવા લાગ્યો; તેથી કલાઈવે ફ્રેંચનું ચંદ્રનગર જતું લાંધું. નવાખે તેમ કરવાના મન કરી ને કહ્યું કે મારા રાજ્યમાં રહેતા પ્રજા ઉપર તમારે દુમલો કરવા નહિ. તેના જવાબ આપવાને કલાઈવે તૈયારી કંઈનીજ હતી. તે પોતાનું સૈન્ય લઈ મુશિંદાઆદ ઉપર ચઢ્યો. નવાખ પણ પોતાનું લશ્કર લઈ તેની સામે આવ્યો. નવાખ પાસે ૫૦ હજાર લશ્કર ને ૫૦ તોપો હતી, અને કલાઈવ પાસે ૩૬ હજાર લશ્કર ને ૮ તોપો હતી. આરા મોટા લશ્કર સામા આદલા

થોડા લશ્કરથી જવું કે નહિ, તેની કલાધવને ગડલાગ ચવા લાગી. મીરજીર હજુ કુટીને કલાધવને આવી ચલ્યો નહોતો. માત્ર એકલે હાથે લઢવાનું હતું. કલાધવે એકાંતમાં જઈ લઢવાનો નિશ્ચય કરી બપોરે નવાખનાં માણસો રાંધવામાં રોકાયા હતા, તે વખતે પલાસીના રણમાં તેની છાવણી ઉપર હુમલો કર્યો; તેમાં નવાખનો સરદાર મીરમદન મરાયો; ને મીરજીર તટસ્થ જઈ ઉભો; એટલે નવાખ ગભરાયો. ને લઢવાને ઉભો નહિ રહેતાં નાડો ને તેનું લશ્કર પણ નાહું. એ રીતે કલાધવને વિજય મળ્યો ૧૭૫૭. તે પછી મીરજીર તેને આવી મળ્યો.

મીરજીર નવાખ થાય છે. પ. મીરજીરને લેઈ કલાધવ મુશિંદાયાદ ગયો, ને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો તેના બદલામાં નવાખે ખમ્મનો ઉલાડી રૂપિયા વહેંચવા માંડ્યા. પણ તેમાંથી બે-ધંધે તેટલું નાણું મળ્યું નહિ તેથી સર્વએ વરાડ પ્રમાણે વહેંચી લીધું અમીચંદે પોતાની દલાલી માગી પણ કલાધવે કાંઈપણ ન આપ્યાથી તે ગાડો થઈ મરણ પામ્યો. એ સમયે નવાખે કલકત્તાની આસપાસ ૮૮૨ ચોરસ મૈલ જમીનની જમીનદારી એટલે વસુલત લેવાનો હક્ક કંપનીને આપ્યો. એ જમીનને હાલ ૨૪ પરગણા કહે છે. નવાખ સિરાજઉદ્દૌલા પકડાયો ને તેને મીરજીરના દીકરા મીરાન મારી નાંખ્યો.

એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૬. હવે કર્ણાટકનો નવાખ મહમદઅલી ને બંગાળના નવાખ મીરજીર કલાધવના પરાક્રમથી અંગ્રેજના આશરાગત થયા. દિલ્હીનો પાદશાહ બીજો આલમગીર આસુદીન જીરના હાથમાં રમકડા જેવો હતો. નવાખ પ્રાંત દુરાનીના તાબામાં હતો. ને હિંદ ઉપર દુરાની સ્વારીઓ કરી ખરાબી કરતો હતો. મરેઠામાં પેશ્વા બાલાજી પૂર બેરપર હતો એજ વરસમાં તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી, કર્ણાટકના નવાખ ને મહિસૂરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી હતી ને તેના સરદારો ઉત્તર હિંદમાં મરેઠી સત્તા જમાવતા હતા. દક્ષિણમાં ફ્રેંચોએ અંગ્રેજોને હાંડી લઢવાને જમરી બાય ભીડી હતી, ને મહિસૂરમાં હૈદરઅલી મુસ

લભાની રાજ્ય સ્થાપવાને પોતાનું બળ જમાવતો હતો. એ પ્રમાણે સર્વત્ર કુમંપ ને દ્વેષથી માંહેમાંહે લડીને હિંદી સત્તા નબળી થતી હતી તે વખતે કલાઈવે સિરાજઉદ્દવલ્લાને હરાવી બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાખ્યો. હવે તે ઉપર ઇમારત ચણવાનું કામ ચલાવ્યું.

કલાઈવ બંગાળાનો ગવર્નર થાય છે. ૭, પ્લાસીના રણમાં વિજય મેળવ્યાથી કલાઈવ કલકત્તાનો ગવર્નર થયો. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહ શાહઆલમે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી પાદશાહની સ્વારીથી મીરજનદર ડર્યો; પણ પોતાના બેસાડેલા નવાબની મદદે કલાઈવ આવ્યો. તેણે મોગલોને પૈસા આપી પાછા કાઢ્યા. તે પછી કલાઈવે ફ્રેંચ તાબાના ઉત્તરસરકાર તથા મઝલ્લીપટ્ટણ જીતવાને કર્નલ ફ્રાઈડને મોકલ્યો. તેણે ૧૭૫૮માં એ મુલક જીતી લીધો. અંગ્રેજે મઝલ્લીપટ્ટણ પોતાની પાસે રાખી બાકીનો મુલક પોતાના મળતીઆ વિજયગાપટ્ટણના રાજને આપ્યો. હવે મીરજનદર અંગ્રેજથી ડરવા લાગ્યો. તથા તેમનાથી છુટો થવાને ઇચ્છવા લાગ્યો; પણ તેને મદદ કરે એટલી ફ્રેંચની સત્તા બંગાળામાં નહોતી. માત્ર ચિન્સરામાં વલંદ નવાબને મદદ આપવાને તૈયાર થયા. આ વાત કલાઈવે સાંભળતાંજ કર્નલ ફ્રાઈડને ચિન્સુરા ઉપર મોકલ્યો. તેણે તે થાણું જીતી લીધું. આ પ્રમાણે કલાઈવ પોતાના દેશની સેવા બજાવી ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લાંડ ગયો. તેની જગાએ વાસીતાર્ટ નામે ગવર્નર થયો.

મીરજનદરને પદબ્રષ્ટ કરેછે. ૮. મીરજનદર પાસેથી ધાર્યા જેટલું નાણું મળ્યું નહિ, તથા બાકી રહેલું તે આપી શક્યો નહિ. તેણે ઇન્જરદાર, અમલદાર ને શાહુકાર લુંટ્યા, પણ તેથી પૂરું થયું નહિ. તે વખતના કલકત્તાના અંગ્રેજ પણ લોભી ને લાંબીઆ હતા; અંગ્રેજના નામને લજવ તેવા પૈસાના લાલચુ તેઓ હતા. તેઓ મીરજનદરનાં આપેલાં નાણાંથી ધરાયા નહિ. તેણી તેમણે પૈસા આપી શકે એવા નવાબને ગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો, મીરજનદરનો જમાઈ મીરમસૂમ ધનવાન હતો. તેની પાસેથી પૈસા લેઈ તેને ગાદી આપી; ને મીરજનદરને પદબ્રષ્ટ કર્યો. ૧૭૬૦.

મીરકાસમે કંપનીના દેવાને પેટે ૫૦ લાખની ઉપજનાં મેદનીપુર, ચિતાગાંગ ને બરદવાન એ ત્રણ પરગણાં તથા પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા. તથા તેણે ગવર્નરને ૭ લાખ ને ખીજા અમલદારોને ચૌદ લાખ મળીને કુલ વીશ લાખ રૂપિયા આપ્યા.

નવાખ મીરકાસમ. ૯. નવાખ બહાદુર, હોશિયાર, પોતાનું માન સમજનાર ને રૈયતની દાઝ જાણનારો હતો. તેણે ખર્ચ કમી કર્યું, ને ન્યાય, ડહાપણ ને ચંચળાઈથી ચાલી રાજ્ય આબાદ કરી ખળનો ભર્યો. તેણે કલકતેથી દૂર મોંગીરમાં રાજ્ય-ધાની કરીને લશ્કરને કચાયત શિખવવા સમર નામે આર્મિનિયનને રાખ્યો. તેણે કચાયતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું. એવામાં શાહઆલમ પાદશાહ બહારખાત ઉપર ચઢી આવ્યો. અંગ્રેજો તેને હરાવ્યો પણ તેને મેળવી લેઈ પટણે બોલાવ્યો, ને બંગાળના નવાખ પાસે શાહઆલમ આગળ નજરાણું મૂકાવ્યું તથા તાબેદારી કબુલવાની. પાદશાહે તે સ્વીકારી બંગાળ, બહાર ને ઓઢીઆની નવાખીનો તેને શીરપાવ આપ્યો. એ રીતે મીરકાસમ પાદશાહી પરવાનાથી બંગાળના નવાખ થયો.

મીરકાસમ સાથે અણુખનાવ. ૧૦ બંગાળમાં કંપનીના રાહદારી દાણની માફી હતી. તેથી કંપનીના સધળા નોકરો એ માફી નો લાભ લેઈ પોતાનો ખાનગી વેપાર કરતા, તથા કંપનીના તાબાના દેશી વેપારીઓ પણ એ છૂટનો લાભ લેતા. તેથી નવાખને દાણનું બહુ નુકસાન થયું, તથા તેના રૈયતનો વેપાર બંધ પડ્યો, કેમકે દાણ વગરના કંપનીના વેપારીઓના માલ કરતાં દાણવળા નવાખના વેપારીઓનો માલ મોઢો પડવાથી તે ખપતો નહિ ને ઉત્તરી ખોટ જતી. આ અન્યાય માટે રૈયતે નવાખને ફરિયાદ કરી, તેથી નવાખે રાહદારી દાણ બંધ કરી નાકા ઉઠાડી મૂક્યાં, પણ એ કામ કંપનીના નોકરોને પસંદ પડ્યું નહિ; કેમકે તેથી તેમના માલની ખપત ને નફો ઘટી નુકસાન થયું. તેથી તેમણે નવાખ બોડે લઢાઈ બોડી. ૧૭૬૩.

મીરકાસમ સાથે લઢાઈ. ૧૧. અંગ્રેજોએ મીરજીરને મુશિ-દાખાદમાં ફરીને ગાદીએ બેસાડ્યો તથા પટણા કબજે કર્યું. પણ

કાસમના મુખાએ પટણા પાછું જતી લીધું અને ત્યાંના સર્વ અંગ્રેજોને દેદ કર્યા; તથા અંગ્રેજ પક્ષના દેશીઓને પણ લુંટી લઇ દેદ કર્યા. એટલે અંગ્રેજ સૈન્ય લેઈ મેજર આદમ્સ કાસમ ઉપર આજ્યો. તેણે ઘેરીઆ આગળ સમરના કરાવતી સૈન્યને હરાવ્યું; તેથી કાસમ નાસીને પટણે ગયો અંગ્રેજ સૈન્ય તેની પાછળ પટણે આવ્યું. પટણામાં ૧૫૦ અંગ્રેજ દેદ હતા. કાસમે કહાવ્યું કે જો તમે પટણા ઉપર આવશો તો આ કેદીઓનો જીવ લઈશ. પણ એ ડરથી નહિ ગભરાતાં અંગ્રેજ પટણા ઉપર ચઢી આવ્યા. એટલે કાસમે તે કેદીઓના જીવ લેવડાવ્યા. હવે કાસમ નાસી ગયો ને અંગ્રેજ પટણાના ધણી થયા.

કાસમે અયોધ્યાના નવામ સુબહદ્રવલા ને શાહઆલમ પાદશાહની મદદ માગી. એ ત્રણે એકઠા થઈ બંગાળા ઉપર ચઢ્યા. એવામાં અંગ્રેજ લશ્કરમાં બળવો થયો. બંગવાખારો ના ૨૦ આગેવાનોને તોપને મોઢે ઉડાડી હેકટર મનરો એ બળવો સમાવ્યો. ને અંગ્રેજ લશ્કરવડે ત્રણે મોગલોના એકત્ર સૈન્યને બકસર આગળ હરાવ્યું સુબહદ્રવલા મરેઠાની મદદ શુભહદ્રવલા.

લેઈ ફરીને લઢવા આવ્યો. અંગ્રેજે અહલાપાદજીતીને કાફી આગળ સુબાને ૧૭૬૪માં હરાવ્યો. આથી પાદશાહ અને સુબા અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. આ લડાઈ આથી મોગલો ઉપર અંગ્રેજ બળતી છાપ એવી સળંગડ બેઠી કે તેમના લશ્કરનું નામ સાબળી તેઓ નાસવા લાગ્યા.

હલાઈવ બીજવાર ગવર્નર થઈ આવ્યો. ૧૨. બંગાળાનો ખરડો નવામ મીરજાહર ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યાથી તેના દીકરા

નજીવણાને અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડી પુષ્કળ ધન લીધું. આ પ્રમાણે કંપનીના નોકરો વેપાર કરતા હતા, પૈસા લેઈ એક પછી એક નવાબને બેસાડતા હતા, જૂલમ કરતા હતા ને કંપનીને નુ-કસાન કરતા હતા. આ બધી વાત કંપનીના વહીવટદારોના જાણ-વામાં આવ્યાથી તેનો બંદોબસ્ત કરવાનો તઓ વિચાર કરતા હતા. તેવામાં મીરકાસમના બળવાની અને અયોધ્યાના નવાબ ને શાહઆલમ પાદશાહની બંગાળા ઉપર સ્વારીની ખબર તેમને મળી; તેથી તેમણે કલકત્તાની કૌન્સિલથી સ્વતંત્ર અધિકાર આપી કલાઈવને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવી મોકલ્યો. ૧૭૬૫. તે કલકત્તે આવ્યો ત્યારે મીરકાસમ નાસી ગયો હતો; પાદશાહ ને અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજ છાવણીમાં કેદી તરીકે પડેલા હતા, ને બંગાળામાં અંગ્રેજની પુનઃ સ્થાપના થઈ હતી.

કલાઈવ બંદોબસ્ત કરે છે. ૧૩. કલાઈવને બંગાળામાં આવી એ કામ કરવાના હતાં. ૧. કંપનીના નોકરો લાંચ લેઈ અન્યાય કરતા તથા ખાનગી વેપાર કરી કંપનીને નુકસાન કરતા તે બંધ કરવાનું; અને ૨, દિલ્હીનો પાદશાહ કંપનીને શરણે આવ્યો હતો તેનો લાભ લેઈ બંગાળામાં કંપનીની સત્તા કાયમ કરવાનું. કંપનીના વહીવટદારોએ હુકમ કર્યો હતો કે કંપનીના કોઈ પણ નોકરે નજરાણાને નામે લાંચ લેવી નહી. કલાઈવે કલકત્તે આવી તે હુકમ અમલમાં લાવવાની સધળા નોકરોને તાકીદ કરી, ને અલ્લાખાદ ગયો. ત્યાં જનરલ કાર્નાક અયોધ્યા, કરા ને અલ્લાખાદ પ્રાંત જીતીને છાવણી નાખી પડેલા હતો. પાદશાહ ને શુભ તેને શરણે આવ્યા હતા. કલાઈવે એ બંને સાથે સંધિ કરી અલ્લાખાદ ને કરા પ્રાંત પાદશાહને આપ્યા; તેના બદલામાં પાદશાહે બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતની વસુલત લેવાનો અધિકાર કંપનીને આપ્યો. ને બંગાળાનો નવાબ ફૈઝહારી અધિકાર ભોગવે એવું ઠરાવ્યું, તે બદલ કંપનીએ દરસાલ પાદશાહને ૨૬ લાખ રૂ. ચિયા ખર્ચા આપવા એમ હતું. તે પડેલા બંગાળાના નવાબ પાદશાહને દરસાલ એક કરોડ રૂપિયા ખર્ચા ભરતા. આ પ્રમાણે

કંપનીને ચાર કરોડની ઉપજના ત્રણ પ્રાંતો પાદશાહ તરફથી મળ્યા; એ વગર પાદશાહે ઉત્તરસરકાર પ્રાંતની વસુલાત ઉધરાવવાનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો.

બંગાળાની ફ્રેન્ચદારી કંપની લેછ. ૧૪૦ એ સમયથી બંગાળામાં દિવાની કામ કરનાર કંપની અને ફ્રેન્ચદારી કામ કરનાર નવાબ એમ બે રાજ્યકર્તા થવાથી બેદારી ચાલી, તેથી કલાઇવે નવાબને પચાસ લાખનું પેન્સન બાંધી આપી એ પ્રાંતો ખાલસા કર્યા; પણ એ નવાબ મૂઆથી નવો નવાબ થયો, ત્યારે બાંધેલું પેન્સન બટાડીને ૪૫ લાખનું કર્યું; ને તેના મરણ સમયે નાના નવાબને ૧૭૬૬માં ૩૫ લાખ આપવા ઠરાવ્યા. બંગાળાનું ખર્ચ બટાડવાને મીશે હેરડીએ એ પેન્સનની રકમ અરધી કરી નાંખી.

કામદારનો બંદોબસ્ત. હવે કલાઇવે કંપનીના નોકરોનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. કંપનીના નોકરો નજરાણું લેતા, ખાનગી વેપાર કરતા, અને ધનસોબથી અન્યાય ને જૂલમ કરતા. ત્રણી લઠાઇઓ ચાલવાથી લશ્કરી ખર્ચ વધી પડ્યું હતું, ને લઠાઇ વખતે તેમનું બેવડું ભથ્થું આપવું પડતું. કલાઇવે નજરાણું લેવાનું બંધ કરી તથાઉપદેશ કરી ખાનગી વેપાર નહીં કરવાની તાકીદ આપી, ને તેના બદલામાં તેમનો પગાર વધારી આપ્યો. લશ્કરને બેવડું ભથ્થું મળતું તે બંધ કર્યું તેથી ખસેં લશ્કરી અમલદારોએ રાજનામાં આપ્યાં. એવામાં મરેકાની સ્વારી આવવાની જૂમ ચાલી, તોપણ કલાઇવે નહિ ડરતાં તેમનાં રાજનામાં મંજુર કર્યા ને એ અમલદારોને કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. તે હુકમ અંગ્રેજ સિપાઇઓએ માન્યો નહિ, ત્યારે તેણે દેશી લશ્કરની સહાયથી અંગ્રેજ લશ્કરની શુદ્ધ ઠેકાણે આણી. તેમાંના ફેટલાકને બરતરફ કયા ને ફેટલાકને રળ આપી; તેમની જગા મદ્રાસથી નવા માણસ બોલાવીને પૂરી; એ રીતે કલાઇવે દબતા અને સખાઇથી બળવો સમાવી પોતાના સુધારા અમલમાં આણ્યા. ૧૭૬૬. તે પછી તે પોતાની તન્દુરસ્તી સુધારવાને છેલ્લીવારનો વિલાયત ગયો. ૧૭૬૬. એ એક ગરીબ કારકુન તરીકે ઇ. સ.

૧૭૪૪ માં હિંદમાં આવ્યો હતો, ત્યાં લશ્કરનો સરદાર થઈ એણે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો મજબૂત પાયો નાંખ્યો. ક્લાઇવ શુરો બહાદુર, સાહસિક, હઠ મનનો ને ચંચળ હતો. પણ તે પોતાની મતલબ સાધવાનો ગમે તેટલું કપટ કરવાનો અચકાય તેવો નહતો.

નવી રાજ્ય પદ્ધતિ. ૧૬. ક્લાઇવના ગયા પછી ૧૭૬૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં બંગાળામાં અંધેર ચાલ્યું. કંપનીના અંગ્રેજ નોકરો ખેદરકાર થયા, ક્લાઇવનો કરેલો બંદોબસ્ત તુટ્યો. ક્લાઇવે બંગાળાનો દીવાની વહીવટ નવાબના સમય જેવોજ રાખ્યો હતો. એટલે દેશી ઇન્જરદારો ને નોકરો વહીવટ કરતા. તેમની પાસેથી કંપનીના નોકરો પૈસા લેવા લાગ્યા. દેશમાં અન્યાય, જૂલમ ને ત્રાસ વર્તી રહ્યો, કંપનીના વહીવટદારો પણ પોતાના સગા સ્નેહીનેજ મોટી મોટી નોકરીઓ આપતા. વહીવટ ઉપર દેખરેખ કે નોકરોની લાયકા જોતાનહિ, તેથી તેઓ ગમે તેમ વર્તી ગમે તેવા ઉપાયથી પોતાના ખર્ચાં તર કરતા. એવામાં ૧૭૭૦ માં બંગાળામાં મોટો દુકાળ પડ્યો. ને લાખો માણસ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે કેર વર્તીતો જોઈ કંપનીના વહીવટદારોએ બંગાળાનો વહીવટ ચલાવવાને નવી યોજના કરી. તેની રૂએ દેશી અધિકારીઓને કહાડી તેમની જગાએ અંગ્રેજ કલેક્ટરો ને ખીજા રેવન્યુ અધિકારીઓ નીમ્યા. તેથી જૂલમ ને અન્યાય બંધ પડ્યા. આ નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવાને કંપનીના વહીવટદારોએ વાર્નહેરિટંગ્સને કલકત્તાનો ગવર્નર કરાવ્યો.

હિંદના ખીજા ભાગોના બનાવ. આ પ્રમાણે બંગાળામાં કંપનીના રાજ્યની સ્થાપના થઈ એ મુદ્દતમાં (૧૭૫૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં) હિંદના ખીજા ભાગમાં જે બનાવ બન્યા તે તપાસીએ. પાણીપતના યુદ્ધમાં મરેઠા હાર્યા ને આલાહ પેશ્વા મરણ પામ્યો; તેની જગાએ માધવરાવ પેશ્વા થયો. તેણે પોતાના પરાક્રમે કરી પેશ્વાઈ સજીવન કરી. સિંધીઆની ગાદીએ મહાદજી ને હોલકરની ગાદીએ અહલ્યાયાઈ ને સેનાપતિ તુકોજી થયા તેમણે ઉત્તર હિંદનાં રજપૂત રાજ્યોમાં લૂંટફાટ કરીને તથા

ખંડથી લેખને પોતાની સત્તા બેસાડી. ક્ષત્રિયમાં ફ્રેંચ કંપની હારી, તે નિજમના રાજ્યમાંથી પણ તેમની સત્તાનો અંત આણ્યો; તે નિજમની ગાદીએ સક્ષાત્તત્ત્વગતે મારીને તેનો :બાર્ધ નિજમ-અધી થયો, મહિસૂરના હિંદુરાજ પાસેથી રાજ્ય લઇ હૈદરઅલી નામે શૂરો મુસલમાન ત્યાં પાદશાહ થઇ પડ્યો. આગળ જતાં એ રાજ્ય બહુ બળવાન થયું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહિસૂરનું મુસલમાની રાજ્ય.

૧. હૈદરઅલી. ૨. હૈદર રાજા થાય છે. ૩. હૈદર બળવાન થાય છે. ૪. અંગ્રજ સાથે યુદ્ધ. ૫. હૈદર મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૬. અંગ્રજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૭. હૈદરનું મરણ. ૮. ટીપુ સાથે સલાહ. ૯. ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૧૦. ટીપુ સાથે બીજો વિગ્રહ.

હૈદરઅલી. ૧, મહિસૂરમાં પ્રથમ હિંદુરાજનું રાજ્ય હતું. અહારમાં સૈકાની શરૂઆતમાં ત્યાંના રાજાના લશ્કરમાં એક પંજાબી ફકીરનો છોકરો ફતેહમહમદ નામે નાયક હતા. એ નાયકને એ છોકરા હતા. મોટા શાઆશઅલી ને નાનો હૈદરઅલી. હૈદરઅલીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં થયો હતો. તે મોટા થયો ત્યારે રાજાની આકરીમાં રહ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની બદાદુરી ને હેશિયારી વડે નામ કાઢ્યું. એક સારા સરકારમાં જેવા ગુણો જોઈએ તેવા ગુણો તેનામાં હતા. એ ગુણો વડે રાજાના દિવાન નંદરાજની પ્રીતી મેળવીને પાયરીએ ચઢ્યો.

હૈદર રાજા થાય છે ૨. કર્ણાટકની લઢાઇઓ વખતે હૈદરને પોતાની દુકડીનાં માણસો વધારવાની સત્તા મળી; તેથી તેણે શિવાજીની પેઠે પ્રાક્રમી ને સાહસિક લૂંટારા એકઠા કર્યા. તેમનો પગાર ઠરાવ્યો નહોતો. પણ અરધી લૂંટ તેઓ વહેંચી લે ને અરધી હૈદરને આપે એવો ઠરાવ હતો. એ રીતે એણે લશ્કર જ-

માબંધુ ને લૂંટફાટથી ધનસંગ્રહ કર્યો. એણે કેટલીકવાર નંદરાજનો બચાવ કરી વિશ્વાસ મેળવ્યો. ને પછી તેનો વિશ્વાસઘાત કરી તેની જગા પોતે લીધી. આગળ જતાં પોતાનું બળ જમાવી રા-

હૈદરઅલી

જાને પદબ્રષ્ટ કરી કેદ કર્યો ને રાજ્ય નો ધણી પોતે થયો. ઇ. સ. ૧૭૬૧.

હૈદર બળવાન થાય છે. ૩. હવે તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો છતવા માંડ્યાં. પ્રથમ તેણે મેદુરના સિંદુ રાજ ઉપર સ્વારી કરી તે શહેર લૂટ્યું, તેમાં તેને પુષ્કળ ધન મળ્યું. એજ પ્રમાણે બીજા ધણી નાનાં રાજ્ય છતી રાજ્ય વધાર્યું ને ધનસંગ્રહ કર્યો. એવામ માધવ-પેશ્વાએ તેના ઉપર સ્વારી કરી તેની પાસેથી કેર લાખ રૂપીઆ ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૪. તેના ગયા પછી બીજા વર્ષે હૈદરે કાલીકટના ઝામેરીન રાજ ઉપર

સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો. હૈદર બળવાન થવાથી પેશ્વાએ નિજમ સાથે ઐક્ય કરીને તેને બળહીન કરવાનું ધાર્યું. નિજમના પેટામાં અંગ્રેજ પણ સામેલ થયા; એ વાત પેશ્વા ને ગમી નહિ. એ સમયે અંગ્રેજો પેશ્વાની કાંઈ ગણતરીમાં નહોતા. તેથી પેશ્વાએ એકલે હાથે હૈદરને હરાવીને તેની પાસેથી ૪૫ લાખ રૂપીઆ ખંડણી લેખ સંગ્રહ કરી. હૈદર નિજમને પૈસા આપીને ફેડયો ને પોતાના પક્ષમાં લીધો.

અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૪. મરહા ને નિજમ સાથે સંધિ કરી હૈદર અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું, અંગ્રેજ સરદાર સમીથ સાહેબ

હતો. ને તેની પાસે ૭ હજાર લશ્કર હતું. હૈદર પોતાનું ૭૦ હજાર સૈન્ય લેઈ કર્ણાટક ઉપર ચઢ્યો. ત્રીનોમાલી આગળ તેને સ્મીથ સાથે લઢાઈ થઈ; પણ તેમાં હૈદર હાર્યો. હૈદરના કુંવર ટીપુએ ચુંટી કહાડેલા સ્વારો લઈ કર્ણાટકમાં લૂંટ ચલાવી. એવામાં બંગાળેથી એક લશ્કર પગવાટે નિગમના મૂલક ઉપર ચઢ્યું, તેથી નિગમે ગલરાઇને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી, પણ હૈદર તેની હિમત હાર્યો નહિ. તેણે લઢાઈ જારી રાખી. મુંબાઈથી એક અંગ્રેજ લશ્કર જળમાંગે હૈદરના રાજ્ય ઉપર આવ્યું, ને માંગલૂર જતું. એવામાં ચંગામ આગળ હૈદર ખીજવાર હાર્યો, તેથી તે સલાહ કરવાને ઇચ્છ્યા લાગ્યો. પણ અંગ્રેજોની સખન માગણી તેનાથી કબુલ થઈ નહિ; તેથી વળી યુદ્ધ ચાલ્યું. એ વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિની જગાએ જનરલ વુડ થયો. તેણે સ્મીથના જેવી ચંચળાઈ નહિ બતાવ્યાથી હૈદર ફરીને તેજપર આવ્યો. તેથી જનરલ સ્મીથની નિમણુંક થઈ. તેની નજર ચૂકાવી પોતાના વીણી કાઢેલા સ્વારો લેઈ હૈદર લાંબી મજલો કરી સાડાત્રણ દિવસમાં મહિસૂરથી મદ્રાસ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે સ્મીથ મદ્રાસ છેડીને દૂર ગયો હતો. હૈદર આવ્યો ત્યારે મદ્રાસનો બચાવ કરવાને લશ્કર નહોતું, તેથી ત્યાંના ગવર્નરે ડરીને હૈદર સાથે સંધિ કરી તેમાં એવું ક્યું કે એક ખીજનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો તથા સંકટ સમયે એક ખીજને સહાય કરવી. ઇ. સ. ૧૭૬૯ મદ્રાસના ગવર્નરે આ સંધિ કરવામાં મોટી બૂલ કરી; કેમકે તેમણે જાણવું જોઈતું હતું કે હૈદર આપણી સાથે સંધિ કરી તરતજ મરેઠા સાથે યુદ્ધ કરશે ને તે વખતે મરેઠાની વિરુદ્ધ હૈદરને સહાય થશે નહિ. મુંબઈની આસપાસ મરેઠી રાજ્ય અને મરેઠાની વસ્તી હતી. મરેઠા સાથે દોસ્તી છતાં કલહ કરવાથી મરેઠા મુંબઈ ઉપર ચઢી આવે તો મુંબઈનો બચાવ કરવાને ત્યાંના ગવર્નર પાસે કાંઈ સાધન નહોતાં; તેથી મુંબઈ મોટા જોખમમાં આવી પડે. આવો વિચાર કરી એક ખીજને સહાય કરવાનો કરાર કરવો જોઈતો નહોતો; પણ લાચારીથી એ સંધિ કરી હતી.

હૈદર ને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. પ. ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજ સાથે પોતાને ફાવતી સરતો થવાથી હૈદરે પેશ્વાને ખંડણી આપતી બંધ કરી, તેથી માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદર ઉપર ચઢાઇ કરી, ને ચીરકુલીના રણમાં તેને હરાવી તેની ખંડણી લીધી. તથા તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ મરેઠી રાજ્ય સાથે જોડી દાધો. ૧૭૭૨. તે પછી માધવરાવ મરણ પામ્યો ને નારાયણરાવ મરાયો, તથા મરેઠી રાજ્યમાં કુમંય થયો. એ તકનો લાલ લઇ હૈદરે ખાએલા મૂલક પાછો લીધો;

અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૬. સન ૧૭૬૯ માં થયેલી મદ્રાસની સલાહ પ્રમાણે ૧૭૭૨ માં જ્યારે પેશ્વા હૈદર ઉપર ચઢ્યો, ત્યારે હૈદરે અંગ્રેજની સલાય માગી. તે તેમણે આપી નહિ; તેથી તે અંગ્રેજ ઉપર વંર લેવાનો લાગ તપાસતો હતો. તેણે ફ્રેંચ સરદારો રાખી કઠાયતી લશ્કર બનાવ્યું હતું. એવામાં અંગ્રેજને મરેઠા સાથે લઢાઇ સળગી. એ તકનો લાલ લઇ હૈદર, મરેઠા ને નિઝામ ત્રણેએ ઐક્ય કરી અંગ્રેજને હિંદમાંથી હાંકીને કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૭૮૦. એ ઠરાવ પ્રમાણે હૈદર પોતાનું કઠાયતી સૈન્ય લેઈ કણ્ઠાદક ઉપર ચઢ્યો; તે વખતે તેની પાસે ૬૦ હજાર લશ્કર ને સો તોપો હતી. હૈદરની વય ૭૮ વરસની છતાં તે એક જીવાન જોદ્ધા જેવી ચંચળાઇ રાખતો હતો. સર હેક્ટર મનરો જે પૂર્વે બંગાળામાં સિપાઇઓનો બળવો સમાવી બકસર આગળ મોગલોને હરાવી પ્રખ્યાત થયો હતો, તે મદ્રાસના અંગ્રેજ સૈન્યનો સેનાપતિ હતો; પણ આ વખતે એનામાં તે વખત જેવી ચંચળાઇ નહોતી. કર્નલ બેલી ૨૮૦૦ માણસનું સૈન્ય લેઈ ગંતુર જતો હતો; તેવામાં હૈદરે પોલીલીરના રણમાં તેના ઉપર હુલ્લા કર્યો. જનરલ મનરો ત્યાંથી બે મળલ દૂર હતો, તો પણ તે ડરીને બેલીની સહાયે નહિ આવતાં મદ્રાસ જતો રહ્યો. બેલાનું ઘણું સૈન્ય કપાઇ ગયાથી અંતે તેને પોતાનાં ૨૦૯ માણસો સાથે હૈદરને શરણ થવું પડ્યું. ૬. સ. ૧૭૭૦. કર્નલ પ્રાયવેટના સૈન્યની પણ એજ દશા થઇ. આ સમાચાર કલકત્તે પહોંચ્યા કે ત્યાંના ગવર્નર જનરલ હોરટનને સર અપરકુટને સૈન્ય આપી મદ્રાસ મોકલ્યો, ને એક બીજું

સૈન્ય કર્નલ પીઅર્સને આપીને પગરસ્તે મોકલ્યો. તેવામાં વરાડનો શબ્દો ભોંસલે ૩૦ હજાર લશ્કર લેઈ ઓઢીઆમાં થઈ બંગાળા જીતવાને ચાલ્યો. તેને કર્નલ પીઅર્સના સૈન્ય સાથે ભેટ થઈ. પણ અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેને પૈસા આપીને પાછો વાળ્યો, આ પ્રમાણે ધનનોભી ભોંસલે ઐક્યમાંથી તૂટ્યો. સન ૧૭૮૧ માં સર-ફ્રેડ હૈદર સામે યુદ્ધે ચલ્યો. હૈદરે આઝમી જીતી લીધું. ને તેના પુત્ર ટીપુએ વાંદવાસને ઘેરા લાલ્યો. સીલંગરમ આગળ હૈદરનો અને સર ફ્રેડનો મેળાપ થયો, તેમાં અંગ્રેજ સૈન્ય પાછું હટ્યું. તેથી તે કડલોર લણી ચાલ્યું. હૈદરે પોર્તોગીસો આગળ તેને ઘેરી લેઈ લઢાઈ જોડી, પણ તેમાં તેના ૧૦ હજાર માણસ મરાયા ને તે હાર્યો; તેથી ટીપુ વાંદવાસનો ઘેરા ઉઘાડી તેના આપને આવી મળ્યો. એવામાં કર્નલ પીઅર્સનું સૈન્ય પણ આવી પહોંચ્યું. પોલીલોર કે જ્યાં ગઈ સાલમાં જોલોએ માર ખાધો હતો, ત્યાં સર ફ્રેડ હૈદર સામે આવ્યો. અને લશ્કર બહુ બહાદુરીથી લઢ્યાં. પણ અંતે હૈદરને પાછું હટવું પડ્યું. વળી સોલંગર આગળ પણ તે હાર્યો. એ પ્રમાણે ૧૭૮૧ ની સાલ પુરી થઈ, પણ લઢાઈ બંધ પડી નહિ. આ દારથી હૈદર કાંઈ નાઉમેદ થયો નહોતો. ફ્રેંચો તેની કુમકમાં હતા. સન ૧૭૮૨ માં ફ્રેડ વિલાયત ગયો. ને હૈદરની સહાયે યુરોપથી ફ્રેંચ સૈન્ય આવ્યું. ઇંગ્લાંડથી અંગ્રેજ લશ્કર પણ આવ્યું ને ચઢાઈ ચાલો. હૈદરે કણીટકમાં ને ટીપુએ મલબાર કાંઈ યુદ્ધ ચલાવ્યાં.

હૈદરનું મરણ. ૭. એ સાલમાં હૈદર ૮૦ વરસની ઉમ્મરે મરણ પામ્યો. તે વખતે તેના ખગનામા ત્રણ કરોડ રૂપિયા તથા લાખો રૂપિયાનું જવાહિર હતું. હૈદર ચરો, બહાદુર, યુદ્ધમાં કુશળ, ચંચળ, હઠ ને ઉમંગી, પણ કપટી ને દૂર હતો. તેના મરણના સમાચાર ટીપુને મોકલ્યા; ને લશ્કરમાં બેઠલી ન ફેલાય માટ પૂ. (જી) આ ને કૃષ્ણરાય નામે તેના કારભારીઓએ હૈદરના મરણની વાત જૂપી રાખી, તેનું મૂરદું મ્યાનામાં બંધ રાખા ફેરવ્યું, એવામાં ટીપુએ આવી રાજ્યની લગામ હાથ કરી ઇ. સ. ૧૭૮૨.

ટીપુ સાથે સલાહ. ૮. હૈદરના મૂઆ પછી ટીપુએ લઢાઇ જારી રાખી. બુરસી ફ્રેંચ ફોજ લઇ તેની કુમકે આવ્યો. ફૂટ પછી અંગ્રેજ સેનાપતિ રુઝવર્ટ હતો, તે ફૂટ જવો નહોતો. બે વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઈ ચલાવી, તેમાં ડોઝવાર અંગ્રેજનો તો ડોઝવાર ટીપુનો જય થતો ટીપુએ અંગ્રેજ કેદાઓને બહુ દુઃખ દીધું ને કેટલાકને રીઆવી રીઆવીને માર્યા. અંગ્રેજ ટીપુને મહિસુરના સિંહને નામે ઓળખે છે. લશ્કરની ને ધનની ખરાબીથી કંટાળીને ગવર્નર જનરલની મરજી-વિરુદ્ધ મદ્રાસના ગવર્નરે માંગલુર મુકામે ટીપુ સાથે

ટીપુ.

સલાહ કરી. તેમાં એક બીજનો લીધેલો મૂલક પાછો આવવો એમ કયું ઇ. સ. ૧૭૮૪.

ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૯ સલાહ કર્યા પછી ટીપુ પોતાનું બળ જમાવતો ચાલ્યો. તેણે પાદશાહ પદ ધારણ કર્યું તથા અંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર સન ૧૭૮૯ માં હક્કો કર્યો; તે રાજાએ અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ ટીપુને ત્રાવણકોર ઉપર હક્કો નહિ કરવાને કહ્યું; પણ તેણે તે નહિ ગણકાર્યાથી અંગ્રેજોએ તેના ઉપર યુદ્ધ ચડવાની તૈયારી કરી. સન ૧૭૯૦ માં જનરલ મેદોસ અગ્રેજ સૈન્ય લેઇ ટીપુના રાજ્ય ઉપર ચઢ્યો. પણ ટીપુએ તેના લશ્કરનો બે ઠેકાણે પરાભવ કર્યો. તે સમયે કલકત્તાનો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ક્લર્કવાલીસ હતો. તેણે ટીપુનો નાશ કરવાને નિમ્નમ તથા મરેઠા સાથે સંધિ કરી, તેમની સહાય

મેળવી કાર્નવાલીસ પંડે મહિસૂર ઉપર ચઢ્યો. ૧૭૬૨. પરચુરામં લાઉ, પટવર્ધન અને બાપુ ગોખલે મરેઠી સૈન્ય લેઇ આવ્યા. એ સૈન્યનો અટકાવ કરવાને દીપુએ યત્ન કર્યો, પણ હાર્યાથી તેણે લયલીત થઇને સલાહ કરી. તેનાં એવું કર્યું કે દીપુએ અર્ધું રાજ્ય ને ૩ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજને, અને ૩ લાખ રૂપિયા મરેઠાને આપવા; ને શરતો પાળતાં સુધી તેના એ છોકરા બાંદેશરીમાં આપવા. અર્ધાં રાજ્યમાંથી તુંગલદ્રાની ઉત્તરનો પ્રાંત મરેઠાને, ગજકાટ ને કડપા નિજમને આપી, બારમહાલ, મલબાર ને ડીડીગલ અંગ્રેજે લીધાં.

દીપુ સાથે બીજે વિગ્રહ. ૧૦. દીપુને થયેલું નુકશાન ભારે હતું. તેનું અર્ધું રાજ્ય ગયું, ને ખમ્મનો ખાત્રી થયો, એ તેનાથી ખમાયું નહિ. એ વખતે યૂરોપમાં ફ્રેંચનો રાજા નેપોલોઅન બોનાપાર્ટ વિજય મેળવતો હતો. તેની સાથે તથા કાબુલમાં અબ્દુલી રાજા ઝમાનશાહ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી અંગ્રેજને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વાત માલમ પડતાં જ ગવર્નર જનરલ માર્કિસ વેલેસ્લી મદ્રાસ આવ્યો. તેણે નિજમના રાજ્યમાંથી અને અર્કાટથી લશ્કર બોલાવી સુમારે ૩૦ હજાર સૈન્ય જમાવી જનરલ હારીસની સરદારી નીચે મહિસૂર ઉપર મોકલ્યું, નિજમ સૈન્યનો ઉપરી ગવર્નર જનરલનો ભાષ આર્થર વેલેસ્લી. ને મુંબાઇના લશ્કરનો ઉપરી જનરલ સ્ટુઅર્ટ હતા. હારીસે માલવેલા આગળ, ને અટુઅર્ટ સીંદાસુર આગળ દીપુના સૈન્યનો પરાજય કર્યો, તેથી તે શ્રીરંગપટ્ટણમાં ભરાયો. અંગ્રેજ સૈન્યે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા ધાક્યો. સન ૧૭૯૯. દીપુએ બહાદુરીથી લઢાઇ કરી પણ તેમાં તે મરાયો. તેથી હૈદરે ઉડાડી મૂકેલ રાજા કૃષ્ણરાયના વંશમાં એક કુંવર હતો, તેને થોડું રાજ્ય આપીને અંગ્રેજોએ મહિસૂરની ગાદીએ બેસાડયો; ને એ રાજા મોટો થતા સુધી રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના તરફથી કમિશનર નીમ્યો. બાકીના રાજ્યમાંથી થોડું નિજમને આપી, બીજું કંપનીએ લીધું. સન ૧૮૦૦. અંગ્રેજોએ દીપુના પુત્રોને વેલોરના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યા. દીપુ પણ એના બાપના જેવો બહાદુર અને ધાતકી હતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા.

૧. હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર. ૨. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ-
૩. રોહિલાનો તાશ. ૪. હેસ્ટિંગ્સનાં કામો. ૫. હેસ્ટિંગ્સ
ને તેના કૌન્સિલરો. ૬. અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉલ્લખા
૭. નંદકુમાર. ૮ કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૯.
હેસ્ટિંગ્સને નાણાની તારુ પાવાનાં કારણ. ૧૦. ધન મેળ-
વવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૧ મરેઠા ને દીપુ સાથે સંધિ-
૧૨. પીટનો કાયદો. ૧૩ હેસ્ટિંગ્સની રાજ્યપદ્ધતિ ૧૪.
લોર્ડ કાર્નવાલીસ. ૧૫ જમીનદારી. ૧૬. અર્કાટના ન-
વાબ સાથે કરાર. ૧૭ કંપનીનો નવો પટો. ૧૮. સર
જાન સોરની રાજ્યનીતિ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ

હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર. ૧. બંગાળમાં ચાલતી
ગરમડ મટાડીને ત્યાં
બંદોબસ્ત કરવા માટે
કલાઇવના હાથ નીચે
કેળવાયલા હેસ્ટિંગ્સ
સાહેબને કલકત્તાનો
ગવર્નર ઠરાવાને મોક-
લ્યો. એ કલાઇવના
જેવાજ સ્વભાવનો હતો
પણ તેનામાં યુદ્ધ કોશ-
લ્ય. નંદાતું, તોપણ ક-
લાઇવે અંગ્રેજ રાજ્યનો
પાયો નાખ્યો તે હિપર
હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યની મ-
જબુત ઇમારત ચણી.

હેસ્ટિંગ્સ.

રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ. ૨. વિધાયતની પાર્લામેન્ટમાં હિંદનો રાજ્ય
વહીવટ બરાબર ચલાવવા માટે એક કાયદો મંજૂર થયો, તેને

રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ" કહે છે. તેમાં એવું ઠરાવ્યું. કે ૧. કલકત્તાના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ કહેશે. અને મુખ્ય અને મદાસના ગવર્નરને તેના તાગામાં રાખવા. ૨. ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવાને ચાર કૌન્સિલરો (સલાહકાર) આપવા. ૩. કલકત્તામાં એક સુપ્રીમ કોર્ટ (સદર અદાલત) સ્થાપવી, તે ન્યાયનું કામ કરે. તેમાં એક મુખ્ય ને ત્રણ મદદગાર જડજ (ન્યાયધીશ) નીમવા. ૪. એ બધાની નિમણૂકા દિંગ્લાંડનો રાજા કરે. ૫. કંપનીના કોઇપણ કામદારે વેપાર કરવો નહિ કે નજરાણા લેવા નહિ. આ કાયદાની રૂએ હેરિટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો. ઇ. સ. ૧૭૭૩

રોહીલાનો નાશ ૩. હેરિટિંગ્સ હિંદમાં આવ્યો તે પહેલાં માધવરાવ પેશ્વાએ પોતાના સરદાર મદાદજી સિંધિયા તથા તુકાજી હોલકરને ઉત્તર ભરતખંડમાં મોકલ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં શાહઆલમને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો, તેથી પાદશાહે અદલાખાદ ને કરા પ્રતિ મરેઠાને આપ્યા. મરેઠા સને ૧૭૭૩ માં રોહીલખંડ ઉપર ચઢ્યા, તેથી રોહિલા લોકોના સરદારે અયોધ્યાના નવાબ સુગ્ગઉદ્દાલાનો આશ્રય માગ્યો, ત્યારે અંગ્રેજોની મારફત એવી સલાહ કરી કે અયોધ્યાનો નવાબ મરેઠાના હુમલાથી રોહિલાનું રક્ષણ કરે, તેના બદલામાં રોહિલા લોક દશલાખ રૂપિયા રોકડા ને દશ લાખ રૂપિયા ત્રણ વરસ સુધી માંગ આપે; પરંતુ તે વર્ગે મરેઠા લઠાઇ કર્યા વગર ચાલ્યા ગયા; અને બીજીવાર આવ્યા ત્યારે રોહિલાના સરદારે તેમને દ્રવ્ય આપીને પાછા કાઢ્યા; તેથી નવાબની મદદની તેમને જરૂર નહિ પડ્યાથી તેમણે તેને કરાર પ્રમાણે પૈસા આપ્યા નહિ. નવાબે તે પૈસા વસુલ કરવાને અંગ્રેજોની મદદ માગી ને ૪૦ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા કબુલ કર્યા. હેરિટિંગ્સ ઉપર ઇંગ્લાંડથી વારંવાર નાણાની માગણી થતી હતી, તેથી પૈસાની ખાતર તેણે રોહિલાઓનો નાશ કરવામાં સહાય કરી. સન ૧૭૭૪ માં બંનેના એકત્ર સૈન્યે ૨૦૦૦ રોહિલાનો નાશ કર્યો ને એ પ્રાંત નવાબ ખાલસા કર્યો, ને રોહિલાના નવાબના એક છોકરાને શેકુ રાજ્ય આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના

વંશગેને હજુ પણ રામપુરાના નવાખ કહેવાય છે.

હેરિટંગ્સનાં કામો. ૪, આ વિના હેરિટંગ્સે બીજાં નિંદ્ર કામો કર્યા નાણાંની માગણી પૂરી પાડી, ડિરેક્ટરોને રાજી રાખવા માટે એ કામો કરવાની તેને ફરજ પડી. ખર્ચ ઘટાડવાને નિમિત્તે તેણે બંગાળાના નવાખને મળતું પેન્શન અર્ધું કરી નાંખ્યું, તથા નવો નવાખ બાળક હોવાથી તેની માને વાલી ઠરાવી તેની પાસેથી ફટ-લુંકે ધન લીધું. વળી સન ૧૭૭૧ થી દિલ્હીનો પાદશાહ મરેહાને આશ્રયે ગયો હતો; તેથી તેને આપેલા અલ્હાબાદ ને કરા પ્રતિ લાઇને ૫૦ લાખ રૂપિયા માટે અયોધ્યાના નવાખને વેચાતા આપ્યા. લાર્ડ ક્લાઇવે બંગાળાની ઉપજમાંથી દરવરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા પાદશાહને આપવા ઠરાવ્યા હતા તે બંધ કર્યા.

હેરિટંગ્સ અને તેના કૌન્સિલરો. ૫ સને ૧૭૭૪ માં હેરિટંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો. ને તેના ચારે કૌન્સિલરો આવ્યા, ત્રણે કૌન્સિલરોના વિચાર ગવર્નર જનરલના વિચારથી કેવળ વિરુદ્ધ હતા, તેથી કૌન્સિલમાં હેરિટંગ્સનું ધાર્યું થતું નહિ. વિરુદ્ધ પક્ષનો આગેવાન ક્રીસિસ હતો.

અયોધ્યાના નવાખ અસોફઉદ્દવલ્લા. ૬. સને ૧૭૭૬ માં અયોધ્યાનો નવાખ સુબુદ્દવલ્લા મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર અસોફઉદ્દવલ્લા નવાખ થયો. તેની સાથે હેરિટંગ્સે સંધિ કરી તેની પાસેથી કાશી પ્રાંત લીધા. વળી તેના રક્ષણાર્થે અંગ્રેજ ફોજ રાખીને તે ફોજના ખર્ચ બદલ દરવર્ષે ૪૨ લાખ રૂપિયા લેવાને ઠરાવ્યા. કાશીપ્રાંત અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાથી ત્યાંના રાજ પાસેથી દર વર્ષે ૨૨૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવાની ઠરાવી. વળી અસોફઉદ્દવલ્લા પાસે પાછલા લેહેણાની હેરિટંગ્સે ઉધરાણી કરી; પણ તેનો ખર્ચનો ખાલી હોવાથી તે આપી શક્યો નહિ. તેની મા પાસે બ કરોડ રૂપિયા હતા. પણ કૌન્સિલરોની સહાયથી તેણે ન આપ્યા.

નંદકુમાર. ૭. કૌન્સિલમાં હેરિટંગ્સનું વજન ઘટવાથી તેના ઉપર સુપ્રીમ કોર્ટમાં લાંચની ફરિયાદો થવા માંડી. નંદકુમાર તામે જાગીરદાર મુખ્ય ફરિયાદ કરનાર હતો; તેની તપાસ કૌન્સિલમાં

થવા લાગી. એવામાં નંદકુમારે બધાં વર્ષ ઉપર કોઈ જૂઠા દસ્તા-
બેજ બનાવ્યો હતો; તે બાબત સુપ્રીમ કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું.
હેસ્ટિંગ્સની સલાહથી વિલાયતના કાયદા લાગુ પાડી તે કાયદાની
રૂઠાણે નંદકુમાર ઉપર ગુન્હો સાબિત થતા જડાવે એ તેને ફાંસી
દીધી, તેથી હેસ્ટિંગ્સનું દુઃખ ટળ્યું.

કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૮. તે પછી થોડી
મુદતમાં વિરૂદ્ધ પક્ષમાંનો એક કૌન્સિલર મરણ પામ્યાથી કૌન્સિ-
લમાં ગવર્નર જનરલનું બળ વધ્યું. છેવટે ક્રાસિમ વિલાયત જવાથી
હેસ્ટિંગ્સનું ધાર્યું થવા લાગ્યું.

. હેસ્ટિંગ્સને નાણાની તાણ પડવાનાં કારણ. ૯. ૧૭૭૬
માં મરેઠાઓએ પુરંધર મુકામે અંધિ કર્યા પછી તેઓ ફ્રેંચ સરદારો
રાખી મરેઠી લશ્કરને કબાલત આપવા લાગ્યા; એ સમાચાર મળ્યાથી
હેસ્ટિંગ્સે મુંબઈના લશ્કરને મરેઠા ઉપર મોકલવા હુકમ કર્યો.
વળી સિંધીઓએ ગોહદના રાણા પામેથી ગાંધિયર છતી લીધું
હતું, તેથી રાણાએ અંગ્રેજની મદદ માગી. હેસ્ટિંગ્સે જનરલ પોક્લમ
તથા ગોહદને તે તરફ મોકલ્યા. મુંબઈ લશ્કર પુના ઉપર ચાલ્યું.
વડગામ આગળ તે લશ્કરને મરેઠી લશ્કરે હરાવ્યું ને પોતાને
ધાવતી શરતો કબુલ કરવાની તેને ફરજ પાડી. ઈ.સ. ૧૭૭૯. પરંતુ
હેસ્ટિંગ્સે તે શરતો નાકબુલ કરી લડાઈ જરી રાખી. બીજો વર્ષ
હૈદર, મરેઠા ને નિજામે સંપ કરી અંગ્રેજને હરતખંડમાંથી મારી
કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે સંપ થવાથી તેજ સાલમાં હૈદર
કર્ણાટક ઉપર, ભોંસલે કવ્વકતા ઉપર ને પેશ્વા મુંબઈ ઉપર ચઢ્યા
તેથી હેસ્ટિંગ્સને નાણાની ને સૈન્યની વધારે તાણ પડી.

ધન મેળવવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૦ નાણાની તાણ
મટાડવાને ગવર્નર જનરલે અન્યાય ને જૂલમનાં કામ કર્યાં કૌન્સિ-
લમાં એનું બળ વધ્યાથી તથા ક્રાન્સિસ વિલાયત ગયાથી એવાં
કામ કરવામાં એને અંતરાય નડ્યો નહિ. પ્રથમ તો તેણે કાશીના
રાજા ચૈતસિંગ પાસેથી પહેલાં ઠરાવેલી રર૫ લાખ રૂપિયા ખડણી
ઉપરાંત પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે માગ્યા. રાજાએ તે ન આપ્યાથી

તેનો પચાસ લાખ રૂપિયા દંડ કર્યો, ને તે વસુલ કરવાને હેરિટ'ગ્સ કાશી ગયો. ત્યાં અંગ્રેજના દુશ્મનો સામે તે પત્રવ્યવહાર રાખે છે એવું આળ મૂકી તેને હાકાડી મૂક્યો, ને તેના લાણેજને ગાદી આપી; તેની પાસે દર વર્ષ ૪૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવી ઠરાવી, તેના દીવાની ફાજદારી અધિકાર લેઈ લીધો. ચૈનસિંગને કેદ કર્યાથી કાશીના લોકે ખંડ કરી હેરિટ'ગ્સને ઘેરી લીધો. એટલે રાજ નાશી ગયો ને હેરિટ'ગ્સ મહા મુશ્કેલીથી બચી શક્યો. ૧૭૮૧. એણે બીજો જૂલમ અયોધ્યાની બેગમે ઉપર કર્યો. નવાબ પાસે ખંડણીનું લેહેણ ચઢ્યું હતું પણ તે આપવાને તેની પાસે નાણું નહોતું. હેરિટ'ગ્સે તેની મા પાસેથી 'બળાત્કારે' એક કરોડ વીસ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા.

મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ. ૧૧. આ પ્રમાણે તેણે નાણાંની તાણુ મટાડી મરેઠા ને હૈદર સાથે યુદ્ધ જારી રાખ્યું. જનરલ પોક્કામે ગ્વાલિયર જીત્યું કર્નલ પીએસ બોસલેને લાય આપને ફાડ્યો, ને નિજમ પાસેથી ગંતુર પરગણું લીધું. ગોદદે અમદાવાદ ને ડભોઈ જીત્યાં, પણ વસાઈ આગળ તેને પાછું હઠવું પડ્યું. એ પ્રમાણે બે વર્ષ સુધી લઢાઈ ચાલુ રહી; તેમાં ફેટલીકવાર મરેઠાને તો ફેટલીકવાર અંગ્રેજને જય મળ્યો. છેવટે હૈદરનું બળ વધેલું જોધને તથા ફ્રેચ સેના તેની કુમક આબોધી મરેઠા સાથે સન ૧૭૮૨માં સાલ્યા (સાલ્યાઈ) મુકામે તલ કર્યો. તેમાં એવું કંઈ કે એક બીજનો લીધેલો મૂલક પાછો આપવો; ફ્રેચ વગેરે યુરોપી લોકને મરેઠા રાજ્યમાં નોકર રાખવા નહિ, ભરૂચ સિંધિઆને આપવું, હૈદર સામે લડવામાં અંગ્રેજને સહાય કરવી ને રાધોબાને દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા. આ પ્રમાણે એકાંપમાંથી લોભના માર્યા મરેઠા ફટકા. તે પછી હૈદર મરણ પામ્યાથી બે વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઈ ચલાવી. સન ૧૭૮૪માં એણે સંધિ કરી

પીટ્ટનો કાયદો. ૧૨. કંપનીના રાજ્યનો વહિવટ ડિરેક્ટરો પાસેથી લેઈ પાર્લામેન્ટના અમલદારોને સોંપવો. એવો કાયદો ફોક્સ નામે પ્રધાને કર્યો, પણ તે પાર્લામેન્ટમાં નામંજૂર થયો, તે

પછી બીજો વરસ પીટ નામે પ્રધાને એનેજ મળતો એક કાયદો મંજૂર કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં એવો ઠરાવ થયો કે ડિરેક્ટરોમાંના ત્રણ જણની છૂપી મંડળી ડિરેક્ટરોને નામે, રાજના મંત્રીઓમાંથી છ જણની નીમેલી સભાના હુકમ પ્રમાણે કામ કરે. એ છમાંનો પ્રમુખ હિંદ ખાતાનો પ્રધાન કહેવાય, હિંદની કૌન્સિલમાંથી એક મેમ્બર (સભાસદ) કમી કરી, મદ્રાસ ને મુંબ. પના ગવર્નરને પણ એક એક કૌન્સિલ આપી, વળી પાર્લામેન્ટની રજા સિવાય કંપની સરકાર હિંદના કાંઈપણ રાજ સામે લઢાઈ કિંવા સંધિ કરે નહિ એવું હતું.

હેસ્ટિંગ્સની રાજ્ય પદ્ધતિ. ૧૩. હેસ્ટિંગ્સે વસુલાત ઉધરાવવાને કલેક્ટરો નીમ્યા, ને દેશીઓ પાસેથી મોટાં કામ લેઈ લીધાં. એણે દહતા, ચંચળાઈ ને હિંસાદથી અંગ્રેજ રાજ્યની મજબુતી કરી એ ખરું; પણ લઢાઈઓનું ખર્ચ અને ડિરેક્ટરોની નાણાની માગણી પૂરી પાડવાને કારણે ખંડણી વધારી; ને રોહિલાનો નાશ કરાવ્યો. હેસ્ટિંગ્સ સને ૧૭૮૫ માં વિજ્ઞાપત ગયો, ત્યાં એના ઉપર ફ્રાંસીસેને બીજાઓએ પાર્લામેન્ટમાં ફરિયાદ કરી. એ કામ ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૫ સુધી ચાલ્યું, તેમાં જો કે તે છૂટ્યો, પણ તેને દશલાખરૂપિયા ખર્ચ થયું. લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૪ હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ કાર્નવાલિસ સને ૧૭૮૬માં

લોર્ડ કાર્નવાલિસ,

ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. તેણે પ્રમથ કામદારોને લાંચ લેતા અટકાવી તેનો પગાર વધારી આપ્યો, તથા લાંચ લેનારને નિષ્પક્ષપાતે શિક્ષા કરી, તેથી તેઓ સુધર્યા. પછી નિજમ સાથે સલાહ કરી તેની સહાય માટે અંગ્રેજ સૈન્ય રાખ્યું ને ગંતુર પરગણું લીધું. અંગ્રેજ સૈન્ય અંગ્રેજોના મિત્રો સામે ન વાપરવું એમ ઠરાવી તેમની યાદી કરી; તેમાં દીપુનું નામ ન લખ્યું, તેમાં દીપુને રીસ ચઢી. તેથી તેણે કુર્ગ ને કાનડા પ્રાંત જીતીને ત્યાંના એક લાખ માણસને બળાત્કારે મુસલમાન કર્યા એવામાં મરેહાએ ને નિજમે દીપુના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી, તેમાં દીપુ હાર્યો, તેથી તેણે ચઢેલી ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું. તે પછી દીપુએ મલખાર ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના લોકોને મુસલમાન કર્યા ને હિંદુઓના દેવળો તોડ્યાં. એ રીતે એણે કૂરતા ને જૂલમ કરવા માંડ્યાં. છેવટે ચઢાઈ કરી; તેમાં દીપુ હાર્યો ને સને ૧૭૯૨ માં તેણે સલાહ કરી.

જમીનદારી. ૧૫. કાર્નવાલિસે આવીને કલેક્ટરો ને જડજને નીમ્યા; તથા ફેજદારી ને દિવાની કાયદા બનાવ્યા; પણ એ મોટા હોદ્દા ઉપર દેસી અમલદારો રાખ્યા નહિ, સને ૧૭૯૩ માં એણે બંગાળામાં જમીનદારીનો ખારો દાખલ કર્યો, પાદશાહી વારામાં પરગણાં ઇબ્દરે આપતાં. અંગ્રેજીની શરૂઆતમાં એ ઇબ્દરો દશ વર્ષ માટે આપ્યા; કાર્નવાલિસે એ ઇબ્દરદારોને વંશપરંપરાના પટા કરી આપ્યા, ને તેની પાસેથી દરવર્ષે અમુક રકમ લેવાની ઠરાવી. ખેડુતો પાસેથી જમીનદારો વેરો લે, તેમાં કંપનીને બચ્ચે પડવાનું નહોતું, તેથી ખેડુતો ઉપર જમીનદારો જૂલમ કરવા લાગ્યા. એ પટાથી બંગાળામાં મોટા મોટા જમીનદારો થયા, તે આજ પર્યંત છે.

અકાઉના નવાબ સાથે કરાર. ૧૬. લોર્ડ કાર્નવાલિસે આકાઉના નવાબ મહમદઅલી સાથે નવા કરારો કર્યા; તેમાં એવું હતું કે નવાબે દરવર્ષે નવ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી; તે રોકડા નહિ આપતાં તેટલી ઉપજનો મૂલક આપવો તથા લઢાઇ વખતે તેના મૂલકની વ્યવસ્થા અંગ્રેજને સોંપવી. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ

વચ્ચે યુરોપમાં લઢાઈ ચાલ્યાથી ગવર્નર જનરલે હિંદનાં સઘળાં ક્રેંચ થાણાં જીતી લીધાં. ઈ. સ. ૧૭૬૩.

કંપનીનો નવો પટો. ૧૭. સન ૧૭૬૩ માં કંપનીને મળેલા પટાની મુદત પૂરી થવાથી એ સાલમાં ૨૦ વર્ષની મુદતની નવી સનંદ મળી, તેમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે આજ સુધી હિંદમાં માત્ર કંપનીજ વેપાર કરતી, પણ હવે ૪૦૦ ટન સુધીનો વેપાર કરવાને બીજાં વેપારીઓને પણ છૂટ મળી. એજ સલાની આખરે કાર્નવાલિસ વિલાયત ગયો ને તેની જગાએ સર જનશૌર થયો.

સર જનશૌરની રાજ્યનીતિ, ૧૮. એનો વિચાર એવો હતો કે, દેશી રાજ્યના માહિમાહિના વધરામાં હાથ ધાલવો નહિ. તેના આ ઠરાવથી મરેઠા અને ટીપુ નિરંકુશ થયા. મરેઠાએ નિગમ ઉપર સ્વારી કરી ખરડાની લઢાઈમાં તેને હરાવી નરમ પાડ્યો. આ લઢાઈ વખતે નિગમને અંગ્રેજોએ સહાય નહિ કર્યાથી નિગમને ક્રેંચ સરદારો રાખીને પોતાના લશ્કરને ક્વાયત આપવા માંડી, ને ટીપુ પણ અંગ્રેજો સાથે લડવાને તૈયારી કરવા લાગ્યો, સન ૧૭૬૫ માં કર્ણાટકનો નવાબ મદમદઅલી મરણ પામ્યાથી તેના દીકરાને ગાદી મળી, તેના બાપના વખતનું દેવું ધાણું હતું. તે અંગ્રેજ સરકારે વચમાં પડીને પતાવ્યું.

અયોધ્યાનો નવાબ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ અસોહઉદ્દવલા સન ૧૭૬૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેની ગાદીએ તેના પુત્ર વજીરઅલીને બેસાડ્યો; પણ એ નવાબનો ખરો પુત્ર નથી એવો જુમાદ ચાલ્યાથી સર જનશૌરે અયોધ્યે જઈ તેને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો; ને અસોહઉદ્દવલાના બાઈસાદતઅલીને બેસાડ્યો. વજીરઅલીને કાશીમાં નજરકેદ કર્યો. ત્યાં તેણે બળવો કર્યો, પણ તેમાં તે હાર્યો ને ફરીથી કેદમાં પડ્યો. સન ૧૭૬૮. એજ સાલમાં સર જનશૌર વિલાયત ગયો ને તેની જગાએ લૉર્ડ માર્નિંગ્ટન અથવા લૉર્ડ વેલરલી ગવર્નર જનરલ થયો.

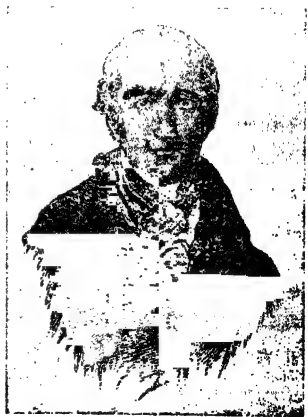

પ્રકરણ ૬ હું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

૧. વેલેસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૨. ૧૭૮૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૩. નિજામ સાથે તહ. ૪. ટીપુ સાથે લઢાઈ. ૫. મરેઠી રાજ્ય. ૬. વગર લઢાઈએ રાજ્ય પ્રાપ્તિ. ૭. મરેઠી ખટપટ અને વસાહતો તહ. ૮. મરેઠા સાથે ત્રીજો વિગ્રહ. ૯. હોદ્દર સાથે લઢાઈ ૧૦. વેલેસ્લી વિલાયત જાય છે. ૧૧. લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૨. સર જ્યોર્જ બારો. ૧૩. વેલેસ્લીનું ખંડ. ૧૪. લોર્ડ મિન્ટો ૧૫. પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૬. ફ્રેંચ થાણા છૂટી લેવાં. ૧૭. કંપનીની સનદ. ૧૮. લોર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી.

વેલેસ્લીની રાજ્યનીતિ લોર્ડ કાર્નવાલિસ તથા સર જનશરને અભિપ્રાય એવો હતો કે દેશી રાજ્યના માહોમાહેના કળઆમાં ન પડતાં આપણે આપણું સાચવીને સ્વસ્થ રહેવું. પરંતુ લોર્ડ વેલેસ્લીનો વિચાર એમાં વિરુદ્ધ હતો કે દેશી રાજ્યોને અંગ્રેજી સૈન્યની સહાય આપી તેમને કંપનીના રક્ષણની એ લેઈ દિંદમા અંગ્રેજી સત્તા સર્વોપરી કરવા. આ વિચાર તેણે દઢતાથી અને બહાદુરીથી અમલમાં આણ્યો. તેથી રાજન્યા માહોમાહે લઢી રૈયતની ને રાજ્યની પાયમાલી કરતા તે બંધ પડી તેમના જન

માર્કિવસ બોર વેલેસ્લી.

માલનું રક્ષણ થયું.

૧૭૬૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૨. વેલ્સલી આવ્યો ત્યારે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય થોડું હતું. પંજાબ, બરારને ઓઢીઆ તેમને તામે હતા, તે સિવાય મદ્રાસ મુંબઈની આસપાસનો દરિયાકાંઠોનો ન મહિસૂરની દક્ષિણનો થોડો મૂલક હતો; પણ હિંદમાં મરેઠા, નિજામ ને ટીપુ એ મુખ્ય જોરાવર રાજા હતા. અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજોનો આશ્રિત હતો. મરેઠા, નિજામ ને ટીપુ એ ફ્રેંચ નાયકોની સરદારી નીચે કબજા પાડી સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું અને ફ્રેંચો અંગ્રેજોના કદાચ હતા, તેમનો મદદના સેનાપતિ નેપોલિયન બોનાપાર્ટે હરિયાણામાં વિજય મેળવીને સરદારશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. ત્યાંયા ભરતખંડ ઉપર આવવાને ટીપુ તેને નોતરતો હતો. વળી કાબુલના રાજા ઝમાનશાહને પણ હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરવાને તે ઉશ્કરતો હતો.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટે.

નિજામ સાથે તહ. ૩. વેલ્સલીએ અંગ્રેજી સત્તા પડી બાગેલી જોઈ પોતાની રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરી. તેણે પ્રથમ નિજામને પોતાને આશ્રયે આવવા લખ્યું, નિજામે તે કબુલ કરી ફ્રેંચ નાયકોને રાજા આપી ને અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાના રક્ષણાર્થે રાખી તેનું ખર્ચ આપવાને કબુલ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૮.

ટીપુ સાથે લઠાઈ. ૪. નિજામ તામે આવ્યા પછી વેલ્સલીએ તે પ્રમાણે કબુલ કરવાને ટીપુને લખ્યું, પણ તેણે તે માન્ય કર્યું

- નહિ, તેથી તથા ઝમાનશાહ ને નેપોલિયન સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યાથી એના રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરીને દીપુને હરાવી માર્યો; એ વાત પાછળ આવી છે.

મરેઠી રાજ્ય. ૫. આ પછી તેણે મરેઠાને અંગ્રેજ સહાયકારી સૈન્ય રાખવાને લખ્યું. એ સમયે મરેઠી રાજ્યની મુખ્ય પાંચ શાખા હતી. ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, મહારાષ્ટ્રમાં પેશ્વા, મધ્ય પ્રાંતમાં બેસલે ને માળવામાં સિધાઆ ને હોદ્દર એ વખતે મરેઠી રાજ્યોમાં ચતુર પુરુષ નાનાહડનવિસ જીવતો હતો. અંગ્રેજ સહાયકારી સૈન્ય રાખવું એ મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ખોવા બરાબર છે, એમ તે સમજતો હતો; તેથી મરેઠાએ વેલેસ્લીની માગણી સ્વીકારી નહિ, પણ સન ૧૮૦૦ માં નાનાના મરણ પછી વેલેસ્લીને પોતાની ઉમેદ બર લાવવાનો યોગ મળ્યો.

વગર લડાઇએ રાજ્યપ્રાપ્તિ. ૬. સન ૧૭૯૬ માં તંજાવરનો રાજા તુળજી મરણ પામ્યો. તેને એક અમરસિંગ નામે ઔરસ ને સરદાર નામે દત્તપુત્ર હતા. અંગ્રેજે અમરસિંગને ગાદી આપી; પણ તે તેમની સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલ્યાથી તેને ઉઠાડી સરદારને વર્ષાસન બાંધી આપી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું ૧૭૯૬ એજ સાલમાં સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો; તેથી તેના વારસ મીર નાસરુદ્દીનને એક લાખ રૂપિયાની નિમજ્જી બાંધી આપી તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. દીપુ સાથે લડાઇ ચાલી, ત્યારે કર્ણાટકના નવાબ ઉમદત્તલિલ ઉમરાવે તેને સહાય કરી, એવું એના ઉપર આજ આવતાં તેની તપાસ ચાલી. ૭. સ. ૧૮૦૦. પણ સન ૧૮૦૧ માં તે મરણ પામ્યાથી તેના પુત્ર અક્ષીહુસેન ગાદીએ બેઠો તેને વર્ષાસન લેઇ રાજ્યાધિકાર છોડવાને કહ્યું પણ તે કબુલ નહિ કર્યાથી તે નવાબનો પુત્રજ નથી એમ હરાવી, ઉમદત્તલિલ ઉમરાવના ભાઈ અજીમઉદ્દલાને ગાદી આપી. તેણે ખર્ચ જતાં બાકી રહે તેટલી ઉપજનો રૂ વર્ષાસન કબુલ કરી કર્ણાટકનું રાજ્ય અંગ્રેજને સ્વાધીન કર્યું. ૮. સ. ૧૮૦૧. એજ પ્રમાણે ફરકાવાદના નવાબનો ૧૦૧ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુત્તક ખાલસા કરી નવાબને ૮૦ હજારનું સાલીઆણું બાંધી આપ્યું. ૧૮૦૧ અયોધ્યાના નવાબને આપેલું સહાયકારી સૈન્ય સારી રિયતિમાં નહોતું; તેથી એ સૈન્યના ખર્ચ બદલ નવાબે અંગ્રેજને હાલ જેને વાયબ પ્રાંતો કહે છે તેનો બહો ખરા ભાગ આપ્યો. વળી નિજમને આપેલો સહાયકારી

સૈન્યના અર્થ બદલ રીપુ ગાંધેવી વિગતને મળ્યા મૂલક અંગ્રેજેશીધા.

મરેઠી ખરપટ ને વસાઇનો તહી. ૭. મરેઠી રાજ્ય દિલ્લીથી કાવેરી ને ઓઢીઆથી ગુજરાત સુધીનાં દતું; પણ તેમના બળને એકત્ર કરનાર નાનાંદડનવિસ જેવો ચતુર પુરુષ કે બાજરાવ, માધવરાવ કે મહાદત્ત જેના શા સરદારો તે વખતે નહોતા. તુઝા-જના મરણ પછી હોલકરની ગાદીએથી તેના ઔરસ પુત્ર કાશીરાવને ઉઠાડી અતૌરસ પુત્ર જશવંતરાવ ગાદીએ બેઠો. સિંધીઆ તથા પેશ્વા કાશીરાવના પક્ષનાં દતા; તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં જશવંતરાવ ને સિંધીઆ વચ્ચે ઇંદોર આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં હોલકર હાર્યો. બીજે વરસે હોલકર લશ્કર જમાવી પુના ઉપર સ્વારી કરી બાજરાવને નસાડ્યો, ને તેની જગાએ તેના ભત્રિજાને બેસાડ્યો, તથા પોતે પુના લૂટીને પાછો ગયો. આ તરફ બાજરાવ નાશીને વસાઇ આવ્યો. ત્યાં રહી તેણે ગાદી મેળવવા માટે અંગ્રેજની સહાય માગી, ઇ. સ. ૧૮૦૨. અંગ્રેજ સાથે તહ થયો, તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે બાજરાવે અંગ્રેજ ૬ પક્કટણ પુનામાં રાખી તેના ખર્ચ બદલ ગુજરાત કે કર્ણાટકમાંથી ૨૬ લાખની ઉપજનો મૂલક આપવો, અંગ્રેજનાં રાજ વગર કે ઇ સાથે લઢાઇ કે સંધિ કરવી નહિ, સુરત ઉપરનો દાવો કોડવા, ને નાનન તથા ગાયકવાડ સાથેની તકરારનો નિકાલ અંગ્રેજ મારફતે કરાવવે; એના બદલામાં અંગ્રેજે તેને પુનાના ગાદી અપાવવી. એ સંધિની રૂએ આર્થર વેલેસ્લીએ પુને જઇ બાજરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો ઇ. સ. ૧૮૦૩.

મરેઠા સાથે બીજી વિચ્છેદ. ૮. વસાઇ મુકામે બાજરાવે જે સલાહ કરી તે સમગ્રા મરેઠા સરદારોએ માન્ય કરી નહિ. તેમણે ત્રીધો ઉઠાગ્યો કે બાજરાવ મરેઠા રાજ્યનો ઉપરી છે, માલિક નથી; તેથી તેને મરેઠા રાજ્યની સત્તેવતા વેચવાનો ને મરેઠા સરદારોની રાજ વગર મરેઠા રાજ્યના કારખાતમાં ત્રિહિતને મેળવવાનો તેને હક્ક નથી; તેમ અંગ્રેજને વચ્ચ આવવાની જરૂર નથી; અમારી ભાજગડ અમેજ કરીશું, અમને બાજરાવનું કરેલું માન્ય નથી; માટે અંગ્રેજ સૈન્ય પુના ઉઠાડી આપ્યા જવું. સિંધીઆ ને

ભોસલે એ અંગ્રેજ સૈન્ય પુના છોડીને ન જાય તો તેમને જોરાવરી-
 થી કઢાવવાને તૈયાર થવું તેમની સામે થવાને ચારે તરફથી અં-
 ગ્રેજ સૈન્યને ચઢવાને ગવર્નર જનરલ લુકમ કર્યો. આર્થર વેલેસ્લી
 મહિસરનું ૬૦૦ સૈન્ય લઈ અહમદનગર આગળ પડ્યો, નિજા-
 મનું ૮ હજાર સૈન્ય ગોદાવરી ઉપર આવ્યું, મદ્રાસનું ૭૮૦૦ લ-
 સ્કર કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રા વચ્ચે આવી પહોંચ્યું. ગુજરાતમાં ૭ હ-
 જાર, બુદેલખંડમાં ૩૫૦૦ ને કટક બજી ૫ હજાર લસ્કર તૈયાર
 રાખ્યું; કાનપુર આગળ ૧૦૫૦૦ લસ્કર લેઈ જનરલ લેક આ-
 બ્યો. આ પ્રમાણે આખા મરેડી રાજ્યને ચારે તરફથી અંગ્રેજ લ-
 સ્કર ઘેરી લીધું. હાલકર આ વખતે ત્રાહિતની માફક બેઠો રહ્યો.
 લૉડ લેકે દિલ્હી લીધું, ને શાહઆલમ પાદશાહને સિંધિઆના ક-
 બજામાંથી છોડાવ્યો. ત્યાંથી આગ્રા જીતી રજપૂતસ્થાનમાં આવ્યો.
 ને લાસવારી આગળ સિંધિઆની કચાયતી પલટણોને હરાવી.
 દક્ષિણમાં આર્થર વેલેસ્લીએ અહમદનગર જીતી આસાઈ આગળ
 સિંધિઆને અને આરગમ આગળ ભોસલેને હરાવ્યા. આ વખતે
 મુઠીબર અંગ્રેજોથી ડરીને હજારો કચાયતી લસ્કર છતાં દોલતરાવ
 સિંધિઆ ને રાધોજી ભોસલે નાશી ગયા. નાયકો નાઠા, તોપણ
 તેમની કચાયતી પલટણો અહાદુરીથી લઢી, પણ અંતે તેમની હાર
 થઈ. ગુજરાતના લસ્કરે ભરૂચ ને પાવાગઢ જીત્યાં, ને ગોદાવરી
 પરના લસ્કરે જલના લીધું. વેલેસ્લીએ અસીરગઢ ને જુરાનપુર જી-
 ત્યાં. કટકવાળા સૈન્યે કટક, ને બુદેલખંડના લસ્કરે બુદેલખંડ હાથ
 કર્યો. આ પ્રમાણે ચારે તરફ અંગ્રેજ કંપનીને વિજય મળવાથી પ્ર-
 થમ દેવગામ આગળ ભોસલેએ સલાહ કરી. તેમાં કટક ને બાલા-
 સોર અંગ્રેજને તથા વરાડપ્રાંત નિજામને આપ્યો. વળી નિજામ
 ને પેશ્વા સાથે જે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ મારફત પતાવવા, તથા
 ઠાક બીજા યુરોપિઅન નોકર રાખવા નહિ એવો દરાવ થયો, ઇ.
 સ. ૧૮૦૩. તે પછી તરતજ એજનવાટ મુકામે સિંધિઆએ પણ
 સલાહ કરી. તેમાં ગંગાને જમના વચ્ચેનો મુલક ને ભરૂચ અંગ્રેજ

જને મળ્યાં. એજનકાટથી એ દાવરી સુધીનો મુલકનિજમને તથા અહમદનગર પેશ્વાને આપ્યાં; વળી તેણે શાહ્યાદમ, પેશ્વા, નિજમ ને ગાયકવાડ ઉપરના દાવા છોડ્યા, ને બીજા કાંઈ યુરોપિયનને નોકરીમાં રાખવા નહિ એમ કબુલ કર્યું. આ રીતે મરેઠાના બીજા વિઝરનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૩.

હોલ્કર સાથે લઢાઈ. ૯. લૉર્ડ વેલેસ્લીની સહાયકારી સૈન્ય આપવાની રાજનીતિ હજી હોલ્કરે કબુલ કરી નહોતી. તે હજી ઉત્તર હિંદમાં લુટફાટ કરતો હતો. જ્યારે અંગ્રેજી સિંધીઆ ને બોંસલે સાથે લંદરામાં રોકાયા હતા, ત્યારે હોલ્કર રજપૂતસ્થાનમાં એથ ઉત્તરાવતો હતો. તે વખતે રજપૂતો બળહીન થયેલા હતા, તેથી તેઓ હોલ્કરની સામા થઈ શકે તેમ નહોતું. રજપૂત રાજ્યો સાથે અંગ્રેજીએ સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા હતા. તેથી વેલેસ્લીએ રજપૂતસ્થાનમાં લુટ નહિ ચલાવતાં પોતાના રાજ્યમાં પાછા જવાને હોલ્કરને લખ્યું; પણ હોલ્કરે તે નહિ માન્યાથી તેની સાથે લઢાઈ થઈ. અંગ્રેજ સરદાર મોનસન તેની પાછળ પડ્યો. ૧૮૦૪. માળવામાં આવતાં કોટાની દક્ષિણે તેનું બધું લશ્કર ઘેરાઈ ગયું ને પોતે મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. હોલ્કર આ વિજય મેળવી દક્ષી ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાં તે દાર્યો. પછી જનરલ લેક સાહેબે ફરકાબાદ આગળ, ને મોનસન તથા ફ્રેન્ચરે દીગ આગળ તેને હરાવ્યો. ભરતપુરનો રાજા હોલ્કરના પક્ષમાં હોવાથી લેક સાહેબે ભરતપુરને ઘેરા લીધો. અંગ્રેજ લશ્કરના સમગ્રા હક્કા રાજાએ પાછા હઠાવ્યા, તેથી એ કિલ્લો લેવાયો નહીં, પણ અંતે રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપિયા આપી અંગ્રેજ સંકાર સાથે સલાહ કરીને હોલ્કરનો પક્ષ તજ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૫,

વેલેસ્લી વિલાયત જાય છે. ૧૦. હોલ્કર સાથે યુદ્ધ પૂરું થયું નહોતું, તેવામાં વેલેસ્લી વિલાયત ગયો. એ બહુ બહાદુર અને દ્રઢ મનનો હતો. એણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં ધણો વધારો કર્યો તથા મરેઠા, નિજમ અને અયોધ્યાના નવાબને તાબેદાર બનાવ્યા.

લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૧. લોર્ડ વેલેસ્લીએ હિંદમાં અંગ્રેજી

વેલેસ્લીના વખતનું હિન્દ.

રાજ્યનું ગૌરવ વધાર્યું; પણ તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધ્યું. લ-
દાઇઓ ચાલી, કંપનીનું રાજ્ય વ્તેષમમાં આવી પડ્યું હોલ્કર
હજી લઢતો હતો ને સિંધીઆ તેની કુમકે ચઢવાની તૈયારી કરતો
હતો, તેથી ઇંગ્લાંડમાં કંપનીના ડિરેક્ટરોને વેલેસ્લીનાં મહાન કૃત્યો
પસંદ પડ્યાં નહિ; તે કારણથી લોર્ડ કાર્નવાલિસને સધર્માં દેશી
રાજ્યો સાથે સંધિ કરી લદાઇ પતાવી દેવા મોકલ્યો. તે કલકત્તે
આવી જનરલ લેકની છાવણીમાં આવવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં
આવતાં ગાજીપુરમાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. ૧૮૦૫.

સર જ્યોર્જ આર્લો. ૧૨. કાર્નવાલિસના મરણથી સર જ્યોર્જ
આર્લો તેનું કામ કરવા લાગ્યો તેનો વિચાર પણ લોર્ડ કાર્નવા-
લિસ જેવોજ હતો તેથી તેણે લોકની મરજી વિરુદ્ધ સિંધીઆ
સાથે સંધિ કરી, તેમાં એવું કરાવ્યું કે, ગાલિયર ને ગોહલ સિં-
ધીઆને આપવા, તથા બીજા જે મુતક સન ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજો
હીધો હતો તે પાછો આપવો; પણ તેના અદલામાં સિંધીઆએ
ફર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા, સન ૧૮૦૫ તે

પછી એક મહિનામાં હોદ્દર માથે પણ સગાહ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે ચંદ્ર નદીની ઉત્તરનો મુલક, બુદેલખંડ ને પુના એ બે ઉપરનો દાવો હોદ્દરે ઊડવો તથા અંગ્રેજી રાજ્યને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. આ રીતે ત્રીજા મરેઠી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. પરંતુ ખાલોની હીલી રાજ્યનીતિથી મિંધોઆ ને હોદ્દર રજપૂત રાજ્યોમાં લડ કરી ત્રાસ વર્તાવતા લાગ્યા.

વેલોરનું ખંડ. ૧૩. સન ૧૮૦૬ માં મદ્રાસની દેશી પલટ-જોને હુકમ કર્યો કે તેમણે અમુક પ્રકારની પાંખડી બાંધવી. તથા દાદી આટલી લાંબી રાખવી. આથી આપણને ખિસ્તિ કરવાના છે એવીજીમ ચાલતાં વેલોરની દેશી પલટજોએ ખંડ કરી ૧૧૩ અંગ્રેજી અમલદારોને મારી નાંખ્યા. આ વાત આર્કાટ પહોચતાજ જનરલ ગિલેસ્પી ત્યાંથી ૪૦૦ માણસોનું લશ્કર લેઈ આવ્યો ને તેણે ખંડ સમાવ્યું. આ ખંડમાં ટીપ્પના છોકરા સામેલ હોવાનો શક જવાથી તેમને કલકતે ફેદમાં રાખ્યા.

લોર્ડ મિન્ટો. ૧૪. સન ૧૮૦૭ માં લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ થઇને કલકતે આવ્યો. એ બહુ ચતુર ને દીવેદર્શી પુરુષ હતો. એના સમયમાં નિજામના રાજ્યમાં ચંદ્રલાલ કરીને હિસાબી ખાતાનો દિવાન પોતાના કામમાં હોશિયાર હતો, એણે અંગ્રેજોની સાથે સંબંધ કરી લશ્કરનો પગાર ખરાબર ચુકાવી સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો. એ બહુ પુણ્યશાળી ને કાબુવાળો હતો.

પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૫ એ સમયે ફ્રેંચ લોક ભરતખંડ ઉપર ચઢાઈ કરશે એવી ધાસ્તી પેઠાથી, મિન્ટો સાહેબે ધરિાનના શાહને ત્યાં માલકમને એલચી તરીકે મોકલી ઠરાવ કર્યો કે અંગ્રેજોના દુશ્મનને પોતાના મુલકમાં થઈ ને આવવા દેવા નહિ. તેજ પ્રમાણે પંજાબના બળવાન શીખ રાજા રણજીતસિંગના દરબારમાં મેટકાફને તથા કાબુલના અમીરને ત્યાં એલફિન્સ્ટનને મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. વળી સિંધના અમીરો સાથે પણ એજ મતલબની સંધિ કરી તથા સતલુજ ને જમાનાની વચ્ચેનાં શીખ સંસ્થાનોને અંગ્રેજોનાં આશ્રિત બનાવી હુધિયાણામાં અંગ્રેજી લગ

સ્કરનું થાણું મૂક્યું. ૧૮૦૯. એજ સાલમાં ત્રાવણકોરના દી-
દીવાને બંડ કર્યું ને કેટલાક અંગ્રેજોને દરિયામાં ફેંકાડ્યા. તેથી અ-
ંગ્રેજી લશ્કર ત્રાવણકોર ઉપર ચડ્યું. દીવાન હાર્યો ને આપઘાત
કરીને મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોએ દેશ તામે કર્યો, છતાં સન
૧૮૧૩ માં એ રાજ્ય ત્યાંના રાજાને પાછું આપ્યું. બુદ્ધિખંડના
દેશી રાજ્યો પણ માહિમાલે લઢી મરવાથી અવ્યવસ્થા થઇ, તે
મદાડવાને લોર્ડ મિન્ટોએ લશ્કર મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો સન ૧૮૦૯

ફ્રેંચ થાણાં જીતી લીધાં. ૧૬ એ વખતે યુરોપમાં ફ્રેંચ ને
અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઇ ચાલતી હતી. ફ્રેંચ રાજા નેપોલિયન બોના-
પાર્ટ હોલાંડ ને પોર્ટુગાલ દેશો જીત્યા, તેથી એ દેશોના તાબાનો
એશિયાખંડનો મૂલક પણ ફ્રેંચના તાબામાં આવ્યો હતો; તથા
જાવા, સુમો, મોરીસ વગેરે બેટો તેમના તામે હતા, લોર્ડ મિન્ટો
એ મોરીસ ને સુમો સન ૧૮૧૦ માં ને જાવા સન ૧૮૧૧ માં
જીતી લીધાં તેમાં મોરીસ આજ પર્વત અંગ્રેજોને તામે છે.

કંપનીની સનંદ. ૧૭. સન ૧૮૧૩માં કંપનીના પટાની મુદત
પૂરી થઇ, તેથી એ સાલમાં નવી સનંદ મળી તેમાં એવો ઠરાવ
કર્યો કે હિંદમાં કોઈ પણ અંગ્રેજ વેપારીને વેપાર કરવાની છુટ છે
કંપની માત્ર ચીન સાથે વેપાર કરે, પરંતુ એ છુટનો લાભ અંગ્રે-
જ વેપારીઓ ઝાઝો લેઇ શક્યા નહિ. કેમકે પહેલાંના એક હુકમ
એવો હતો કે કોઈ પણ અંગ્રેજ ભરતખંડમાં કંપનીની રજા
વગર રહેવું નહિ.

લોર્ડ મિન્ટોની વિધાયગીરી. ૧૮. મિન્ટો સન ૧૮૧૩ માં
વિધાયન ગયો. તે પહેલાં હોલકરનો સરદાર અમીરખાન હુટકાટ
કરવા લાગ્યો ને પિંઢારા લોકોનો જમાવ કર્યો. વળી નેપાળી લોક
ગોરખપુર વગેરે ઠંકાણાની અંગ્રેજી પ્રજાને લુટીને દુઃખ દેવા લા-
ગ્યા. તેમનો બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર મિન્ટોએ કર્યો. એવામાં
તે વિધાયત જવાથી બંધ રહ્યું, આ દેશને ખર્ચે હિંદમાં ખ્રિસ્તિ
પાદરીની નિમણુંક એના વખતમાં થઇ. એની જગાએ લોર્ડ હે-
રિટ્ગસ આવ્યો, સને ૧૮૧૪.

પ્રકરણ ૭ મું.

સન ૧૮૧૪ થી ૧૮૩૫ સુધી.

૧. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ૨. નેપાળ સાથે લડાઈ. ૩. પિંઢારા. ૪. પિંઢારાનો નાશ ૫. મરેઠા સાથે યોથો વિગ્રહ. ૬. પેથાબનો અંત. ૭. ભોંસલે સાથે લડાઈ. ૮. હોલ્કર સાથે લડાઈ. ૯. રજપૂત રાજ્યો સાથે લડ. ૧૦. કચ્છ સાથે સંધિ. ૧૧. અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો ૧૨. લોર્ડ આમહર્સ્ટ ૧૩. બ્રહ્મીસોહ સાથે લડાઈ. ૧૪. ભંરનપુરની છત. ૧૫. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક ૧૬. લોર્ડ બેન્ટિન્કની રાજનીતી. ૧૭. ઠાચર ને ફૂગ ખાસ સા થયા. ૧૮. મહિસૂર ઉપરજમી બેડી. ૧૯. નાના નાના બખ્તરા. ૨૦. અર્ધમાં ઘટાડો. ૨૧. સુધારા. ૨૨. હંગ લોડોનો બંદોબસ્ત. ૨૩. વિલાયત જવાનો માર્ગ. ૨૪. વાયવ્ય પ્રાંતો. ૨૫. સિંધ ને પંજાબ ૨૬. કંપનીનો નવો પદો. ૨૭. બેન્ટિન્કની વિદાયગીરી.

લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ. ૧. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ બહુ હોશિયાર, બહાદુર દંઢ મનનો, દયાળુ ને અનુભવી હતો. તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ બનાવ બન્યા ૧ નેપાળની ચઢાઈ. ૨. પિંઢારાનો નાશ. ૩. મરેઠા સાથે યોથો વિગ્રહ.

નેપાળ સાથે લડાઈ. ૨. નેપાળમાં ગુરખા નામનો બહાદુર, લઢવૈયા લોક રહે છે તેમનો રાજ્ય રજપૂત જાતનો છે. એ પહાડી રાજ્યો અંગ્રેજી થાળા મારીને તથા સીપીમના રાજને ઉપદ્રવ કરીને અંગ્રેજ સરદાર સાથે લડાઈ બેડી. મ. સ. ૧૮૧૪. ગવર્નર જનરલે લગભગ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવી તેની ચાર ટોળી કરી, ચાર જગાએથી એવી વખતે નેપાળ ઉપર હુમલો કર્યો. ગુરખા લોક બરાબરીથી અંગ્રેજ સામે મેદાનમાં ઉભા રહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ લશ્કરની એક ટોળીને સરદાર વેલોરનું બંડ સમાવનાર જનરલ ગિલેસ્પિ દત્તો; તે તૈયુક્તો કિલ્લો જીતવા જતા મરાયો, બીજી એ ટોળીએને કાંઈ પશુજ્ય મળ્યો નહિ, પણ પશ્ચિમ લાણીથી હુમલો લાવનાર જનરલ આકટરલોનીએ ગુરખાને

હરાવી તેમના કિલ્લા લેવા માંડ્યા; તેથી એ લોક નરમ પડ્યા.

સન ૧૮૧૬ માં તેમણે મંધિ કરી. તેમાં એવો હરાવ થયો કે સરહદના જે મલક માટે ટંટો થયો હતો તે તથા લઢાઈમાં જીતેલો મુલક અંગ્રેજને આપી કાળી નદી નેપાળના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ હરાવી. સીમીમના રાજાને ગુરખા લોકોએ ઉપદ્રવ કરવો નહિ, તથા બીજા યુરોપિયન કે અમેરિકન લોકોને નોકરીમાં રાખવા નહિ. આ લઢાઈમાં નેપાળ પાસેથી અંગ્રેજોને મળેલા કમાઉન પ્રાંતમાં સીમલા આવેલું છે.

પિંહારા. ૭. કાળી, બીલ, રજપૂત, ગોંસાપ, આરવટીઆ વગેરે લૂંટારા લોક કોમ અમુક મરદારના હાથ નીચે રહી લુંટકાટ ને મારફાડ કરતા. એ લોકનું રહેઠાણ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હતું. તેમને પિંહારા કહેતા. તેઓ દસેરા પછી ટાળીઓ બાંધી ગામડાં લુંટવાને નીકળતા. લોકોને મોંઢે રાખતા તથા મર્યાના તોખરા બાંધીને તથા માણસના શરીરે તેલમાં બોળેલા ચીથરાં વીંટીને સળગાવીને ધન કદાવતા. ગામડાં બાળતાં અને લોકોને અનેક તરે-હથી પીડતા. સિંધીઆ ને હોલ્કર તેમને આશ્રય આપતા હતા. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં તેઓ અંગ્રેજ મુલક પણ લૂટવા લા-ગ્યા ને ગંતુર ને મચ્છલીપટ્ટણ સુધી ફરી વળ્યા. એ લોકોના સર-દારોમાં અમીરખાન, કરીમખાન, ચીતુને વસીલમહમદ મુખ્ય હતા.

પિંહારાનો નાશ. ૪. નેપાળની લઢાઈમાં અંગ્રેજ સેનાની હાર થવાથી પિંહારા લોક બહુ જોર પર આવ્યા. તેમણે એટલા તો ત્રાસ વરતાવ્યો કે નેપાળનું યુદ્ધ સમ્યા પછી તરતજ તેમનો બં-દોષસ્ત કરી પ્રજાને તેમની પીડામાંથી મુક્ત કરવાનો દયાળુ વિ-ચાર ગવર્નર જનરલે કર્યો. હેસ્ટિંગ્સે ૧૧૬૦૦૦ સૈન્ય ને ૩૦૦ તોપ જમાવી તે લશ્કરના બાગ પાડી જુદા જુદા સરદારના હાથ નીચે ગ્વાલીયર, બુદેલખંડ, કટક, ગુજરાત, ખાનદેહ, વરાડ છત્યાદિ ઠેકાણે મોકલ્યું. પુના, નાગપુર, હૈદરાબાદ વગેરે ઠેકાણાના લશ્કરને પણ તક્યાર રાખ્યું હતું. ગવર્નર જનરલે પંડે ગ્વાલિયર આવી લઢાઈની યોજના કરી તથા સિંધિઆને હાથમાં રાખ્યો,

સંઘર્ષ લશ્કર પિંઢારાને ચારે બાજુએથી ઘેરી દબાવતું ચાલ્યું. સન ૧૮૧૭. તેથી લાચાર થઇ અગીરખાન શરણે આવ્યો. તે વખતે હોલકરનું લશ્કર માહીદપુરમાં જમા થયેલું હતું, તેમાં ચીતુ મળી ગયો, વસીલનદમદ સિંધીખાન અને કરીમખાન અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા. એ રીતે પિંઢારાનું મૂળ નીકળી ગયું ને તેઓ લોકને પીડતા અંધ પડ્યા. તેઓ ખેતી કરવા લાગ્યા તેથી રૈયતને નિરાંત વળી ઇ. સ. ૧૮૧૮.

મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ. પ. નંપાળની હારથી મરેઠાએ પિંઢારાને બહેંકાવ્યા હતા, અંટલુંજ નહિ, પણ પોતે લઢાઇની તૈયારી કરતા હતા. પેશ્વા બાજુરાવે લાચારીથી વસાઇની સલાહ કરી હતી. પણ તે અંગ્રેજના કબજામાંથી છૂટવાને છુપી તૈયારી કરવા લાગ્યો; બોસલે ને હોલકર તેને સદાય કરવાને ઉભા થયા. ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે અંગ્રેજ સાથે મિત્રતા બાંધ્યાથી, તે એ ઐક્યમાં સામેલ થયો નહિ. ગુજરાતના મહેસુલ સંબંધી પેશ્વાને તેની સાથે ટંટા ચાલતો હતો, તેના નિકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી ગાયકવાડ પોતાના દાવાન ગંગાધરશાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યો. બાજુરાવના બદસલાહકાર ત્રીબકજી ડેગલેઅ બાજુરાવની સલાહથી શાસ્ત્રીને પંઢરપુરમાં મરાવી નાખ્યા. સન ૧૮૧૫. તે વખતે પુનામાં અંગ્રેજનો રસીડેંટ એલાફ્ફન્સ્ટન હતો. તેણે બાજુરાવને ધણી તાકાદ કરી, ત્યાર ત્રીબકજીને સ્વાધીન કર્યો. તેને થાણામાં કેદ કર્યો, તો તે ત્યાંથી નાઠો ને લશ્કર જમાવવા લાગ્યો. બાજુરાવ તેનું ધનની મદદ કરતો. તેથી એલાફ્ફન્સ્ટન ૧૮૧૭ ના જુનમાં નવી સંધિ કરી પેશ્વાની સ્વતંત્રતા કમા કરી, તથા તેની પાસેથી કેટલાક મુલક ને કિલ્લા કબજે લીધા.

પેશ્વાઇનો અંત. ૬. હવે બાજુરાવને ખુદા મેદાનમાં પડ્યા વગર છૂટકો રહ્યો નહિ; તેથી તેણે નવંમ્બરના શરૂઆતમાં પુના પાસે ખડકીની અંગ્રેજી બાવણી ઉપર હલ્લો હર્યો. તેમાં પેશ્વાનું લશ્કર હથેળું હતું, તોપણ તે હાર્યો ને નાઠો. કારેગામ આગળ બીજવાર લઢાઇ થઇ. તેમાં તેનું સૈન્ય ત્રીસ બજુ હતું. તોપણ એ

નાઠો. તેનો સરદાર બાપુ ગોખલે બહુ ગદાદુર હતો. મરેઠા ચો-
દામાં હેલ્થો વીરપુરુષ એ હતો. તે બાજીરાવના બાયલાપણાથી
કંટાળી ગયો. તેથી તે, આસ્ટી આગળ પેશ્વા નાઠો, તો પણ
પોતાના ૩૦૦ માણસો સાથે લઢીને મરણ પામ્યો. સન ૧૮૧૮.
બાજીરાવ માળવામાં જતો હતો, ત્યાં સર જન માલકમના સૈન્યથી
ઘેરાઈ તેને શરણે આવ્યો. માલકમે તેની સાથે સંધિ કરી ૮
લાખનું વર્ષાસન બંધાવી આપી તેને ત્રિથુરમાં રાખ્યો. સન ૧૮૧૮.
હવે પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજને ગમ્યું. તેથી ગુજરાતનો પેશ્વાઈ ભાગ
પણ અંગ્રેજને કબજે થયો. અંગ્રેજે પેશ્વાના સરદારોના હથ્થ કાયમ
રાખ્યા, તથા સતારાનો રાજા જે પેશ્વાની કુદમાં હતો તેને છોડાવી
૧૫ લાખની ઉપજનો મુઝક આપી સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો.
ત્રિબક્ષ ડેંગલેને પકડીને સુનારગઢમાં કુદ કર્યો, તે ત્યાંજ મરણ
પામ્યો. એલફિન્સ્ટને રૈયતનો સારો બંદોબસ્ત રાખીને તથા પેશ્વાએ
આપેલી ધર્માદા, દેવસ્થાન વગેરે જાગીરો કાયમ રાખીને લોકોને
શાંત પાડ્યા,

ભોંસલે સાથે લઢાઈ. ૭. નાગપુરનો રાધોજી ભોંસલે સન
૧૮૧૬ માં મૂઆથી તેનો પુત્ર પરસાજી ગાદીએ બેઠો, તે હાલે-
દિલ્હ હોવાથી તેનો સગો આપાસાહેબ કારબાર કરતો હતો; તેણે
પરસાજીનો ઘાત કરાવી સન ૧૮૧૭ માં ગાદી લીધી, ને તે બા-
જીરાવ સાથે બળવો કરવામાં સામેલ થયો. બાજીરાવે બંડ કર્યું
તેજ મહિનામાં એણે પણ બંડ કરીને નાગપુરની અંગ્રેજી છાવણી
ઉપર હક્કો કર્યો, પણ તે હાર્યો ને શરણે આવ્યો. અંગ્રેજે રા-
ધોજીની હાકરીના હાકરા બાજીરાવને બીજો રાધોજી નામ આપી
ગાદીએ બેસાડ્યો. આપાસાહેબને કુદ કરી અલ્હાબાદ લેઈ જતાં
રસ્તામાંથી તે નાસી ગયો, ને પંજાબમાં જઈ જોધપુર આવી ત્યાંજ
તેણે પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કર્યું.

હોલ્કર સાથે લઢાઈ. ૮. યશવંતરાવ હોલ્કર ગાંડો થઈ મર-
ણ પામ્યાથી તેનો બાળકુંવર મદાવરાવ ગાદીએ બેઠો, ને યશવં-
તરાવની રાણી વૃષ્ણસીબાઈ કારબાર કરવા લાગી. હોલ્કરનું ૨૦ હ-

જનર ક્વાયતી લશ્કર હતું. તે સિવાય તેમાં ઘણા પિંઢારા પણ સામેલ થએલા હતા. અમીરખાન પિંઢારો એ રાજ્યમાં કરતો કારવતો હતો; બાજરાવ પેશ્વાએ હોલ્કરને પોતાના બંડા સામેલ થવાને લખ્યું. તુળશીબાઈ અંગ્રેજ પક્ષની હતી, પણ ઘણા સરદારો બાજરાવના પક્ષમાં હોવાથી તેમણે તેને મારી નાંખી. હોલ્કરના સૈન્યનો ખડાવ ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે માહીદપુરમાં હતો, ત્યાં ચીતુ પિંઢારો પણ આવી મળ્યો. બાજરાવના બંડની શરૂઆત પછી એક મહિને અંગ્રેજ સૈન્યની ને હોલ્કરના સૈન્યની માહીદપુર આગળ લડાઈ થઈ તેમાં હોલ્કરની બહેન બીમાબાઈએ બહાદુરી બતાવી; પણ અંતે હોલ્કરની હાર થવાથી અંગ્રેજે તહ કર્યો. અમીરખાનને ટોકની તથા તેના ભત્રિજા ગજુરખાનને જાવરાની જાગીર આપી બાળહોલ્કરને ગાદી આપી સંધિ કરી. તેમાં ઠરાવ્યું કે હોલ્કરે પિંઢારાને આશ્રય આપવો નહિ, રજપૂતસ્થાન ઉપરના સત્રજા દાવા છોડવા તથા સાતપૂડાની દક્ષિણનો મુલક અંગ્રેજને આપવો. ૧૮૧૮.

રજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૯. રજપૂતસ્થાનમાં મરેડા લૂંટ-હાટ કરતા હતા, તથા રાજ્યો માંહિમાંહે લઢી પાયમાલ થતા હતા, તેથી અંગ્રેજે ઉદેપુર, જોધપુર, જેપુર, જુંદી, કાટા વગેરે રાજ્યસ્થાનનાં સર્વે રાજ્યો સાથે સંધિ કરી, તેમને પોતાના આશ્રયમાં લઈ રક્ષણ કર્યું સન ૧૮૧૬-૧૮૧૮. કાઠિયાવાડના રાજા રજવાડા સાથે પણ એજ સમયમાં સંધિ થઈ.

કચ્છ સાથે સંધિ. ૧૦. કચ્છના રાવ બહારમલજીએ લઘુભાને મારી નાંખ્યાથી તેની સ્ત્રી અંગ્રેજ સરકારને આશ્રયે આવી; તેથી સન ૧૮૧૬ માં અંગ્રેજ સૈન્ય કચ્છમાં પેહું, તેમણે બહારમલજીને પકડી કરી તેના નામથી દિવાનને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. ને કચ્છ સાથે સલાહ કરી.

અંગ્રેજ રાજ્યમાં બધારો. ૧૧. આજ સુધી મુઝઈ ને તેની પસેના થોડાક મુલક સિવાય પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજને તાબે ધણે

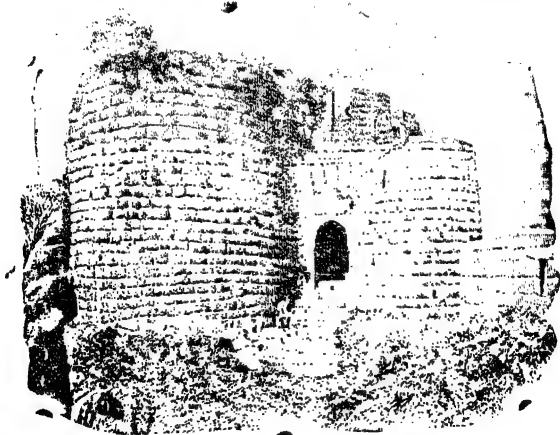
મૂલક નહોતો. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પેશ્વાનું રાજ્ય છૂતીને તથા હાલકર ને બોસલે પાસેથી કેટલોક મુલક લેઈ પશ્ચિમ હિંદના અંગ્રેજ રાજ્યમાં વધારો કર્યો. તેમાં ગુજરાત, ખાનદેશ, મદારાષ્ટ્ર ને કોકણ એ મુખ્ય છે. આ નવા છૂતેલા મૂલકનો હેસ્ટિંગ્સે ડહાપણથી ને ઉદારતાથી લોકોનાં મન સંતોષા બંદોબસ્ત કર્યો. નિશાળો સ્થાપી, પ્રજાને કેળવણી આપવાનો પ્રથમ બંગાળામાં પાયો નાખ્યો. આ દેશમાં પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર પણ એનાજ વખતમાં કલકત્તામાં શરૂ થયું. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ સન ૧૮૨૩ માં વિત્રાયત ગયો.

લોર્ડ આમહર્સ્ટ. ૧૨. હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ આમહર્સ્ટ ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. સન ૧૮૨૩. તેના વખતમાં મુખ્ય એ બનાવ બન્યા. બ્રહ્મી લોક સાથે લડાઈ ને ભરતપુરની જીત.

બ્રહ્મી લોક સાથે લડાઈ. ૧૩. બ્રહ્મી લોકે આસામ પ્રાંત જીત્યાથી તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજ રાજ્યની નજીક આવ્યું બ્રહ્મી લોકના જૂલમથી નાસીને ત્યાંની પ્રજા અંગ્રેજ રાજ્યમાં આવી તેને એ લોક પાછી માગવા લાગ્યા; પણ અંગ્રેજોએ પાછી આપી નહિ. વળી બંગાળાની પૂર્વનો પ્રાચીન આરાકાનના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ બ્રહ્મી રાજા દાવો કરીને માગવા લાગ્યો, તે પણ ન આપ્યાથી અંગ્રેજ અને બ્રહ્મી વચ્ચે યૌર વધ્યું. બ્રહ્મી લોકે લડાઈની પહેલ કરી આરાકાન પાસેના શાહપુરી બેટ નજીકના અંગ્રેજ વહાણ પર હલો કરી કેટલાંક માણસ માર્યા તથા કેદ કર્યા. અંગ્રેજ લશ્કરે એ બેટ ફરીને જીતી લીધા. વળી બ્રહ્મી લોકે કાચરના રાજ્ય ઉપર હલો કર્યો, તેમને સમ્મ કરવાને આમહર્સ્ટ સાહેબે અંગ્રેજ લશ્કર જમાવી કેમ્બેલના ઉપરીપણા નીચે બ્રહ્મદેશ ઉપર મોકલ્યું. સન ૧૮૨૪. તે લશ્કરે રંગુન જીત્યું તથા કાચર ઉપર ગયેલા લશ્કરે બ્રહ્મીલશ્કર પાછું કહાડ્યું. એવામાં ચોમાસું બેઠું ને અંગ્રેજ સૈન્યમાં મંદવાડ ચાલી ધણાં માણસ મરણ પામ્યાં; તેથી હિંદી સૈન્ય બેદિલ થયું. બ્રહ્મી લોકને જાદુ આવડે છે તેથી તેમના દુશ્મનો માર્યા જાય છે, એવો તેમનામાં વેહેમ પેઠો. આ કારણથી બરાખપુરની ૪૭ મી દેથી પલટણે બ્રહ્મદેશ ઉપર જવાની ના પાડી

પડ કર્યું. અંગ્રેજો તે લશ્કર ઉપર તોપો ચલાવી કેટલાકને માર્યા, કેટલાકને ફાંસી દીધી. કેટલાકને બરતરફ કર્યા. સન ૧૮૨૪ માં આસામ ને ત્રીનાસરીમ છૂટ્યા તથા બ્રહ્મી સરદાર મહાબલકુમાર માર્યો ગયો. સન ૧૮૨૬ માં આવતી નજીક પાગામ આગળ અંગ્રેજો સૈન્યે બ્રહ્મી રાજાને હરાવી સલાહ કરી; તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે લઢાઇના ખર્ચ બદલ બ્રહ્મી રાજાએ એક કરોડ રૂપિયા તથા આસામ, આરાકન ને ત્રીનાસરીમના પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવા તથા આરાકાનનો ઢુંગર બંને રાજ્યની હદ સમજાવી.

ભરતપુરની જીત ૧૪. બ્રહ્મી લઢાઇ આવતી હતી તેવામાં સન ૧૮૨૫ માં ભરતપુરનો રાજા બળદેવસિંગ મરણ પામ્યો, તેથી ત્યાંના રેસિડન્ટ આકટરલોનીએ તેના બાળકુમારનો હક્ક ગળી તેને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ તેના પિત્રાર્ધ દુર્જનસાહે એ

ભરતપુરનો કિલ્લો.

બાળકને ઉઠાડી ગાદી લીધી, ને અંગ્રેજ સાથે લઢવાની તૈયારી કરી. આકટરલોની પણ બાળરાજાની સહાયે આવવાની તૈયારી

કરવા લાગ્યો; પણ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડવાની મના કરી, તેથી તેને માહું લાગવાથી તેણે રાજીનામું આપ્યું તેની જગાએ મેટકાફ રેસિડન્ટ નીમાયો. આગળ જતાં ગવર્નર જનરલને પોતાની ભુલ જણાવાથી તેણે મેટકાફને લખ્યું કે બળદેવસિંગના બાળકુંવરની વહારે જવું; ને એ કામ પાર પાડવાને લૉર્ડ કામ્પરબિયરને ૨૦ હજાર સૈન્ય સાથે ભરતપુર મોકલ્યો. સન ૧૮૨૫. તેણે એ સાતમા ભરતપુરનો અજીતગઢ જીત્યો ને બાળારાજને ગાદી આપી રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાની ખોડવાણી કરી, તથા દુર્ગતસાહેબને અરસાપાદમાં કેદ કર્યો. સન ૧૮૨૬. વર્ષમાં થ્રેડા દિવસ સીમલામાં રહેવાનો રિવાજ લૉર્ડ આમદરદના વખતથી પડ્યો. તે સન ૧૮૨૮ માં વિલાયત ગયો, તેની જગાએ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. ઇ. સ ૧૮૨૮.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક, ૧૫ વેલોરના બળવા વખતે એ મદ્રાસ-મા ગવર્નર હતો. એના સમયમાં કુળે ખાલસા થયું. મહિસુરના રાજ્ય ઉપર જમ્સી બેડી, ખર્ચે ધરાડી ઉપજ વધારવાની યુક્તિએ થઈ, કાચરનું રાજ્ય ખાલસા થયું, કેટલાક નાના મળવા બેસીગયા, દેશીસોકાને મોટા હોદ્દા મળે તેમ થયું. સતી, મનુષ્યવધ, કાગામ, દીકરીઓની હત્યા વગેરે બંધ થયું, તથા દેશીઓને અંગ્રેજી જાણવણી મળે તેવા ઉપાય લેવાયા.

વિલિયમ બેન્ટિંક.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંકની રાજનીતિ. ૧૧. એના સાત

વર્ષના અમલમાં નાના ઝવડા થયા, તે સિવાય રાજ્યમાં શાંતિ ચાલી. એણે નવાં રાજ્ય જીતીને રાજ્ય વધારવાની લાલચ રાખી નહિ; પરંતુ જીતાયલા રાજ્યમાં શાંતિ રાખી રાજ્ય આપ્યાદ કરી રૈયતને સુખી રાખવાને મહેનત કરી. તોપણ પોતાના રાજ્યમાં હાનિ થાય, ને તાજાના રાજાઓની પ્રજા પીડાય તો તેનો બંદોબસ્ત રાખવાને તે બેદરકાર રહ્યો નહિ.

કાયર ને કુર્ગ ખાલસા થયા. ૧૭ બંગાળાની પૂર્વ આવેલા કાયરનો રાજા અપુત્ર મરી જવાથી ત્યાંની પ્રજાની માગણીથી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સને ૧૮૩૫. કુર્ગના રાજા પોતાના સર્ગાવહાલાંને મારી નાંખી તથા પ્રજાને અત્યંત દુઃખી કરી ઉન્મતપણે વર્તવા લાગ્યો; તેથી બ્રિટિશ તેના ઉપર સૈન્ય મોકલી તેને હરાવ્યો ને કુર્ગના પ્રજાની રાજપુત્રીથી એ રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું. ૧૮૩૪.

મહીસુર ઉપર જતી બેઠા. ૧૮. મહીસુરનું રાજ્ય લૉર્ડ વેલેસ્લીએ હુદર ને ટીપુના પ્રધાન પુણિયાના વહીવટમાં ને અંગ્રેજ અધિકારીઓની દેખરેખ નાંચે મૂક્યું હતું. પણ ઉન્મત લાયક થયા પછી રાજાએ રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન લાધું ને પુણિયાને કહાડી મૂક્યો; તેથી રાજ્યમાં અંધેર ચાલેને મહીસુરમાં બળવો ઉઠ્યો. લૉર્ડ બેન્ટિન્કે લશ્કર મોકલી બળવા સમાવ્યો ને મહીસુરના રાજ્ય ઉપર જતી બેસાડી ઇ. સ. ૧૮૩૨.

નાના નાના બળવા. ૧૯. બંગાળાના નૈઋત્ય કોણના કુંગરમાં કોલ વગેરે અનાય લોકો રહે છે, તેઓ બરાબર ખેતી કરતા નહોતા, તેથી ત્યાંના જમીનદારોએ પોતાની ઉપજ વધારવાને બહારના મહેનતુ લોકોને વસાવી તેમની જમીન લેઈ લીધી; તેથી એ લોકોએ સને ૧૮૩૬ માં બંડ કર્યું, પણ લૉર્ડ બેન્ટિન્કે એ બંડ સમાવી તેમની અરજ સંભળી બંદોબસ્ત કર્યો. ૨, સૈયદ અહમદ નામે પંજાબી મુસલમાને બંગાળામાં ૧૮૮૨ માં એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો હતો. એ ધર્મના લોકો તોફાન કરવા લાગ્યાથી હિંદુ જમીનદારોએ તેમનો દંડ કર્યો; તેથી ટીફીની સરદારી નીચે તે

મણે ખંડ કર્યું. બેન્ટિક તે ખંડ સમાવ્યું. ૩. નેધપુરનો રાજા માનસિંગ ગાડો થવાથી પટાવતોએ એને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો; તે ફરીને ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પટાવતો ઉપર વેર લેવા લાગ્યો, તેથી પટાવતો પોતાનું લશ્કર જમાવી નેધપુર ઉપર ચઢ્યા, ત્યારે માનસિંહે અંગ્રેજની સહાય માગી; તેથી તેઓ પાછા ગયા. વળી રાજાએ ગાંડાધર્તા કામ કરવાં માંડ્યાં ને ગવર્નર જનરલને અપમાન આપ્યું, ત્યારે અંગ્રેજ સૈન્ય મોકલવાનો હુકમ થવાથી રાજા તાબે થયો. સન ૧૮૩૪. જાન્યુઆરી ૧૯. રાજા જાગૃક હોવાથી તેની મા કારભાર કરતી હતી. તેણે વાણીઓ દીવાન રાખ્યો, તેથી પટાવતોએ ગુસ્સે થઈ એક રજપૂતને દીવાન નીમ્યો. રાણી તેના કામમાં આડે આવી કારભાર ચાલવા દેતી નહિ. તે વખતે અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ આક્ટરલોની હતો, તેણે વચ્ચે પડી વાણીઆને બોલાવ્યો. આગળ જતાં પટાવતો ટોટા કરવા લાગ્યા. એ ટોટા રેસીડેન્ટ મેટકાફે વચ્ચે પડી પતાવ્યો; તોપણ ખરેખરે સમાધાન તો આગળ જતાં રાજારાણી મરણ પામ્યાં ત્યારે થયું પ. બોપાળની સિંકદર બેગમને તેના જમાઈ સાથે અચૂનનાવ થયો. તેથી જમાઈએ ખંડ કર્યું. પણ તે હારીને નાઠો. પરંતુ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવ્યું. તેની દીકરીને ગાદીએ બેસાડી બેગમને જગીર આપી, એ નવી બેગમે હાંશિયારીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

અર્ચમાં ઘટાડો. ૨૦ પાછલા ગવર્નર જનરલોના વખતમાં મોટી મોટી લઢાઈઓ ચાલી. રાજ્યમાં ઉપજ કરતાં અર્ચ વધી ગયું હતું, તેથી લાર્ડ બેન્ટિકે અર્ચ કમી કરવાની યોજના કરી. સરકારી મોટા હોદ્દાના પગારદારોનો પગાર ઘટાડ્યો, કેટલાંક મોટા ખાતા અંધ કર્યા, કેટલાંક અમલદારોને બે કામ સોંપી અર્ચ ઘટાડ્યું, લશ્કરી અમલદારોને જાવણીમાં પણ પૂરું લથ્થું મળતું તે અર્ધું મળે એવો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે વરસે દોઢ કરોડ રૂપિયાનું અર્ચ તેણે ઘટાડ્યું, તેમજ માળવાના અરીણી ઉપર જકાત નાખીને ઉપજ વધારવાનું એક નવું દ્વાર ઉઘાડ્યું.

સુધારા. ૨૧. ૧. વળી એણે ઇન્સાફ જલદી મળે એવો ન્યાય

ખાતામાં સુધારો કર્યો. ૧૮૭૪થી હિતરતા દરજ્જાની સદર અમીન, મુનસફ વગેરેની કોર્ટો કાઢી, તે જગ્યા દેશીઓને આપવાનું ઠરાવ્યું. ૨. તેમજ કોર્ટોમાં ફારસી ભાષામાં કામ ચાલતું તે અટકાવી, સ્થાનિક દેશી બોલીમાં કામ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. ૩. દેશીઓને ફળવણી આપવા માટે મંસ્કૃત કાલેજો કદાહી હતી તે સાથે લૉર્ડ બેન્ટિન દેશીઓને અંગ્રેજી ભાષાની ફળવણી આપી, તેની મારફત યુરોપની વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો. તેથી અંગ્રેજી રફૂબો તથા વૈદ્યક શિખવાની પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ. એણે સતી થવાનો ધારો બંધ કર્યો. ઓઢિયાના કુંધ લોકમાં નરભેદ કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો. વળી રજપૂતો ને તેમાં વિશેષે કરીને જડેજામાં દીકરીઓને દુધપીતી કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો.

હંગ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૨૨. મધ્યહિંદમાં હંગ લોક રહેતા હતા; તે જત્રાણુઓને અને મુસાફરોને હંગી મારી નાખતા ને તેમનું સર્વસ્વ લેતા હતા. તેઓ વેષ બદલી મુસાફરો સાથે મળી જતા ને લાગ સાધી તેમને મારી નાખતા. આ નિર્દય વાત કમાન સ્ત્રીમાનની મારફતે લૉર્ડ બેન્ટિનના જાણવામાં આવ્યાથી તેણે તેજ કમાનને હંગ લોકની તપાસ કરવાનું કામ સોંપ્યું, તેણે સન ૧૮૩૦ થી તેમની શોધ કરવા માંડી ને ત્રણ ચાર વર્ષમાં તેમનો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી એ હંગ લોકોને જબલપુરમાં તંજુ વણવાનું કામ શીખવી ઉઘમે લગાડ્યા.

વિલાયત જવાનો રસ્તો. ૨૩. લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિનના વખત પહેલાં યુરોપમાં જવાનો માર્ગ કેપ આવ ગુડ હોપને ફરીને હતો. એ રસ્તે ઇંગ્લાંડ પહોંચતાં ચાર પાંચ માસ થતા. લૉર્ડ બેન્ટિનના વખતમાં આગબોટથી મિસરને માર્ગે યુરોપ જવાનો માર્ગ નીકળ્યાથી એક માસમાં ઇંગ્લાંડ જવાય એવું થયું.

વાયવ્ય પ્રાંત. ૨૪. એણે વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમીનદારીની નવી ગોઠવણ કરી ત્રીસ વર્ષ માટે ગામવારીની રીત દાખલ કરી, તે હજુ ચાલે છે. વળી એ પ્રાંતોનો વહિવટ કરવાને વાયવ્ય પ્રાંતોનો એકનવો ઇલાકા કરી સરચાક્ષ મેટકાફને આમ્રાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો. ૧૮૩૭.

સિંધ ને પંજાબ રૂપ. સન ૧૮૮૯-૧૦ માં હિંદ ઉપર ફ્રેંચ હુમલાની દહેશન હતી. હાલમાં તે લય મટીને રૂશ લોકના હુમલાનો ડર પેઠો. રૂશ લોકે મધ્ય એશિયામાં પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો તથા તેઓ કાબુલમાં ખટપટ કરવા લાગ્યા, તેથી ગવર્નર જનરલે પંજાબમાં જઈ ત્યાંના શીખ રાજા રણજીતસિંહ સાથે મિત્રતા બાંધી. વળી મેજર પોટીન્જરને સિંધના અમીરો સાથે સંધિ કરવાને મોકલ્યો. સિંધુ નદીને માર્ગે વેપારીનાં વહાણો જવા દેવાની એ સંધિ હતી. એ સલાહ કરવાની અમીરોની ઇચ્છા નહોતી. પરંતુ અંગ્રજ એલચીના ઉપદેશથી તેમણે તે માન્ય કરી.

કંપનીનો નવો પટો. ૨૬. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીને વીસ વર્ષની સનંદ મળી હતી. મુદત સન ૧૮૩૩ માં પુરી થવાથી નવો પટો મળ્યો. એ સનંદ ૨૦ વર્ષની હતી. તેમાં કંપનીને વેપાર કરવાની બિલકુલ બંધી કરી, ચીનનો વેપાર પણ સર્વ પ્રમાણે માટે ખુલ્લે મૂકી કંપનીને માત્ર હિંદનું રાજ્ય ચલાવવાની પરવાનગી મળી.

લૉર્ડ બેન્ટિનની વીઢાયગીરી. ૨૭. એ રીતે લૉર્ડ બેન્ટિન દેશીઓનો વહાલો થઈ, રાજ્યમાં શાંતિ કરી, કુપજમાં વધારો ને ખર્ચમાં ઘટાડો કરી સન ૧૮૩૫ માં તવલાયત ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

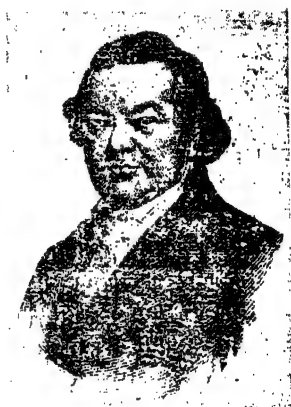
અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

સન ૧૮૩૫ થી સન ૧૮૪૪ સુધી.

૧. સર આર્થર મેટકાફ ૨. લૉર્ડ આકલાંડ. ૩. સતારાના રાજાને પદબ્રષ્ટ કરવો ૪. કાબુલનું રાજ્ય. ૫ કોહિનુર. ૬ શાહસુજા ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૭. રણજીતસિંહ પેશાવર જીતે છે. ૮. ઇરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢે છે. ૯. કાબુલ ઉપર ચઢાઈનું કારણ ૧૦. સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૧. ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ ૧૨. શાહસુજા કાબુલની બાદીએ બેસે છે. ૧૩. ખીલાત જી-

તથા, ૧૪. દાસ્તમહમદ શરણે થાય છે. ૧૫ કાબુલમાં બ-
ળવે. ૧૬. હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૭. ચીન સાથે
લઢાઈ. ૧૮. લોડ એલનબરો. ૧૯. કાબુલની હારનો બદલો
વાગવે. ૨૦ સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૧. સિંધીઆના
રાજ્યનો બંદોબસ્ત. ૨૨. લોડ એલનબરોની વિદાયગિરી

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૧. બેન્ટિક વિલાયત ગયો, ત્યારે
વાયબ્ય પ્રતિનો ગવર્નર સર
ચાર્લ્સ મેટકાફ સર્વ વાતે બે-
ન્ટિકના અભિપ્રાયને અનુસર-
નાર હોવાથી ડિરેક્ટરોએ તેને
ગવર્નર જનરલ બનાવ્યો. તેણે
સન ૧૮૩૫ માં છાપખાનાને
છુટ આપી પોતાના વિચાર
દર્શાવવાની સ્વતંત્રતા બક્ષી.
એવામાં ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રધાનમં-
ડળ બદલાયાથી નવા મંડળે છા-
પખાનાને છુટ આપ્યાનું સર
મેટકાફનું કામ નાપસંદ કરી
તેની જગ્યાએ લોડ આક્લાંડને
ગવર્નર જનરલ નીમીને મોક-
લ્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૬

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ.

લોડ આક્લાંડ ૨. લોડ આક્લાંડના વખતમાં ત્રણ બનાવ
બન્યા. ૧. સતારાના રાજાને પરબ્રહ્મ કરવો. ૨, અફઘાનિસ્તાન
સાથે યુદ્ધ. ૩. ચીન સાથે લઢાઈ.

સતારાના રાજાને પદબ્રહ્મ કરવો. ૩. સતારાનો રાજા
પ્રતાપસિંગ અંગ્રેજ સરકાર સામે બંડ કબ્જાની તૈયારી કરતો જ-
ણાવાથી ગવર્નર જનરલે તેને પદબ્રહ્મ કરી તેની ગાદી તેના ભાઈ
આપાસાહેબને આપી તેને કાશીમાં કુદ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૬.

કાબુલનું રાજ્ય. ૪, અહમદશાહ અબદલીનું રાજ્ય બહુ
બેરાવર થયું ને તેના તાબામાં અફઘાનિસ્તાન સિવાય કાશ્મીર,

અહમ્, સિંધ ને હિરાતના મુલક આવ્યા. અહમદશાહનો વંશજ
ઝમાનશાહ દિંદ ઉપર ચઢવાને આવ્યો હતો, એ વાત પાછળ
આવી ગઈ છે. તે પછી શાહસુજ્જ નામે કાબુલમાં રાજ્ય થયો, તેની
પાસેથી તેના ભાઈ મહમદે પોતાના વજીર ફતેહખાનની સલાયથી
કાબુલનું રાજ્ય જીતી લીધું. તેથી શાહસુજ્જ હિંદમાં નાસી આવી
અંગ્રેજોને આશ્રયે લુધીઆણામાં રહેવા લાગ્યો. આગળ કાબુલમાં
ફતેહખાનને મહમદે મરાવી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઈઓએ મ-
હમદનું રાજ્ય જીતીને તેને કાઢી મુક્યો. તે હિરાત જઈ રાજ્ય
કરવા લાગ્યો. ફતેહખાંએ અને તેના ભાઈઓએ કાબુલનું રાજ્ય
વહેંચી લીધું; તેમાં કાબુલ ને ગીજની દોસ્તમહમદને ભાગે આવ્યાં.

કોહીનુર. ૫. આ પ્રખ્યાત હીરો દિલ્હીનું રાજ્ય પકાણોએ
જીત્યું ત્યારે તેમના હાથમાં આવ્યો. તે પછી મોગલોના તાબામાં
આવ્યો, જ્યારે મોગલ ખજાનો લુટીને નાદીરશાહ ધરાન ગયો
ત્યારે એ હીરો ત્યાં ગયો. નાદીરના મરણ પછી તે હીરો અહ-
મદશાહ અબદલી પોતાની સાથે કાબુલ લાવ્યો, તેના વંશજ શા-
હસુજ્જએ હિંદમાં આવ્યો. શાહસુજ્જ પાસેથી પંજાબના શીખ રાજા
રણજીતસિંગે લીધો પણ પંજાબ અંગ્રેજોએ જીત્યું ત્યારે તે અંગ્રેજોના
હાથમાં આવ્યાથી હાલ તે ઇંગ્લેન્ડના રાજાના તાજમાં બિરાજે છે.

શાહસુજ્જ ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૬. શાહસુજ્જએ સને
૧૮૩૩ માં રણજીતસિંગ સાથે સલાહ કરી; તેની મદદથી તે કાબુલ
જીતવા આવ્યો. સિંધ કાબુલનું ખંડીઉં હતું, તેથી ત્યાંના અમીરો
પાસેથી પાછલી ચઢેલી ખંડણીની તેણે માગણી કરી. અમીરોએ
ત્રણ લાખ રૂપિયા આપી તેનું મન મનાવ્યું. શાહસુજ્જ ત્યાંથી કંદહાર
ઉપર ચઢ્યો ને તે જીત્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૪ પણ એજ સાલમાં દોસ્ત-
મહમદે તેને હરાવીને કાઢી મુક્યો, તેથી તે ખીલાતના ખાન મહેરા-
ખખાનનો આશ્રય મેળવી લુધીઆણે પાછો આવ્યો. સન ૧૮૩૫.

રણજીતસિંગ પેશાવર જીતે છે. ૭. દોસ્તમહમદ કંદહાર
પર ચઢ્યો, તે તકનો લાલ લખ રણજીતસિંગે પેશાવર જીતી લીધું.
દોસ્તમહમદ ૬૦ હજાર લશ્કર જમાવી પેશાવર પાછું લેવાને

આબ્યા. પણ તે હારીને પાછો ગયો. સન ૧૮૩૫. ફરીને સન ૧૮૩૭ માં પોતાના દીકરા અકબરખાનને સૈન્ય આપી પેશાવર જીતવાને મોકલ્યો. તેણે ત્રાપ્ત સરદારને હરાવી માર્યો, પણ રજુ-જીતસંગે તરતજ નવુ લશ્કર મોકલી અફઘાનોને મારા કાઢ્યા.

ધરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢે છે. ૮. સન ૧૮૩૭માં રશિયન લાકોની શિખામણુથી ધરાનના શાહ હિંદની કુંચી હિરાત લેવા માટે લશ્કર મોકલ્યુ. તેમણે પાંચ માસ સુધી હિરાતને ઘેરો ધાલ્યો. એવામાં મેજર પોટિન્જર મધ્ય એશિયામાં શોધ કરવા ગયો હતો, તે હિરાત આવી પહોંચ્યો. હિરાત ધરાનીઓના હાથમાં જશે તો રશિયાને હિંદ જીતવું સહેલું પડશે એવું તે માનતો તેથી સ્વમતથી સ્વરાજ્યના રક્ષણુથ તે સ્વદેશાભિમાનથી હિરાતના શાહમહમદ પાસે જઇને નોકર રહ્યા. તેણે હાશિયારી, બહાદુરી, દલતા હીમત અને આગ્રહથીજ હિરાત બચાવ્યુ ને ધરાનાઓ થાકાને પાછા ગયા. ઇ, સ. ૧૮૩૮.

કાબુલ ઉપર ચઢાઇવું કારણુ. ૯. સન ૧૮૩૭ માં રશિયાએ એક એલચીને કાબુલના અમાર પાસે મોકલ્યા, દોસ્તમહમદ રશિયાના પક્ષમાં જશે તો રશિયા હિંદ ઉપર ફાવી જશે, એવા ડરથી અમીરને પોતાના પક્ષમાં લેવાને તના સાથે સંધિ કરવાને બર્ન્સ નામે અંગ્રેજી વકાલત કાબુલ મોકલ્યો. દોસ્તમહમદને તેણે કહ્યું કે જો તમે પેશાવર પાછું અપાવો તો રશિયાની કે કોઇની દરકાર નહિ કરતાં હું તમારો સાચો મિત્ર થવા રાજી છું, પણ ગવર્નર જનરલથી તેમ બન તમ નહાવુ; તેથી બર્ન્સ પાછો આબ્યા. ને દોસ્તે રશિયા સાથે દોસ્તી કરી. જોડે આકલાડે મેકના દનને પંજાબ મોકલા રજુજીતસંગ સાથે મળીને શાહસુબાને કાબુલની ગાદીએ બસાડવાને ત્રિપુટી સંધા કરી. સન ૧૮૩૮. એ રીતે શાહસુબાના મદદે જવાને એક લશ્કર મંગાળથી ને એક મુંબઇથી રવાના કરવાને હુકમ થયો.

સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૦. શાહસુબાએ સને ૧૮૩૭માં સિંધના અમીરો પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા લેધ

પાછલી ખંડણીનું રાજીનામું આપ્યું હતું; તોપણ તેણે પાછલી રૂપ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાની ફરિયાદ માગણી કરી તથા અમીરો સાથે નવી સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે અમીરોએ અંગ્રેજનું ઉપરોપણું કબુલ કરવું, ને ૪ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ત્રણ લાખ રૂપિયા દર સાલ આપવા. આ નવી સંધિ કરવાને અમીરો રાજી નહોતા. પણ મુંબઈનું લશ્કર લઈ મી. કીન કરાચી આવ્યો, ને તે છત્તીને હૈદરાબાદ ઉપર ચઢ્યો; ત્યારે અમીરોએ સંધિ ઉપર સહી કરી.

ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. મુંબઈ અને પંજાબનાં લશ્કર શીકારપુર આગળ એકઠું થઈ ખોલનઘાટમાં પેહું, ત્યાં ઘાસ પાણી વગર ઉંટ અને ભારતરદારી મનવરો મરવા માંડ્યાં, ખોરાક પાછળ રહ્યો હતો તે બહુચી લૂંટારા લુંટવા લાગ્યા, તેથી લશ્કરને હેરાનગતી ભોગવવી પડી, એ સર્વનાં પંદાયસ્ત કરવાને ખીલાતના ખાન મહેરાબખાન સાથે સંધિ કરવા સારું બન્યું ને મોકલ્યો, એ સંધિમાં એવું કહ્યું કે મહેરાબખાને ખોરાક પૂરો પાડવો. તથા હવે પછી આવતી ખોરાકી સલામત પહોંચાડવી.

શાહસુજ કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૨. અંગ્રેજ સૈન્યે ૧૮૩૯ માં કંદહાર છતી ગીજની લીધું, ને ત્યાંથી તે કાબુલ ઉપર ચઢ્યું. ખૈયરનં માગે શાહસુજનો દીકરો તૈમુર તથા શીખ લશ્કર પણ આવી પહોંચ્યું. દોસ્તમહમદ નાશી ગયો ને સન ૧૮૩૯ માં શાહસુજ કાબુલની ગાદીએ બેઠો. કાબુલ કંદહાર ગીજની ને જલાલાબાદ વગેરે સ્થળે શાહના રક્ષણાર્થે ૧૦ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી બાકાનું લશ્કર હિંદમાં આવ્યું.

ખીલાત છૂટ્યું. ૧૩. મુંબઈનું લશ્કર પાછું લઈ જનાર જનરલ વિલ્ટશાયરને હુકમ કર્યો હતો કે ખીલાતના મહેરાબખાને ખોરાકી બરાબર પહોંચાડી નહિ તથા બહુચી લૂંટારાને ચટકાવ્યા નહિ, માટે પાછા વળતાં તેને સજા કરવી. તેથી તેના ઉપર અંગ્રેજ સૈન્ય ચઢ્યું. ને સન ૧૮૩૯ માં મહેરાબખાનને મારી ખીલાત લીધું. ખીલાતની ગાદી મહેરાબખાને એક સગાને આપી તેના રાજ્યમાંથી ત્રણ ફજદૂપ માંતો શાહસુજના રાજ્યમાં બેઠો દીધો.

દોસ્તમહમદ શરણુ થાય છ. ૧૪. અંગ્રેજ લશ્કરે કાશુલ જી-
તું ત્યારે દોસ્તે બિન-
રમાં નાશી ને લશ્કર
જમાવ્યું. સર રાખર્ટ
સેલ તેની પાછળ પડ-
યો. તેમની પરવાન
આગળ સન ૧૮૪૦
માં લડાઈ થઈ, તેમાં
દોસ્તમહમદ જીત્યો, તે
પછી તેને કાશુલ જીત-
વાની આશા નહિ પડ
વાથી તે અંગ્રેજને શ-
રણુ આપ્યો. દોસ્તને બે
લાખ રૂપિયાનું વર્ષા-
સન આપી તેના કુટુંબ

દોસ્તમહમદ

સાથે કલકતે મોકલ્યો.
છ. સ. ૧૮૪૦.

કાશુલમાં બળવો. ૧૫
અફઘાનલોકોને પોતાનો
દેશ ફિરંગીઓની સત્તામાં
રહે તે પસંદ પડતું નહોતું
તેથી સન ૧૮૪૧માં તેમણે
બંડ કરવા માંડ્યા. પ્રથમ
ગીલગીલ લોકો બળવો
કરી સરરાખર્ટ સેલને જ-
લાલાખાન જતાં હેરાન ક-
ર્યો. પછી કાશુલમાં બળ-
વો થયો. તેનો આગેવાન
દોસ્તમહમદનો દીકરો અ

અકબરખાન

કબરખાન હતો; તેણે દગાથી મેક્નાટન તથા બર્ન્સ વગેરેને માર્યા.

અંગ્રેજ સૈન્ય ગલ્લાયું. સેનાપતિ એલફ્રિન્સ્ટન ઘરેલું ને ખારિક સમય માટે અંચાગ્ય હતો. તેણે અંગ્રેજના નામ સારના પમાડનારી સરતકરી હિંદમાં પાછા જવાનું કબુલ કર્યું. એલફ્રિન્સ્ટન, લડી મકનાટન, લડી સેલ, વગરને બાહુ ધરા આપી સૈન્ય આગળ ચાલ્યું. પદર હજારમાંથી માત્ર ડાકટર આઈડાન એકલાજ જવાલાબાદ જઈ પહોંચ્યો. માછીનું સૈન્ય બરફ ભૂમ, થાક ને દુરમનના મારથી મરણ પામ્યું. જવાલાબાદમાં સરરાખટ સત્ત, ન કંદહારમાં જનરલ નાટ બહાદુરીયા પોતાનો બચાવ કરી રહ્યા, બંડખોરોએ શાહસુખન મારી નાખ્યો. સન ૧૮૪૧.

હારના બદલો લેવાનો ઠરાવ ૧૬. કાબુલની હારના બદલો વાળવાનો ઠરાવ ગવર્નર જનરલ કરીને ખજરન માર્ગે જનરલ પો-લાકનો અને બોલનન માર્ગે જનરલ ઇંગ્લાડન જાના હુકમ કર્યો. જનવારી ૧૮૪૨. પણ આકલાડ સાહુખના એ કામથી ઇંગ્લાડના અધિકારીઓ નાખુશ થયાથી તેમણે અલનખરા સાહુખને તેમની જગાએ ગવર્નર જનરલ ઠરાવા મોકલ્યા; તેથી સને ૧૮૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં તે હિંદમાં આવ્યો.

ચીન સાથે લઢાઈ. ૧૭. લૉર્ડ આકલાડના સમયમાં ચીન સાથે લઢાઈ થઈ. ચીનમાં હિંદનું અશીશુ જતું, તે ખાઈને ત્યાંના લોક પાયમાલ થતા, તે જોઈ ચીનના પાદશાહે પોતાના દેશમાં અશીશુ લાવવાની મના કરી; તોપણ હિંદુ વેપારીઓ તે ચીનીથી લાવવા લાગ્યા. કંતાનના સુખાએ એ ચીનીના માલની તપાસ કરાવી તેનો નાશ કરાવ્યો; તેથી વેપારીઓને નુકસાન થયું. તેનો બદલો લેવાને તેમણે અંગ્રેજ સરકારના મદદ માગી, તેથી લૉર્ડ આકલાડે હિંદમાંથી જનરલ ગાફની સરદારી નીચે લશ્કર મોકલ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦, તેણે ચીનના શાહને હરાવી સધિ કરવાની જરૂર પાડી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે ચીનના શાહે “ હાંગકાંગ અંગ્રે-

* કાબુલ, કંદહાર, ખીજનીને જલાલાબાદ ખાલી કરી જવું, હોસ્ત-મહમદને છુટા કરવા, શાહસુખ લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લઈ કાબુલમાં રહે, કિંવા હિંદમાં ભય ને તેના બદલામાં અકબરખાંએ ખોરાકી ને ગાંઠાં આપી અંગ્રેજ લશ્કરને હિંદમાં વગર હરકતે જવા દેવું.

જેને આપવો ને ચીનનાં ચાર, બંદરોમાં વેપાર કરવાની રજા આપવી." સન ૧૮૪૨.

લોડ અલનખરો. ૧૮. એલનખરોના વખતમાં ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. કાશુલની હારનો બદલો વાળવો. ૨. સિંધ જીતવું. ૩. ગ્વાલિયરના રાજ્યનો બંદોબસ્ત.

કાશુલની હારનો બદલો વાળવો. ૧૯, ખાચખરને માર્ગે પોલોકને, અને બોલનને માર્ગે ધંગઝાંડને લશ્કર તથા ખોરાકી આપીને અફઘાનીસ્તાન ઉપર મોકલ્યા. પોલોકે જલાલખાદ જઈ સર રોબર્ટ સેલના લશ્કર સાથે મળી કાશુલ ઉપર ચઢાઈ કરી. જનરલ ધંગઝાંડ કંદહાર પહોંચ્યો, એટલે નાટવું લશ્કર ગીજની પર ચઢ્યું; અને તે જીતી કાશુલ લણી ચાલ્યું. અને તરફથી લશ્કર આવતું સાંભળી અફઘનખાન નાશી ગયો, ને અંગ્રેજ ફેદીઓને તુર્કસ્તાન લણી મોકલી દીધાં. જેના કગળમાં એ ફેદીઓ હતા તેણે લાંચ લઈ તને અંગ્રેજ લશ્કરને સોંપ્યા. અંગ્રેજ લશ્કરે કાશુલના બખરનો નાશ કર્યો. શહેર હાંટ્યું ને તેને આગ લગાડી પોતાની હારનો બદલો લીધો. પછી તેઓ સર્વે હિંદમાં આવ્યા ને દોસ્તમહમદને છુટો કરી કાશુલ મોકલ્યો.

સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૦ સિંધ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું, ને તેમાં જુદા જુદા અમીરો રાજ્ય કરતા હતા. ઉપલા સિંધમાં ખેરપુરનો અમીર મીરફત્તમ મુખ્ય હતો. તે સિવાય મીરજાપુર, હૈદરાખાદ ને તેમનાં પેટામાં ઘણા અમીરો સ્વતંત્ર હતા, ને તે દરેક સાથે ૧૮૩૬ માં જુદી જુદી સંધિ થઈ હતી. સન ૧૮૪૨ માં સિંધના અંગ્રેજ અમલદારોએ એકની બૂલના જવાબદાર સંઘળા અમીરોને ગજુવાનો કરાવ કર્યો. ત્યાંના અંગ્રેજ અધિકારી આકેટરામે તેમાંના એ કે ત્રણ અમીર ઉપર કાશુલની હાર પછી અંગ્રેજ સામી દુશ્મનાવટ ધરાવે છે એવું તહોમત મોકલ્યું. ગવર્નર જનરલે સર ચાલ્સ નેપિયર નામે યોદ્ધાને તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે ધંગઝાંડથી નવો આવેલો હતો. તેને હુકમ કર્યો કે ઉપલા તહોમત બાબત તપાસ કરવી, પણ

આતરી થયા સિવાય તેમની વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ પગલું ભરવું નહિ. પરંતુ આ દેશના લોકની ખટપટથી, રીતભાતથી ને ભાષાથી અજાણ્યા નેપયરે ત્રણે અમીર ઉપર તહોમત સાગ્રીત ગણી તેમની વિરૂદ્ધ પગલું લેયું, તથા તેમના મુલ નો ભાગ જત કરીને તેમને મળવાને બોલાવ્યા. તેઓ ડરીને નાસી ગયા ને હૈદરાબાદમાં આ-ઉટરામ નવી સંધ કરવામાં રોકાયો હતો તેના પસે ગયા. તેમણે તેને કહ્યું કે અમારા ઉપરનું તહોમત ખાતું છે. આઉટરામે નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને કહ્યું, તેમાં તેમની ટંકશાળ ખંચ પાડવાનું, લશ્કરના ખર્ચ બદલ મુલક આપવાનું ને એકના બદલ સમગ્રાને જવાબદાર રહેવાનું હતું. આ શરતો અમીરોને પાંદ નહોતી. તેમણે કહ્યું કે અમારો અંગ્રેજ સામે થવાનો ઇરાદો નથી, અમે ગુન્હો કર્યો નથી ને કરવાની અમારી તાકાત નથી, છતાં વગર કારણે અમને આ નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને શા માટે ફરજ પાડો છો? છેવટે આઉટરામના આગ્રહથી તેમણે સહી કરી. પછી તેમણે કહ્યું કે હૈદરાબાદમાં બહુચીઓ હથિયારખંચ એકઠા થયા છે, તે ઠોપના કબજામાં નથી, માટે તમે સલામત જગાએ જાઓ, નહિ તો તેમના ઠામના જવાબદાર અમે રહીશું નહિ, પરંતુ તેમની માગણી ઉપર તેણે લક્ષ આપ્યું નહિ. સાંધ ઉપર સહી થયા પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસે પેલા બહુચીઓએ આઉટરામ ઉપર હુમલો કર્યો. તેથી આઉટરામ નારીને નોંપવરના લશ્કરમાં જઈ મળ્યો. સન ૧૮૪૩ માં મીઆની આગળ ને હૈદરાબાદ આગળ બહુચીઓ હાર્યા. તેથી એ પ્રાંત તેજ સાલમાં ખાલસા કરવામાં આવ્યો, ખેરપુરનો અમીર અલીમુરદ જે તેના ભાઈ ફત્તમ અને બાળ અમીરોના નાશનું મૂળ હતો, તેનોજ મુલક માત્ર રહ્યો. ભાવલ-પુરનો નવાબ જે અગાઉથી અંગ્રેજ પક્ષમાં હતો, તેને અમીરોના મુલકમાંથી થોડો ભાગ આપીને નવાજ્યો.

સિંધીઆના રાજ્યનો ખ દાબરત ૨૧ દોલતરાવ સિંધીઆ સન ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીએ જનકોણને દત્તક લીધો હતો, તે સન ૧૮૪૩ માં મરણ પામ્યો. જનકોણની સ્ત્રીએ

જીઆજીરાવને દત્તક લીધો. તે આઠ વર્ષનો હોવાથી જનકાજીનો મામે કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ દાદા ખાસજીવાળાએ રાણીને કમળે લઈ મામાને કાઢી મૂકી કારભાર પોતાના હાથ-ની લીધો. દાદા અંગ્રેજની વિરૂદ્ધ પક્ષનો હતો; તેણે સિંધીઆના કવાવતી લશ્કરને કમળે લીધું. ગવર્નર જનરલે દાદાને કાઢી મૂકવાને લખ્યું. એ કાગળ દાદાએ રાણીને બતાવ્યોજ નહિ. રાણીએ દાદાને કાઢી મૂકવા કબુલ કર્યું, ત્યારે રાણીના ત્રણ હિમરાવો ગવર્નર જનરલ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે રાણી ને રાજ આપની મુલાકાતે આવે છે, તે આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ લશ્કર અમારા રાજ્યમાં આવતું અટકાવો; આપ કહેશો તે પ્રમાણે કરવાને અમે તૈયાર છીએ. પણ એ વાત નહિ માનતા ગવર્નર જનરલે લશ્કરની કુચ જરી રાખી. સિંધીઆનું લશ્કર શેહેર બહાર અંગ્રેજને અટકાવવા આશુ' ને વગર સરદારે મહારાજપુર ને પંનીઆર આગળ બહા-દુરીથી લઢ્યું પણ તે હાર્યાથી ગવર્નર જનરલે જ્વાલિયર આવી સિંધીઆ સાથે નવી સંધિ કરી. તેનું ૪૦ હજાર લશ્કર હતું તે ધટાડી ૯ હજાર કર્યું. જ્વાલીયરમાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખી તેનું ખર્ચ સિંધીઆ આપે એવું ઠરાવ્યું. અને રાણીને ત્રણ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૪.

લૉર્ડ એલનબરોની વિદાયગીરિ. ૨૨. સિંધ ને જ્વાલિ-યરની લડાઈએ ઇંગ્લાંડમાં પસંદ પડી નહિ, ને તેથી લૉર્ડ એલ-નબરોને વિદાયત પાછો ખેંચાવી લીધો, ને તેની જગાએ લૉર્ડ હાર્ડિંગને ગવર્નર જનરલ ઠરાવીને મોકલ્યો, સન ૧૮૪૪ લૉર્ડ એલનબરોના વખતમાં સન ૧૮૪૩ માં ગવર્નર જનરલની કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના મી. બર્ડ નામે મેમ્બરે સિંધમાં ગુલામનો ધંધો કરવાની બંધીના કાયદાનો ખરડો કર્યો; તે ગવર્નર જનરલે મંજૂર કરી એ વેપાર અટકાવ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

શીખ રાજ્ય.

૧ રણજીતસિંગ. ૨. રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને કવા-
યાત શીખવે છે. ૩. રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૪.
શીખ લશ્કર યૂરોપિયન કવાયત શીખે. ૫. વાહબીપંથ
૬. રણજીતસિંગ પેશાવર જીતે છે. ૭. રણજીતસિંગના રા-
જ્યનો મધ્યાહ્ન ૮. રણજીતસિંગનું ભાવબ્ય. ૯. રણજીતની
રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૦. શીખરાજ્યમાં કુસપ. ૧૧. સૈન્ય રાજ્ય
૧૨. શીખ સાથે ૧૩૦ યુદ્ધ. ૧૩. શીખ સરદારોનો બળવો.
૧૪ શીખ સાથે બીજી યુદ્ધ. ૧૫. મુસતાન જીતવું. ૧૬.
બળવાનો અંત. ૧૭. શીખ રાજ્યના આખર.

રણજીતસિંગ. ૧. બંધુના મુઆ પછી પણ શીખ લોકોનો
લાઝાક જુસ્સો નરમ પડ્યો હતો. એ લોકોનું પ્રયત્ન પંજાબમાં
વધારે હતું. એ પંથ માનનાર નાના નાના જગીરદારો પંજાબમાં
વધારે હતા, તેમાંના માનસિંગ નામે સરદારન રણજીતસિંગ નામે
પુત્ર થયો. આપાના મરણથી આર વર્ષના બાળવયે રણજીતસિંગ મા-
દીએ બેઠો. સન ૧૭૯૨. બાળપણમાં બળીઆ નિકળ્યાથી એની
આંખ ગંધ હતી. હૈદર કે શિવાજીની માફક એ પણ કોઇ વિદ્યા
શિખ્યો નહોતો; છતાં એ યંત્રના જેવા રાજ્યસ્થાપક શુણ્ણ એ-
નામાં હતા. તે વખતે પંજાબ કાશુજના દુરાગ રાજના તાબામાં
હતું. જ્યારે કાશુજના ઝમાનશાહ હિંદ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે
રણજીતસિંગે તેને સહાય કરી. તેના બદલામાં શાહ તેને લાહોર
ઇનામમાં આપ્યું. ને પાતાની તરફથી તેને પંજાબનો સુબો ઠરા-
વ્યો. સન ૧૮૦૧, તે પછી કાશુજમાં દુરાની લાઇઆ માંહોમાંહિ
લડીને નજાણા થયા ત્યારે રણજીતસિંગ સ્વતંત્ર થયો. શીખલોક બહા-
દુર ને લઢવૈયા છે, તેમનું મન મેળવી લઇ તેણે સતલજ સુધીનો
મુલક જીતીને તાબે કર્યો. સતલજ ને જમના નદીની વચ્ચે સરહિંદ
માંત છે, તેમાંનાના નાના શીખ સરદારો રાજ્ય કરતા હતા. રણ-

જીતસિંગે તેમના ઉપર ઉપરીપણાનો દાવો કર્યાથી તેમણે અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ તેમની સાથે સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા. તેથી રણજીતસિંગે તે તરફ આગળ વધતો અટક્યો.

રણજીતસિંગે શીખ લશ્કરને કવાયત શિખવે છે. ૨. સન

૧૮૦૯ માં મેટકાફે રણજીતસિંગ સાથે સંધિ કરવાને લાહોર આવ્યો, ત્યારે તેના લશ્કરની ટુકડીની કવાયત જોઈ રણજીતસિંગ અકિત થયો ને તેણે પોતાના લશ્કરને કવાયત શિખવવાનું ધાણું. પ્રથમ તેના લશ્કરે પોતાની જુની રીત છોડી કવાયત શિખવાને આનાકાની કરવા માંડી; પણ રણજીતસિંગે તેમને પગાર વધારવાની લાલચ આપીને, તેમની

કવાયત ઉપર ધ્યાન આ-

રણજીતસિંગ.

પીને તથા પોતે કવાયત કરતા માંડીને લશ્કરીઓને કવાયત ઉપર ધ્યાન આપતા કર્યા. એ રીતે નિરંતર ધ્યાન રાખવાથી એનું લશ્કર કવાયતી ખન્નું, તથા તેનું તોપખાનું તખાખા બનેલું થયું.

રણજીતસિંગના રાજ્યનો વર્નાકો. ૩ સન ૧૮૦૯ સુધીમાં એણે સધળા શીખ સરદારોને તાબામાં આણી પોતાનું રાજ્ય ફેલાવવા માંડ્યું. તે સમયે મુલતાન કાશ્મીરના અંગ્રેજોના તાબામાં હતું. તેના ઉપર સ્વારી કરીને એ લાખ ફરિયા ખંડણી લીધી. સન ૧૮૧૦. સન ૧૮૧૩ માં એણે કાશ્મીરના વજીર ફતેહખાન સાથે સંધિ કરીને કાશ્મીર જીતવાનો દાવ કર્યો; પણ વજીર એકલાએ તે જીત્યાથી રણજીતને તેમાં ભાગ મળ્યો નહિ, તેથી તેણે

અહમદનો દિલ્હી ને તેની પાસેનો મુલક ફતેખાનને હરાવીને લીધો; અને સિંધુ સુધી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. કાબુલનો સાહ-સુખ એને આશ્રયે આવી રહ્યાથી તેની પાસેથી રણજીતે કોહિનુર પડાવી લીધો. તેથી શાહ અંબ્રજને આશ્રયે લુધીઆલામાં આવી રહ્યો. સન ૧૮૧૮ માં કાબુલના અમીર મહમદના દોકરા કામરાને ફતેહખાન વજરને મારી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઇએએ મહમદને હિરાત નસાડી મૂકી અફઘાનીસ્તાનનો કબજો લીધો. એ ગ-રખાડનો ભાગ લઈ રણજીતે સન ૧૮૧૮ માં મુલતાન ને ૧૮૧૯ માં કાશ્મીર જીતી લીધાં. તથા સન ૧૮૨૧ સુધીમાં સુલેમાન ને સિંધુ નદીની વચ્ચેની સિંધ સુધીની પટ્ટી જીતી લીધી.

શીખ લશ્કર યુરોપિયન કવાયત શીખે છે. ૪. સન ૧૮૨૨ માં નેપોલિયન બોનાપાર્ટના સરદાર કર્નલ એલાર્ડ અને વેનચુરા તેના લશ્કરમાં નોકર રહ્યા. તેમણે તથા તે પછી જનરલ કોટ્ટ ને આવીટેઆઇલે શીખ લશ્કરને યુરોપિયન લઢાઇની કવાયત તથા કળા શિખવી, તેથી એનું લશ્કર ને તોપખાનું હિંદમાં સર્વ દેશી રાજ્યો કરતાં ચઢીઆતું થયું.

વાહબી પંથ. ૫. અમીરખાંન પિંઢારાના લશ્કરમાં સૈયદ અહમદ નામે એક નાનો સરદાર હતો, તેણે અમીરખાનનું લશ્કર વેરાયા પછી એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો. તેને વાહબી પંથ કહે છે. અહમદ સને ૧૮૨૨ માં ખંઝાળામાં ગયો. ત્યાં એના ધણ શિષ્ય થયા. એ અહમદે સન ૧૮૨૭ માં બળવો કરીને પેશાવર ઉપર હુલ્લો કર્યો. પણ તે હાર્યો ફરીથી સન ૧૮૩૦ માં હલ્લો કરીને તેણે પેશાવર જીત્યું, પણ તે ફરીને હાર્યો ને કાશ્મીરમાં નાશી ગયો. ત્યાં એનો શિષ્ય દીટુમીર હતો. તેણે ખંઝાળામાં જઈને બળવો કર્યો; એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. દીટુના બળવાની પુર્વે અહમદને રણજીતના લશ્કરે મારી નાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૧

રણજીત પેશાવર જીતે છે. ૬. સન ૧૮૨૩ માં રણજીતે પેશાવર ઉપર ચઢાઇ કરી, પણ નોશીરા આબળ એનું લશ્કર હાર્યાથી વધારે લશ્કર ભાવીને એણે પેશાવર જીત્યું ને દેસ્તમદમદના

ભાષા ચારમહમદને ખંડણી આપવાની શરતે પાધું સોંપ્યું. આગળ જતાં જ્યારે દોસ્તમહમદ શાહસુખ પાસેથી પાછળ કહ્યા પ્રમાણે ફરદાર પાધું લેવાને ગયો, ત્યારે રણજીતે પેશાવર ઉપર હક્કો કરીને જીતી લીધું ને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી જનરલ આવીટ્યા. ધક્કને ત્યાંનો સુખો ફરાવ્યો. એ પ્રમાણે રણજીતસિંગે પશ્ચિમીઓનો વિશ્વાસ કરી પોતાના લશ્કરના જનરલ બનાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પોતાના રાજ્યમાં સુખેદાર ફરાવ્યા. દોસ્તમહમદ પેશાવર જીતવાને આવ્યો પણ હારીને પાછો ગયો ઇ. સ. ૧૮૩૫.

રણજીતના રાજ્યનો મધ્યાહ્ન ૧૭. સન ૧૮૩૫ સુધીમાં રણજીતસિંગે એક નાની કુકળતમાંથી તાતારથી સિંધ સુધી ને સતલજથી સુલેમાન સુધીન વિસ્તીર્ણ રાજ્ય બનાવ્યું. એના રાજ્યની ઉપજ અઢી કરોડ રૂપિયા ને લશ્કર એક લાખ માણસનું હતું. એના રાજ્યની પૂર્વ દર ઉપર અંગ્રેજી ને તેમના મિત્રોનો મુલક હતો, ને સન ૧૮૦૬ ની ગંધિ પ્રમાણે એ મુલક ઉપર તલપમારવાની મના હતી; તેથી એના સરદારોનો આગ્રહ છતાં એણે મરતા સુધી તે તરફ દૃષ્ટિ કરી નહિ દક્ષિણ તરફ મિંધ જીતવાની એને ઇચ્છા હતી, પણ અંગ્રેજો વચ્ચે પાવાથી એ વાત એણે બંધ રાખી. પશ્ચિમ તરફ ખેમગઢમાં જવાની એના લશ્કરની મરજી નહોતી, તેથી હવે એના રાજ્યની દર આવી રહી. સન ૧૮૩૬ માં રણજીતસિંગ મરણ પામ્યો; ત્યારે એના ખજાનામાં આર કરોડ રૂપિયા સિલક હતી.

રણજીતસિંગને ભવિષ્ય. ૮. એણે પોતાના એક સરદારના પુત્રને અંગ્રેજી ભણવા મોકલ્યો હતો. તે આવ્યો ત્યારે હિંદનો નકશો પંથગવીને લાદોગનું ગણ્ય બતાવવા ફર્યું. તે પછી એણે પછયું કે હિમાલયથી લંધ સુધી આ લાલ લીંગની દર શાની છે? છોકરે કહ્યું કે એનો અંગ્રેજી રાજ્યની દર છે. એ સાંભળી એણે નકશાને લાત મારી કહ્યું કે “આ બધો લાલ થમ જશે.” મતલબ કે આખું હિંદ અંગ્રેજી થશે તે પછી દશ આર વર્ષમાં તે એનું રાજ્ય અંગ્રેજીમાં જોડાયું.

રણજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૯. રણજીતસિંગ ભણેલો નહોતો, તથાપિ એના કારભારીઓ કાગળપત્રો લાવે તે સાંભળી તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપતો. એણે જાતમહેનતથી મુલકો જીત્યા ને જય મેળવ્યા, તો પણ તે લખાણમાં ને ખોલવામાં પોતાને શીખ સમાજના મુખી તરીકે ગણતો; રાજ તરીકે નહિ. શીખ સમાજને “ખાલસા” કહેતા ને એનું લશ્કર ખાલસાનું લશ્કર કહેવાતું, ને ‘ખાલસાનો જય’ એમ ખોલતા એથી સરદાર, સીપાઇ ને લોક એની સાથે પૂજ્યભાવથી વળગી રહેતા. સધળા વિજયો ને પરાક્રમે પરમેશ્વરને નામે ગુરુ ગોવિંદની ખાતર અને ખાલસાની કીર્તિની ખાતર હતા. એમ સમજાવી એણે સર્વનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. તે સન ૧૮૩૬ માં ૫૬ વર્ષની ઉંમરે ૪૭ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. અંગ્રેજો એને પંજાબનો સિંહ કહેતા.

શીખ રાજ્યમાં કુસંપ. ૧૦. રણજીત પછી તેનો પુત્ર કરકસિંગ રાજ્ય કરવા લાગ્યો, પણ રાજ્યની ખરી સત્તા કરકસિંહના પુત્ર નાઓનિહાલસિંગના હાથમાં હતી ને તેનો કારભાર જામુલાઇ ઓમાંનો ધ્યાનસિંગ કરતો હતો. રણજીતસિંગના સમયમાં ગુલાબસિંગ નામે રજપૂત તેના પાયદળ લશ્કરમાં હતો; તેની હોંશીયારીથી તે આગળ જતાં સરદાર થયો. રણજીતે તેને જામુની જગીર આપી હતી. એ તણુ લાઈ હતા, તેમાં ગુલાબસિંગ મોટો હતો. સન ૧૮૪૦ માં કરકસિંગ મરણ પામ્યો ને તેજ દિવસે તેનો પુત્ર નાઓનિહાલ પણ મુઓ, તેથી રણજીતનો કુંવર શેરસિંગ ગાદીએ બેઠો, ને ધ્યાનસિંગ કારભારી થયો. એવામાં ગુલાબસિંગે ચીનાઇ તીબેટ જીતવાનો વિચાર કર્યો, પણ અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી લાસા દરબાર સાથે મંધિ કરાવી. આગળ પંજાબ દરબારમાં ખટપટ ચાલી, તેમાં શેરસિંગ ને ધ્યાનસિંગ મરાયા; તેથી રણજીતનો પાંચ વર્ષનો કુંવર દુલિપસિંગ ગાદીએ બેઠો. તેનો કારભાર તેનો મામે જીવાહિરસિંગ તથા લાલાસિંગ નામે બાહ્ય કરવા લાગ્યા.

સૈન્ય રાજ્ય ૧૧. હવે રાજ્યની સધળી સત્તા સૈન્યના હાથમાં આવી. તેઓ ચાહે તેને ઉઠાડે ને ચાહે તેને બેસાડે, એનું થયું.

તેમણે ગુલાબસિંગને નમાવી ૬૮ લાખ ને મુલતાનના સુબા મૂળ-રાજને નમાવી ૧૮ લાખ રૂપિયા લીધા; તથા જવાહિરસિંગને મારી નાખ્યો; તેથી લાલસિંગ દીવાન ને તેજસિંગ સેનાપતિ થયો. જનરલ ઠાટ નાસી ગયો ને જનરલ આર્વોટ્ટે બ્રાઈલ જલાલાબાદ જતો રહ્યો. દુલિપસિંગની મા, લાલસિંગ ને તેજસિંગ પણ પોતાની સલામતી માટે લશ્કરથી ડરવા લાગ્યા. તેઓ લશ્કરના હાથમાં રમકડા જેવા થયા.

શીખ સાથે ૧૬૫૭ યુદ્ધ. ૧૨. શીખ રાજ્યની આવી આ રથર હાલત જોઈને ગવર્નર જનરલે પોતાના રાજ્યની સલામતી માટે સતલજની પૂર્વે શીરોજપુરની આસપાસ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવેલું હતું, લાહોરના લશ્કરને કાંઈ કામ ન હોવાથી તે બેકેદ થયું; તેથી કારબારીઓ ડરવા લાગ્યા, ને તેઓ લશ્કરનો નાશ થએલો ઇન્જીવા લાગ્યા. અંગ્રેજ સિવાય તેમનો દોર નરમ પાડે તેવું કોઈ ન હોવાથી છેવટે તેમણે પોતાના લશ્કરને સતલજની પૂર્વના મુલક ઉપર હલો કરવાને મોકલ્યું; તેથી ૬૦ હજાર શીખ લશ્કર જખરા તોપખાના સાથે સતલજ આગંગી આ પાર આવ્યું. શીરોજપુરમાં ૧૦ હજાર લશ્કર હતું, પણ લાલસિંગે ને તેજસિંગે લઢાઈ ન કરતાં આગળ આવી શીરોજ શહેર આગળ છાવણી નાખી. સન ૧૮૪૫. શીરોજપુરના લશ્કર ઉપર શીખ લશ્કરે હલો કર્યો હોત તો તેનો નાશ કરી શક્યા હોત, પણ શીખ સરદારો શીખ લશ્કરની જીતથી ડરતા હતા, તેથી તેમની જીત કરતા તેમનો નાશ વધારે ઇન્જીવા હતા. એવામાં કમાન્ડર ઇન ચીફ ગાફ તથા ગવર્નર જનરલ હાર્ડિંગ આવી પહોંચ્યા. વીસ હજાર લશ્કર લેઈ લાલસિંગે મુડરી આગળ અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર હલો કર્યો; પણ લાલસિંગ નાશી ગયાથી શીખ લશ્કર હારીને પાછું છાવણીમાં આવ્યું. ત્યાં આગળ ગાફ શીખ લશ્કર ઉપર હલો કર્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે છાવણી લેવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે લેવાઈ નહિ, ને બંને લશ્કર પોતપોતાની જગ્યાએ રહ્યાં. સત્તારમાં લાલસિંગ નાસી ગયાથી શીખ લશ્કર પાછું ફર્યું; એ લઢાઈથી અંગ્રેજનો લડાઈનો સામાન

ખુટી ગયો હતો; એવામાં તેજસિંગ તાબું લશ્કર લેઇને આવ્યો; પણ તે લઢાઇ કર્યા વગરજ આવ્યો ગયો. તેથી અંગ્રેજ લશ્કરને નાશ થતો જાયો, જેના સરદાર આંધળા તેનું લશ્કર ફૂવામાં પડે તેમાં નવાઇ નથી. નવો સામાન ને લશ્કરની સહાય આવતાં સુધી અંગ્રેજ લડે. આગળ નહિ વધ્યાથી શાખ સરદાર રણજીતસિંગે ખંડી તાબું આગળ અંગ્રેજ સરદાર દારી સમીય ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો; પણ એજ સરદારે ગલીવાલ આગળ રણજીતને હરાવી પોતાની ગએલી આગર પાછી મેળવી સન ૧૮૪૬. લાલસિંગની નાલાયકી જોઇ ગુલામસિંગને દીવાન કરાવ્યો તેણે સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. પણ ગવર્નર જનરલે શાખ લશ્કરનાં હથિયાર લઇ લેવાની માગણી કરી, તે ગુલામસિંગના હાથમાં નહિ હોવાથી સંધિ થઇ નહિ. શીખ લશ્કરે સાંઝાઓન આગળ છાવણી નાખી, અંગ્રેજ લશ્કરે આગળ વધી છાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. શીખ સરદાર લાલસિંગે શીખની નખળી જગા અંગ્રેજને બતાવ્યાથી લાલસિંગ ને તેજસિંગ નાશી જવાથી અને તેજસિંગ જતી વખતે સતલજ ઉપરનો પુલ તોડાવી નાખ્યાથી શીખ હાર્યા. શીખ સરદાર સ્યામસિંગે મરતા સુધી બહાદુરીથી લઢાઇ કરી. બાકીના મરાયા, કે નદીમાં ડુબી ગયા. એ યુદ્ધમાં ૮ હજાર શીખ મુઆ, ને અંગ્રેજ લશ્કરમાંથી સુમારે ૨૪૦૦ માણસ મરાયા. ૫. સ. ૧૮૪૬. આ જય મેળવી અંગ્રેજ લશ્કર લાહોર આવ્યું. ત્યાં સલાહ થઇ, તેમાં એવું કહ્યું કે “સતલજ ને ખીઆસ નદી વચ્ચેનો દોઆબપ્રાંત તથા લઢાઇના ખર્ચ બદલ દોઢ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજને આપવા; ૩૨૦૦૦ લશ્કર રાખી બારીના શીખ લશ્કરને રજા આપવી. મહારાજ મોટા થતા સુધી પાંચથી રાજ્યકારભાર ચલાવવો, લાહોરમાં અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રાખવો.” લઢાઇના ખર્ચના રૂપિયા આપવાના ખજાનામાં ૫૦ લાખથી વધારે નહિ હોવાથી એક કરોડ રૂપિયા ગુલામસિંગે આપ્યા. તેના બદલામાં અંગ્રેજે તેને કાશ્મિર ને જમ્મુનો સ્વતંત્ર રાજ બનાવ્યો. રાજની માગણીથી એક અંગ્રેજ લશ્કર પણ રાજ્યના બંદોબસ્ત માટે પંજાબમાં રાખ્યું. એ

રીતે શીખની ૧ લી લઠાઈનું છેવટ આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬.

શીખ સરદારનો બળવો. ૧૩. સને ૧૮૪૮ માં લૉર્ડ હાર્ડિંગ વિભાયત ગયો, ને તેની જગાએ લૉર્ડ હન્ટલોસી ગવરનર જનરલ થયો. મુલતાન જત્યા પછી રણજીતે મૂકેલાં સુબો ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યાથી તે સુબાનો પુત્ર મૂળરાજ સુબો થયો; તેની સુબાગીરિ ઉપર કાયમ થવાને દીવાન લાલસિંગે કરોડ રૂપિયા માગ્યા, પણ છેવટે ૧૮ લાખ નકો થયા. તે પછી શીખ દરયા-રમાં કુમંપ પેઠાથી તેણે આખ્યા નહિ; પણ અંગ્રેજે સ્વસ્થતા કર્યા પછી એ રૂપિયાનાં ફરી માગણી થવાથી મૂળરાજ લાહોર આવ્યો, ને ૧૮ લાખ રૂપિયા આપીને તેણે રાજીનામું આપ્યું; તે સ્વિકારી તેની જગાએ ખાનસિંગને સુબો કરાવ્યો, તે તથા કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારી થોડું લશ્કર લેઈ મૂળરાજ પાસેથી કબજે લેવાને મુલતાન ગયા. સન ૧૮૪૮. તેણે પાછલા છ વર્ષનો હિસાબ માગ્યો. પણ ચાલુ હિસાબ આપાને પાછલાં હિસાબ આપવાની ના પાડી. કબજે લેનારાએ તે માન્યું નહિ; તેથી તેની ઉશ્કેરણીથી તેના લશ્કરે અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા, તથા તેમની સાથે ગયેલું લશ્કર પણ ફરી જઈ મૂળરાજને મળી ગયું. તે રીતે મૂળરાજે પંજાબમાં ઝંડતો પાંચો નાખ્યો. તે વખતે બનુમાં લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસ હતો. તેણે લશ્કર જમાવ્યું, તથા બાવણપુરના નવાજને મદદે બોલાવ્યો. તેના પાસે ૧૮ હજાર લશ્કર જામ્યું તે વડે તેણે મૂળરાજને કિતરી ને સદુમેન આગળ દરાવ્યો. એવામાં જનરલ બ્લીશ લશ્કર લઈ તેની મદદે આવ્યો. ને તેની સાથે શેરસિંગ નામે સરદાર શીખ લશ્કર લેઈ ને આવ્યો, તેમણે મુલતાનને ઘેરો ઘાલ્યો. એ જાંઘ દુલિપસિંગની મા અંગ્રેજને કાઢવાની ખટપટ કરવા લાગી. એ ખટપટમાં મુલતાનને નવો સુબો ખાનસિંગ પણ સામેલ થયો. વળી સરદાર શેરસિંગનો આપ જનાસિંગ જે હજારનો સુબો હતો તેણે પણ બળવો કર્યો, ને તેના પુત્રને તેમાં સામેલ થવાને તે ઉશ્કેરવા લાગ્યો. એવામાં શેરસિંગને બળવો કરવાનું કારણ મળ્યું; જનરલ બ્લીશ મૂળરાજને

હુકમ કહાવ્યો કે, “મહારાણી વિકટોરીઆને નામે મુલતાન ખાલી કરવું.” એ ઉપરથી સર્વ શીખ સરદારોને લાય લાગ્યો કે પંજાબ અંગ્રેજો લેઈ લેવાનું ધાયું છ; એથી શેરસિંગ પણ ફરી ગયો, અને મૂળરાજને જઈ મળ્યો, તથા આખી પ્રજાને ખંડ કરવાને હંદેરો પીટાવ્યો. પેશાવરનું લશ્કર છત્રસિંગને મળી ગયું. તથા દોસ્તમહમદે શીખની વહારે આવવાને કબુલ કર્યું. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા પંજાબમાં બળવો ફેલાવ્યો. સન ૧૮૪૮.

શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૪. મુંબઈના લશ્કરની મદદ આવતાં મુંબઈ જનરલ બ્લીશ ઘેરો ઉડાવી દૂર છાવણી નાંખીને પડ્યો, ને શેરસિંગ મુલતાનની બહાર નીકળ્યો. તેની સામે સેનાપતિ ગાફ આવાં પહોંચ્યો. ને રામનગર આગળ લઢાઈ કરી, પણ તેમાં અંગ્રેજને નુકસાન થયું. એ વખતે શેરસિંગે ગવર્નર જનરલને બળવાનું કારણ ત્રણું કે અંગ્રેજો શીખને હલકા ગણી ગુલાબસિંગ રજપૂતને ચઢાવ્યો. મુસલમાનોનું ગાન વધાયું. અમારી મહારાણીને કાશીમાં કેદ કરીને શીખ ધર્મ વિરુદ્ધ પંજાબમાં ગૌવધ ચલાવ્યો. તેથી બળવો થયો છે; પણ જે તે તમો અટકાવો તો અમે તાપે થવાને તૈયાર છીએ. પણ તે માત્ર બહાનું હતું એના લશ્કરમાં વધારો થયા જતો હતો. સાદુલાપુર આગળ બીજી એક નાની લઢાઈ થઈ. પણ તેમાં કોઈની હાર જીત થઈ નહિ. શેરસિંગ આગળ ચાલ્યો ને તેણે ચિલિયનવાલા આગળ જનરલ ગાફ સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેમાં શીખની ખાર તોપો અંગ્રેજને હાથ આવી; અંગ્રેજની ચાર તોપ ને ત્રણ પલટણના વાવટા શીખને હાથ આવ્યા, ઈ. સ. ૧૮૪૯.

મુલતાન જીતવું. ૧૫. શેરસિંગના ગયા પછી થોડી મુદતમાં મુંબઈનું લશ્કર જનરલ બ્લીશને આવી મળ્યું; તેથી તેણે મુલતાન જતું ને ચિલિયનવાલાની લઢાઈ પછી એક માસમાં તો તે ગાફને આવી મળ્યો.

બળવાનો અંત. ૧૧ શીખ લશ્કર શેરસિંગની સરદારી નીચે ગુજરાત આગળ છાવણી નાંખી પડેલું હતું ત્યાં બ્લીશનું લશ્કર આવ્યા પછી ગાફે હકો કર્યો; તેમાં શીખ હાર્યા ને શેરસિંગ

નાશી ગયો એની મદદમાં હોસ્તમહમદના ૧૫૦૦ સ્વારો આવ્યા હતા, તે પણ નાશ. આખરે શેરસિંગ, છત્રસિંગ ને બીજા સરદારો તથા લશ્કર હથિયાર મૂકી અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. શીખની પહેલી લઢાઇમાં શીખ સરદારો ખાપલા હાવાથી નાશી જતા, તે વખતે લઢાઇનો ઉત્સાહ લશ્કરમાંજ હતો, પણ આ વખતે જેવું શીખ લશ્કર બહાદુર ને ઉત્સાહી હતું, તેવાજ તેમના સરદારો હોવાથી તેમને હરાવતાં પહેલી વખત કરતાં અંગ્રેજને વધારે મહેનત પડી ને નુકશાન પણ વધારે થયું.

શીખ રાજ્યની આખર. ૧૭. હવે પંજાબના શીખ રાજ્યની આખર આવી. ગવર્નર જનરલના હુકમથી દુલીપસિંગને પાંચ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ને રણજીતસિંગનું રાજ્ય તેના કહેલા ભવિષ્ય પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં ગંડાયું. મૂળરાજને જન્મકેદ કર્યો, તથા બીજા બંડખાર સરદારોની બગીચો લેઇ તેમને વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં, ઈ. સ. ૧૮૪૯. રણજીતસિંગે મરતી વખતે કોહિનૂર જગન્નાથજીમાં આપવાનું કહ્યું હતું. તે મહારાણી-શ્રીના તાજમાં શોભવા માટે ઇચ્છાડ ગયો. હવે હિંદમાં સર્વ દેશીરાજ્યો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્ણ કલા ને વલ્લો.

૧. લોહ હાડિંજ. ૨. લોહ ફલહૈસી. ૩. શીખ રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૪. અહમદશ સાથે લઢાઇ. ૫. બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થવું ૬. વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૭. વરાહ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો ૮. અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું ૯. કંપનીના પદામાં ફેરફાર ૧૦. લોકોપયોગી કામા. ૧૧. લોહ કાનિંગ. ૧૨. ધરાન સાથે લઢાઇ. ૧૩. ચીન સાથે લઢાઇ. ૧૪. સિપાઇઓનો બળવો. ૧૫. બળવાનાં કારણ. ૧૬. બળવાની રાજઆત. ૧૭. બ-

ળીવાનું શાંત થવું. ૧૮. બંડખોરોનું પકડાવું. ૧૯. ઢંઢેરો. ૨૦ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.

લોર્ડ હાર્ડિજ. ૧ લોર્ડ હાર્ડિજ પ્રી. સ. ૧૮૪૪ માં ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. તે પદની ખે વરસ પંચખના વિ-
મ્મમાં ગયાં. પંચખનો વહીવટ કરવાને પંચ નીચા પછીના ખે
વરસ સલાહશાંતિમાં ગયાં. એ ખે વરસમાં એણે દેશસુધારાનું દ-
યાળુ કામ કર્યું. પાછલાં આડ વરસ લઢાપમાં ગયાથી લોર્ડ વિ-
લિયમ બેન્ટિફે સની થવાની, દ્વિતીની કરવાની ને નરમેષ કર-
વાની બંધી કરી હતી, તથા ફાસિયાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, તેનો
બરાબર અમલ થયો નહોતો, તેથી હાર્ડિજે તેનો બરાબર બં-
દોબસ્ત કરીને એ ફૂર ક્રિયાઓ થતી અટકાવી, તથા રાહદારી
દાણુ લેવાનું બંધ કરી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. લોર્ડ હાર્ડિજ
સન ૧૮૪૮ માં વિલાયત પાછો ગયો ને તેના જગાએ લોર્ડ દ-
લહૌસી ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો.

લોર્ડ દલહૌસી. ૨. એના વખતમાં પાંચ મોટા બનાવ બ-
ન્યા. ૧. પંચખ સાથે
લઢાઈને એ રાજ્ય ખા-
લસા કરવું. ૨. ખલિફેશ
સાથે લઢાઈ. ૩. ખીનવા-
રસી દેશીરાજ્ય અને જેને
રાજ્ય ચલાવતાં ન આવડે
એવા રાજાઓના રાજ્યનું
ખાલસા થવું ૪. કંપનીના
પદામાં ફેરફાર. ૫. રેલવે,
તાર, ખુલ વગેરે બંધાવવાં
અને કુળવણીને ઉત્તેજન
આપવું.

શીખરાજ્યનું ખા-
લસા થવું. ૩. ગુજરાતની
લઢાઈમાં શીખને હરાવ્યા

લોર્ડ દલહૌસી.

પછી એ રાજ્ય ખાલસા કરી તેનો વહીવટ કરવાને સર જાન હારેન્સને નીમ્યો; તેણે શીખ લોકનાં હથિયાર લેધ લીધાં ને જ-માબંદી નક્કી કરી જમીનવેરા કમી કર્યો, સડકો ને નહેરો બંધાવી આબાદી કરી. સખ ન લાગે એવો દિવાની ફૈજદારી કાયદો ચલાવી લોકનાં મન શાંત પાડ્યાં.

અહ્મદશ સાથે લઢાઈ. ૪. અહ્મદશનો રાજા ઉદ્ધત થવાથી તેના કારભારીએ રંગુનના અંગ્રેજ વહાણના કમાનનું અપમાન કર્યું. તથા ગવર્નર જનરલે તેનો જવાબ માગ્યો, તે ઉન્મતામયથી આપ્યો, તેથી અહ્મદશ સાથે બીજીવારની લઢાઈ કરવાની જરૂર પડી. ઇ. સ. ૧૮૫૨ અંગ્રેજ સેના અહ્મદશ ઉપર ચઢી ને માર્યાબાન, રંગુન, ખેસીન (વસાઈ), પેશુ વગેરે જીતી લીધાં. એવામાં અહ્મદશના રાજાને પદબ્રજ કરીને તેનો બાપ ગાદીએ બેઠો. તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી. તેમાં પેશુપ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. સન ૧૮૫૩. આ સિવાય બંગાળમાં લેણદારોના જુલમથી સન ૧૮૫૫ માં સંતાલલોકે બળવો કર્યો; પણ તરતજ સમાવી દેઈ તે લોકનું સમાધાન કર્યું.

બીનવાસી રાજ્યોનું ખાલસા થયું. ૫. બીનવાસી રાજ્યોમાં પ્રથમ સતારાનાં રાજાએ લીધેલો દત્તક નામંજુર કરી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સન ૧૮૪૯. ૨. ઝાંસીના રાજાના દત્તપુત્રને પણ નામંજુર કરી ત્યાનો રાજા સન ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યાથી તે ખાલસા કર્યું ૩ નાગપુરનો રાજા એજ સાલમાં અપુત્ર મૂ-આથી તેને પણ દત્તક નહિ લેવા દેતાં એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૪. એ પ્રમાણે સંજલપુરનું રાજ્ય પણ ખાલસા થયું.

વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૬. એ સાલમાં બાજીરાવ પેશ્વા કર્ણાટકનો નવાબ, અને તંજાવરનો રાજા મરણ પામ્યા. તેઓ અપુત્ર હોવાથી તેમને અપાતો વર્ષાસન ગવર્નર જનરલે તેમના વારસને આપવાની મના કરી. બાજીરાવના દત્તપુત્ર નાના સાહેબે વિલાયત મુખી ફરીઆદ ચલાવી, પણ તેમાં એનું કાંઈ વળ્યું નહિ. કર્ણાટકની નવાબની સગાને કાંઈક જવાબ માંધી આપી.

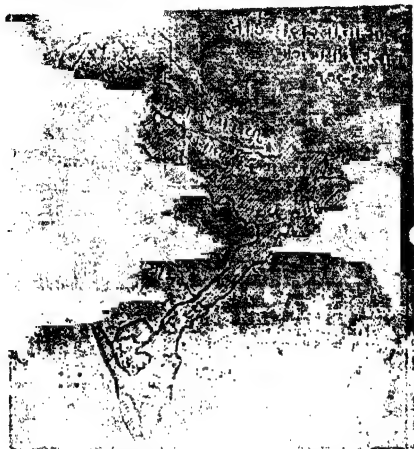
વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૭. નિગમના રાજ્યમાં કંપનીનું જે કંટ્રીબન્ટ લશ્કર હતું, તેના ખર્ચ બદલ નિગમ ઉપર લહેણું ચઢ્યું હતું; તેથી ગવર્નર જનરલે તે વસુલ કરવા સન ૧૮૦૩ માં નાગપુરનાં રાજા પાસેથી નિગમને અપાવેલો વરાડ પ્રાંત કંપની સરકારને અપાવ્યો. એ પ્રાંતમાંથી ખર્ચ જતાં બાકી વધે તે નિગમને આપવાનું ઠરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૩.

અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૮. અયોધ્યાના નવાબના રાજ્યમાં ઘણું અંધર ચાલતું હતું. તેથી તેનું રાજ્ય સુધારવાને પાછલા ગવર્નર જનરલ લોર્ડ બેન્ટિન અને હાર્ડિંગે સૂચના આપી હતી. તોપણ તે ઉપર લક્ષ નહિ આપવાથી રૈયત પીડાતી હતી. તેથી દલહૌસીએ તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવાને નવાબને દર વર્ષે ૧૨ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. જનરલ બૌદ્રામને પંચમ જેવો વહીવટ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. એ પ્રમાણે લાડ દલહૌસાએ પંચમ ને પેણ પ્રાંતો લઈને નાગપુર, સતારા, મંચવપુર ને ઝાંસી બીનવારસી ખાલસા કરીને વરાડ પ્રાંત નિગમ પાસેથી ને અયોધ્યા પ્રાંત નવાબ પાસેથી લેઈને કંપનીનું રાજ્ય પૂર્ણ કરાવ્યે પહોંચાડ્યું. તથા બાજીરાવ, તંજાવરનો રાજા ને કર્ણાટકના નવાબનાં પેનશન બંધ કરીને કંપનીના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો.

કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૯. સન ૧૮૪૩ માં થયેલા કંપનીના પટાની મુદત સન ૧૮૫૪ માં પૂરી થવાથી એ સાલમાં નવો પટો કર્યો, તેમાં કંપનીનો વહોવટ કરનારા ૨૪ ડિરેક્ટરો હતા તે ઘટાડીને ૧૮ કર્યા, તથા તેમાંના ૬ ડિરેક્ટર ઇચ્છાડોને રાજા નીમે એવું ઠરાવ્યું. અંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર જુદો ઠરાવ્યો ને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા ઠરાવી તે પરીક્ષા આપવાની સર્વ પ્રજાને છૂટી આપી.

લોકોપયોગી કામો. ૧૦. એ ગવર્નર જનરલના વખતમાં લોકોપયોગી કામો ઘણાં થયાં. હિંદમાં રેલવે ને તારની સરખાત પ્રથમ એના વખતમાં થઈ. સન ૧૮૫૪. વગી એણે કૃષ્ણવૃષ્ટી

ખાતામાં પણ સુધારો તથા વધારો કર્યો. ગૌશીતળા કાઢવા માટે

લોડ દલદોસીના વખતનું હિંદુસ્થાન.

એક નવું ખાતું કાઢી, આ દેશની પ્રજાને શીતળાની પીડાથી મુક્ત કરવાની યોજના કરી. તેમજ સડક, પુલ, કનાલ, બરફિયા (લશ્કરી સોલજરોને રહેવાની જગ્યા) અને સરકારી ઇમારતો બંધાવાનો કારાવ કરી પબ્લિકવર્ક્સ (મંજૂર) ખાતું કાઢ્યું. વળી એના વખતમાં ટપાલખાતું નવું કાઢ્યું. આ સુધારાથી આગળ જતાં ભરતખંડમાં રેલવે પથરાઈ ગઈ. તેથી એક લાગમાંથી બીજા લાગમાં મુસાફરી ને માલ લેઈવળ કરવાની સુગમતા થઈ. દેશ-પરદેશ ઘડીના છઠ્ઠા લાગમાં સમાચાર તાર મારફતે કાગળપત્રો ટપાલ મારફતે જવા લાગ્યા, જાપખાતાં ને ફેગવણી આપવાની શાળાઓ વખ્યાથી પુસ્તકો ને વર્તમાન પત્રોદ્વારા લોકોને જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો વધ્યાં. હજારો મૈલની સડકો થવાથી અને કનાલો બાંધવાથી દેશમાં વેપાર રાજગાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. એ ગવર્નર ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં વિલાયત ગયો.

લૉડ કાનિંગ, ૧૧. લૉડ દલહૌસી પછી લૉડ કાનિંગ અવનર
જનરલ થયો, એના વખ-
તમાં ત્રણ મોટા બનાવ
બન્યા. ૧. ધરાન ને ચીન
સાથે લડાઈ. ૨. દેશી
સિપાઈઓનો બળવો. ૩.
બળવાનું સાત પડવું અને
હિંદી રાજ્ય કંપની પાસે
થી મહારાણીશ્રીએ પો-
તાને સ્વાધીન લેવું.
ધરાન સાથે લડાઈ.
૧૨. ધરાનના શાહે પ્ર-
થમ કરેલી શરત નહિ
પાળતા હિરાત ઉપર સ્વા

લૉડ કાનિંગ.

રી કરી તે ગઠ લીધો.
ઈ. સ. ૧૮૫૬. તેમાં રૂઢી-
આની ઉશ્કેરણી હોરી
જાંઘએ; એમ માનવામાં
આવ્યું, તેથી હિંદથી જન-
રલ આદ્રામને ધરાન ઉપર
મોકલ્યો. સન ૧૮૫૬.
બજે કન્કમેટ તથા બુશ્વર
મંદર જીતીને સન ૧૮૫૭.

જનરલ આદ્રામ.

ધરાની લોકોને હરાવી સંધિ કરી. તેમાં ધરાની શાહે હિરાત તથા અફઘાનિસ્તાનપરનો દાવો છોડી દીધો.

ચીન સાથે લઢાઇ. ૧૩. કંતાનના ગવર્નરે અંગ્રેજી માલને નુકસાન કરી ખલામીઓને ફેદ કર્યાં. તેથી ચીન સાથે લઢાઇ ઉઠી; તેથી લૉડ એન્જીનને મગ્સ'ડથી લશ્કર આપી ચીન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૭ આ વખતે ફ્રેન્ચ લોક પણ અંગ્રજની કુમરે આંખ્યા હતા. બંને સરકારોનાં લશ્કરોએ કંતાન જીતીને ત્યાંના ગવર્નરને ફેદ કરી કલકત્તે મોકલી દીધો. કંતાનથી આગળ વધી એ લશ્કરે તીનશીન શહેર જીતી પેકીન ઉપર કુચ કરી, ત્યારે ચીનના શાહે ભયભીત થઇ સંધિ કરી; તેમાં હાંગકાંગ અંગ્રિજને આપ્યું. આથી યુરોપની મુખ્ય પ્રજાને ચીનમાં વ્યાપારાર્થે આવવાની છૂટ મળી. ઇ. સ. ૧૮૬૦

સિપાઇઓનો બગવો. ૧૪ ઉપરતી બંને લઢાઇઓ દિંદ બહારના દેશોમાં ચાલી. પણ ચીન સાથે લઢાઇ ચાલતી હતી તેવામાં દિંદનાં અંગ્રેજી સૈન્ય પૈરી દેશી પલટણોએ સન ૧૮૫૭ માં બગવો કર્યો એ બગવો મુખ્યત્વે પલટણોનો હોવાથી એને સિપાઇઓનો બગવો કહે છે.

બળવાનાં કારણ. ૧૫. દેશી રાજાઓ અપુત્ર મરે કે નહારી વર્તણૂક ચલાવે, તેનાં રાજ્ય ત્રાડ દમહૌસીએ ખાલસા કર્યાથી બીજા રાજાઓને દિંદ પ્રજાને ભય પેડો. ૨. દેશી લશ્કરને ન્યાં મોકલે ત્યાં જર્મ નોકરી કરવાની મરને લશ્કરમાં ભરતી કરવા માંડી. પહેલાં માત્ર દિંદમંજ નોકરી કરવાની હતી, ૩. રા-ધકલ નામે બંદુક સિપાઇઓને આપવામાં આવી. એ બંદુકમાં દારૂગોળી નાખવાને બદલે તોડીઓ નાખવાની હતી. એક હાથમાં બંદુક ઝાલી બીજે હાથે તોડી પકડી દાંતવડે તોડીને તે તોડી બંદુકમાં નાખવાની હતી. અંગ્રેજી રાજ્ય ઉપર નારાજ થયેલા લોકોએ એવી વાત ઉડાડી કે એ તોડીઓની એક તરફ ગાયની ને બીજી તરફ હુકરની ચરખી લગાવેલી છે; કે જે કરડવાથી હાંદુ મુસલમાન બંને પોતાના ધર્મથી બ્રહ્મ થાય. સિપાઇઓએ એ વાત

ખરી માની. લૂંટ મેળવવાની લાલચે કેટલાક કમાઇ વગરનાં માણસો, તથા રાજ્ય ખોનારા ને પેનશન બંધ થએલા, એ સર્વ સિપાઇઓને બળવો કરવા માટે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. ૪. દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી આવી રીતે ગબરાયલા સિપાઇઓને શાંત પાડે એવા અમલદારોનો પણ એ સમયે તોટો હતો; કેમકે એ માણસો પંજાબ, અયોધ્યા, પેશુ, નાગપુર વગેરે ઠેકાણે રોકાઇ ગયા હતા; તેથી સિપાઇઓ કબજે રહી શક્યા નહિ. ૫. હિંદમાં તાર ને આગગાડી નવાં થયાં હતાં, આજ સુધી નહીં થયેલાં અને ન જોએલાં એવાં અદ્ભુત કાર્યો જોઇને અજાન લોકો એવું સમજ્યા, કે અંગ્રેજ આપણને ખ્રિસ્તિ કરી વિલાયત લઇ જશે ને તેજ માટે એવાં કાર્ય આરંભ્યાં છે. ૬. પાછલા ગવર્નર જનરલના વખતમાં કેળવણી ખાતામાં વધારો થયો હતો. એ કેળવણી આપનારી શાળામાં કેટલીક ખ્રિસ્તિશાળાઓ પણ હતી. અભ્યાસ ઉપરાંત એ ખ્રિસ્તિશાળામાં ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ થતો હતો, તેથી તથા સરકારી શાળામાં કેટલીક વિદ્યાનાં તત્ત્વો હિંદી પ્રજા પ્રાચીનકાળથી માનતી હતી તેથી ઉલટાં હતાં: એ સર્વ કારણોથી લોકોનાં મન અંગ્રેજ રાજ્ય તરફ શકમંદ થયાં હતાં. ૭. વળી સન ૧૭૭૦ની પ્લાસીની લડાઇને સન ૧૮૫૭ માં બરોબર એ વરસ થયાં હતાં અને કેટલાક ગ્રહોના યોગની ગણતરી ઉપરથી કેટલાક જોશીઓ કહેતા હતા, કે કંપનીનું રાજ્ય એ વર્ષ ચાલવાનું છે. તેથી ૮. સ. ૧૮૫૭ માં એ રાજ્ય જશે એ સાલ પણ આવ્યાથી લોકોનાં મન ખળભળી રહી નવા ફેરફારની રાહ જોવા લાગ્યા.

બળવાની શરૂઆત. ૧૬. બળવાની પ્રથમ શરૂઆત બંગાળમાં આવેલા બરાનપુર ને બરાકપુરમાં થઇ એ બંને જગાના દેશી સિપાઇઓએ રાષ્ટ્રફલ લેવાની ના પાડી. તેથી તેમનાં હથિયાર લેઇ લઇ રજા આપી. આ સિપાઇઓએ પોતાની નોકરી છોડવાના કાગળમાં રાષ્ટ્રકલની કાટ્ટીજ (તોટી) ની વાત સમજાવેલાની દીધી. એ વખતે ભારતમાં લશ્કરની મોટી હાવણી હતી. તા. ૧૦ મે સન ૧૮૫૭ને રોજ ત્યાંના દેશી સિપાઇઓએ બંધ

કરી યૂરોપિયન અમલદારને મારી નાખ્યા. ત્યાં યૂરોપિયન પલટણ હતી, પણ તેના ઉપયોગ નહિ કર્યાં. દશા પલટણો વધારે હિમતવાન થઇ દિલ્હી ગઇ. ને તે છતી લાલુ. દિલ્હીમાં દારૂગોળાનો મોટો બઢાર હતા તે ત્યાંના યૂરોપિયન આધિકારીઓએ પોતાના જીવની દરકાર નહિ કરતા સળગાવી મૂક્યો કે દુશ્મનોને હાથ જતો અટકે. દિલ્હીના પાદશાહ તથા તેના શાહજહાં એ બંડખોરના આગેવાન થયા. કાનપુરની દેશી પલટણો પણ ફરી ગઇ, તેમનો આગેવાન બાજીરાવના દત્તપુત્ર નાનાસાહેબ થયો. તેણે યૂરોપિયન અમલદારો, મડમો, ને બાળકોને અલ્હાબાદ સજામત પહોંચાડવાનું વચન આપી વિશ્વાસઘાત કર્યો, ને તેમને ફરપણે મારી નાખ્યા. લખનારમાં અયાખ્યાના નવાબની મા હતી, તેણે ત્યાંની પલટણાની આગેવાન થઇને બંડ કર્યું. ગ્વાલિયરમાં કંટીજન્ટ લશ્કર હતું તે ફરી ગયું ને ઝાસાની રાણી તથા તાતાઆટોપા તેમનાં આગેવાન થયાં. સિંવાળા ડરીન બગવામાં નાહ બળતાં આગ્રે નાસી ગયા. એ પ્રમાણે અગ્રેજ લશ્કરની ૮૦ પલટણો ફરી ગઇ. એ બંડખોરની સાથે લૂંટનાં લાલચ રાખનારા બીજા કેટલાક લોક સામેજ થયા; ત્યાં બળવાખોરના સંખ્યા વધી. એ બળવા જમના નદીયા અયાખ્યા સુધી ફેલાયા હતા, પણ લાર્ડ કાનંગે ધીરજ, આગ્રહ ને ડહાપણથી તથા અગ્રેજ અમલદારોએ બહાદુરી ને નિહરતાયા ચપળતા વાપરી સમાવી દીધો.

બળવાનું શાંત થવું. ૧૭. બંડખોરનું મુખ્ય સ્થળ દિલ્હી હતું. પંજાબમાં કેટલીક પલટણોએ બંડની નિશાની જણાવી હતી; તેનો બંદોબસ્ત કરીને તથા જૂના શીખ સિપાઇઓને હથિયાર આપીને સર જન લારેન્સે નવી પલટણો ઉભી કરી, તથા પતિયાળા વગેરે શીખ સંસ્થાનીકોએ પોતાના શક્તિ મુજબ સૈન્ય મદદ આપ્યું, તે સર્વ સૈન્ય દિલ્હી ઉપર મોકલ્યું, એ સૈન્યનો સહાયતાથી અગ્રેજોએ દિલ્હી લઇ ત્યાંનું બંડ સમાવ્યું સન ૧૮૫૭. જનરલ

હેવલોકે નાનાસાહેબને
કાનપુર આગળ દરવાજાને
નસાડયો. હવે બંડાની મુ-
ખ્ય સ્થાન લખનૌ ને
ઝાંસી થયા જનરલ હેવ-
લોકે કાનપુરથી લખનૌ તર
ગયો. ત્યાં જનરલ આંદા-
મ વગેરેને બંડાખોરના
ધેરમાંથી છોડાવ્યા. આ
સમયે લોર્ડ એલ્ફને ચી-
નમાં જ્ય મેળવી પોતાનું
કેટલુંક સૈન્ય હિંદના ગ-
વર્નર જનરલની માગણી
થી હિંદના અંગ્રેજોની
કુમકે મોકલ્યું. તેમણે
લખનૌ તર જતીને ત્યાંનું

જનરલ હેવલોક.

બંડા શમાવ્યું. મુંબાઇનું લશ્કર લંછ સરચુરોજ મધ્ય પ્રાંતમાં
અર્ધ બુદ્ધિબંધમાં આવ્યો. તેણે તાતીઆટોપને દરવાજા ગ્રાન્ડિયર જીત્યું
ને સિંધીઆને આગ્રેથી પાછો બેઠાની ગાદીએ બેસાડયો. ઝાંસીની
રાણી ગ્રાન્ડિયર આગળ બહાદુરીથી લડના રણમાં પડી, ને તાતીઓ
નાસીને ગુજરાતમાં આવ્યો. સન ૧૮૫૮. તે વખતે અમદાવાદની
પલટણોએ પણ બળવો કરવાની પેરવી કરી હતી, પણ તે અ-
મલમાં આવતા પહેલાંજ બળવાખોર પકડાઇ ગયા ને સજા પામ્યા.

બંડાખોરનું પકડાવું. ૧૮. દિલ્હીના પાદશાહ પકડાયો તેને
રંગુનમાં કેદ કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. નાના-
સાહેબ નેપાળ જણી નાઠો, ને ત્યાંજ મરી ગયો. તાતીઆટોપી ગુ-
જરાતમાં છોટાઉદેપુરની હદમાં પકડાયો. તેણે અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યો
હતાં, તેથી તેને ફાંસી દીધી. અયોધ્ય ની બેગમ પણ પકડાઈ અને
હદમાં પડી. એ પ્રમાણે દિલ્હીનું રક્ષણ કરવના વિલાયતથી લશ્કર
નીકળ્યું હતું, તે દિલ્હીમાં આવતા પહેલાંજ આ દેશના અંગ્રેજોએ
અતુલસર્પ, હોશિયારી, ચંચળાઇ, સમયસૂચકતા ન બહાદુરીથી ના
બાંધેજ બળવો સમાવ્યો. તેમના આગેવાન પકડાયા, મરાયા ને

નાઠા, પંચી ગવર્નર જનરલે મહારાણીશ્રીને નામે એક જાહેરનામું
કાઢી તા. ૧લી નવેમ્બર સન ૧૮૫૮ ને રાજ ગામેગામ વંચાવ્યું

હંદેરો. ૧૯. એ હંદેરના લખ્યું હતું કે જેમણે અંગ્રેજોના ખૂન
કર્યા છે, તેમનેજ માત્ર ખૂનની સજા થશે, સિવાય જેઓ બીજા-
ઓની ઉશ્કેરણીથી જાગવામાં સામેલ થયા હશે, તેઓ જો લડાઈ
છોડી શરણે આવશે, કિંવા ઘેર જઈ ધધે વગગશે, તેમને માફી
આપવામાં આવશે. એવી ઘણાં ગડગાર ઘેર જઈ પોતપોતાને
ધધે વગગ્યા. એ રીતે હિંદમાં એ વર્ષની અંદર ફરીને શાંતિ થઈ,
ઇ. સ. ૧૮૫૯. વર્ગી એ હંદેરમાં મહારાણીશ્રીએ જાહેર કર્યું હતું.

મહારાણી વિક્ટોરીઆ.

કે હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું છે, ને આ-
જથી મહારાણીશ્રી વચન આપે છે, કે સર્વ પ્રજાને સમાન ગ-
ણવામાં આવશે ધર્મની જાગૃતમાં સરકાર વચ્ચે પડશે નહિ;
તથા સરકારી નોકરીમાં કાળાગોરાનો તફાવત ગણવામાં આવશે

નહી; જમીન સંબંધી કે વારસા સંબંધી હિંદના આચીન હક, રિવાજ, ધારા ને આધિકારી ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવશે. આ બહરનામાંના અસર થઇ. ભરતખંડાઆ અ હંદરાન પોતાના હક્કપત્ર તરાકે ગણુછે. આ વગર વળી જે રાજ્યમાં બળવામાં સામેલ થયા નહાતા તમન દત્તક લતાના મહારાણીશ્રીએ સનંદ આપી.

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨૭, કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ હિંદીરાજ્ય પોતાને હસ્તક લેઇ ગવર્નર જનરલને પોતાનો અતિનિધિ કે વાયસરાય ઠરાવ્યા, તથા તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રધાન મંડળમાં એક જણને સેક્રેટરી નીમી તેને સલાહ આપવાને પંદર કૌન્સિલરો નીમ્યા. એ પંદરમાંના આઠ જણ ભરતખંડમાં નોકરી કરી આવેલ અનુભવી જનએ એવો ઠાવ કર્યો. આ ઠરાવની રૂઢિએ પહેલા વાયસરાય લોર્ડ કાર્નિંગ થયા. સન ૧૮૫૮. એણે રલવે તથા નહેરા વધારી, તથા નવા ફોજદારી કાયદો ચલાવ્યો. બળવામાં ૪૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થ હતું, માટ પ્રજા ઉપર ઉપજવેરા નામે કર નાખ્યો. અને કાગળની નોટો ચલાવી. સન ૧૮૬૧ માં જમના અને સતલજ વચ્ચેના મુલકમાં દુકાળ પડ્યો, તેમાં પાંચ લાખ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં. એજ વાયસરાયના સમયથી જેને દેશનિકાલના સખ ચાય તેને આન્દામાન બેટમાં મોકલવા માંડ્યા. લોર્ડ કાર્નિંગ સન ૧૮૬૨ માં વિલાયત ગયાથી લોર્ડ એલ્જન વાયસરાય થયો, ઇ. સ. ૧૮૬૨.

પ્રકરણ ૧૧ મુ.

સન ૧૮૬૨ થી ૧૯૧૬ સુધી.

૧. લોર્ડ એલ્જન ૨. લોર્ડ લારેન્સ. ૩. લોર્ડ મેયો. ૪. લોર્ડ નાથેબ્રક. લોર્ડ લીટન ૬. અફઘાન સાથે બીજી લડાઈ. ૭. કોણુલમાં બંડ ૮. લોર્ડ રીપન. ૯. અફઘાન લડાઈનો અંત. ૧૦. લોર્ડ રીપનની રાજ્યનાંતિ. ૧૧ લોર્ડ હર્સીન. ૧૨. ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૩. રેલીશ-

જ્યોમાં ખનાવ. ૧૪. ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૫.
લોર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૬. લોર્ડ એલ્જન. ૧૭. લોર્ડ કર્ઝન.
૧૮. લોર્ડ મિન્ટો ૧૯. લોર્ડ હાર્ડિંગ. ૨૦. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ.

લોર્ડ એલ્જન. ૧ આ વાયસરોય મુમારે દોઢ વર્ષ હિંદમાં રહ્યો. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ સન ૧૮૬૨ માં કાયદા કરનારી કૌન્સિલનો ધારો મંજૂર કર્યો હતો, તેની રૂએ તેણે કાયદા કરવાને કૌન્સિલ ઠરાવી, ને તેમાં ત્રણ ભરતખંડના, ને ત્રણ અંગ્રેજ વેપારીઓ મેમ્બર કર્યા. હિંદની વાયવ્ય દાણમાં વહાણી નામે મુસલમાની પંથ નીકળ્યો હતો, તેના આગેવાનોએ ત્યાંના પદાડી લોકોને ઉશ્કેરી બળવો કર્યો. એ પદાડી લોકોને દરારી તામે કરતાં અંગ્રેજ લશ્કરને બહુ મહેનત પડી. સન ૧૮૬૦ માં અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનોમાં મુસલમાનોને સ્વતંત્રતા આપવાના અંબધમાં ઉત્તર ને દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે ભારે જંગ મચ્યો; તેથી ત્યાંનું રૂ વિશ્વાયત જતું અટક્યું. એ કારણથી હિંદના રૂની ખપત વધી ને મજૂરી દાણા ને ખીજ જણુસો ઘણી મોંઘી થઇ. નાણાંની છત વધ્યાથી મુંબઇ, અમદાવાદ, સુરત વગેરે ઠેકાણે ઘણી કંપનીઓ થઇ. સન ૧૮૬૨-૬૩. લોર્ડ એલ્જન સન ૧૮૬૩ માં હિંદમાં જ ત્રણ પાખ્યાથી તેની જગાએ લોર્ડ લારેન્સ (સરખાન લારેન્સ) વાયસરોય થયો. સન ૧૮૬૪.

લોર્ડ લારેન્સ. ૨. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પાયરીથી ચઢતા ચઢતા પોતાની હોશિયારી વડે તે વાયસરોય થયો હતો. એણે પંજાબની હાકમી ઉપર ઘણાં વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. ૧, એણે પંજાબના ખરાબ રાજ્યોને એકઠા કરી તેમને અંગ્રેજ રાજ્યના સુધારા પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવાનો ઓષ કર્યો. સન. ૧૮૬૪- ૨. એજ સાલમાં અંગ્રેજ સરકારને જૂતાનના રાજ સાથે લડાઇ ઉડી. આસામની તળેટીમાં દોઆળ પ્રગણું છે તે ઉપર એ રાજ દાવો કરતો હતો, ને ત્યાંની રૈયતને લૂંટતો ને પીડતો હતો, તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય તેના ઉપર ચઢ્યું; પણ ત્યાંના જંગલનાં ખરાબ હવાપાણીથી લશ્કરની

જરામી થયું; તેથી દર વર્ષે ૨૫ લાખ રૂપિયા આપવા ઠરાવી સં-
 પિ કરી. ૩. અમેરિકાની
 લઢાઈથી હિંદમાં નાણાંની
 રેલઠેલ થઈ હતી, પણ
 તે થોડીજ મુદત ચાલી.
 એ લઢાઈ પત્યા પછી
 હિંદી રૂનો ભાવ એસા
 ગયો. તથા ઘણા વેપારી-
 ંના ને લોકો પાંચમાલ
 થઈ ગયા. સન ૧૮૬૫.
 ૪. સન ૧૮૬૬માં એઢી
 આમાં, ને સન ૧૮૬૮માં
 વાયવ્ય પ્રાંતોમાં દુષ્કાળ
 પડ્યાથી લાખા માણસા

જૂખમરાથી મરણ પામ્યાં.

લાર્ડ લારેન્સ.

જૂખમરાથી બચાવવાનું જોખમ સરકારી અમલદારોને માથે નાખ-
 વામાં આવ્યું. દુષ્કાળથી લોકોનું રક્ષણ થવા માટે તેમને મજૂ-
 રીએ વળગાડવા સાડ તળાવ અને નહેરો ખોદાવવા માંડી.
 તથા રેલ્વેનો વધારો કરવા માંડ્યો. ૫, કાણુલનો અમીર
 દોસ્તમહમદ સન ૧૮૬૩ માં મરણ પામ્યાથી એ રાજ્ય
 મેળવવા એના દીકરા માહિમાંહે લઢી મૂક્યા. અંતે તેનો એક દી-
 કરો શરઅલ્લી અમીર થયો. ૬. સ. ૧૮૬૮. સન ૧૮૬૭ માં અં-
 ઝને આખીસિનાઆ સાથે લઢાઈ થઈ, ત્યાં હિંદનું લશ્કર મદદે
 ગયું. દારકાની આસપાસ વાઘેર નામે બળવાન જાત રહેછે, તેમાં
 ના કેટલાકે નારાજ થઈ બળવો કર્યો, તે ત્રણ વર્ષ ચાલ્યો. તે સન
 ૧૮૬૮ માં સમાવવામાં આવ્યો. મહારાણીશ્રીના રાજ્યમાં એવો
 ઠરાવ થયો હતો કે ગવર્નર ને વાયસરોયે પોતાની હાકમી પાંચ
 વર્ષ ચલાવવી. એ ઠરાવ પ્રમાણે સન ૧૮૬૯ માં લોર્ડ લારેન્સ
 સાહેબની હાકમીને પાંચ વર્ષ પૂરા થવાથી તે વિસાયત ગયો.

લોડ મેયો. ડા. ૧૮૬૯ માં લોડ મેયો વાયસરોય મેય. ૧. તેણે કાલુલના અમીર શેરઅલીને અંખાલામાં હુમ્મર બસી હર વર્ષે ખાર લાખ રૂપિયા આપવા કરાવી પોતાના પક્ષમાં લીધો ઇ. સ. ૧૮૬૯ ૨. એજ વર્ષની આખરે મહારાણીશ્રીના ખીજા કુંવર ડયુક આવ એડીન્બરો આ દેશમાં પધાર્યા. દેશી રાજ્ય પ્રજાએ તેમને આદરમાન આપી રાજ્યઅધિકાર બતાવી. ૩. વાયસરોયે ખેતીવાડીનું ખાતું કાઢ્યું. મીઠા ઉપરની જકડતમાં સુધારો કર્યો, તથા સડક, રેલવે ને નહેરોનો પ્રબળ વખાસ કર્યો. ખંગાળી અખાતના આન્દમાન ખેટમાં કાળેપાણીએ મોઢલરામાં આવતા કેહીઓની હાલત તપાસવાને લોડ મેયો ગયો. ત્યાં કોઇ શેરઅલી નામે કેહાએ તેનો ઘાત કર્યો. સને ૧૮૭૨.

લોડ નોર્થબ્રુક. ૪. સન ૧૮૭૨માં એ વાયસરોયે હિંદમાં આવી હિંદી રાજ્યની લગભગ હાથમાં લાધી. ૧. સન ૧૮૭૪માં ખંગાળામાં દુબકાળ પડ્યો તેમાં ગરીબ લોક બૂખમરોના ભોગ ન થાય અટે તેમને મળુરીએ વળગાડવાને નહેર, સડક, તળાવ વગેરે હોદાખોજી કામો ચાલુ કર્યા. વાયસરોયે પંડે એ કામમાં મહેનત લખને મરીખોના જીવ ઉભાર્યા. ૨. એ વર્ષના છેલ્લા ભાગમાં મહારાવ ગાયકવાડ ઉપર વડોદરાના રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાનું તોહમત આવ્યું; તેની તપાસ ત્રણ મૂરોપિઅન ને ત્રણ દેશી* અધિકારીઓનું કમીશન નીમીને કરાવી. મુરોપીયનાંએ તહોમત સાબિત ગણ્યું, ને દેશીઓએ નાસામિત ગણ્યું, તોપણ એમને રાજ્ય ચલાવતાં આવડતું નથી ને રાજ્યમાં થાણું અધેર ચાલે છે એવું તહોમત મૂકી એમને પ્રજાજી કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યા, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યા. વડોદરાની ગાદીએ ગાયકવાડના વંશજ હાલના મહારાજા સમાજકરારખને ખેડેસવ મહારાજાનાં વિધવા રાણી જમનાબાઇએ કરાક લેઇ ગાદી આંધી. સન ૧૮૭૫ માં મહારાણીશ્રીના પુત્ર મિન્સ આવ વેલ્લ હિંદમાં પધાર્યા તે વખતે હિંદી રાજ્ય પ્રજાએ તેમનો

*મહારાજા જગાજરાવ સિપીઆ, નેપુલા મહારાજા ચમસિગ. ફોર્મી મેરબરો હતા.

બહુ આદરસત્કાર કર્યો, ને વફાદારી બતાવી, એ સાલમાં વિલા-
યતનું પ્રધાનમંડળ બદલાવાથી લોર્ડ નોર્થબ્રુક પાંચ વર્ષ થતા
પહેલાં રાજીનામું આપી વિલાયત ગયો, ને તેની જગાએ લોર્ડ
લીટન વાયસરાય થયો. સન ૧૮૭૬.

લોર્ડ લીટન. પ. પાર્લામેન્ટની મંજૂરીથી આપણા માહારણી

સાહેબે સન ૧૮૭૭ ના
જાનેવારીની ૧લી તારી-
ખે દિલ્લીમાં એક દરબાર
બરી હિંદનાં શહેનશાહ
ખાનુ અથવા “કૈસરેહિંદ”
પદ ધારણ કર્યું. ૨. એજ
સાલમાં પાછલા વર્ષમાં
વરસાદની તાણને લીધે
દક્ષિણ હિંદમાં ભારે દુ-
ષ્કાળ પડ્યો. અગાઉ કાંઈ
વાર નહીં પડેલો એટલા
મોટા વિસ્તાર ઉપર મું-
બઈ ને મદ્રાસ હલાકામાં
એ દુષ્કાળ ફેલાયો. સર-

કાર અને પ્રજાએ દુષ્કા-
ળના બૂખમરામાં મરતા કંગાલીને બચાવવા માટે ધણી મહે-
નત કરી, તોપણ પડા લાખ માણસ એ દુષ્કાળના ભોગ બધ
પડ્યાં. એ દુષ્કાળમાં ૧૧ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું. એ ખોટ પૂ-
રવા માટે તથા હવે પછી પડતી દૈવી આફતથી બચાવ કરવા માટે
સરકારે લાઇસેન્સ ટેક્સ એટલે ધણા રોજગાર ઉપર વેરા નાખ્યા.
તથા મુંબઈ ને મદ્રાસ હલાકામાં મીઠાની જગતમાં વધારો કર્યો.
હાડ, તાડી, અરીણી ને જંગના કાચદા કરી સરકારની ઉપજમાં
વધારો કર્યો. આ વાયસરાયના સમયમાં બે મહત્વનાં કામ થયાં.
૧. દેશી ભાષામાં છપાતાં વર્તમાન પત્રોને લોર્ડ મેટકાફના વખતમાં

લોર્ડ લીટન.

જેટલી સ્વતંત્રતા મળી હતી તેમાં ઘટાડો થયો. ૨. દેશીઓને હથિયાર નહિ રાખવા દેવાનો કાયદો પણ એજ વર્ષમાં કર્યો. સન ૧૮૭૮.

અફઘાન સાથે બીજી લડાઇ. ૧. દક્ષિણનો દુબકાગ હજુ સમ્યો નહોતો, એવામાં દર વર્ષે હિંદના બાર લાખ રૂપિયા ખાઇ જનારો કાબુલનો અમીર શેરઅલી અંગ્રેજ પક્ષમાંથી ફરી જઇ રશ્વના વડીલને આદરમાન સાથે કાબુલમાં બોલાવી તેની સાથે મસજત કરવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ અહીંના વડીલને અફઘાનીસ્તાનમાં પેસવા દીધો નહિ, તેથી લોડ લીટનને તેની સાથે લડાઇમાં ઉતરવાની જરૂર પડી. ૧૮૭૮. ખૈમર, કુરમને બોલાવેને માર્ગે અંગ્રેજ સૈન્ય કાબુલ ઉપર ચઢ્યું. તેણે કંદહાર, ગીજની, જલાલબાદ ને કાબુલ છતી લીધાં. શેરઅલી તુર્કસ્તાન જણી નાઠો ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. શેરઅલી નાકાથી તેનો વડો દીકરો યાકુબખાન અમીર થયો. તેની સાથે સંતિ કરી. એ સંતિની રૂએ કુરમ ને બોલાવના ધાગેની અંદરના ભાગનો કબજો અંગ્રેજને મળ્યો. તથા કાબુલમાં અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ રાખવાની પરવાનગી મળી. તે પ્રમાણે સર લુઇ કાવેનરીને રેસિડેન્ટ બનાવી ત્યાં રાખ્યો.

કાબુલમાં ખંડ. ૭ જે ભૂત સન ૧૮૭૬ માં થઇ હતી તે ભૂત આ બીજી વાર થઇ. અફઘાનો પરદેશીઓને પોતાના મુલકમાં સત્તાધારી જોઇ શકતા નથો; તેથી સન ૧૮૪૧ માં મેકનાટનનું ખૂન થયું, ને હજારો અંગ્રેજ સૈન્ય કપાઈ ગયું; તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ રેસિડેન્ટ તથા તેના માણસોને મારી નાખ્યા; તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય ફરીને અફઘાન મુલકપર ચઢ્યું. યાકુબખાન શરણે આવ્યો તેને કેદ કરીને દિંદમાં રાખ્યો, તથા અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલ ને કંદહાર કબજે રાખ્યાં. પણ અફઘાનો ફરીને લઢવા ઉઠ્યા. એવામાં વિલાયતનું *કાન્ઝરવેડીવ પ્રધાનમંડળ બદલાયું ને લીઅરલ પ્રધાન થયા; તેથી લોડ લીટન રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો. ને લોડ રીપન વાયસરોય થયો. સન ૧૮૮૦.

લોડ રીપન. ૮. એજ સાલમાં યાકુબખાનનો ભાઈ અયુબખાન જે હીરાતનો સુબો હતો તેણે બળવો કર્યો. ને કંદહાર ઉં.

પર સ્વારી કરી. તેને અટકાવવાને કંદહારી લશ્કર સાથું મથું. એ લશ્કરને અયુઝખાને હરાવી કંદહારને ઘેરા લાલ્યો; એ સમયે આર સાબળી સેનાપતિ સર રાબર્ટસે કામુલથી કંદહાર આવી અયુઝખાને હરાવી નસાડ્યો ને અફઘાનો ઉપર અંગ્રેજી સત્તાનો ફરીને હુમ્મ બસાડ્યો,

અફઘાન લડાઇનો અંત. ૬. લોડ રીપનનો વિચાર લોડ લીટનથી ઉભરો હતો. જેમ બને તેમ અફઘાનિસ્તાનથી આબર-બેર પાછા આવી હિંદની રૈયતને ધનની ને માણસની ખુવારીમાં પડતી બચાવવી એ વિચારનો તે હતો. તેથી અયુઝખાને નસાડ્યા પછી હોસ્તમહમદના વડા પુત્રના વંશજ અબદરહેમાને બોલાવી કામુલમાં ગાહી આપી. ને સન ૧૮૮૧ માં અફઘાનિસ્તાનમાં સમળું અંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં પાછું બોલાવી લીધું. આ નાશકારક લઢાઇથી હિંદને કારેડો રૂપીયા ખર્ચ થયું ને હજારે માણસ મરણ પામ્યાં. અંગ્રેજી સૈન્ય હિંદમાં આવ્યા પછી અયુઝખાને ફરીને કંદહાર ઉપર સ્વારી કરી છતી લીધું. પણ અબદરહેમાને તેને હરાવીને નસાડ્યો. તે ઇરાનમાં ફેર પકડાયો, ત્યાંથી તે સન ૧૮૮૭ માં નાસી ગયો. પણ અફઘાનો તેના પક્ષમાં નહિ આવ્યાથી અંગ્રેજ સરકારને કારણે આવ્યો. સન ૧૮૮૮.

લોડ રીપનની રાજ્યનીતિ. ૧૦. પરદેશી રાજ્યોની અટપટમાં જેમ બને તેમ માથું નહિ મારતા, દેશીઓની સ્થિતિ સુધારી, દેશી દોકાની વફાદારી મેળવી હિંદનું અંગ્રેજી રાજ્ય મજબુત કરવું એવા વિચારનો લોડ રીપન હતો; તેથી ૧. લોડ લીટનના વખતમાં વધારેલો મીઠાનો કર તેણે ઘટાડ્યો. ૨. “ ઝેરિંગ એક્ટ ” અથવા છાપખાનાની બંધીનો ધારો રદ કરી વર્તમાન પત્રને છુટી આપી. ૩. દેશીઓનો ઇન્સાફ

● રાજ્યકરનાર અલાવવામાં રાજ્યનું હિત અવગણીત પક્ષે તે પ્રત્યક્ષ લીધ; ને પ્રભુનું હિત સાચવનાર પક્ષને લીધરવ્ય કહ્યું છે.

જન્યુરીની મારફત કરવાની પરવાનગી આપી. ૪ ખાનગી શાળા-
ઓ ચલાવવાને સરકાર
તરફથી નાણાની મદદ
આપી. ખાનગી સાદસને
ઉત્તેજન આપ્યું. ૫. હિં-
દની પ્રજા ધણા વર્ષથી
પારકાના કારભારમાં દો-
રાયલી હોવાથી તથા
કારભાર કરવાની મોટી
જગા નહિમળવાથી તે
શક્તિ ગુમાવતી ચાલી
હતી, તે શક્તિ લાવવા
માટે લોર્ડ રીપને 'લોક-
લક્ષ્મી' અને 'મ્યુનિસિપાલિ-
ટી'નો વહીવટ દેશલોક તરફથી

લોર્ડ રીપન

નીમાયલા પ્રતિનિધીઓની મારફત ચાલે એવો 'લોકલસેલ્ફ ગવર્ન-
મેન્ટ' ચલાવવાનો ધારો તા. ૧૮મી મે સન ૧૮૮૪ને રાજ કર્યો.
એ ધારા પ્રમાણે હજુ વહિવટ ચાલે છે. ૬. મહિસુરનું રાજ્ય જે
લોર્ડ મેન્ટિકના સમયથી અંગ્રેજ કમીશનર મારફત ચાલતું હતું;
તે રાજ્ય મહારાજાની પુખ્ત વય થવાથી તેને સન ૧૮૮૧ માં
પાછું સોંપ્યું. લોર્ડ રીપન ૧૮૮૫ની આખરે વિલાયત ગયો, ત્યારે

* ખૂન વગેરે મોટા ગુન્હાનો ન્યાય કરવા માટે ગામના આખરે-
દાર વિદ્વાન પુરોણું પંચ નીમેલે તેને જન્યુરી કહે છે.

† રસ્તા, તથાવ નિશાળો વગેરે સાર્વજનિક ઉપયોગી કામ કરવા
અંગ્રેજ સરકારે જમીનની મહેસુલ કાપર રૂપિએ એક આનાને વધારો
કરી જે ફંડ થયું તેને લોકલફંડ કહે છે.

+ મ્યુનિસિપાલિટીની તથા લોકલફંડની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રજા
તરફ તથા સરકાર તરફના નીમાયલા માણસો જે કારમાર ચલાવે છે,
તેને લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ કહે છે.

હિંદની આભારી પ્રજા તરફથી એને ઘણું માન આપી નિવાળ્યો.

લોર્ડ ડફરીન. ૨૧. લોર્ડ રીપનની જગ્યાએ લોર્ડ ડફરીન વા-
યસરાય થયો. ૧. તેણે ૧૮૮૭ ના શરૂઆતમાં રાવળપીંડીમાં દર-
બાર ભરી કાબલનો અમીર અબ્દુરહેમાન પોતાના પક્ષમાં રહે તે
માટે તેને દરવર્ષે બાર લાખ રૂપિયાનું સાઝીઆણું ચાલતું કર્યું.
૨. અલ્લદેશના રાજા થીબો સાથે વાંકું પડવાથી અંગ્રેજોને લઠાઇમાં
ઉતર્યા. થોડી મદતમાં લઠાઇ કર્યા વગર થીબો અંગ્રેજોને શરણુ આ-
વ્યો. તેને રત્નાગિરીમાં કેદ રાખી ઉપલો અલ્લદેશ હિંદી રાજ્ય સાથે
જોડી દીધો. બળવા પછી અફઘાનિસ્તાનનો થોડો ભાગ હિંદી રા-
જ્યમાં ઉમેરાયા ઉપરાંત અલ્લદેશ ખાલસા થયાથી એ રાજ્ય પૂર્ણ-
કળાએ પહોંચ્યું. એ વખતનો નકશો આ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

અમીરનો વધારો ને નવા કર. ૧૨. કાબુલના અમીરને આ-
પણા પક્ષમાં લીધો. તોપણ પાછલા અમીરોની પેઠે એ પણ ફરી
નહિ જાય, તેની કાંઈ જામીનગીરી ન હોવાથી સરહદ ઉપર બચા
વના બાધકામ કરવાનો આ વાયસરાયે આરંભ કર્યો. તેથી ઉપજ
કરતાં અર્થ વધી પડ્યું; તે પુરું પાડવા માટે કરજમાં વધારો
કર્યો. લોર્ડ રીપને ઘરાડેલી મીઠા ઉપરનો કર વધાર્યો. લેસન્સટાક્સને
બદલે ઇન્કમટાક્સ અથવા ઉપજવેરો નાખ્યો. તથા કેટલાક સર-
કારી ખાતામાં અર્થ કમી કર્યું.

દેશી રાજ્યોમાં બનાવો. ૧૩. સન ૧૮૮૬ માં તુકાણ હો-
દ્કર ને જીઆજરાવ સિંધીઆ મરણ પામ્યા. હોદ્કરની ગાદીએ
તેમનો પાટવી કુંવર બાળા સાહેબ થયો. સિંધીઆનો પાટવી કુંવર
નાનો હોવાથી પંચની મારફત વહીવટ ચલાવ્યો. આ વાયસરાય
દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજ દીવાન રાખવાની છુટ આપ્યાથી ભોપા-
ળમાં અંગ્રેજ દીવાન થયો.

ઇંગ્લાંડપ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૪. સન ૧૮૮૭ માં આ-
પણા કૈસરેહિંદને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય કરતાં ૫૦ વર્ષ થયાથી તા.
૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭ ને રાજ હિંદમાં ગમેગામ અંગ્રેજો ને
દેશી રાજ્યોમાં જીયુબાલી મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો, તે સમયે
હિંદના રાજા અને પ્રજાએ કૈસરેહિંદ પ્રત્યે પોતાના અપૂર્વ ખ્યાર
ને વફાદારી બતાવી ઉત્સાહથી એ ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ પ્રસંગની

ધાદગીરી માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા; લાખો રૂપિયાનાં લોકાપ-
યોગી કામો થયાં. એ મહોત્સવ ઇંગ્લાંડમાં જીન માસમાં ઉજવ-
વામાં આવ્યો. તે વખતે પણ હિંદના ઘણા રાજાઓએ
મહારાણીશ્રીના માનાર્થે ઇંગ્લાંડમાં જઈ પોતાની વફાદારી બતાવી.
લોર્ડ ડર્રીને સરહદનાં આંધકામ આરંભ્યાં હતાં. તેમાં પણ ઘણું
કરીને હિંદના સર્વ રાજાઓએ માણસની ને ધનની સદાય કર-
વાની ઇચ્છા જણાવી. લોર્ડ ડર્રીન પોતાનો મુદત પૂરી પહેલાં સન
૧૮૮૮ ની આખરે વિલાયત ગયો; તેથી નવી વાયસરાય લોર્ડ
લેન્સડાઉન થયો સન ૧૮૮૮.

લોર્ડ લેન્સડાઉન. એમના અમલના એક વર્ષમાં કાશ્મી-
રના મહારાજાને કેટલીક રાજ્યખટપટથી પદબ્રજ કર્યો, ને તેનો
રાજ્યકારભાર પંચ મારફત ચલાવવા માંડ્યો, ૧૮૮૯. સન ૧૮૯૧
માં મજિસ્ટ્રેટમાં તોફાન થઈ ત્યાંના રાજાએ પ્રિટિશ રેસિડેન્ટ વગે-
રેને મારી નાંખ્યા; તેથી તે રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી જતી લીધું.
પરંતુ તેને ખાલસા કરવાને બદલે મજિસ્ટ્રેટના રાજાના પિતરાઈ-
ઓમાંથી એક પાંચ વર્ષના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી, તેનો વહી-
વટ એક અંગ્રેજ વહીવટદારને હાથે ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. એજ
સાલમાં લોર્ડ લેન્સડાઉનની સરકારે સંમતિવચનો* કાયદો પસાર
કર્યો. મદ્રાસ ઇલાકામાં ને મુંબઈ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, તથા બે-
ંગાળા ને અજમેરમાં વરસાદની તાણુને લીધે દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી
સરકારે એ દુઃખમાંથી લોકોને બચાવવા માટે દુષ્કાળનાં આધિકાર
કરાવ્યાં. એ સાલમાં ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં હિંદવાસી દાદાભાઈ
નવરોજી મેમ્બર થયા. સન ૧૮૯૭ માં આ દેશની મુખ્ય અને
ઇલાકાની કાયદા આંધનારી સભામાં કેટલાક પ્રજા તરફના મેમ્બરો
નીમવાનો ઠરાવ થયાથી તેવા મેમ્બરો નીમાવા લાગ્યા. કાબુલનો
અમીર અબ્દુરહેમાન ગાદીએ બેઠો ત્યારથી એને આપણી સર-
કાર તરફથી બાર લાખ રૂપિયા વર્ષાસન તરીકે મળતા હતા, તે
વધારીને સન ૧૮૯૩ થી અઠાર લાખ રૂપિયા આપવા ઠર્યો.
એ વાયસરાય ૧૮૯૪ ની શરૂઆતમાં વિલાયત ગયો.

લોર્ડ એલ્જન, ૧૬. સન ૧૮૬૨ માં થઈ ગયેલા ગવર્નર

* સ્ત્રીની બાર વર્ષની ઉંમર થયાં પહેલાં જો તે સ્ત્રી સાથે તેનો
પતિ સંસાર માંડે, તો તે ગુંહો ગણીને સજા કરવાનું ઠરાવ્યું. આ
કાયદાને સંમતિ વચનો કાયદો કહે છે.

જનરેલનો પુત્ર લોડ એલ્જન વાઇસરાય થયો. એણે સન ૧૮૬૪ ના શરૂઆતમાં આવીને આ દેશની હાકમી હાથમાં લીધી. એના વખતમાં સન ૧૮૬૬ ની સાલમાં જેવો બંદબંધો તેવો વરસાદ નાંહ પડવાથી મોટા વિસ્તારમાં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી દુકાળીઓના જીવ બચાવવાને સરકારે ઠામઠામ દુષ્કાળીના બાંધકામ ઉઘડાવી ત્યાં તેમને કામે લગાડ્યાં. વળી ગાદીઓ તાવ એ નામના મરજાના રાગના શરૂઆત પ્રથમ મુંબઈમાં થઈ, ને ત્યાંથી પુના, થાણા, સુરત, કરાચી, કલકત્તા, લાહોર વગેરે સ્થળ ફેલાઈ. આપણા કેસરોહદ મહારાણીશાહે રાજ્ય કરતાં ૧૮૬૭ માં સાઠ વર્ષ થવાથી આ દેશમાં ને ઇંગ્લાંડમાં “ ડાયમંડ જ્યુબીલી ” નો મહોત્સવ પાળ્યો. હિંદની સરહદ ઉપરના પહાડી લોકોએ એ વર્ષના પાછલા ભાગમાં બળવો કર્યો તેથી સરકારે તેમને વશ કરવાને એક જજરે લશ્કર મોકલ્યું. તેમાં એ બંડખોર લોક તાબે થયા, પણ તેથી હજારો માણસો મરણ પામ્યાં, ને હિંદને માથે કરોડો રૂપયાનું ખર્ચ થયું. સન ૧૮૬૮ માં વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અકુશ મુકનારો કાયદો થયો. આ વાયસરાય સન ૧૮૬૯ માં વલાયાત ગયા.

લોડ કઝન. ૧૭. એ વાયસરાય સન ૧૮૬૯ ના જાન્યુઆરી માસમાં હિંદમાં આવ્યા. એ વખતે આમાસામાં ગુખ્તવે હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ નાંહ વરસવાથી, આગલા દુષ્કાળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં સખ્ત દુષ્કાળ પ્રસર્યો; તથા અસંખ્ય ઠોર તથા માણસો મરણ પામ્યાં. લોડ કઝન દુષ્કાળવાળા ભાગોમાં જાતે ફરી દુષ્કાળની બચત રચીત બન્યો. સરકારે દુકાળીઓના જીવ બચાવવા ઠંકાણું ઠંકાણું બાંધકામ ઉઘડાવી દુષ્કાળથી પીડિત લોકને ત્યાં કામ લગાડ્યાં. સન ૧૮૭૦. જેમાં કામ કરવાને અશક્ત હતા તેમને માટે પુઅર હાઉસ ઉઘડાવી ત્યાં મફત ખવડાવી પાપણુ કર્યું. હિંદમાં પુતાપવા આવતી ખાંડ ઉપર જક્રીત નાખી આ દેશના ખાડના ઉઘમન ઉતોજન આપ્યું. ઇંગ્લાંડ ને આફ્રિકામાંના ટ્રાન્સવાલના સ્વતંત્ર રાજ્યસાથે લલાઈ શરૂ થવાથી આ દેશમાંનું કટલુક લશ્કર ત્યાં મોકલાવવામાં આવ્યું.

તેમજ શ્રીનર્મ પ્રીતી લોકાની કતલ કર્યાથી યુરોપી રાજ્યોનાં લશ્કર ચીન ઉપર ચઢ્યાં. તેમાં હિંદથી પણ કેટલુંક લશ્કર ગયું. સન ૧૯૦૦ ના ચોમાસામાં ગુજરાતમાં થોડા-વરસાદની ખામી રહેવાથી પાછલા વરસાદના દુષ્કાળે પીડિત લોકોને નવી સાલમાં પણ દુષ્કાળ રહ્યો. આપણાં કેસનેહદ મહારાણી શ્રી ૧૯૦૧ ના જન્યુઆરીની તા. ૨૩ મીએ સ્વર્ગવાસી થયાં; તેથી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ એડવર્ડ ૭ મો. એ નામથી હિંદના શહેનશાહ થયા. સન ૧૯૦૧ ના ચોમાસામાં થોડા વરસાદ થયો, તેથી ખેતી થોડી થઈ ને જે થઈ તે અ-

ગાઉ કામવાર નહિ પડેલા એટલા ઉંદર નીકળ્યા તે ખામી ગયા. તેથી ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં એ સાલમાં પણ દુષ્કાળ હતો. સન ૧૮૯૬ની સાલમાં શરૂ થયેલા ગાંધીઆ તાવનો રોગ હજુ સુધી ચાલુજ હતો. તા. ૯ મી ઓગષ્ટ ૧૯૦૨ ના રોજ શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્યાભિષેક થયો આ શુભ કામમાં

ભાગ લેવા ફુનીઆના

શહેનશાહ ૭ એડવર્ડ.

ઘણા ભાગના લોક ઇંગ્લાંડ ગયા હતા. તે શુભ અવસરે હિંદના ઘણા રાજાશાહાને સંભાવિત મુદરથો પણ ગયા હતા. સન ૧૯૦૩ ના જાન્યુઆરીની તા. ૧ રીને રોજ ભરતખંડના

રાજરાણા અને દુનીયાનાં ઘણાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની સ-
મક્ષ દિલ્લીમાં બચ્ચ દરબાર ભરી આપણા પાદશાહ ૭ મા એ-
ડવર્ડના રાજ્યાભિષેકનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું; તેમાં હિંદની
પ્રજા પ્રત્યેની બહી લાગણી તથા માતૃશ્રી મહારાણી શ્રી વિક-
ટોરીઆને પગલે ચાલવાની પોતાના ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી.
રાજેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં મીઠા ઉપરના
કરમાં ઘટાડો કર્યો તથા આજ સુધી પાંચસે રૂપીઆની ઉપજ
ઉપર કર લેવાતો તે રૂપીને એક હજાર રૂપિયાની ઉપજ ઉપર
કર લેવાનું ઠરાવ્યું. સન ૧૯૦૩ ના અક્ટોબરમાં તાઢ પડવાથી
ગુજરાતના ઘણા પાકનું નુકશાન થવાથી ગરીબોને હાની પહોંચી.
સન ૧૯૦૪ ના જાનેવારીમાં લોર્ડ કર્ઝનને પાંચ વરસ થવાથી
તેમણે હિંદના કચેલા વહિવટમાં કેટલાક કામ અધુરું હોવાથી, તે
પૂર્ણ કરવાને તેમની મુદતમાં બીજા બે વરસનો વધારો કર્યો. એજ
સાલમાં તીબેટની સરકાર સાથે વેપારનો બંદોબસ્ત કરવા માટે
ટીબેટમાં કમીશન મોકલ્યું તથા ઇરાન સાથે બંદોબસ્ત કરવાને
લોર્ડ કર્ઝન પોતે ગયા ને ત્યાંથી પાછા આવી પોતાની તબીબત
સુધારવા વિલાયત ગયા. સન ૧૯૦૪ ની આખરે લોર્ડ કર્ઝન
હિંદની હાકેમી ઉપર પાછા આવ્યા. તીબેટમાં ગયેલા મીશને જય
મેળવી હિંદ સાથેના વેપારને અનુકૂળ પડતી સરતો કરાવી લીધી.
સને ૧૯૦૪ માં જાપાન ને રશિયા સાથે લડાઈ શરૂ થઈ હતી,
તેમાં સને ૧૯૦૫ માં જાપાને રશિયાને નમાવી પોતાને હાવતી
શરતોથી સલાહ કરી, સને ૧૯૦૫ ની આખરે પોર્લામેન્ટના હિંદ
ખાતાના પ્રધાન વચ્ચે હિંદની લશ્કરી વ્યવસ્થાના સંબંધમાં લોર્ડ
કર્ઝનને મતભેદ પડ્યાથી તે રાજીનામું આપી ગયો. તેણે જતા
જતા બંગાળા પ્રજાકાના બંગાળા ને પુર્વ બંગાળા એવા બે ભાગ
પાડી અનેના બે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો ઠરાવ્યા.

લોર્ડ મિન્ટો. ૧૮. લોર્ડ કર્ઝનની જગાએ લોર્ડ મિન્ટો વાય-સરાય થયા. ૧૯૦૬. એ વાયસરાય પહેલાં થએલા એજ નામના ગવર્નર જન રલના વંશજ હતા. એમની હાકેમીની શરૂઆતમાં આપણા પાદશાહના પાટવી કુંવર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ અને તેમનાં ધર્મપત્ની આદેશમાં પધાર્યા. તેઓ આ દેશમાં ફરી ઠેક ઠેકાણે રાજ પ્રજા તરફથી સન્માન પામ્યાં, તથા આ દેશમાં પ્રજાએ તેમના

લોર્ડ મિન્ટો.

પ્રત્યે ભાક્તભાવ બતાવી લાખો રૂપિયાનાં સ્મરણાર્થ કાર્ય કર્યા. ૧૯૦૬. સને. ૧૯૦૭ માં પાર્લામેન્ટના હિંદી પ્રધાનની કૌન્સિલમાં આ દેશના એ મેમ્બરો નીમવામાં આવ્યા; તથા હિંદના રાજ્યવહીવટમાં કેવા પ્રકારનો સુધારો ને ફેરફાર કરવો તેની તપાસ કરવાને એક પાદશાહી કમીશન નીમ્યું. સને ૧૯૦૯ માં આ દેશના વહિવટમાં હિંદી પ્રજા ભાગ લેતી થાય તે સારૂ ધલાકાની ને મુખ્ય સરકારની કૌસિલોમાં વધારે સલાહકારો નીમવાનો હિંદીપ્રજાને હક્ક મળે એવો કાયદો વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં મંજૂર થયો. ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં ઉપરના કાયદાની રૂએ મુખ્ય સરકારની અને ધલાકાની કૌન્સિલમાં વધારાના સલાહકારો નીમાયા, તથા વાસયરાયની કૌન્સિલમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાયો. એજ સીલમાં આપણા લોકપ્રિય શહેનશાહ ૫૭ મા એડવર્ડ સ્વર્ગવાસી થયાથી તેમની જગાએ એમના પાટવી કુંવર ૫ મા જ્યોર્જના નામથી ગાદીએ બેઠા. લોર્ડ મિન્ટોની કારકીર્દિને પાંચ વર્ષ પૂરા થવાથી ઈ. સ. ૧૯૧૧માં વિલાયત ગયા.

(૨૭૯)

મહારાજા શહેનશાહ ૫ મા જ્યોર્જ.

લોર્ડ હાર્ડિન્ગ.

લોર્ડ હાર્ડિન્ગ. ૧૯
લોર્ડ મિન્ટોની જગા
એ લોર્ડ હાર્ડિન્ગ
આવ્યા. એ સારા હિં-
દના ઇતિહાસમાં ચિર
સ્મરણીય થઈ. સને
૧૮૫૮ પહેલાં હિંદમાં
ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું
રાજ્ય હતું. તે એ સા-
બથી ઇંગ્લાંડના તાબામાં
લીધું ત્યારથી હિંદમાં
ઇંગ્લાંડના રાજાનું રાજ્ય
થયું ખરું, પણ કોઈ
રાજા આ દેશમાં આ-

વીન દિલ્હીની ગાદીએ બેઠા નથી. માત્ર ઇંગ્લાંડના રાજાનો (પ્રતિનિધિ વાયસરાય) ઇંગ્લાંડના રાજાની વતી આ દેશમાં રાજ્ય ચલાવતો. મહારાજા પ મા જ્યોર્જ ત્યારે એમના પિતાના સમયમાં પાટવીપુત્ર તરીકે હતા, ત્યારે તેમણે સને ૧૯૦૬માં આ દેશમાં પવારી આ દેશની સર્વ પ્રગ્નનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. અને એમને પણ આ દેશના પ્રગ્ન ઉપર મમતા બંધાઇ હતી. તેથી પોતે ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠા, ત્યારથી તેમણે આ દેશમાં આવી દિલ્હીની ગાદીએ બેસવાની ઇચ્છા બતાવી હતી; અને એ ઇચ્છા અનુસાર તા. ૧૨ મી. ડિસેમ્બર સને ૧૯૧૧ ના રોજ દિલ્હીમાં દરબાર ભરી ગાદીએ બેસવાનું હતું. તેથી આપણા પાદશાહ પ મા જ્યોર્જ મહારાણી મેરી સાથે લાંબી મુસાફરી અને અનેક અગવડો વેડી આ દેશમાં પધાયો, અને દિલ્હીમાં હિંદના રાજા રજવાડા, અમારે ભરવા, ને સંભાલત સદ્ગૃહસ્થોના મેળાવડા સન્મુખ એક લગ્ન દરબારગા તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૧૧ ને રાજ ભરતબંડના ચક્રનાતે મહારાજા તરીકે ગાદીએ બેઠા.

આ માંગલિક અવસર આપણા પ્રગ્નપ્રિય પાદશાહે આ દેશના લોકોનું કલ્યાણ થાય અને તેમના મન સંતોષાય એવી અપૂર્વ બક્ષિસ આપી. તેમાં આ દેશના લોકોમાં કેળવણીનો પ્રસાર વધારે થવા માટે કેળવણીના ખર્ચમાં ૫૦ લાખ રૂપિયા દરવરસ વધારે આપવાનો હુકમ કર્યો. લાંબા કર્જનના સમયમાં બંગાળા ઇલાકાના બે ભાગ પાડ્યા તેથી બંગાળા પ્રગ્નના મન દુભાયા હતા, માટે બંગાળા ભાષા જેટલા ભાગમાં બાલાય છે તે સર્વ એકત્ર કરી તેનો એક ઇલાકા કરી, મુંબઇ ને મદ્રાસની માફક તેના ઉપર એક ગવર્નર ઠરાવ્યો, તથા બહાર, આઠીઆ, ને છોટાનાગપુરનો ભાગ છુટા પાડી તેના ઉપર એક લફ્ટનન્ટ ગવર્નર નામવાનો અને આસામને છુટા પાડી એક ચીફ કમીશનર નામવાનું ઠરાવ્યું. જે દેશો નાના રાજ્યા પાસે સરકારનું લહણુ હાય તે માફ કરવું. અને જે કરબદાર કેદાઆ ગરાબાદને લાંબજ કેદમાં પડ્યા હોય તેવા સૌ રૂપિયા સુધીના કરબદાર કેદાઓનું કરબ સરકારે પતાવી

તેમને છોડી મુકવાનું, એ વગેરે બધી બક્ષિસો કરી; પણ એ સં-
 વર્માં વધારે મહત્વની ને અગત્યની વાત તો એ બની, કે આજ
 સુધી હિંદની રાજધાની કલકત્તા હતી. તે ફરવીને હિંદની પુરાતન
 રાજ્યધાની દિલ્હીમાં આણી કલકત્તા એક બાબુએ હોવાથી બહુ-
 ઝોને એ રાજધાની અગવડવાળી લાગતી. દિલ્હી મધ્યમાં હોવાથી
 લોકોની એ અગવડતા ટળી. વળી સીમલાની નજીકમાં દિલ્હી
 હોવાથી ખર્ચમાં બચાવ થયો. બંગાળના ભાગ કાઢી નાખ્યાથી
 આખા હિંદની પ્રજા સંતોષાઈ, એ પ્રમાણે આપણા પ્રજાપ્રિય પા-
 દશાહે આ દેશની પ્રજા ઉપર દયાની લાગણીનો વરસાદ વરસાવ્યાથી
 સર્વ પ્રજા એક સરખી રીતે રાજ રાજ થઈ ગઈ, અને તે લાગણી
 આખા ભારતખંડની પ્રજાએ ઉત્સાહથી વધાવી. આ મહોત્સવમાંજ
 સન ૧૯૧૧ ની સાલ પૂરી થઈ. સન ૧૯૧૪ ના પાછલા ભાગમાં
 યુરોપખંડમાં એક મહાભારત યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેમાં આસ્ટ્રી-
 આએ બાલ્કન રાજ્યોમાંના એક નાના રાજ્ય સર્વિઆ સાથે લ-
 ઢાઈ જોડી. અને જર્મનીએ ક્રીસ ઉપર બેલજીયમને માર્ગે હુમલો
 કરવાને લશ્કર મોકલ્યું, તેમની સહાયે ઇંગ્લાંડ અને રશીઆ ચડ્યા.
 એ રીતે યુરોપનાં મહાન રાજ્યો લડાઈમાં ઉતર્યા. એક તરફ
 આસ્ટ્રીઆ, જર્મની ને તુર્કસ્તાન; ને બીજી તરફ રશિયા, ક્રીસ ને
 ઇંગ્લાંડ થયાં. પાછળથી છટાલી અને અમેરિકા આપણી સહાયે
 બલગેરીયા જર્મનીની સહાયે ઉતર્યાં. આપણી પક્ષમાં સત્ય ને
 ન્યાય હોવાથી અંતે આપણોજ જય થયો. આ યુદ્ધમાં
 હિંદની વફાદાર પ્રજાએ તન મન ને ધનથી પોતાના મહારાજાને
 સહાય કરી હતી. પ્રભુએ એ યુદ્ધમાં આપણા મહારાજાનો વિજય
 કરી આ મહાભારત યુદ્ધનો જલદી અંત લાવી મહારાજા પ મા
 જ્યોર્જને વશસ્વી કર્યાં. હિંદની વફાદાર પ્રજા તેઓ પ્રત્યે પૂર્ણ
 વફાદાર રહો, એને બ્રિટિશ રાજ્ય ચિરકાળ રહો. સન ૧૯૧૬
 માં આપણા લોકપ્રિય વાયસરાય લોર્ડ હાર્ડિંગ વિલાયત ગયાથી
 તેમની જગ્યાએ લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ વાયસરાય થયા.

સને ૧૯૧૭ માં હિંદુસ્થાનના સેક્રેટરી ઓફ રોટ મી. મોન્ટેગ્યુ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા. ઇતિહાસમાં આ બનાવ પહેલવહેલોજ બન્યો છે. કારણ મી. મોન્ટેગ્યુ પહેલાં કોઇપણ સેક્રેટરી અતરે આવેલો ન હોતો. મી. મોન્ટેગ્યુએ એક હિંદના મોટા હિતસ્વી પુરુષ હોવાથી હિંદને સ્વરાજ્યના પાયા ઉપર મુકવા માટે હિંદના વાઇસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ સાથે મસલત કરી એક ખરડો તૈયાર કર્યો. આ ખરડો તેમણે વિક્રામતની પાર્લામેન્ટમાં મંજૂર કરાવ્યો છે.

૫. સ. ૧૯૧૪ ની સાલથી ચાલતું યુરોપનું મહાભારત યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૯૧૮ ની આખરમાં સમાપ્ત થયું. તેમાં જર્મન-આસ્ટ્રી આનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો. અને બંને પક્ષને સલાહ થઈ લડાઇનો અંત આવ્યો. આ સાલની આખરમાં હિંદુસ્થાનને માથે બે ભારે આફતો આવી. એક તો ઈન્ફ્લ્યુએન્ઝા નામનો ઝેરી તાવ હિંદુસ્થાનને ચારે ખુણે ફરી વળ્યો, જેના લાખે માણસો ભોગ થઈ પડ્યા. વળી એ સાલના ચોમાસામાં વરસાદ નહિ વરસવાથી ૧૯૧૬ ની સાલમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો.

સને ૧૯૧૬ ની સાલમાં અફઘાનીસ્થાનના અમીર હખીખ ઉલ્લાનું ખુન થયું અને તેની ગાદીએ આવનાર મરહુમ અમીરના ભાઈએ હિંદુસ્થાનના મહાન વિજયી રાજ્ય સામે લડાઇની શરૂઆત કરી, પરંતુ છેવટે હારીને હાલમાં સંધિની માગણી કરી છે. અને તે અન્વયે હાલમાં સંદેશા ચાલે છે.

૧૯૧૯ની સાલમાં બ્રિટીશ સરકારે હિંદુસ્થાનને રાજદ્વારી હક્કો આપવાની શરૂઆત તરીકે કલકત્તા નિવાસી સર સિંહાને હિંદુસ્થાનના નાયબ દીવાન નીમ્યા અને તેમને લોર્ડની પદવી આપી લોર્ડ સીંહા ઓફ રાયપુર એવો ઉપાધી એનાયત કરી લોર્ડ સીંહા અને બ્રિટાનેરના મહારાજાને જર્મની અને ઇંગ્લાંડની મુલેહ પરિશદમાં હિંદ તરફથી ભાગ લેવા માટે બ્રિટીશ સરકારે ક્રાંતિમાં મોકલ્યા હતા. આ બન્ને બનાવો હિંદુસ્થાન પ્રત્યે સામાજિકની ન્યાય દૃષ્ટી વિશાળ થવાનાં શુભ ચિન્હ છે અને આ બનાવો હિંદના ઇતિહાસમાં હંમેશાને માટે અગત્યના લખાણો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભરતલંડના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થા.

વેપાર. ૧. ભરતખંડમાં યુરોપી લોક વેપાર માટે આવવા લાગ્યા, તે પહેલાં દક્ષિણના મલબાર કાંઠાના બંદરોમાં આરબને મુર-લોક આવી દરિયામાંગે આ દેશનો માલ લેઈ જઈ પરદેશોમાં વેચતા. બાકીનો ધણો માલ તો જમીન માંગે જતો હતો; પણ યુરોપી લોક આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, ત્યારથી આ દેશનો ધણો માલ દરિયામાંગે યુરોપમાં જવા લાગ્યો; તેથી આ દેશમાં પરદેશથી ધણું ધન આવવા લાગ્યું. સુમારે દોઢસો વરસપર ઇંગ્લાંડમાં વરાળચંત્રની શોધ થઇ ઇંગ્લાંડમાં આ દેશના નમુના જેવો માલ ધણો સસ્તો થવાથી વેપારની દિશા બદલાઇ ગઇ, આ દેશ માલ વેચનાર હતો તે ખરીદનાર થયો; અને પરદેશી કરોડો રૂપિયાનો તૈયાર માલ આ દેશમાં ખરીદાવા લાગ્યો; અને આ દેશનો ઠાચો માલ પરદેશમાં જવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૦-૧૧માં એક અબજ ૬૯ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાં આવ્યો હતો. અને ૨ અબજ ૧૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાંથી પરદેશમાં ગયો.

લોકસ્થિતિ. ૨. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશનું રાજ્ય કંપની પ્રાપ્તેથી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિઆએ પોતાને હસ્તક લીધું. ત્યારે મહારાણીશ્રીએ આ દેશના લોકોને હક્કપત્ર આપ્યું. તેની રૂએ આ દેશના લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને હિંદના અંગ્રેજ અમલદારો વિશેષ યત્ન કરવા લાગ્યા અને તેને પરિણામે આ દેશમાં રેલવે, ટપાલ, નહેરો, ઇજનેરીખાતું, ખેતીવાડીખાતું, તાર, દવાખાનાં, કૃષ્ણવણી વગેરે લોકોપયોગી ખાતાં નીકળ્યાં, અને દેશી લોક એ ખાતાંમાં નોકરી કરવાને યોગ્ય થાય તેવી કૃષ્ણવણી આપવાને

તેમાં પ્રકારની રફમો કઢાડી. તેમાં કેળવણી લઈ આ દેશનાં પશુ-
ભેડ સરકારની નોકરીઓમાં જોડાયા. એ નોકરી આપવામાં નાન-
જાતનો કે ધર્મનો બેદ શખવામાં આવતો નથી. અસહના વખતમાં
આ દેશનું સોનું, લોહું, કાચલા વગેરે ખરીદી માલ ધણીખરો
ભોંયમાં દટાઈ રહેતો. તે પશુ આ રાજ્યના પ્રતાપે જોદી કાઢવામાં
આવેછે; તથા આ દેશમાં વરાળચંત્રની મદદથી રૂ. સળ, બહુ વગેરેથી
તથા સુતર-કાપડની મીલો નીકળ્યાથી પશુ આ દેશના વેપારમાં
પુષ્કળ વધારો થયો છે. દેશની સ્થિતિ સુધારવામાં કન્યાઓને કેળ-
વણી આપવાની જરૂર જણાયાથી ઠેઠેકાણે કન્યાશાળાઓ પશુ
બણી કઢાડવામાં આવી છે. મુસલમાની ને મરાઠી રાજ્યના અમલમાં
દેશમાં મારામારી ને મારફાડ બહુ થતાં, તે અંગ્રેજી અમલમાં બંધ
પડ્યાથી, ન્યાય કાટો રચાયાથી અને રેલવે, તાર ને ટપાલ ખાતાં
નીકળ્યાથી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવામાં, માલ મોકલવામાં
ખર્ચ મંગાવવામાં ને બીજી અનેક રીતે સુગમતા થવાથી દિનપર-
દિન દેશમાં સુલેકશાંતિ ને આબાદી વધતી જાયછે. વળી ન્યાં ન્યાં
ખતી શેકે ત્યાં નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી, મોટાં તળાવો કરાવી
તથા પાતાળકુવા કરાવી ખેતીને પાણીનાં સાધન પુરાં પડે તેવાં
યત્ન કરવાથી, તથા ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારો કરવાના ઉપાયો
દર્શતાથી ખતાવ્યાથી, ખેતીમાં વધારો થઈ ખેડુતોની સ્થિતિ પશુ
સુધરતી જાય છે. ઇ. સ. ૧૮૧૦-૧૧ સુધીમાં હિંદમાં કુલ લગભગ
૩૧૦૦૦ મૈલ રેલવે ખોલી છે. અને ૭૫૦૦૦ મૈલ તારનાં દોરડાં
નાખ્યાં છે. વળી ખેતીને ઉપયોગી નહેરો કરી છે, તે લગભગ ૮૬
હજાર ચોરસ મૈલ જમીનને પાણી પામ શકે છે. અંગ્રેજી રાજ્ય
થઈ પૂર્વે હિંદમાં એક પશુ ટપાલ ઓફિસ નહોતી. તે આજે
૭૦ હજાર ટપાલ ઓફિસો ને પેટીઓ થઈ.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ હિંદનું રાજ્ય
કંબળી પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું, ત્યારે આ દેશનું રાજ્ય ચ-
લાવવાને પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવા માંડ્યો તે હિંદનો વાચક-
રાય કહેવાય છે. ઇંગ્લાંડમાં હિંદના વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખ-

વાને એક સેક્રેટરી અને પંદર સભાસદોની એક કૌન્સિલ નીમી; એ સભાને “ ઇડિઆ કાન્સિલ ” અને સેક્રેટરીને ‘ સેક્રેટરી આવ રેટ ’ કહે છે; ને તે વાયસરાયને સલાહ અને કુકમ આપે છે.

હિંદી રાજ્ય વહીવટ ચલાવવાને વાયસરાયના હાથ નીચે એક કૌન્સિલ છે. તેમાં સેનાધિપતિ સહિત નવ મેમ્બરો હોય છે. એ નવમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાય છે. એ દરેક જથ્થુ પોતપોતાના ખાતાનું કામ કરે છે. એ સિવાય વાયસરાયના હાથ નીચે એક કાયદા બાંધનારી સભા છે. તેમાં વાયસરાય, ઉપરના નવ મેમ્બર અને વાયસરાયના નીમેત્રા ૩૫ અને લોકા તરફથી નીમાયલા ૨૫ સભાસદો મળી ૭૦ સભાસદો હોય છે.

દેશના ભાગ પાડી વાયસરાયના હાથ નીચે નીમેલા અમલદારો પોતપોતાના ભાગનો વહિવટ કરેછે; તેમાં મુંબઈ, મદ્રાસ ને બંગાળા ઇલાકાના મુખ્ય અમલદારને તે ઇલાકાનો ગવર્નર કહે છે. બહાર ને ઓઢીઆ, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ ને બ્રહ્મદેશના ઉપરી અધિકારીને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર કહેછે; આસામ, મધ્યપ્રાંતો, સરહદ પરના વાયવ્ય પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, અંદામાન, ને બલુચીસ્તાનના ભાગ ઉપર ચીફ કમીશનર હોય છે.

ત્રણે ગવર્નરના હાથ નીચે વહીવટ કરનારી અને કાયદા બાંધનારી એવી બન્ને સભાઓ હોયછે. વહિવટ કરનારી (એકઝીક્યુટીવ) કાન્સિલમાં ગવર્નર સિવાય ત્રણ મેમ્બરો હોય છે, તેમાં એક દેશી ગૃહસ્થ હોય છે. કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં ઉપરના ત્રણ સાથે ૪૮ મેમ્બરો હોય છે. તેમાં પ્રજના નીમેત્રા ૨૧ ને બાકીના સરકારી અમલદારો ૨૪ સરકારના નીમેત્ર હોય છે. બન્ને વચ્ચે તે બધા બદલાય છે. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને પણ ઉપરની બંને એકઝીક્યુટીવ અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ હોયછે. એ એકઝીક્યુટીવ કૌન્સિલરોની સલાહ પ્રમાણે પોતપોતાના તાબાના મુલકનો વહિવટ ચાલેછે અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા બંધાય છે. ચીફ કમીશનરને કૌન્સિલો આપેલી ન હોવાથી પોતે તે વહિવટ કરે છે.

દરેક ઇલાકામાં પ્રતિ હોય છે. એ પ્રતિના ભાગને જીલ્લા કહે છે. જીલ્લાનો ઉપરી તે કલેક્ટર અને જીલ્લાના ભાગને તાલુકો કહે છે. તેનો ઉપરી મામલતદાર હોય છે. કલેક્ટરને મદદ કરવા અને તાલુકાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાને ડેપુટી કલેક્ટર કે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર થાય છે. એ મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને કલેક્ટરોને ફાજદારી ગુન્હા સાબળવાનો અધિકાર હોય છે. એ અધિકારી માજિસ્ટ્રેટ કહેવાય છે. કલેક્ટરો ઉપર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નરના હાથ નીચે કમિશનરો હોય છે. એ પ્રમાણે મુલકના વહીવટનો બંદોબસ્ત કરેલો છે. લૂંટ, ચોરી, ખૂન, ધાડ વગેરે અટકાવવાને પોલીસ રાખેલી હોય છે. એ પોલીસનો જીલ્લાનો ઉપરી પોલીસ સુપરિટેન્ડેન્ટ છે. એના હાથ નીચેના મોટા અમલદારો હોય છે, આખા ઇલાકાની પોલીસનો ઉપરી પોલીસ કમિશનર કહેવાય છે. એ પોલીસ પોતાના તાબામાં બનતા ગુન્હાની તપાસ કરી ગુન્હેગારને પકડી માજિસ્ટ્રેટ પાસે મોકલી ઈન્સાફ કરાવે છે. આ સિવાય જંગલખાતું, આબકારીખાતું કેળવણી અને ખેતીવાડીખાતું વગેરે ખાતાનો વહીવટ ગવર્નરના હાથ નીચે તે તે ખાતાના નાના મોટા અધિકારીઓ મારફતે ચલાવવામાં આવે છે.

દરેક ઇલાકામાં ન્યાય ખાતાનો વહીવટ એક એક હાઇકોર્ટ સ્થાપી ચલાવે છે. એ હાઇકોર્ટના જડજનેમાં દેશી જડજને પણ નીમાય છે. એ જડજનેના તાબામાં જીલ્લા જડજને અને તેમના તાબામાં સબ જડજને કે મુન્સફો હોય છે. એ મુન્સફો દિવાની દાવા સાંભળે છે; અને તેમના ઉપરની અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં, ને ત્યાંની અપીલ હાઇકોર્ટમાં થાય છે. જીલ્લાના માજિસ્ટ્રેટના ઠરાવ ઉપર અપીલ જીલ્લા જડજને ત્યાં ને ત્યાંની અપીલ પણ હાઇકોર્ટમાં થાય છે. હાઇકોર્ટ ઉપરની કે ગવર્નમેન્ટ ઉપરની અપીલ પ્રીવીકાન્સલમાં કે સેક્રેટરી આવ રહેતે ત્યાં થાય છે.

લોર્ડ રીપનના સમયમાં આ દેશના લોકોને વહીવટ ચલાવવાની માહિતી મળે તે માટે મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડોને વહી-

વટ પોતાના પ્રતિનિધીઓ દ્વારા ચકાવવાને આપેલી સત્તાથી, છ-
લાકની ને વાયસરાયના કૌન્સલના પ્રગ્નતા નીમેલા મેમ્બરોનું
તત્વ દાખલ કર્યાંથી, તથા સરકારી અમલદારો પ્રગ્નતા સંસ્કર્ષમાં
વધારે આવવાથી. પ્રગ્નમત સુધરતું જાય છે. ને રાજ્ય તરફની
પ્રગ્નની વફાદારા સુદૃઢ થઈ છે.

હિંદનાં અંગ્રેજી રાજ્યના તાબાના દેશો રાજ્યો ઉપર દેખરેખ
સાંખવાનો પણ ખટોગસ્ત કરેલા છે. કટલાક મોટાં રાજ્યો વાય-
સરાયના સીધા તાબામાં છે અને ત્યાં એક રેસિડેન્ટ રહે છે. કટલાક
નાનાં નાનાં રાજ્યોના સમુહ ઉપર જે દેખરેખ રાખનાર હોય છે
તે એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર કહેવાય છે. એકાદ નાનું રાજ્ય જીલ્લાની
હદમાં હોય તોના ઉપરદેખરેખ તે જીલ્લાના કલેક્ટર રાખે છે. એ
જ્યાં નાનાં રાજ્યો ગવર્નરના તાબામાં છે. હિંદમાં પહેલા વર્ગનાં
તાબામાં રાજ્યોમાં હૈદરાબાદ, કારમર વડોદરા, ગ્યાલિયર ને મ-
હિસુર છે. હિંદમાલ્યના તળેટામાં આવેલા નેપાળ ને ભુતાનનાં
રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યનાં મિત્રરાજ્ય ગણાય છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય બંધારણના ખર્ચના નિભાવ માટે સરકાર જુદી
જુદી રીતે ઉપજ લે છે. એ ઉપજ જમીનવેરા, રેલવે, જમીન, આ-
બકારી, અશીલુ, માકુ, નહેરો, સ્ટાંપ, જગલખાતું, ટપાલ, ટંક-
કાળ, તાર ને ઉપજવરામાંથી થાય છે. લઢાઈ, રેલવે, નહેરો
વગેરે ખાસ કારણથી ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરવાનું હોય
ત્યારે સરકાર કરજે લેણાં નાણાં લે છે. એ ધણુંખડું વિશ્વાસતના
લોકોએ આપેલું છે ને તેનું બ્યાજ તેમને મળે છે. ઉપજમાંથી જે
ખર્ચ થાય છે તેમાં લશ્કર, રેલવે, પોલીસ વહિવટ ખાતુ, ઉપજ
ખાતું, નહેરો, ટપાલ, તાર, ટંકશાળ, ન્યાય વગેરે સુખ્ય છે. દુખાવ
માટે દર વરસે ઉપજમાંથી હોઠ કરોડ રૂપિયા અનામત સાંખવમાં
આવે છે. તેમાંથી દુખાવ વખતે લોકોના બચાવ માટે ખર્ચ કરવા-
માં આવે છે. હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન લગભગ સત્રા
અબજ રૂપિયા ને ખર્ચ પણ સુમારે તેટલુંજ થાય છે.

સને ૧૯૧૭ ની સાલમાં જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી હિન્દવાસીઓને જણાવેલું કે રફતે રફતે તમને સ્વરાજ આપવામાં આવશે. તેના પહેલા હપ્તા તરીકે સુધારાનું બિલ ૧૯૨૦ માં પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરી પાસ કરાવ્યું, તેના પરિણામે હિંદુસ્તાનને રાજ્ય કારોબારમાં વધારે નવીન હક્ક મળ્યા.

છલાકાની ધારાસભાઓમાં મેમ્બરોની સંખ્યા વધારી અને તેમની ચુંટણીમાં પ્રગતિ મોટા ભાગમાં હક્ક મળે તેવા ધોરણ દાખલ કર્યા.

રાજ્ય કારોબારી ખાતાના બે વિભાગ પાડ્યા. ધારાસભાના ચુંટાએલા મેમ્બરોમાંથી પ્રાંતીક સરકારે પ્રધાનો નીમ્યા. એક વિભાગ તે પ્રધાનોને સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કારોબાર ચલાવવા સીંપી દેવામાં આવ્યો. અને તે ભાગની ઉપજ ખર્ચની જવાબદારી તેમના ઉપર નાખી ગવર્નરની કૌન્સિલમાં દેશી મેમ્બરોના વધારો કર્યો. તેજ રીતે ઈંગ્લાંડ ગવર્નમેન્ટ એટલે દીલ્હીની સરકારના બંધારણમાં પણ ફેરફાર કર્યો. ત્યાં એક ધારાસભા, બીજી કૌન્સિલ એક સ્ટેટ અને ત્રીજી મેમ્બરઓફ ઇન્ડિયન પ્રીન્સીસ એવાં ત્રણ મંડલ કર્યા, અને છલાકાની સરકારમાં જેવા ફેરફાર ઉપર ખતાવ્યા છે, તેવા ફેરફાર કરી હિંદીઓને રાજ્ય વ્યવસ્થામાં વધુ ભાગ મળે તેવાં ધોરણ દાખલ કર્યા. સને ૧૯૨૦ માં આ નવા ધોરણ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનના બધા છલાકાઓમાં કૌન્સિલરોની ચુંટણીઓ થઈ તથા લાર્ડ સિંહાને બહાર પ્રાંતના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમ્યા. હિંદના અગ્રેજ રાજ્ય અમલમાં આવેા મોટા હોદ્દો ભોગવનાર દેશીઓમાં પહેલ પહેલા લાર્ડ સિંહાજ થયા છે.

સને ૧૯૨૧ ની શરૂઆતમાં ઉપર જણાવેલા સુધારા પ્રમાણે નવી ધારાસભાઓ સ્થપાઈ ને સભાઓ ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા કરવા સારૂ આપણા મહારાજા ૫ માં જ્યોર્જ પોતાના કાકા ક્યુકઓફોનોટને હિન્દુસ્તાન મોકલી તેમના હાથે એ નવી ધારાસભાઓ ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા કરાવી.

સને ૧૯૧૪ ની સાલમાં જે મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું હતું તેમાં સને ૧૯૧૮ માં જર્મન પક્ષની હાર થવાથી એ બંને પક્ષ વચ્ચે સલાહ થઈ. એ સલાહની સરતોમાં તુર્કસ્થાન સાથેની સરતો એવી રીતે કરવામાં આવી કે કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ અને તેની બાજુના પ્રદેશમાં તુર્કસ્થાનનો સુલતાન સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા તરીકે ચાલુ રહે અને તેમનાં તાબાના દેશોના ભાગ કરી કેટલાક ભાગને સ્વરાજ્ય આપ્યું, કેટલાકને મિત્રરાજ્યો (ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ ને ઇટાલી) નકી કરી આપે તે ધોરણે રાજ્યનિતી ચલાવવાનો અધિકાર આપ્યો ને કેટલોક ભાગ ઝીસને આપ્યો. તુર્કી રાજ્યના એ રીતે ભાગે થઈ રાજ્ય વહેંચાઈ જવાથી મુસલમાની આલમમાં ભારે અસંતોષ થયો. તેથી તુર્કસ્થાનની સરતોમાં ફેરફાર કરવા તથા સને ૧૯૧૬માં અમૃતસરમાં જલિઆનવાળા બાગમાં મારશલલૉના પરિણામે જન માલની ખુવારી થયેલી તેમાં ગુન્હેગાર અમલદારો સામે ન્યાય મેળવવા સારૂ કલકત્તામાં ૧૯૨૦ ની સાલમાં હિન્દવાસીઓએ ખાસ કમિસ જરી કરાવ કર્યા અને સરકાર ખાસે ન્યાયની માગણી કરી. તેજ પ્રમાણે નાગપુરમાં વાર્ષિક કમિસ જરી એવો કરાવ કર્યો કે સરકાર આ માગણીઓમાં ન્યાય ન આપે તો પ્રજાએ સરકાર સામે અસહકાર કરવો એટલે રાજ્યભવસ્થા ચલાવવામાં સરકારને મદદ કરવી નહિ. એ કરાવ અમલમાં મેલવા માટે હિન્દુસ્તાનના કેટલાક આગેવાનો ભારે ચળવળ ચલાવી રહ્યા છે. તેથી દેશમાં ભારે ખળભળાટ, અશાન્તિ, ચિન્તા અને જય ઉત્પન્ન થયા છે. ૧૯૨૧. એજ સાલમાં લોર્ડ એન્સફર્ડ વિભાજત ગયા અને લોર્ડ રિડીંગનવા વાઈસરાય થયા.

